

Acta Semiotica Estica XI

Acta Semiotica Estica XI

Erinumber

Uurimusi nominatsiooni semiootikast

Tartu 2014

Sisukord

Koostajad ja toimetajad:

Ülle Pärli, Tanel Pern

Kogumiku väljaandmist toetas ETF grant 7988

Keeletoimetaja:

Eva Lepik

Kaane kujundus:

Rauno Thomas Moss

Kaane foto:

Timo Maran

Toimetuskolleegium:

Henri Broms (Helsinki, Soome)

Hasso Krull (Tallinn, Eesti)

Peet Lepik (Tallinn, Eesti)

Peeter Linnap (Tartu, Eesti)

Andres Luure (Tallinn, Eesti)

Aare Pilv (Tartu, Eesti)

Marek Tamm (Tallinn, Eesti)

Aleksei Turovski (Tallinn, Eesti)

Jaan Valsiner (Worcester, USA)

Vilmos Voigt (Budapest, Ungari)

ISSN 1406–9563

Autoriõigus Eesti Semiootika Selts 2014

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Sisukord

SAATEKS	7
TIIT REMM	
Ühtsest nimetamisest tegevuseni: <i>integratsiooni</i> mõistest ja objektist sotsiokultuurilise maailma uurimisel	11
ANTI RANDVIIR	
Suhtlusolukordade korraldamine: näide Eestist	31
ANDREAS VENTSEL	
Metonüümia ja metafoor II maailmasõja-aegses Eesti poliitilises retoorikas	68
ANU SARV	
Õppejõu professionaalne identiteet ülikooli institutsio- naalse ideoloogia mõjuväljas	102
TANEL PERN	
Vabadus ja ideaalid: kirjanduse sotsiaalne modelleeriv funktsioon Johannes Semperi romaanis „Kivi kivi peale” ...	127
KRISTIN VAIK	
Üldistavaid tähelepanekuid paguluses ilmunud eesti kirjanduslugude pinnalt	145

Sisukord

ÜLLE PÄRLI

Luule maailma nimetamas	178
-------------------------------	-----

EVA LEPIK

Jutustajakujudest Karl Ristikivi „Põlevas lipus”	208
--	-----

MÄRKAMISI

BORISS GASPAROV

Tähelepanekuid Bulgakovi romaani „Meister ja Margarita” motiivstruktuuri kohta	233
---	-----

ANDREAS VENTSEL

Kõnede kujundav jõud: luues rahvust	299
---	-----

KROONIKA 2013	307
----------------------------	-----

ABSTRACTS	321
------------------------	-----

Saateks

Käesolev *Acta Semiotica Estica* erinumber on koostatud teadusprojekti „Nimetamise võim ühiskonnas ja kultuuris” põhitäitjate artiklitest, mida ühendab omavahel mitte niivõrd temaatika, kuivõrd üldine lähenemine uurimisobjektidele. Nimetatud projekt on olnud jätkuks eelnevatele nimesemiootikaga seotud teadusgrantidele (vt ka varasem artiklite kogumik „*Nimetamise strateegiatest eesti kultuuris*” Trt, 2008), mistõttu annab käesolev ajakirjanumber tunnistust teatud järjepidevusest vaadeldava probleemistiku käsitlemisel. Kui varasemalt oli peatähelepanu koondatud nimetamise praktikate kirjeldamisele, siis nüüdseks on aktsendid mõneti muutunud. Kõige üldisemad lähenemisviisid koonduvad nimetamises avalduva vastuolulise integreeriva – desintegreeriva mehhanismi ümber. Teisisõnu – kui reeglina on nimetamine seotud individualiseerimisega, objekti foonist eristamisega, üksiku eristamisega üldisest, siis selle protsessi teiseks tahuks on objekte ja nähtusi üldnimede alla koondavate tervikute loomine. Seega on nimetamine üks semiootilise modelleerimise viise, mis omakorda on kahetine tegevus: tegelikkuse, objektide modelleeriv kirjeldamine ja mudelite loomine reaalsuse korrastamiseks. Nimetamise kui mudeliloome mõistmine eeldab keskendumist mitte resultaatile ja selle kirjeldamisele, vaid funktsioonidele, tähendusloome protsessile, mida käesoleva kogumiku artiklid on ka püüdnud silmas pidada. Nimetamises ja nime äratundmises, selle omaksvõtmises ilmnevad nii mütoloogilised kui ratsionaalsed maailma mõtestamise viisid, mis omakorda annavad võimaluse sügavamalt mõista sotsiokultuurilises keskkonnas toimuvat semiootilise reaalsuse konstrueerimist – mis omakorda viib küsimuse juurde nime andjast, nimetamise õigusest (selle usurpeerimisest totalitaarses süsteemis või maailma loova nimetamise õigusest kunstiloomingus), nime kasutajast.

Tiit Remmi artikkel „Ühtsest nimetamisest tegevuseni: integratsiooni mõistest ja objektist sotsiokultuurilise maailma uurimisel” keskendub sotsiokultuurilise korrastatuse kirjeldamise viisidele, läh- tudes integratsiooni mõistest, nagu seda interpreteeritakse sotsio-

loogilistes ja semiootilistes käsitlustes (Parsons, Sorokin, Bourdieu, Geertz, Lotman). Artikkel esitab erinevaid arusaamu integratsiooni tüüpidest ja mehhanismidest. Hinnates osa – terviku (indiviidi – ühiskonna) seoseid eelkõige funktsionaalsest aspektist, tõstab autor esile vajadust keskenduda tervikut kujundavate seostamisprintsipiide väljatoomisele. Metatasandiliste terviklikkuste loomine ja nende määratlemine on ulatuslikum semiootiline protsess, kus nimetamise probleematika on otseselt kaasatud, kuna see toimub keelelises keskkonnas.

Anti Randviir käsitlebki oma artiklis „Suhtlusolukordade korraldamine: näide Eestist” juba otsesemalt, konkreetsele näitematerjalile tuginedes nimetamise seost sotsiokultuurilise kategoriseerimisega. Autor osutab infokülluse ajastu paradoksile: globaliseerumine ja kultuuriühikute ühtlustumine toob enesega kaasa isoleeritud infoalade tekke, tähenduslike paradigmade suvalisuse. Vabalt liikuvad semantilised üksused võimaldavad luua integreerunud tervikuid, kujundada identiteeti vabalt valitud alustelt. Niisiis kaasneb integratsiooniga infosüsteemi saarestumine, mikrosootsiumite teke. Mis on kergelt manipuleeritavad (toimuvad väärtuste ja objektide vastastikused ülekanded). Artikkel lisab vaadeldavatele küsimustele kognitiivse aspekti.

Andreas Ventsel jätkab artiklis „Metonüümia ja metafoor II maailmasõja aegses Eesti poliitilises retoorikas” oma varasemate uurimuste temaatika käsitlemist, täites ajalise lünga Eesti riigijuhtide kõnedes konstrueeritud subjekti (eesti rahvus, rahvas, „meie”) analüüsis. Materjal on interpreteeritud retooriliste võtete – metonüümia ja metafoori – kaudu, nagu seda on teinud nt vene kultuuri kirjeldamisel B. Uspenski. Selline lähenemine eeldab vaatepunkti arvestamist, mis antud nimetamisviiside puhul on üsna selgelt fikseeritud, kuna tegemist on poliitikute kõnedega, kes esitavad valitseva režiimi seisukohti. Artikkel demonstreerib poliitilise retoorika võttestikku, mis loob illusoorset subjekti adressaati objektistava strateegiaga.

Anu Sarve artikkel „Õppejõu professionaalne identiteet ülikooli institutsionaalse ideoloogia mõjuväljas” on konkreetse materjalil (küsitlustel, vestlustel) tuginev uurimus õppejõu väärtushoiakute ja enesehinnangute kohta. Autor toob välja õppejõu identiteeti kujundavad faktorid ning võrdleb enesekirjelduse kaudu saadud andmeid

ülikooli kui institutsiooni poolt õppejõule esitatud nõuete ja ootustega. Uurimus võimaldab väita, et formaalsed (kvantitatiivsed) ülikooli-poolsed nõuded lahknevad olulisel määral õppejõudude eneste poolt väärtustatust. See sisemine konflikt kujundab olulisel määral õppejõu identiteeti tänases ülikoolis.

Sillaks sotsio- ja kirjandussemiootiliste uurimuste vahel on **Tanel Perni** uurimus „Vabadus ja ideaalid: kirjanduse sotsiaalne modelleeriv funktsioon Johannes Semperi romaanis „Kivi kivi peale”. Kunstitekstile olemuslik kordumatu reaalsuse loomine, ideaalse kätkemine konkreetsesse vormi on vaadeldavas teoses saanud ideoloogilise mudeli estetiseeritud esituseks.

Kristin Vaik on seadnud suurema uurimuse eesmärgiks vaadelda erinevatel aegadel kirjutatud eesti kirjanduse ajaloolisi ülevaateid kui tekstikorpus, mis metatasandil moodustavad teatud moel struktureeritud kultuuriteksti. Artikkel „Üldistavaid tähelepanekuid paguluses ilmunud eesti kirjanduslugude pinnalt” on pühendatud 20. sajandil paguluses ilmunud kirjanduslugudele. Autor süstematiseerib materjali, vaatleb lugude asetumist traditsiooni, nende omavahelisi seoseid, sõltuvust adressaadist. Püütakse välja selgitada invariantset „eesti kirjanduse” mõistemahtu ja tähendust. Sellisena omab uurimus iseseisvat väärtust ja on samas üheks osaks suurema pildi loomisel ja mõtestamisel.

Ülle Pärli artikkel „Luule maailma nimetamas” on pühendatud pärisnimede ja lingvistiliste terminite kasutusele J. Brodski luules ja püüab näidata, kuidas nimed saavad luuletekstis poeetika osaks, retooriliseks võtteks. G. Freget parafraseerides võib öelda, et pärisnime tähenduse ehk osutuse antuse viisi dikteerib siin poeetiline kontekst, mis aga samas ise jätab lugejale ruumi oma kogemust rakendada ja tähendusi nihutada. Troobiks muutudes kaotavad nii pärisnimed kui terminid midagi oma loomusest ja lähenevad teineteisele. Nime- ja terminikasutuse iseloom kujuneb ja muutub koos üldise poeetika teisenemisega.

Eva Lepik on Ristikivi jutustamisviisidele keskenduvast artiklist „Jutustajakujudest Karl Ristikivi „Põlevas lipus”” vaadeldud nn tofeldust, kus erinevalt markeeritud jutustaja-positsioonid tähistavad romaani reaalsuse erinevaid mõõtkavu ja selle kaudu kujundavad oma adressaate ning nende osalusmäära jutustamissituatsioonis.

Märkamiste rubriigis sisaldub tõlge Boriss Gasparovi uurimusest „Tähelepanekuid M. A. Bulgakovi romaani „Meister ja Margarita” motiivstruktuuri kohta”, mis on kahtlemata autori üks tuntumaid tekste ja üksiti nimetatud romaani huvitavamaid käsitlusi. Teose („romaani-müüdi”) poeetika kirjeldus haakub käesoleva *Acta* numbri üldtemaatikaga juba ainuüksi teemapüstituse poolest (romaani poeetikas väljendunud mütoloogiline maailmanägemine).

Boriss Gasparov – lingvist, muusikateadlane, Tartu–Moskva semiootika koolkonna esindaja (ja selle hilisem kriitik, vt nt Sausure'i-käsitlust raamatus *Beyond pure reason: Ferdinand de Saussure's philosophy of language and its early romantic antecedents*) oli 1968–1980 Tartu Ülikooli vene keele kateedri õppejõud, 1981. aastast on ta töötanud erinevates Ameerika ülikoolides. Keeleteoreetiliste tööde kõrval, mis eriti Ameerika-aastatel kalduvad struktuurset analüüsilt kognitiivse lingvistika valdkonda, on olulisteks uurimusteks tema „*Loo Igori sõjaretkest*” poeetika ja käsitlus A. Puškini poeetilise keelest. Muusikaline haridus on võimaldanud B. Gasparovil jätta olulise jälje muusikasemiootilise kirjelduskeele kujundamisse: tema on formuleerinud Tartu–Moskva koolkonna muusikasemiootilise terminoloogia põhimõisted. Ühendades lingvistilist ja muusikalist kompetentsust, on Gasparov nt kontrapunkti ja leitmotiivi printsiipi sageli esile toonud ka kirjandusteoste analüüsis. Motiivi mõistet laiendades omistab autor ka pärisnimele võime täita teose tervikus motiivi funktsiooni (vastupidiselt üldlevinud arusaamisele motiivist, mis ehitub pigem läbi predikatsiooni). Gasparov lähtub siin ka Lotmani ja Uspenski poolt viidatud võimalusest, et pärisnimi võib olla vaadeldud kui potentsiaalne müüt. Käesolev tõlge pärineb artiklikogumikust *Kirjanduslikud leitmotiivid*.

Ülle Pärli

Ühtsest nimetamisest tegevuseni: *integratsiooni* mõistest ja objektist sotsiokultuurilise maailma uurimisel

Tiit Remm

Sotsiokultuurilise maailma kui uurimisobjekti üheks olulisemaks iseloomustavaks jooneks võib pidada selle integreeritust. Kui sotsiokultuurilise maailma mudel ei esita üksnes nähtuste kogumit, vaid olemuslikku korrastatust, mis on sotsiokultuurilise maailma toimimisprotsessi aluseks ja tulemuseks, siis püstitub küsimus, mis täpsemalt on selle korrastatuse alus (ehk milline on sidusus) ning mis määrab tervikud ja ühikud selles. Siinses artiklis käsitlen integratsiooni tüüpe ja protsesse objektmaailma mõtestamisel ja uuritavaks tegemisel, lähtudes Juri Lotmani kirjeldatud integreerivatest mehhanismidest semiootilises üksuses ja selle kirjeldamisel ning Pitirim Sorokini esitatud ühtsuste tüüpidest. Neid täiendan Talcott Parsonsi vaatega kogukonnale sotsiaalse süsteemi integreeriva tuumana ja Pierre Bourdieu' *habitus*'e rolliga sotsiokultuurilise maailma sidusa ja tähendusliku tervikuna mõtestamisel.

Märksõnad: integratsioon, sotsiokultuuriline maailm, sotsiaalteooria, Lotman, Sorokin, Parsons, Bourdieu

Integratsioon on väljend, mida kasutatakse kord viitamaks indiviidide või nende gruppide kultuurilisele assimileerimisele, kord sotsiaalsele sidususele kui sotsialiseerimise tulemusele, kord sotsiokultuurilise süsteemi sisemisele koherentsusele, kord selliste süsteemide omavahelisele seotusele. Kuigi erinevad ideed on selgitatavad iga kord erineva kitsa aluskontseptsiooni kaudu, siis teisalt võib mitmetist *integratsiooni* näha sotsiokultuurilise maailma ühe keskse iseloomujoonena, mis ka selle maailma kirjeldustes tähelepanu väärrib. Semiootiliste ühiskonna- ja kultuuriteoreetiliste käsitluste hulgas võib leida töid, millega eksplitsiitselt püüeldakse sotsiokultuu-

rilise maailma n-ö integratiivse käsitluse poole. Silvi Salupere ja Peeter Torop on sellist eesmärki rõhutanud nii Juri Lotmani tööde puhul, kui ka Tartu–Moskva kultuurisemiootika olemusliku joonena laiemalt (Salupere, Torop 2013: 16). Samuti on Pitirim Sorokin püüdnud rajada käsitlusuunda, mida nimetab *integralistic sociology* (Sorokin 1964). Siinse töö eesmärgiks on selgitada *integratsiooni* mõistevälja – sotsiokultuurilise maailma keskse tunnuse ja protsessina ning teoreetilise mõistena. Alustades integratsiooni mitmetahulise olemuse väljatoomist Lotmani ja Sorokini käsitluste põhjal, täiendan käsitlust seoses subjekti rolli ja perspektiivi ning *sotsiaalse* ja *kultuurilise* eristamise võimalikkusega vastavalt Pierre Bourdieu' ja Talcott Parsons'i tööde alusel; viimase töid on iseloomustatud ka kui *sotsiaalse integratsiooni uurimist* (näiteks Heiskala 1997: 65–69), mis aga keskendub suhteliselt kitsalt interaktsioonilise kogukonna integreerivale rollile. Nii Lotman, Sorokin kui ka Bourdieu teevad ettepaneku kasutada sotsiokultuurilise maailma ja selle toimimise kirjeldamiseks ruumimetafoore või isegi ruumilist metakeelt (Lotman 1969; Sorokin 1964; Bourdieu 2003). Ilmselt võiks ruumilist metakeelt pidada üheks vahendiks, mis toetab püüdlust sotsiokultuurilise maailma kompleksse ja integratiivse käsitlemisele ning sellega seoses võiks küsida integratsiooni ruumilistes terminites kirjeldamise võimaluste ja eripärade ning teisalt integratsiooni ruumilisuse ja ruumistamise kohta. Jättes ruumilise metakeele probleematika siinkohal kõrvale, võtan eesmärgiks selgitada integratsiooni enese tüüpe ja protsesse sotsiokultuurilise maailma kesksete joontena ülalmainitud autorite töödest lähtuvalt. Integratsioon puutub korraga mõlemasse, muutuvusse ja korrastusse, olles ühelt poolt nähtuse kulgev ja arenev terviklikkus ja püsivus ning teisalt süsteemi loogiline koherentsus.

Pitirim Sorokin on osutanud, et uurimaks sotsiokultuurilise maailma üldisi printsiipe ja toimimist, tuleb esmalt leida seda iseloomustavad korrastused (Sorokin 2006: 17). Neiks on seostamisprintsiibid, mille alusel moodustuvad sotsiokultuurilises maailmas ühtsused ja seosed. Kokkuvõtlikult võiks neid printsiipe nimetada integratsiooni tüüpideks. Samas tuleb silmas pidada, et kuna erinevaid ühtsusi ja seoseid kehtestatakse sotsiokultuurilise maailma jaoks selle enese sees, saavad oluliseks sihipärased integreerimis-

protsessid ning teisalt ühtsuste leidmine kirjelduste tasandil ja ühtlasi eristus kultuurikandjate kui objektitasandi ja uurija metatasandi perspektiivi vahel. Integratsiooni võiks pidada sotsiokultuurilise maailma kui semiootilise maailma keskseks tunnuseks – seda nii eritüübiliste seoste toimimise osas, kui ka sidususe loomise protsessina. Terviklikkusele püüdlevate sotsiokultuurilise maailma teoreetiliste kontseptsioonide analüüsimisel tuleb niisiis vaadelda integratsiooni rolli neis – niihästi omistatavat rolli, kui ka integratsiooni tüüpe ja protsesse, mida kontseptsioon välja toob.

Sotsiokultuurilise maailma modelleerimisel eristuvad kolm aspekti: (1) uurija loodavad kirjeldusvahendid, näiteks mudelid ja metafoorid; (2) kirjeldatavuse loomine, sidudes kirjeldusvahendid objektmaailma nähtuste ja nende osadega, mispuhul püütakse arvestada sotsiokultuurilise maailma toimimist kultuurikandja perspektiivist; (3) sidusate tervikute (ühtsuste) moodustumine sotsiokultuurilises maailmas eneses. Siinkohal keskendun eelkõige integratsiooni rollile ühelt poolt sotsiokultuurilise maailma siseste terviküksuste toimimise kontseptualiseerimise puhul ning teisalt kirjeldatavuse ja uuritavuse loomisel uurimisühikute leidmisel. Just viimane osutab objekti loomise ja kirjelduste lahknevatele võimalustele – enesekirjelduste alusel või välise vaatleja perspektiivist.

Integratsioon ja objektvaldkonna ühtsuste ja üksuste tüübid

Kuigi tuleb eristada uurimisühikute loomist objektitasandi enesekirjelduslike eristuste alusel objektvaldkonna kirjeldatavuse loomisest uurija perspektiivist lähtudes, on ka viimase puhul objektitasandi toimimine ja vastavate subjektide tunnetus olulisel kohal. Sorokini jaoks on integratsioon üks sotsiokultuurilise maailma toimimise uurimise peamisi lähtekohti. Tema sõnul on uurija jaoks esmaseks probleemiks sotsiokultuurilise maailma ilmnemine tohutu kaoselaadse moodustisena, millest tuleb (üles) leida funktsionaalsed süsteemid ning iseloomulikud korrastused. Nii tuleks otsida vormisamasuse mustreid (sh suhete puhul) ning iseäranis tähenduse samasust ehk loogilist kokkukuuluvust (Sorokin 2006: 9–10). Vaadeldavate üksuste osad võivad omavahel olla seotud ruumilisel, väliselt tingitud, funktsionaalsel või loogikalisel alusel:

Kultuuri erinevate elementide arvukad omavahelised suhted võib taandada neljaks alustüübiks: (1) *ruumiline ja mehaaniline kõrvus*, mis varieerub kahe või enama kultuurilise objekti lõdvast ja juhuslikust kokkusattumisest elementide mehaanilise ühendamiseni üheks struktuurseks ühtsuseks (näiteks kokku liimitud, valatud, õmmeldud või seotud) [*kuhjatised*, ingl k *congeries*]; (2) *välise faktori kaudu seostatus*; (3) *kausaalne või funktsionaalne integratsioon*; (4) *sisemine või loogilis-täenduslik ühtsus*. (Sorokin 2006: 4)

Kõik need tüübid esinevad sotsiokultuurilises maailmas ning igas sotsiokultuurilises kompleksis. Sotsiokultuurilistele nähtustele eriomane on aga *loogilis-täenduslik integratsioon*. Toodud neljaosalise tüpoloogia asemel pakub Sorokin hiljem (tema neljaköiteline teos *Social and Cultural Dynamics* ilmus aastatel 1937–1941) ka eristust kuue peamise ühtsusetüübi vahel vastavalt iseloomulikule integratsioonile: (a) ruumiliselt pidevad ja tajutavad ühtsused; (b) ruumiliselt pidevad ja mehaaniliselt kokkukuuluvad ühtsused; (c) kaudsed kausaal-funktsionaalsed objektid, mis on ühendatud ühise välise agendi poolt; (d) otsesed kausaal-funktsionaalsed ühtsused; (e) puhtad täenduslikud, loogilis-esteetilised ühtsused; (f) kausaal-täenduslikud ühtsused (Sorokin 1947: 333–334). Varem esitatud jaotust täiendavalt osutavad loogilis-täenduslikud ühtsused sümbolsüsteemidele ja nende objektivatsioonidele asjades ja tegevustes, samas kui kausaaltäenduslikkus osutab mõtestatult koostatud ja kasutatud artefaktilisele tervikule, mis seob seega sümbolsüsteemid, kasutuspraktikad ja materiaalse sõltuvuse. Ühe elava näitena toob Sorokin raudteejaama kui mõtestatult loodud ja kasutatava ning ehitisi, masinaid jne sisaldava nähtuse. Integreerimisprintsipiidel põhinevad ühtsusetüüpide eristused loovad aluse sotsiokultuurilise maailma kirjeldatavuseks. Sellega võrreldavat keerulise objekti kirjeldatavuse loomise ülesannet on Torop esile tõstnud Tartu–Moskva koolkonna teksti, kultuuri ja semiosfääri mõistete puhul (Torop 2005; 2006).

Sotsiokultuuriliste nähtuste loogilis-täenduslik integratsioon põhineb Sorokini järgi (2006: 25–26) hulgal peaeeldustel (*major premises* ehk kultuuri aluseks olevad kõige üldisemad tõekspidamised). Komplekse, mis on tihedalt integreeritud loogilis-täenduslikul moel, võib pidada kultuurilisteks nähtusteks või isegi kultuuri-

deks. Peaeeldustel põhinevate integratsioonivormide vaatlusele tugineb Sorokini tüpoloogiline käsitlus kultuuridest ja nende muutlikkusest. Siin leidub intrigeeriv paralleel Lotmani kultuuritüpoloogia alaste töödega (Lotman 2010), ent kui Lotman keskendub struktuursete printsiipide erinevustele, siis Sorokini tüpoloogia lähtub pigem semantilisest printsiibist ehk kultuuritüüpide vastavusest erinevatele mentaalsustele.

Sorokini sõnul tegelevad kultuuri peaeeldused nelja ideedekogumiga: (1) reaalsuse olemus; (2) vajadused, mida rahuldada; (3) vajaduste rahuldamise ulatus ning (4) vajaduste rahuldamise viisid (Sorokin 2006: 25–26). Nende teemade lahendustest lähtuvalt eristuvad peamised kultuuritüübid. Skaala ühes otsas on *ideatsionaalne* (*ideational*), teises *meeleline* (*sensate*) tüüp; nende vahel ülejäänud, milles kummagi tunnused segunevad. Viimastest on kõige enam integreeritud *idealistlik* (*idealistic*) kultuuritüüp. Peaeelduste võimalike lahendusvariatsioonide põhjal koostab Sorokin kultuuritüpoloogia: askeetlik ideatsionaalne, aktiivne ideatsionaalne, aktiivne meeleline, passiivne meeleline, küünilis-meeleline, idealistlik, pseudoideatsionaalne (Sorokin 2006: 27–29). Kuigi idee peaeeldustel põhinevast loogilis-tähenduslikust kultuurilisest integratsioonist on aluseks kultuuri seisundi ja vastavate tüüpide kirjeldamiseks, arendab Sorokin seda ideestikku eelkõige sotsiokultuurilise dünaamika, *muutlikkuse* uurimiseks. Muutlikkuse puhul on korrastatuse kõrval määrava tähtsusega ka üksuse äratuntavus (neile kahele aspektile vastavaina võiks siinkohal eristada korrastust rõhutavat mõistet *ühtsus* (*unity*) ning äratuntavust rõhutavat mõistet *üksus* (*unit*)). Sorokin osutab, et nähtuse kui üksuse muutumisest rääkimine on põhjendatud seni, kuni see on äratuntav ning selle lõppedes on ka vaadeldav sotsiokultuuriline protsess lõppenud (Sorokin 2006: 53). Näiteks võib siin tuua võimaluse jälgida valitsuskorra kontinuaalset muutumist ning asendumist kas (a) mõne oluliselt erineva valitsuskorra tüübiga või (b) ühiskonnakorralduse seesuguse muutusega, millega kaasneb eristuva valitsuskorra ning selle funktsiooni puudumine.

Nagu mainitud, näib Sorokin väitvat, et sotsiokultuurilise maailma uurimisühikuid on võimalik tuvastada uurija vaatepunktilt ning kultuuri peaeeldusi vaatluse abil. Ometi, arvestades, et ühiku

või süsteemi samasus sõltub tema äratundmisest, on selge, et määrav on kultuurikandja poolne äratundmine. Enamgi veel: tuleb silmas pidada, et Sorokini järgi on iga sotsiokultuurilise nähtuse (niisiis ka asjakohase uurimisühiku) olemuslikuks omaduseks tähenduslik interaktsioon, mis sisaldab nii käegakatsutavat kui semiootilist mõju osalevale subjektile (Sorokin 1947: 40). Seesugusel interaktsioonil baseeruv uurimisühik sõltub seega otseselt osalevatest subjektidest ning uurija võimest mõista nende maailmapilti. Kultuuri enesekirjel-dused võimaldavad artefaktilist (sh tekstilist) materjali, millele sotsiokultuuriliste nähtuste äratuntavuse ning kultuuri peaeelduste kohta otsustusi rajada.

Kuigi ühelt poolt paistab Sorokin võtvat kultuure etteantud ter-vikutena, siis teisalt on need tervikud määratud ja määratletavad nimelt mentaalsusel (peaeeldustel) põhineva integratsiooni alusel ning sellistena vaadeldavad erinevatel tasanditel indiviidist sotsiaal-sete gruppide ja institutsioonideni. Siit kerkib kaks huvitavat prob-leemi. Esiteks, Sorokin võtab oma objektiks nn lääne kultuuri ja selle muutused kahe aastatuhande jooksul, küsimata integreerituse määra, mis iseloomustab seda kultuuri tema geograafilisel areaalil kõnealuse aja jooksul. Kui objekti valik on seotud selle võrdlemisi hea ajaloolise dokumenteerituse ja uuritusega ning ilmselt ka tutta-vusega uurijale, siis samas ei küsi Sorokin selle terviku sidususe ja seega ka kultuurina eksisteerimise pidevuse järele sotsiokultuurilise integratsiooni mõistes. Võimalike desintegratsiooni-momentide või vastava kultuuriruumi piiride nihkumise ja sisepiiride tõmbamise asemel illustreerivad peaeelduste dünaamika ja vastuolud Sorokini käsitluses kultuurilise ühtsuse tüüpide vahelist dünaamikat ja muu-tusi meelelisest ideatsionaalsesse kultuuritüüpi (koos vahepealsete segatüüpidega) ning vastupidi. Nii võiks näiteks küsida, kas ühe-aegselt Euroopa geograafilisel alal olnud riigid ja hõimud (nt Rooma, Bütsants ja germaani hõimud) moodustasid ühe muutliku, aga integreeritud sotsiokultuurilise süsteemi ehk ühe kultuuri või on pigem tegu omavahel integreerimata nähtuste, inimeste ja süstee-mide kogumitega? Peamine küsimus on siin, kes ja millisel alusel saab sellisele küsimusele vastata ning otsustada kohaste tervik-objektide määratlemise. Üheks lahenduseks on aga keskendumine nimelt seostamise ja eristamise n-ö mehhanismidele kultuurilistes

identiteetides, interaktsioonis ning uurimisobjekti määratlemisel – teema, mis on kesksel kohal Lotmani jaoks. Sorokini idee peaeeldustest kui kultuuri põhiülesannete lahendusest suunab küll kultuurispetsiifilisele lähenemisele, ent tema enda analüüsid Euroopa kultuuri muutustest on siiski lähedased ka tsivilisatsioonide arengu uurimisele ning nn areaaliuuringutele (vt nt Steward 1950), mille puhul Sorokin ise osutab ohule piirduda kultuuri uurimisega üksnes ruumilisel kokkukuuluvusel põhineva ühtsuse kaudu, ning arutlustele tsivilisatsioonide ajaloolise arengu üle. Sorokini analüüs Euroopa kultuuri ajaloost võib jääda suuresti retrospektiivseks, konstrueerides oma objekti integreeritud ühtsuse ja piirid lähtuvalt autori vaatepunktist ja tema arusaamast „Euroopa kultuurist”.

Teine huvitav ja laiemate diskussioonidega seotud probleem on *sotsiaalse* ja *kultuurilise* eristava määratlemise võimalus integratsiooni tüüpide kaudu, mis omakorda suunab märkama kogukonna rolli. Sorokin toob integratsiooni ja integreeritud kultuuride tüübid välja ennekõike analüüsi metodoloogiliste vahenditena. Ometi seostuvad osutatud kategooriad ka sotsiokultuurilise maailma enese (integratiivsete) toimemehhanismidega.

Sotsiaalse ja kultuurilise iseloomulikud integratsioonid

Artiklis „Ritual and Social Change: A Javanese Example” rakendab Clifford Geertz (1957) Sorokini eelkirjeldatud käsitlust, et eristada sotsiaalseid ja kultuurilisi süsteeme ning nende lahknevusi, selgitamaks olukorda, kus matuserituaal ei toimi „nii nagu peaks”. Ta seob loogilis-täendusliku integratsioonitüübi kultuurilise süsteemiga ning kausaal-funktsionaalse sotsiaalse süsteemiga. Neile lisab ta kolmanda elemendi, „indiviidi motivatsioonilise integratsioonimustri, mida tavaliselt kutsume isiksuse struktuuriks” (Geertz 1957: 34). Viimane lähtub Talcott Parsonsi *tegevusteooriast* (Parsons, Shils 2008), kus konkreetsete toimivate tegevussüsteemidena on isiksuse ja sotsiaalne süsteem eristatud kultuurilisest süsteemist kui sümbol-süsteemist, mida kaks eelnevat realiseerivad (*tegevussüsteemi* käsitlust vt Parsons 1951). Sorokini raamistus sotsiaalse süsteemi funktsionaalsus siiski ei vasta üheselt kausaal-funktsionaalsusele ning

sisaldab ka loogilis-tähenduslikku aspekti. Kultuuriline ja sotsiaalne on Sorokini jaoks olemuslikult tervik, mis sisaldab kultuurilist – ehk mentaalsust koos selle väljendusega käitumises – ning sotsiaalse kaht aspekti, psühholoogilist ja loogilis-tähenduslikku (koos selle kausaal-funktsionaalsete joontega). Sorokini jaoks seisneb sotsiaalsete ja kultuuriliste nähtuste peamine erinevus selles, et sotsiaalseid nähtusi iseloomustab omalaadse sidususena solidaarsuse määr, samas kui kultuurilisi nähtusi ja kultuurilisi süsteeme iseloomustab loogikalistel ja esteetilistel suhetel põhineva integratsiooni määr:

Indiviidide ja gruppide sotsiaalsed suhted on kas solidaarsed, antagonistlikud või neutraalsed. Sarnaselt võivad kultuurilised nähtused omavahelistes suhetes olla kas integreeritud (solidaarsed), mitte-integreeritud (neutraalsed) või vastuolulised (antagonistlikud). Need on *integreeritud* (solidaarsed) kui kaks või enam interakteeruvat, s.o kausaalselt seotud kultuurilist nähtust seisavad *loogikalisel või, kunstinähtuste puhul, esteetilisel kokkukuuluvuses üksteisega*. Kultuurilised nähtused on *mitteintegreeritud* (neutraalsed), *kui nad on omavahel loogikaliselt või esteetiliselt mitteseotud*, olemata kooskõlalised ega vastuolulised. *Vastuolulised* (antagonistlikud) *on nad, olles loogikaliselt või esteetiliselt kokkusobimatud ja vastuolulised*. Kultuurinähtuste integratsioon, integratsiooni puudumine ja vastuolulisus puudutab ühtmoodi kõiki kolme kultuuri tasandit: ideoloogilist, käitumuslikku ja materiaalsel. Lisaks sellele, et tähendused, väärtused ja normid saavad olla üksteise suhtes loogikalise või esteetilise kokkusobivuse, seostamatuse või vastuolulisuse suhtes, saavad seda olla ka väline käitumine ning teised materiaalsed kandjad, niivõrd, kuivõrd nad artikuleerivad ja väljendavad vastavaid tähendusi, väärtusi ja norme. Indiviidi või grupi väline käitumine võib nende ideoloogilise kultuuri jutlustatavat praktiseerida või mitte praktiseerida või praktiseerida midagi sellega vastuolus olevat. Sarnaselt võivad ka kasutatavad materiaalsed kandjad artikuleerida ideoloogilist kultuuri adekvaatselt või seda sugugi mitte väljendada või väljendada ametlikult omaks tunnistatud tähenduste, väärtuste ja normidega vastuolus olevaid. (Sorokin 1947: 314)

Kuigi Geertz rakendab Sorokini integratsioonitüüpide eristusi, kasutab ta seejuures Parsonsist lähtuvat raamistut, iseäranis sotsiaalse ja kultuurilise süsteemi eristamise juures. Sidudes sotsiaalse struktuuri interaktsiooni toimimise ja korrastatusega ning kultuuri tä-

henduste ja tõekspidamiste valdkonnaga, omistab Geertz viimasele loogilis-tähenduslikku sidusust ning esimesele kausaal-funktsionaalset sidusust, mis Sorokini järgi osutaks sotsiokultuurilise interaktsiooni analüüsil pigem vormikordusi kui tähenduslikke seoseid otsivale uurimismeetodile. Nii võiks siin näha Geertzi püüdlust täiendada Parsonsi süsteemiteoreetilise lähenemise elemente Sorokini ideedega integratsiooni eri tüüpidest sotsiokultuurilistes nähtustes. Seejuures rõhutab ka Parsons kultuurilise sümbolsüsteemi loogilise koherentsuse eristuvust konkreetsetele tegevussüsteemidele iseloomulikust praktilisest toimimisest ja n-ö tegevuslikust ühtsusest (Parsons, Shils 2008: 179). Võrreldes Sorokini keskendumisega sotsiaalse ja kultuurilise mitmekesisole valdkonnale ning vastavate nähtuste sisemise sidususe viisidele ja tasanditele, ilmneb Parsonsi puhul pigem sotsiaalse ja kultuurilise süsteemi eraldamise püüd üldise tegevussüsteemi hierarhiliste allsüsteemidena. Teisisõnu loob Sorokin oma objektvaldkonda sotsiokultuuriliste nähtuste ja nende kesksete tähenduslike ühtsuste baasil ning esitab seda muuhulgas ruumilistes terminites, *sotsiokultuurilise ruumina*, Parsons aga loob inimese uurimise valdkonda süsteemiteoreetiliselt kirjeldatava tervikuna. Kummagi lähenemise jaoks on objektmaailma integreeritus keskne, ent erinev. Järgnevalt püüangi need kaks lähenemist omavahel tihedamalt kokku tuua integratsiooni aspektis.

Integratsioon kui keskne nähtus sotsiokultuurilise maailma ja selle kirjelduse jaoks

Parsons sotsioloogia kohta on öeldud, et seda võiks näha „sotsiaalse integratsiooni uurimisena” (Heiskala 1997: 65–69), ning tõepoolest, Parsons käsitleb integratsiooni nii tegevussüsteemide (nagu isiksus ja ühiskond süsteemidena) eeldusena ning nende praktilise funktsioonina. Ta eristab integratsiooni kaht aspekti, süsteemi komponentide ühtesobivust ning süsteemi määratust suhtes oma keskkonnaga. Süsteemide üldine olemuslik joon on osade omavahelise sõltuvuse korrastus, millel on enesesäilituslik tendents (sh ka kestva protsessina); tegevussüsteemidele on aga lisaks iseloomulik hoida muutliku keskkonna suhtes tasakaalu süsteemi piires, kusjuures süsteemi

piiritletus lähtub süsteemist enesest, mitte väljastpoolt (Parsons, Shils 2008: 107–108). Üheks tasakaalu ja süsteemi toimimist tagavaks protsessiks on ressursside paigutamine (nt ajakasutus vajaduste teostamiseks); teiseks aga nimelt integratsioon – s.o keskkonnaga suhestumise vahendamisprotsessid, tänu millele säilivad süsteemi osade vahelised seosed ning süsteemi piirid keskkonna muutlikkuse tingimustes (Parsons, Shils 2008: 108).

Niisiis on piire säilitavat tüüpi süsteemide (nt organism, isiksus, ühiskond) jaoks integratsioon süsteemi tingimus ning samas ka süsteemi sisemine funktsioon ja tegevus. Kui ressursside paigutamine (*allocation*) on üldine toimimise viis, siis *integratsiooni* puhul on Parsonsi järgi (Parsons, Shils 2008: 133–134) tegu keskkonnaga suhestumisega seotud konfliktide vältimise ja lahendamise mehhanismidega.

Sarnaselt on inimtegevust puudutavate süsteemide tüpoloogilises korrastruses (vt nt Parsons 1966: 5–19, 28–29) integratsioon ühtaegu üldise tingimuse rollis ning samas ka spetsiifiline funktsioon, mida teostab konkreetne allsüsteem, nimelt interaktsiooniline kogukond, ja toetavad teised allsüsteemid. Parsonsi jaoks sisaldab üldine tegevussüsteem kõike inimtegevusega seotut uskumustest reaalsuse olemuse kohta füüsilise keskkonnani. Süsteemide toimimise seisukohast eristab ta nelja üldist funktsiooni – mustri säilitus (*pattern maintenance*), integratsioon (*integration*), eesmärgipüüdlus (*goal attainment*) ja kohandumine (*adaptation*) –, mida teostavad vastavalt neli allsüsteemi: kultuuriline süsteem, sotsiaalne süsteem, isiksuse süsteem ning käituv organism kui süsteem. Mainitud neljale allsüsteemile lisaks on tegevussüsteemiga seotud kaks eristuvat keskkonnatüüpi, üldtunnustatud arusaam reaalsusest (*ultimate reality*) ning füüsilis-orgaaniline keskkond. Kõik allsüsteemid on üksteisega hierarhiliselt seotud ühelt poolt küberneetilise kontrolli ning teisalt n-ö kõrgemaid süsteeme võimaldavate tingimuste loomise kaudu. Üldises tegevussüsteemis on neist integreeriva funktsiooni kandjaks sotsiaalne süsteem ja vastavalt ka seda teostav interaktsiooniline kogukond. Samas tuleb siiski osutada ka kultuurilise süsteemi legitimeerivat (küberneetilise kontrolli kaudu toimivat) rolli sotsiaalses integratsioonis.

Ühiskondadele evolutsioonilist ja komparatiivset perspektiivi viisandav Parsonsi käsitlus (vt Parsons 1966) baseerub süsteemide ja nende keskkondade (mis võivad samuti süsteemid olla) vaheliste suhete kirjeldamisel; kesksel kohal on tema jaoks interaktsioonil põhinev integreeriv funktsioon ja vastavalt sotsiaalne süsteem, samas kui üldise tegevussüsteemi teised allsüsteemid tegelevad sotsiaalse süsteemi keskkondadega. Sotsiaalse süsteemi ja tegevussüsteemi konstrueerimisel on Parsonsi vaatepunkt seotud sotsiaalse kogukonnaga. See interaktsiooniline kogukond on ühiskonna (kui eneseküllase sotsiaalse süsteemi) integreeriv allsüsteem. Kogukond jällegi eeldab jagatud kultuurilist süsteemi ning tegutsejate isiksuste kui motiveeritud süsteemide ja osalevate organismide omavahelist seotust. Kultuuriline süsteem niisiis legitimeerib sootsiumi ning isiksus süsteemina loob aluse ühiskonnale. Kultuurilise süsteemi legitimeeriva baasi omakorda loob üldtunnustatud arusaam reaalsusest ehk *ultimate reality*. Täendusliku süsteemina sõltub kultuuriline süsteem korrastatud suhetest selle reaalsusega. Seda tähenduslikku sõltuvust võib pidada lähedaseks sellele, mida Sorokin käsitleb kultuuri mentaalsuse peaeeldustena (*major premises*). Samas loob Parsons oma sotsiaalteooriat siiski kitsalt interaktsioonilise kogukonna ja selle tegevuste motiveerituse perspektiivist (Zafirovski 2001: 241–244) ning seetõttu jääb maailmapildile mõneti kõrvaline roll üldises sotsiaalses tegevussüsteemis.

Kui iga süsteemi funktsioneerimine eeldab integratsiooni ja konfliktide lahendamist, siis eri süsteemidel on selles osas iseloomulikud fookused, mille suhtes integratsioon toimib. Isiksuse puhul on organism ja sellega seotud vajadused integreerivaks ja integreeritavaks tuumaks. Sotsiaalse süsteemi jaoks on sootsium, täpsemalt interakteeruv kogukond see, mis teostab integreerivat funktsiooni ja mille struktuuris tuleb konflikte vältida; sotsiaalne süsteem on omakorda üldise tegevussüsteemide hierarhia integreerivaks osaks. Kultuurilise süsteemi puhul saame eelkõige rääkida sellest, kuivõrd on näiteks väärtused ühtselt ja loogiliselt kokkusobivalt kandjate suhtumistes väljendatud, teisalt tuleb aga vaadata väärtusmustrite toimimist reaalses tegevusolukordades – kuidas konfliktide vältimise mehhanismide abil kaasatakse ka loogiliselt sobimatud hinnangud sotsiaalse süsteemi toimimiseks vajalikku funktsionaalsesse integrat-

siooni. Sotsiokultuurilise maailma integratiivsed tuumad on ühtlasi koht, kus Sorokini ja Parsonsi teoreetilised raamistatud komplementaarselt haakuvad. Sorokin küsib, millised on seosed, mis ühendavad nähtusi kogumiteks või süsteemideks, mis moodustavad sotsiokultuurilise maailma. Ühelt poolt eristuvad integreeritud, integreerimata ja disintegreeritud nähtused, millest üksnes tihedalt integreeritud nähtusi Sorokin süsteemideks nimetab. Teisalt varieerub ka seostatuse alus, nagu näitavad Sorokini eeltoodud nelja- ja kuueosalised integratsioonitüpoloogiad. Kultuurilise ja sotsiaalse kompleks hõlmab Sorokini järgi ühelt poolt mentaalsust ja selle käitumuslikku väljendust; teisalt on tegu psühholoogilise ja süsteemse (loogikalis-tähendusliku) kompleksiga. Sotsiaalse ja kultuurilise peamine erinevus seisneb esimesele iseloomulikus solidaarses integratsioonis ning teisele iseloomulikus loogikalis-kausaalset tüüpi integratsioonis. Üldisel tasandil on loogikalis-kausaalse integratsiooni ja tähenduslikkuse aluseks nimelt kultuuri mentaalsuse peaeeldused. Sorokini *peaeeldused* on niisiis kultuuriliste süsteemide integreerivaks tuumaks. Kõrgema tasandi süsteemina juhib see keskkonnaga kohanemise viise – ehk seda, mil määral ja mis moel rahuldada organismi vajadusi. Erinevalt Parsonsist, kes näeb sotsiokultuurilise maailma seisukohalt keskse integreeriva printsiibina interaktsiooni grupis, on Sorokini perspektiivist tähenduslike ja loogiliste süsteemide (maailmapildi) kontrolliv ja legitimeeriv jõud see, mis rajab sotsiokultuurilised tervikud integreeritud süsteemide, kultuuridena.

Nii sotsiokultuurilisuse sotsiaalne kui ka kultuuriline aspekt on otsestelt seotud tähendusliku interaktsiooniga, mis Sorokini jaoks (1947: 40) on sotsiokultuurilise maailma olemuslik joon ja uurimise algpunkt. Interaktsiooni iseloomustab ühelt poolt osalejate solidaarsussuhe ning teisalt tähenduslikkus, mis lähtub taustsüsteemist ja selle loogilis-tähenduslikust integratsioonist. Tähenduslikkust ei tule siin mõista üksnes kultuurilise süsteemiga seotuna, vaid oluline on ka indiviidi motivatsioonisüsteem, millele Parsons osutab kui tegevussituatsiooni osale (vt Parsons, Shils 2008: 56–60). Olles oluline integreeriv protsess, on interaktsioon ka ise mitmeti korrastatud osalejate ning nendevahelise suhte osas ning võib algatada või toetada erinevat tüüpi suhteid asjassepuutuvate sotsiokultuuriliste üksuste vahel. Interaktsioon ei loo üksnes sidusat ja vastastikku mõis-

tetavat jagatud diskursust. Tähenduslikkus on siin siiski alati seotud konkreetse osaleja vaatepunktiga – interaktsioon ja sellega seotud süsteemid on tähenduslikud osaleva subjekti interpretatiivse aktiivsuse kaudu. Subjekti osalusega sotsiokultuurilises maailmas seostub aga veel üht laadi integratsioon.

Loogikalise, interaktsioonilise või enesekirjeldusliku integratsiooni kõrval tuleb arvestada võimaliku olukorraga, kus integratsioonil justkui pole sotsiokultuurilises maailmas (vähemalt selle esituse seisukohast) olulist rolli. Ruumilise metakeele abil sotsiokultuurilist maailma modelleerivate käsitluste hulgas on Bourdieu' töödes (vt Bourdieu 1984, 2003) ning iseäranis *sotsiaalse ruumi* käsitluses integratsioonil ühekorraga keskne ning samas irrelevantne osa. Siin ilmneb ka iseloomulik objekt- ja metatasandi eristumine, mida hägustab omakorda autometatasand ehk osalevate agentide refleksiivsus ning osaleva interpeteeriva subjekti täpsem roll. Enesest mõistetava reaalsusena lõimivad objektmaailma hinnangute andmise praktikad (ehk kategooriate omistamine) ja *habitus*.

Sotsiokultuurilise maailma suhtes on *sotsiaalne ruum* ja vastavad *väljad* Bourdieu' järgi reaaliad, millesse inimene on asetatud, *esimene ja viimane reaalsus* (Bourdieu 2003: 32). Inimene internaliseerib väärtushinnangud ja *habitus*'ed oma otsesest sotsiaalsest keskkonnast. Kuivõrd tegu on internaliseeritava etteantud reaalsusega, pole selle integreeritus subjekti jaoks küsimus. Korrastatus, mida saab kirjeldada *väljadena*, on pidevas muutumises subjektide tegelike otsustuste mõjutusel. Integratsioon saab keskseks praktikate korrastatuste nimetamisel ja kirjeldamisel refleksiivse osaleva subjekti poolt ning teaduslikul metatasandil. Eeldades, et sotsiaalne subjekt on teadlik sotsiaalsest ruumist (Bourdieu 1984: 169), ilmneb, et lisaks etteantud maailmas elamisele püüab subjekt ka luua arusaamist selle maailma ja selle osade korrastatusest, sidususest. Küsimine, miks keegi käitub ühel või teisel moel, sisaldab juba teatud loogilise sidususe projitseerimist maailmale. Iga *habitus*'e antav põhjendus – nii ollakse harjunud – on aga juba integreeriv printsiip. Refleksioon, käitumiste ja otsustuste äratundmine, põhineb kirjelduste ja enesekirjelduste loomise protsessil, mille juurde kuulub ka enese ja kirjelduskeele loomine – semiootilise subjekti olemuslik tegevus.

Bourdieu' järgi on sotsiaalne subjekt punkt sotsiaalses ruumis, ruumis paiknemise poolt määratud vaatepunkt:

Sotsiaalne ruum haarab mind endasse nagu täpi, nagu punkti. Aga see punkt on *vaatepunkt*, sotsiaalses ruumis paiknevast punktist lähtuva vaate printsiip, *perspektiivi* printsiip, mille kuju ja sisu määratleb objektiivne asend, millest ta lähtub. Sotsiaalne ruum on esimene ja viimane reaalsus, sest ta tingib ka sotsiaalsete agentide võimalikud kujutlused sellest ruumist. (Bourdieu 2003: 32)

See Bourdieu' idee ei pruugi samas sisaldada selle perspektiivi sidusust; pigem on rõhutatud objektide suhteliselt juhuslikku koosolu, etteantust selles sotsiaalsele maailmale avanevas vaates. Lisaks refleksiivsele tegevusele on integreeriv roll ka *habitus*'el. Kuivõrd *habitus* on kalduvus tegutseda teatud normaalsel, harjumuslikul viisil, sisaldab see akumuleerunud praktikatel põhinevat integratsiooni. Sorokini mõistes võiks siin rääkida praktikate kogumist (*con-gery*) ning mitte ilmtingimata loogilis-tähenduslikult või isegi kausaalselt integreeritud süsteemist. Samas, olles iseenesestmõistetava reaalsuse osa ning normaalseks peetud käitumise viis, on *habitus* juba sidus struktuur – sedavõrd, kuivõrd sidus saab olla maailmavaade.

Nii võibki öelda, et Bourdieu' *sotsiaalse ruumi* perspektiivist vaadelduna rajaneb sotsiokultuurilise maailma peamine integratsioon *habitus*'el kui subjekti kalduvusel semiotiseerimispraktikateks – „*Habitus* on vajadus, mis on internaliseeritud ja muudetud kalduvuseks, mis loob tähenduslikke praktikaid ja tähendustavaid tajusid” (Bourdieu 1984: 170). Kuigi *sotsiaalne ruum* sotsiokultuurilise maailma ühe mudelina võimaldab kirjeldada praktikates ilmnevaid väljendusi, ei ole integratsiooniprintsiibid ise selle uurimisprobleemiks. Teisalt on Lotman kulturoloogia objekti sõnastanud Bourdieu' väljade võitluse ideega võrreldavalt: „kulturoloogia objektiks saab nende [varem omandatud keelte] võitlus, nendevaheline pinge, kultuur kui nende vastastikuste seoste kogusummast koosnev ühtne süsteem” (Lotman 2010: 64). Ent Lotmani fookuses on nimelt kultuuri toimeprintsiipide mitmesus ja dünaamika objektasandilt kultuuri uurimiseni

Integratsioon ja kultuuri enesemudelid uurimisobjekti loomes

Arendades Juri Lotmani käsitust kultuurist kui ühekorraga subjektist ja iseenese objektist (Lotman 1999a: 37–52), rõhutab Peeter Torop (Torop 2005) kultuuri enesemudelite rolli kultuurilise uurimisobjekti konstrueerimisel. Koos sellega, et kultuur loob arusaama enesest kui representeeritavast tervikust, loovad enesekirjeldused ka kultuurisest sidusust. Lotmani uurimismaterjaliks on tekstid: kirjandustekstid ning muud kultuurinähtused tekstuaalsete nähtustena. Eristatult uurimismaterjalist (tekstidest), on kultuur uurimisobjektina sõltuv oma enesekirjeldustest. Lotmani tööde üheks objektiks, mida ta tekstilises materjalis uurib, võib pidada kultuuri enesemudeleid, mis loovad objekt-kultuuri integreeritud tervikuna. Tekib metodoloogiliselt mõneti probleemne olukord, kus objekttasandi kirjeldatavus metatasandil tagatakse objektitasandil tehtud eristuste (objektitasandi teooriate) ületoomisega – nt kultuuritekstidest leitava ruumilise maailmamudeli (Lotman 1969) rakendamine kultuuri tekstuaalse toimimise kontseptualiseerimiseks kultuuriruumi ja semiosfäärina (Lotman 1999b). Nii ühilduvad osaliselt integreeritud tervikute metodoloogilise eristamise tasand ning objektmaailma integratsioonimehhanismide ja üksuste tasand.

Lotmani jaoks olulised integratsiooni baasmehhanismid võime leida semiootilise algüksuse (*monaadi*) struktuuri kirjeldusest. Selline struktuur koosneb kahest omavahel põhimõtteliselt tõlkimatust keelest; oma universaalsuses on niisugune alusstruktuur omane nii teksti, kultuuri, semiosfääri kui ka indiviidi kui semiootilise subjekti tasandile ning seega võib osutada nende tasandite homomorfusele:

[...] kõikidel mõtlema mehhanismi tasanditel – alates inimaju kahepoolkeralisest struktuurist kuni kultuurini igal tema organiseerituse tasandil – võime me leida bipolaarsuse kui semiootilise organisatsiooni minimaalse struktuuri. (Lotman 2002: 2647)

ning

Mis tahes tasandi monaad on seega tähendustekke elementaärüksus ning ühtaegu on tal küllalt keerukas immanentne struktuur. Tema vähim võimalik ehitus hõlmab binaarset süsteemi, mis koosneb (vähemalt) kahest

semiootilisest mehhanismist (keelest). Need on vastastikku tõlgitamatud ja ühtaegu teineteisega sarnased, kuna kumbki modelleerib oma vahenditega üht ja sedasama semiootikavälist reaalsust. (Lotman 1999a: 43)

Moodustamaks semiootilist subjekti, peaksid need kaks keelt olema integreeritud samasse üksusesse. Lotmani järgi (2002: 2652) toimivad sel puhul kaht tüüpi integreerivad mehhanismid. Esiteks erinevate keelte integratsioon ühises kirjelduses, mille tulemuseks on jagatud metakeel. Sellega kaasneb teatud määral ka (eeldatud) kirjelduse normatiivseks muutumine. Väliselt vaatepunktilt paistab kirjelduses ilmnev üksus ühtlasi ka funktsionaalse üksusena. Seejuures võib tegu olla polüglotse mehhanismi funktsioneerimise äratundmisega või sisemiselt ebaühtlase kultuuri näilise ühtsusega, mis kujutab „endast madalamate tasandite vasturääkivatest tendentsidest abstraherunud keskmist suurust” (Lotman 2010: 72), näitena võib siinkohal meenutada Sorokini Euroopa kultuuri ühtsuse eeldamist ning samas ajaloolise muutlikkuse uurimist. Teiseks integratsioonimehhanismiks on olemasolevate keelte kreolisatsioon. Lotman osutab, et kirjeldusmodelid võivad praktikas toimivat kreolisatsiooni eitada, kui need põhinevad ühel, domineerival poolel. Olles integratsiooni-protsessi tulem, on need kultuuri enesemodelid seotud ka kultuuri juhtimisega. Vastavalt nende suhtele kultuuri muutumisse eristuvad kolm tendentsi:

1. Kultuuri enesemodelite loomine, mis püüdleval maksimaalsele lähedusele eksisteerivale kultuurile.
2. Enesemodelite loomine, mis erinevad kultuuripraktikast ning on suunatud selle praktika muutumisele. [...]
3. Enesemodelid, kultuuri ideaalne enesetunnetus, eksisteerivad ja funktsioneerivad temast lahus, kusjuures nende lähenemist üksteisele ette ei nähtagi [...]. (Lotman 2010: 65)

Eeltoodus on Lotmani fookus suunatud kahe keele erinevusele ning nende võimalikele seostele kui kommunikeeritavuse ja mittetõlgitavuse probleemile, mis on oluline nii kultuuritüpoloogiate kui eri tasandite semiootiliste subjektide moodustumise mõistmise jaoks. Torop arendab sama ideestikku kultuuri enesemodelitele ja semiofääri rolli dünaamikale objektina, kultuuri enesemodelina ja teadus-

liku metamudelina. Niisiis ilmneb siit üks võimalik elementaarne ja ühtlasi universaalne semiootilisi üksusi integreeriv printsiip ning enesemudelite iseloomulik rakendamine sotsiokultuuriliste nähtuste sidususe loomiseks, mis sisaldab nii struktuurset kui protsessuaalset aspekti.

Lotmanlik arusaam semiootilisest subjektist osutab (1) kultuuri sisekorrastuse sõltuvusele enesemudelitest, (2) uurimisobjekti loomise võimalusele kultuuri enesekirjelduslikul alusel ning (3) reaalsuse kirjeldatavuse loomisele selle mõtestatuse kaudu enesekirjeldustes. Lotmani üheks huvikeskmeks olev kultuuri kirjeldamise ruumiline metakeel (nt Lotman 1969) võib ise olla üks eespool mainitud kahest maailma kirjeldavast, ent vastanduvast keelest – või hoopis metakeel maailma kirjelduste kohta, mis loob niisiis ruumistamisel põhinevat sidusust maailmamõistmisel. Eelnevalt kirjeldatud integreerivad mehhanismid esitavad põhimõttelisi protsesse, mitte veel konkreetseid integratsioonistruktuure. *Kultuuriruum* kui maailmapildi ruumiline korrastatus (vt Lotman 1969) esitab aga just integratsiooni konkreetset struktuurset (täpsemalt tekstuaalset) vormi. Sel juhul peegeldub integratsiooni konkreetne korrastatus ka ruumilises korrastatuses, mida rakendatakse mudeli, nimelt *kultuuri-ruumi* loomisel. Just ruumilise kirjelduskeele kohasust toetab kultuuri enesemudelite olemus *sünkroonselt balansseeritud struktuurina* (Lotman 2010: 64).

Kokkuvõtteks

Käsitlusi, mis püüdlevad sotsiokultuurilise maailma integratiivsele uurimisele, iseloomustab esile toodud integratsiooni teostumise tüüpide ja mehhanismide mitmekesisus. Kompleksse terviku kirjeldamisel ja uurimisel võib keskenduda valikule neist tüüpidest ja mehhanismidest, mis kirjeldatavas maailmas samas üksteist täiendavalt toimivad. Vaadeldud käsitluste puhul tulevad selgelt esile neli arusaama integratsioonist. Esiteks, sotsiokultuurilise maailma sidususe on subjektile ette antud ning enesestmõistetav reaalsus. See on Bourdieul ja Sorokinil tihedalt seotud sotsiaalse agendi positsiooniga, Lotmanil aga kultuurisisese vaatepunkti eristatusega kultuurivälisest. Lisaks etteantusele ja reaalsusena tunnetamisele (vt ka

Schuetz 1945) on siin oluline omaksvõtmise protsess isiksuse sotsio-kultuurilises kontekstis toimuva arengu käigus. Teisalt on integratsioon kirjelduse ja enese kirjelduse valdkonda kuuluv nähtus. See on nii terviku loomine metatasandil piiritlemise ning iseäranis nimetamise kaudu, refleksioon ja institutsionaalse maailma integreerimine legitimeerimisprotsessis sümbolilise universumina (vt Berger, Luckmann 1991: 110–114), kuid ka korrastumine (enese)modelleerimise mõjul, mida rõhutavad nii Lotman (2002) kui Torop (2005). Viimane seostub integratsiooni kolmanda aspektiga, nimelt integratsiooni kui interaktsiooni toimega. Interaktsioon toimib nii sidusust loovana materiaalsel tegutsejate ja vahendite tasandil, semiootiliste süsteemide sidustajana (nt eespool mainitud keelte kreolisatsioon või enesestmõistetava reaalsuse „läbirääkimine”), kui ka subjektidevahelise sidustajana. Neljandaks tuleb silmas pidada, et integratsioon on interaktsiooni tingimus, seda nii füüsilise kontakti kui ka loogiliselt korrastatud ja jagatud semiootilise süsteemi olemasoluna. Selline mitmese olemisega integratsioon iseloomustab sotsiokultuurilist maailma ning selle mitmesus ja protsessuaalsus on üks aluseid, millest lähtuda nii sotsiokultuurilise maailma teoreetilistes uurimustes, kui ka konkreetsete sotsiokultuuriliste nähtuste ning inimgruppide loogilis-tähendusliku sidususe ja nn sotsiaalse lõimumise uurimisel.

Siintoodud autorite käsitlused kasutavad erinevaid mõistestikke, ent haakuvad ometi paljuski sotsiokultuurilise maailma mõistmisel. Samas tuleb välja tuua rõhuasetustest lähtuvat erinevust. Sorokini ja veelgi enam Parsonsi jaoks on sotsiokultuuriliste süsteemide integreeritus nende olemuseks. Sorokini jaoks on kõnekad sotsiokultuurilistes nähtustes leiduvad ühtsuste erinevad tüübid. Parsonsi käsitluses on tihe (loogikaline) integreeritus süsteemi olemuslik tingimus ning integreerimine on mõistetud süsteemi seisukohalt konfliktide vältimise funktsionaalsete mehhanismidena – et tagada tasakaalu. Lotmani perspektiiviasetus on oluliselt erinev. Lotmani käsitluste keskmes on pigem mitte-integreeritus ja integreerituse loomine, milles ometi jääb kestma ka vastuolulisus, mis on omakorda tähendusloome aluseks. See dünaamilise aspekti (sh süsteemi kujunemislooo ja seega ka habituaalsuse) rõhutamine toob kaasa kultuuri mõistmise tegevuslikuma süsteemina kui üksnes normide ja väärtuste muustrina.

Kirjandus

- Berger, Peter L., Luckmann, Thomas 1991 [1966]. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books.
- Bourdieu, Pierre 1984 [1979]. *Distinction: A Social Critique of the Taste*. Transl. Richard Nice. Harvard University Press: Cambridge.
- Bourdieu, Pierre 2003 [1994]. *Praktilised põhjused: teoteooriast*. Tlk Leena Tomasberg. Tallinn: Tänapäev.
- Geertz, Clifford 1957. Ritual and Social Change: A Javanese Example. *American Anthropologist* 59(1): 32–54.
- Heiskala, Risto 1997. *Society as Semiosis: Neostructuralist Theory of Culture and Society*. Helsinki: University of Helsinki.
- Lotman 1969 = Лотман, Юрий М. О метаязыке типологических описаний культуры. *Труды по знаковым системам* 4: 460–477.
- Lotman, Juri 1999a [1989]. Kultuur kui subjekt ja iseenese objekt. – J. Lotman. *Semiosfäärist*. Koost ja tlk Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, 37–52.
- Lotman, Juri 1999b [1984]. Semiosfäärist. – J. Lotman. *Semiosfäärist*. Koost ja tlk Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, 7–35.
- Lotman, Juri 2002 [1978]. Kultuuri fenomen. Tlk Silvi Salupere. *Akadeemia* 12: 2644–2662
- Lotman, Juri 2010 [1970]. „Kultuuri õpetamise” probleem kui tüpoloogiline karakteristik. Tlk Tanel Pern – J. Lotman. *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 60–72.
- Parsons, Talcott 1966. *Societies: evolutionary and comparative perspectives*. Englewood Cliffs (N.J.): Prentice-Hall.
- Parsons, Talcott; Shils, Edward A. 2008 [1951]. *Toward a General Theory of Action: Theoretical Foundations for the Social Sciences*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Salupere, Silvi; Torop, Peeter 2013. On the beginnings of the semiotics of culture in the light of the Theses of the Tartu–Moscow School. – Salupere, Silvi; Torop, Peeter; Kull, Kalevi (eds.). *Beginnings of the Semiotics of Culture*. Tartu: Tartu University Press, 15–37.
- Schuetz, Alfred 1945. On multiple realities. *Philosophy and Phenomenological Research*, 5(6): 533–576.
- Sorokin, Pitirim 1947. *Society, Culture, and Personality. Their Structure and Dynamics. A System of General Sociology*. New York, London: Harper & Brothers.

- Sorokin, Pitirim A. 1964 [1943]. *Socio-Cultural Causality, Space and Time: A Study of Referential Principles of Sociology and Social Science*. New York: Russel and Russel.
- Sorokin, Pitirim A. 2006 [1957]. *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law, and Social Relationships. (Revised and Abridged in One Volume by the Author.)* New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Torop, Peeter 2005. Semiosphere and/as the research object of semiotics of culture. *Sign Systems Studies* 33(1): 159–173.
- Torop, Peeter 2006. Semiotics, anthropology and the analysability of culture. *Sign Systems Studies* 34(2): 285–315.
- Zavirovski, Milan 2001. Parsons and Sorokin: A comparison of the founding of American sociological theory schools. *Journal of Classical Sociology* 1(2): 227–256.

Suhtlusolukordade korraldamine: näide Eestist

Anti Randviir

Kuidas selgitada totalitaarkogukondade olemasolu selles valguses, et hegemoonilisi ideoloogiaid (natsism, stalinism, religioosne radikalism) on pidevalt ja ka hiljuti hukka mõistetud? Kuidas saavad globaliseeruvast maailmas tekkida infosaared, kus inimesed elavad isoleeritud semiootilistes reaalsustes? Kuidas on ikka veel võimalik juba ammu hukkamõistetud argumentatsiooni ja poliitika baasilt manipuleerida massidega? Kuidas on võimalik allutada inimesed režiimide alla, mis on nende füüsilise ja semiootilise mineviku hävitanutega tüpoloogiliselt samased? Need on küsimused, millega käesolev artikkel tegeleb, püüdes leida semiootiliste reaalsuste korraldamises suhtlusolukordade kaudu just selles aspektis, kuidas toimub viimastes erinevate objektitüüpide konstrueerimine. Semiootiliste reaalsuste loomisel kasutatavad metavajadused näitavad kultuurituuma moodustavate makrotähistatavate väärtuspõhist struktuuri. Makrotähistatavate kasutamine ja metavajadustega osav manipuleerimine võimaldab luua uusi ja uudseid semiootilisi liike suletud sotsio-kultuurilistesse süsteemidesse, mis põhinevad ümbritseva ühepoolsel tähendustamisel ning mis toimivad autokommunikatiivsete tagasisideringide kaudu. Vastavad arutelunäited on valitud ühest kõige põhjalikumast ja viimistletumast eksperimendist, mis Uue Inimese ja suletud semiootilise reaalsuse loomisel kunagi läbi on viidud – see on pärit endise Nõukogude Liidu ja tänapäevase putiniseeritud Venemaa territooriumilt.

Märksõnad: sotsiosemiotika, suhtlusolukord, totalitarism, metavajadused, sootsiumiloomed, semiootiline saarestumine, ühepoolne suhtlus, nimetamine ja viitereaalsused, Nõukogude Inimene, Pronksioo, identiteedidiskursus, reaalsusmajandus, ühiskondlikud, kultuurilised ja füüsilised objektid

Alljärgnev artikkel käsitleb mitmes mõttes laiaulatuslikke nähtuseid – vaatleme protsesse, mis on seotud suhtluses kasutatavate asjade ja inimestega, semiootilise reaalsuse konstrueerimisega. Teiselt poolt

pole eri kogukondade vahelised ebakõlad ühiskondlikust, kultuurilisest ja füüsilisestki keskkonnast globaliseerumise käigus mitte kadunud, vaid pigem pidevalt süvenenud ning igas mõttes hõlmavamaks muutunud. Piisab, kui mainida kasvõi Araabia Kevadet, 'multikultuursuse surma' Euroopas, revolutsioone Ukrainas, terrorismi ja usuliste tõekspidamiste eristamist; meie valime keskendumiseks eri semiootiliste reaalsuste kokkupõrgete selgitamiseks 21. sajandi Eesti näite.

Pidades silmas ühiskonda ja kultuuri ning nendega toimuvaid ja toimetatavaid semiootilisi protsesse, elame ilmselgelt huvitaval ajal. Just nimelt toimetamise aspektis pälvib meie ajastu erilist tähelepanu mitmes aspektis, millest mõnedki on ette tulnud varasemaski ajaloos, kus allpool käsitletavad asjaolud ehk isegi samaaegselt on tähele pandavad olnud. Siiski pole nende, praeguse artikli käigus vaatlemisele tulevate nähtuste ulatus olnud siiani (peame silmas just 21. sajandit) niivõrd laiaulatuslik, nii märgatav ning – just nüüdisaja tsivilisatsiooni kõrgeks peetavat arengutaset silmas pidades – ka nii üllatav. Globaliseerumist, mille kontekstis toimuvaid nähtusi vaatlema hakkame, võibki pidada üheks oluliseks mõisteks, et meid ümbritsevaid eripargelisi semiootilisi kurioosumeid vaadelda nii kultuurides, metakultuurides (viimased puudutavad nii teadustasandit kui ka sotsiokultuuriliste arengute planeerimist), kui ka tinglikus 'globaalses kultuuris'. On selge, et globaliseerumine pole mingi n-ö meie kaasaegne protsess, vaid me saame sellest rääkida vähemalt alates trükipressi leiutamisest, kui mitte varasemast ajast (näiteks massikogunemised). Ent me peame arvatavasti nõustuma sellega, et ühelt poolt on tänapäevane kultuuriühikute ühtlustumine jõudnud enneolematule tasemele, teisalt aga loovad infokanalid ja käeulatuses olev meedia hoopiski üha ebaühtlasemaid infoalasid ning isegi eraldiseisvaid isoleeritud infoaarekesi. Globaliseerumine on kaasa toonud kultuuriühikute levimise alates näiteks muusikast ja toidust kuni aruteludeni kultuurinähtustest ning lausa nn kultuuriteemadeni. On äärmiselt oluline, et gloobumine ei puuduta mitte ainult üksikuid kultuurijooni ja esemeid, vaid ka laiemaid kultuuriteemasid, sest just selline artefaktilise ja puhtsemiootilise mõlemapoolne laialivalgumine ongi inimeste maailmapilti ühendanud ja ühtlustanud (teiselt poolt, nagu juba öeldud, ka saarestanud).

Praeguse artikli raames püüame seda temaatikat käsitleda suhtlus-kontekstide loomise valguses. Metodoloogiliselt lähtume V. Pareto (1935) sõnastatud arusaamadest suhtlusolukorra komponentide kohta, mis seovad indiviidi- ja ühiskonnatasandi: indiviidi psüühika, konkreetne käitumisakt kogukondlik teadmus ja teooriad 'õigest käitumisest', kogukondlik tegelik käitumispraktika (Pareto 1935: 90). Nendest arusaamadest arenes süsteemiteooriaga käsikäes T. Parsons (1952) käsitlus suhtlusolukorrast ning selle komponent-objektidest. On loogiline, et suhtlemine ja märgiloomine on niisuguses vaates möödapääsmatult seotud indiviidi ja ka kogukonna meta-vajaduste ja väärtushinnangutega. Nii püüame uurida suhtlus-kontekstide konstrueerimist sellises väga lihtsas (õigemini lihtsana näivas) taustateadmises, mis puudutab inimese keerlemist vajaduste püramiidiga hakkamasaamise ümber. Viimast on põhjalikult käsitlenud paljud teadlased, kuid siinses järgime B. Malinowski (1922) ja A. Maslow (1970) viljeldud loogikat. Üks olulisemaid aspekte, mis vajaduste rahuldamisele suunatud loogikat mõjutab, on meie konteksti jaoks Maslow kontseptsioon metavajadustest ehk olemisväärtustest, mis mõjutavad inimese eneseteostust. Nüüdisaegne diskursus väga erinevate kultuurinähtuste ja ka -teemade kohta on looritatud, ent ka mõtestatud väärtuspõhise argumentatsiooniga ning seobki meid seetõttu väga tihedalt metavajadustega. Metavajadused annavad väärtuslikku teavet kogukonna semiootilise reaalsuse ülesehituspõhimõtete kohta, juhendades samal ajal ka inimeste instrumentaalset ja tarbivat käitumist (nagu seda on käsitlenud Burgoon jt 1994: 17) nende igapäevaelus. Instrumentaalne suhtlus on seotud kesk-konnaga intentsionaalse opereerimisega ning on metavajaduste kaudu ühendatud identiteedidiskursusega ja maailma semiotiseerimisega pigem selle naudingulist tarvitamist silmas pidades.

Väärtuspõhised diskursused pakuvad meile võimalusi (ka *võtmeid*) ümbritsevast maailmast arusaamiseks, metavajadusi serveeritakse – nii varjatult kui ka eksplitsiitselt – meile selleks, et me taipaksime, mis meid ümbritsevate asjade ja nähtuste kontseptualiseerimisel tõeliselt ja tegelikult peaks aitama (näiteks: mis on 'kurjus', kuidas ära tunda 'terrorit', kuidas suhtuda 'kasvuhoone-efekti'). Metavajadusi pakutakse – näiteks, soodustamaks arusaama sõjategevusest ja selle vajalikkusest, nagu sellekski, et loomulikustada selgitusi ka

tegelike inimeste igapäevast elu realselt mõjutavate majanduspoliitiliste ettevõtmiste kohta. Metavajaduste ning nende pideva üleselgitamise valguses kerkib esile veel üks väga huvitav tänapäevane nähtus: nimelt erinevate ideoloogiliste paradigmatide pörkumine alates konsumerismist kuni usukonfliktideni ning fašismi, šovinismi ja natsismi laiadiapasooniliste ja eripalgeliste taasilmnemiseni. Selliste ideoloogiate pörkumise juures on veelgi põnevamad need asjaolud, mis on seotud nende semiootilise ülesehituse ja toimimise sarnasustega; viimased võimaldavad näha esmapilgul üksteisest kaugel olevate (nii- või teistsugusel viisil totalitaarsete) maailma-vaadete semiootilist põimitust.

See, millele peaksime oma tähelepanu pühendama, on siisuguste kultuuriteemade ja ideoloogiate üsna pidev, isegi regulaarne taasilmnemine, mis on tekkinud minevikus ning peale (ajutist) hääbumist hukkagi mõistetud (totalitaarsed valitsemissüsteemid, radikaalsed liikumised ja käitumised). Meie n-ö globaalseid metavajadusi on kujundanud nii informaalsed kui ka formaalsed diskursused, mis mõlemad kuuluvad siiski legitimeeritud kultuurisfääri. Ent ikkagi on silmnähtav see, millised lihtsusega on võimalik alata laiaulatuslikke liikumisi just nimelt juba hukkamõistetud ideoloogiate alusel. Käesoleva artikli üks eesmärke ongi selgitada siisuguste semiootiliste mehhanismide, protsesside ja täideviimise teede mõningaid aspekte, mille abil näivald – või vähemalt esmapilgul – võimatuid sotsiokultuurilisi objekte ja nähtusi luuakse. Lähtume tavateadmisest, et kahekümne esimene sajand leidis inimkonna eri laadi gruppide vahelisest üha korduvast konfliktisusest, ning et need pörkumised on enamjaolt seotud identiteedidiskursustega. Viimased põhinevad sageli vägagi lihtsatel või lihtsakoelistel metavajadustel, mis on seotud näiteks usuliste vaadetega või arusaamaga heast ja halvast, mis on üsnagi otsejoones tuletatud Maslow vajadustepüramiidi alumisest osast. Seejuures võivad need 'lihtsad metavajadused' olla pika ja kaaluka ajalooga, mille käigus „seos algse viitemõiste ja 'reaalse maailma' vahel on rajatud juba varasemas tekstis” (Schiffrin 2006: 113). Meie jaoks on oluline, et „seosed hilisema viitemõiste ja algse viitemõiste vahel on määratud nende tegelaste, tegevuste ja stseenidega, mis tekstuaalses maailmas on juba esile kutsutud” (Schiffrin 2006: 113). Samalaadset leiamet oma kontekstis metavajadused tegu-

salt seotud olevat keelelise ja semiootilise kogukonnaga selle eripäras-
ses füüsilises ja semiootilises reaalsuses, kus need metavajadused
pidevalt vähemalt vaikimisi kasutuses on – kasvõi lihtsalt loomuliku
keele või muude märgisüsteemide tarvitamise kaudu. Meie jaoks on
oluline, et alljärgnevas tuleb tegemist „ajas ja ruumis piiritletud keele-
kogukonnaga [...], kes omab ühist ‘viitelist ruumi’, mis ei teki igas
ajahetkes uuesti, vaid on püsiva loomuga ja see teebki võimalikuks
teatud üldsõnade sidumise kindla püsiva osutusega” (Pärli 2008: 58),
asetades rõhu just viimasele aspektile ning toonitades üldsõnade,
püsiva osutuse ja viitelise ruumi seotust metavajadustega ning ka
füüsilise keskkonnaga.

Muidugi on religioosed ja n-ö praktilised asjaolud omavahel põi-
mitud või vähemalt seotud, mistõttu me ei leia end üllatunult, kui
teemad nagu usuline valgustatus, maailmapäästmine ja näiteks elu-
ruum (nagu see viitab *Lebensraum*ile) eksisteerivad külg külje kõrval
kasvõi sõjategevuse või muude üsnagi eluliste ettevõtmiste selgita-
mistes (sh ka näiteks ‘terrorismivastane võitlus’). Nii võibki etterut-
tavalt nentida, et kui ühelt poolt on metavajadused teatud määral
tuletatud primaarsetest vajadustest või vähemalt viimastega seotud,
siis teiselt poolt mõjutavad metavajadused ise seda, kuidas ümbritse-
vat mitte ainult ei mõtestata, vaid ka lausa füsioloogilisel tasandil
tajutakse. Sellist metavajaduste, sekundaarsete ja primaarsete vaja-
duste omavahelist põimitust illustreerib kasvõi juba nimetatud ja
tegelikult praktiseeritud *Lebensraum*i-retoorika, kuigi indiviidi sil-
mas pidades on Maslow ise piirdunud pigem ideoloogiavaba näitega:

[...] metavajadused, kuigi neil on teatud erilised omadused, mis neid
baasvajadustest eristavad, on siiski samas diskursuse- ja uurimisreaalsuses,
nagu näiteks vajadus vitamiin C või kaltsiumi järele. (Maslow 1993: 309)

Neil huvitavil aegadel väärivad meid ümbritsevad objektid erilist
tähelepanu. Objektid, mis on meie ümber meie kultuuris, meie iga-
päevaelus ja tavakäitumises, ja seda laadi objektid, mida luuakse
ning mida käitatakse nii kultuurides kui ka metakultuurides. Objek-
tid on tähtsad: kõik kultuurid koosnevad objektidest, olgu need siis
füüsilised või puhtsemiootilised. Kõik kultuurilised objektid on osa-
lised sotsiokultuuriliste süsteemide moodustamisel, kusjuures viima-

sed sidustatakse suhtluses. Olgugi pealtnäha lihtsakoelised, on need aspektid järgneva arutelu jaoks kesksed, ja me peaksime neid mõistma veel ühe olulise arusaama valguses. T. Parsons on võtnud kokku idee asjade sotsiaalsusest ning kultuuri objektikaudsest moodustumisest oma suhtlusolukorra ehk kommunikatiivse situatsiooni kontseptsiooni abil. Võtamegi järgnevalt vaevaks lühidalt meenutada Parsonsi arusaama suhtlusolukorrast, sest oma lihtsuse ja kõrge operatsionaalse väärtuse tõttu tegelikus analüüsis on see suure tähtsusega, selgitamaks maailmavaates sisalduvate üksustega manipuleerimist meie igapäevaelus.

Asjad ja nime(tuse)d suhtlusolukorras

Üks mõjukamaid tegureid, mis muudab ühiskondlikud süsteemid ja üksikjuhtumite kirjeldusraamistu suhteliseks, on tegutseja orientatsioon suhtlusolukorra suhtes. Parsons määratles *olukorda* kui sellist, mis „[...] koosneb orientatsiooniobjektidest nii, et antud tegutseja orientatsioon eristub vastavalt eri objektidele ja objektiklassidele, millest tema olukord kokku on pandud” (Parsons 1952: 4), kusjuures *objektimaailm* koosneb *sotsiaalsetest, füüsilistest ja kultuurilistest objektidest* (Parsons 1952: 4). *Sotsiaalset objekti* saab aduda looduna teistest tegutsejatest (*alter*) ning tegutsejast endast nii, nagu ta on iseenese (*ego*) lülitanud viitereaalsusesse; *füüsilised objektid* on mitte-interaktiivsed empiirilised üksused, mis *egole* ei vasta; *kultuurilised objektid* on aga kultuuritraditsiooni või väärtushinnangute mustrite sümbolelemendid (Parsons 1952: 4). Lisaks psühholoogilistele aspektidele, mis puudutavad sotsiaalsete objektide dünaamilist (enese)määratlemist (tuletagem siinkohal meelde G. H. Meadi eristust ‘Minu’ ja ‘Enda’, ‘I’ ja ‘Me’ vahel), kaasneb suhtelisuse moment ka kultuuriliste objektidega, mida võidakse internalisatsiooni kaudu isiksuse (*self*) struktuuriosiste hulka arvata (Parsons 1952: 4). Kuni kultuuriliste objektide isiksuse struktuuriosaks saamiseni moodustavad nad koos füüsiliste objektidega sotsiaalse tegevuse konteksti ehk tingimuste seadistuse.

Suhtlusolukorra konstrueerimine tegutseja vaatepunktist sõltub suuresti tema isiksuse motivatsioonist: üksnes olukorrasse motivee-

ritud suhtumise korral saame rääkida päris õigest sotsiaalsest tegevusest (Parsons 1952: 4, 543 jj). Motivatsioon puudutab nii psühholoogilisi kui ka kultuurilisi ajeseid (meenutagem, et Parsons oli Malinowski õpilane), kusjuures tegevuselementide korrastus on funktsioon tegutseja suhtest oma olukorda ja tolle olukorra ajalukku (Parsons 1952: 5). Selles mõttes sõltub suhtlustegevus ootuste süsteemist (Parsons 1952: 5, 32jj) ning on sarnane C. S. Peirce'i käsiteluga harjumusest kui semioosise determinandist (CP 5.491). See implitsiitne semiootiline osis ühiskondlike süsteemide uurimisel muudab Parsonsi positsiooni veidi ambivalentseks: ootustesüsteemidel on ilmselgelt tegemist abduktiivse loogikaga, ja seega viivad ootustesüsteemid sotsiaalsed süsteemid põhimõtteliselt lahku (mehaanilistest) küberneetilistest infosüsteemidest. Parsons lähenes kultuurile ja ühiskonnale, asetades otsustava rõhu just sotsiaalseile tegureile. Ühiskond, protsessid ühiskonnas ja ühiskondlikud protsessid määravad kujundatava kultuurikonteksti. Selles võiks näha Parsonsi käsitelu paradoksaalsust: ühiskondlike protsesside kontekst moodustatakse ühiskondlike üksuste endi poolt. Ent taoline infosüsteemiline autokommunikatiivsus tagasisideringides viitab Parsonsi puhul lihtsalt funktsionaalsete ja struktuursete kategooriate dünaamikale. Tegelikult eeldas sellist dünaamikat Parsons isegi: olukorraelemendid võivad omandada eripäraseid tähendusi ning muutuda niisugusteks sümboliteks isiksuse (*self*) jaoks, mis saavad tähenduse ja tähtsuse selle isiku ootustesüsteemis (Parsons 1952: 5). Ühiskondliku interaktsiooni puhul omandavad need märgid jagatud tähendusi ja hakkavad vahendama suhtlust eri tegutsejate vahel – siis saame hakata rääkima kultuuri lätetest (Parsons 1952: 15jj). Psühholoogilised, ühiskondlikud ja kultuurilised kaalutlused on omavahel seotud ka interaktsiooni katektilises¹, kognitiivses ja hindavas orientatsioonimodaalsuses (Parsons 1952: 7), sest suhtluslikuks eduks peab inimene oma motivatsioonid viima vastavusse teatud sotsiokultuuriliste kontekstidega ja seal kehtivate nõuetega, nagu need on ühendatud sätestatud väärtustega. Nii peab suhtluslik

¹ Kateksis ehk hõivang (*Besetzung, cathexis*) on Sigmund Freudi mõiste, mis kirjeldab „teatud hulga vaimse energia kinnitumist mõnele ideele, mõtlemisviisile, kehaosale, objektile jne” (Jüriloo 1994: 1770).

käitumine – vähemasti selleks, et olla edukas – olema põhimõtteliselt ja eos reflektiivne ning järgima teatud loogikamustreid. Neid loogikamustreid (hinnangustandardid jne) säilitatakse, edastatakse, õpitakse ja jagatakse kultuuri kaudu.

Semiootika tavateadmiste ja aktsepteeritud triviaalsuste hulka kuulub tõdemus, et inimene elab teatavas keskkonnareaalsuses, milles ja millesse ta on loonud oma semiootilise reaalsuse. Seda semiootilist reaalsust moodustavad osised on oma suhtes füüsiliselt reaalsuse ja keskkonda(desse) kokkuleppelised, nad on tingimuslikud ja lausa praktikas läbiräägitavad. Indiviididena elame erilaadsetes ühiskondlikes gruppides, läbides neis kui institutsioonides sotsialisatsiooniprotsessi ning käitudes eri sotsiokultuurilistes rollides vastavalt ühiskonnas ja selle alajaotustes kehtivatele normidele. *Homo sapiens*il on oma füüsilisest keskkonnast mitmesuguseid arusaamu ning see tõsiasi peegeldub näiteks keeleski, mida Heidegger selgitavalt olemise majaks nimetas. Heideggeri mõtet on ümbersõnastatuna veelgi avanud ja kaasaja semiootikalegi aktualiseerinud E. Sapir ja B. Whorf oma keelelise relatiivsuse hüpoteesiga. Kõik need paradigmanäidikud on seotud mõtestusviisiga, mis näeb indiviidi, ühiskonda, kultuuri ning keskkondagi (selle tajumise ja tunnetamise osas) lõppkokkuvõttes (või hoopis algusest peale, kui soovite) kultuurigeneetiliseks. Ühiskondi vormivad indiviidid, keda on omakorda vorminud ühiskondlikud grupid, keda omakorda on kujundanud infovood, mis on vähemasti mõjutatud, kui mitte samuti vormitud, sotsiokultuuriliste korraldajate poolt, keda mõnikord kutsutakse värvavahtideks või releedeks (*re-layer*).

Taoline ühiskondlik – ja ka sotsiokultuuriline – kontroll on otsest seotud sellega, kuidas luuakse meid ümbritsevaid objekte, nimetades neid mingil moel ning segmenteerides neid kategooriatesse. Ehk täpsemini – see kontroll suhestub konkreetse ja abstraktse referentsi teemaga (ehk konkreetsete ja abstraktsete kontseptidega, vt Danesi and Perron 1999: 79) selles mõttes, kuidas nimetamine on otsustav selle jaoks, kuidas eristatakse (puht-) semiootilist reaalsust sellest, mida peetakse füüsi(ka)liselt objektiivseks tegelikkuseks, olgugi viimane samuti läbiräägitud ning seega tinglik. Seega, nimetamisteema puhul tegeleme terve rea eri nähtustega, mis katavad ala üldnimedest pärisnimedeni, inimese keskkondade n-ö objektiivse

sisu kirjeldustest kuni nende defineerimiseni. Siinjuures peaksime eristama nimetamisproblemaatika ühelt poolt keelefilosoofia ning teisalt semiootika raamistus. Filosoofias asetub rõhk peamiselt viite-loogikale, tõesusele ja tegelikkuse temaatikale. Semiootikas on nimetamist käsitletud kõrvuti näiteks selliste mõistetega nagu (müto-loogiline) teadvus, denotatsioon ja konnotatsioon, objektide eristustunnused jmt. Olulisimad momendid käesoleva arutelu jaoks on referentide abstraktsus ja konkreetsus, võib-olla veelgi tähtsam aga see, et abstraktsuse ja konkreetsuse suhe pole sugugi mitte absoluutne, universaalne või mingil moel tõestatavalt kindel või loogiline. Füüsilise ja semiootilise keskkonna ühikute niisugune tinglikkus ilmneb hästi V. Pareto mõistes ja käsitelus *mitteloogilisest tegutsemisest* (*non-logical conduct*, Pareto 1935: 74jj), mis avab oma sisu suhtlusolukordades ning sõnades ja nimedes-nimetustes, mida nendes situatsioonides objektide korrastamiseks kasutatakse.

Tuletagem meelde S. Kripke teada-tuntud kokkuvõtet loogikute arusaamast nimedest kui pärisnimedest, mis oli selline: need on „väljendused formuleeringus ‘ x nii, et ϕx ’, nagu näiteks ‘Mees, kes rikkus Hadleyburgi linna hea nime’” (Kripke 1981: 24; ebaõnnestunud eestikeelse tõlke asemel võib meenutada originaalpealkirja – *The Man Who Corrupted Hadleyburg*). Antud juhul on see konkreetne ‘mees’, kes toimib selle kirjelduse referendina või viitena. Seega pole liialdus öelda, et Kripke poolest saab nimed ja kirjeldused ühendada samaväärse mõiste ‘designaatorid’ alla, mis omakorda viivad meid juba intentsionaalsuse temaatika juurde ning objektide tähenduste ja nimetuste (ka nimede) läbiräägitud iseloomu juurde. Muidugi on siinkohal meie jaoks üks olulisemaid momente see, et niisugune läbiräägitus puudutab lõppkokkuvõttes objektide n-ö reaalsusmäära. Objektide võimalikkus ja/või võimatus selles, mis puudutab nende loomist, aktsepteerimist ja kasutamist, on samamoodi nagu kirjandussfääris, omakorda seotud mitteuskumise peatamisega (*suspension of disbelief*).

Analoogiline või vähemalt sarnane viis pärisnimedest arusaamisest on tegelikult täheldatav ka semiootikas. Näiteks on J. Lotman ja B. Uspenski väitnud, et pärisnime üldine tähendus on põhimõtteliselt tautoloogiline: mingi nimi ei iseloomustu eristustunnustega, vaid nimi lihtsalt tähistab objekti, millele ta on kinnistatud. Järelikult

ei pea sama nimega objektide kogum tingimata kaasama mitte min-geid muid erilisi tunnuseid peale lihtsalt selle, et nad kannavad sama nime(tust). Selles liinis haakuvad Lotman ja Uspenski (Lotman, Uspenski 1973) R. Jakobsoni käsitlesega 'kutsiklusest', 'Fidost' ja 'fidosusest' (Jakobson 1971: 131), kuid siiski jääb piir nimede ja kirjelduste vahel enamikul juhtudel hägusaks. Üks lihtsamaid kirjelduste tüüpe on niisugune, mis luuakse, et viidata kellelegi või millelegi, et n-ö noppida maailmast välja üksikobjekte. Selliste pealtnäha lihtsakoeliste kirjelduste tuntumaid näiteid pärineb Kripkelt, kes arutleb kokteiliõhtu viitemaailma üle lauses 'see mees seal, kelle klaasis on šampanja' (Kripke 1981: 25). Praeguse artikli konteksti jaoks võiksime selle levinud diskussiooniteema puhul silmas pidada antud näite seotust semiootikaga just valetamisvõimaluse perspektiivi tõttu: tsiteeritud viide 'see mees seal' toimiks nähtavasti nii siis, kui tema klaasis oleks šampanja, kui ka siis, kui viimane oleks asendatud näiteks veega. Samamoodi on tähelepanu- ja meelepidamisväärne, et nimetamise või sarnase kirjeldusliku viitetegevuse puhul võib valetamise toime panna ka mitteintentsionaalselt; ilmselt kehtib see nimetamise kui igapäevase tavategevuse puhul just enamgi. Valetamine kui semiootika üks lemmikteemasid ühendab meid jällegi filosoofilise diskursusega ja küllaltki spetsiifiliste teemadega, mille võib kokku võtta ühisesse katustemaatikasse: võimatud objektid.

Niisugused seosed filosoofia ja semiootika vahel, mille nimetamisproblemaatika loob, põimivad lõpuks hoopis laiemas perspektiivis kokku ka humanitaaria ja ühiskonnateadused. Tõde, viitelisus, reaalsus, semiootiline reaalsus on faktuaalselt – nii tegelikult kui ka üksikasjalikult – sotsiokultuuriliselt kokku lepitud nähtused, mis sõltuvad Parsons'i 'suhtlusolukorrast'. Seepärast peaksime olema väga tähelepanekud, kui räägime asjadest-objektidest suhtlusolukorras ning sellest, kuidas neid asju kutsutakse ehk nimetatakse.

Mõnede näidete abil püüan näidata, kuidas suhtlusolukordi küllaltki lihtlabaselt manipuleeritakse ja kuidas meid ümbritsevaid asju meie ümber parasjagu ümberkaudselt paigutatakse. See, kuidas suhtlusolukordade kolme peamist komponendkonda – füüsilised, kultuurilised ja sotsiaalsed objektid – määratletakse, lahendatakse ning luuakse, osutub võtmeteemaks, mille kaudu on võimalik heita pilk nimetamisele kui tegevusele, mis ulatub pärisnimedest (ja isegi

pärisnimesed) kirjeldusteni. Ning veelgi tähtsam on, et sellised protsessid ja tegevused on võti meid ümbritsevate asjade määratlemiseks ja neist aru saamiseks (sealhulgas kasvõi näiteks objektide mõõtkava, objektide klassid, meie eri keskkondade segmenteerimine erilaadilisteks objektideks). Objektiloome ja vastav suhtlusolukordade määramine legitimeeritud metavajaduste kaudu nõuab kindlasti niisugust teadvuse olekut, mida iseloomustab mitteuskumise peatamine ning mis seega on tõenäolisemalt saavutatav ning kõige mõjusamalt teostatav just totalitaarrežiimides.

Uus sotsiaalne liik: näide Nõukogude Inimesest

Peatume ühel laialt teada näitel 2007. aasta Eestist. See aasta ajaloo loostus nn Pronksiöö sündmustega (vt Alatalu 2008), mille lülitiks oli monument sovjettidele, kes ühe ajalooversiooni kohaselt vabastasid Eesti ja Euroopa (see versioon muidugi nõukogude diskursusest), teise järgi aga vabastasid ning okupeerisid kogu Ida-Euroopa (ajalooversioon, mis kehtib Eestis, ka enamikus Ida-Euroopas endas). Peatugem lühidalt paaril antud artikli jaoks olulisel aspektil selle nn Pronksiöö kajastamisel Eesti inforuumis. Lühikokkuvõttes oli tegu sündmustega, mille aktiveeris Nõukogude monumendi teisaldamine Eesti valitsuse poolt, ent neid sündmusi oletatakse olevat koordineeritud Moskva Kremli ja Venemaa presidendi administratsiooni püüdega muuta Eesti Vabariigi valitsusrežiimi. Monumendi teisaldamise vastu korraldati massiproteste ja demonstratsioone, mille üks avalikult teadaolev põhiorganisatsioon oli putinjuugendiksi nimetatud liikumine Naši ning mis muuhulgas blokeeris ka Eesti saatkonda Moskvast, isegi seda rünnates. Korraldati ka küberründeid Eesti valitsuse ja eraorganisatsioonide vastu, Tallinn seisis silmitsi ajaloo suurima tänavavägivallaga. Kuna tegelikud sündmused toimusid Tallinna tänavail, on väga raske viidata spetsiifilistele dokumenteeritud materjalidele või ideoloogilisi seisukohti väljendavatele kirjatöödele (kuigi vt Ehala 2009, Liiv 2007, Alatalu 2008, Põld 2008).

Väidetavalt kehtib Eestis demokraatlik riigikord ja ajakirjandusvabadus, mis realiseerub kapitalistlikus eraomandis, mida venekeelses meediaruumis toetatakse ka riigi poolt. Pronkssõduri juhtumi

puhul on võimalik tuua ere näide sellest, kuidas sama sündmust käsitleti eesti ja vene keeleruumis, kuidas sündmust kajastati erinevalt eri inforuumides, kuidas sündmuse kajastamisega neid inforuume ka loodi. On selge, et üht sündmust saab esitada eri viisidel ning eri väljaannetes seda erinevalt ka tehakse, kuid antud juhul pärineb näide ajalehest, mis peaks justkui olema eesti ja vene keeles põhimõtteliselt paralleelne. Pronkssõduriga seotud sündmuste puhul võime näha aga kaht väga reljeefselt eristuvat teadet, mis tõenäoselt viitavad eraldiseisvatele inforuumidele (vt joonis 1).

Joonis 1. Väljavõtted eesti- ja venekeelsest Linnalehest (1. mai 2007).

Linnaleht on nädalaleht, praegune näide on selle Tallinna väljaanne 2007. aasta 1. maist. Ajalehe esikaanepilt peaks kujutama olukorda päeval, mil Pronkssõdur oli juba teisaldatud ning uuesti püstitatud Tallinna militaarkalmistule. See on tõenäoliselt üks selgema näiteid sellest, kuidas tehakse propagandat ning kuidas teatud sotsiaalse (ilmselt mitte sotsiokultuurilise) grupi semiootilist reaalsust korraldavad nn väravavahid. Vasakpoolne eestikeelne versioon annab teada, et Pronkssõdur on uuesti püsti pandud – seda infot toetatakse asjakohase fotoga militaarkalmistult. Parempoolsel pildil on sama ajalehe venekeelne variant ning foto allkiri raporteerib, et poltsei on ehitustööde ajaks piiranud pääsu militaarkalmistule. Pildil

näeme tühja platsi ilma monumendita ning vastavast uudisloost pildi kõrval (kategoriseeritud 'skandaalina') on võimatu aru saada, kuskohas monument tol ajahetkel tegelikult ikkagi asus (pealkiri viitab Pronkssõdurile kalmistul, kuid see võib käia ka ebaselgete tulevikuplaanide kohta). Siinkohal pole vaja korrata visuaalse informatsiooni väärtust ning viidata pildilise kujutise võimule verbaalse teabe üle. Praeguse juhtumi puhul osutab 'pildilise tõestuse' toimele taas ütlus „üks pilt räägib rohkem kui sada sõna”, ning seda pole praktikas sugugi unustusse jäetud.

Ühiskonnagruppi, kelle inforuumiga manipuleeriti, on küllaltki raske määratleda, sest see moodustub Nõukogude okupatsiooni ajal Eestisse imporditud Nõukogude Inimese jääknähtustest. Need inimesed pole eesti sootsiumisse lülitunud, oma põhimõtete kohaselt ei õpi nad eesti keelt, nad peavad Eesti territooriumit kultuuriliselt ja 'täie õigusega' kuuluvaks Vene geopoliitilisse ruumi. Neid isikuid ei saa pidada venelasteks, vaid just nimelt sovjettideks – just nimelt uueks inimliigiks, kelle loomine seati eesmärgiks Nõukogude Liidu algfaasis (Ilja Ivanovitš Ivanovi uurimused ja eksperimendid). See eesmärk jäi bioloogiliselt ilmselt saavutamata, ent sotsiokultuurilises plaanis jõuti Nõukogude Inimesega päris kaugemale, ja tema järelnähtused põhjustavad kontrakultuurilisi probleeme kogu territooriumil, mis vägivaldselt Nõukogude Liiduks okupeeriti. Need probleemid puudutavadki suures osas just nende inimeste identiteedidiskursust, kes kunagise totalitaarreežiimi sotsiokultuuriliseks leiutiseks olid ning kes on uues sotsiokultuurilises keskkonnas ja uutes suhtlusolukordades identiteedi ja integratsiooni plaanis sotsiaalseteks ja kultuurilisteks autsaideriteks. Ehk, nagu neid on kirjeldanud J. Ruesch: nad on juurteta inividid, kes „elavad kultuuri äärealadel, otsides uues kultuuris vanu sümboleid” või isegi need, kes muutuvad mingis vähemusgrupis elamisest sõltuvaks, sest nad pole võimelised tuumkultuuriga ühenduma (Ruesch 1972: 204).

Taalised n-ö kunstlikud rassid on meie praegusegi teema jaoks huvitav nüansikogum. Kunstrassid ei ole tegelikult mingi täiesti uus väljamõeldis, neid võib kohata juba (Euroopa) keskaegses maailmapildis. Siiski teenisid keskaegsed antipoodid pigem semiootiliste konstruktidena või olid nad tuletatud inimestest, keda eurooplased oma koloniaalreisidel tegelikult kohanud olid, kuid kelle iluideaalid

väljendusid näiteks kehamoonutustes. See on suur ja spetsiifiline teema, kuid meie jaoks on praegu asjakohane uute massi-ideoloogiate loojate jõuline tahe luua uus inimene, kellega sisustada uus maailm (antud juhul muidugi mitte Ameerikaid silmas pidades) ja maailmakord selles mõttes, nagu see teema puudutab kommunismi, natsismi ning muid sarnaseid avatult ja ilmselt totalitaarseid plaanimajanduslikke režiime. Tuletades meelde T. Parsonsi väljapakutud loogikat, oli selline soov igati loomulik: uus maailmakord on rajatud uuele ideoloogiale, mis valitseb valmiskonstrueeritud sotsiokultuurilise reaalsuse kaudu ka kõiki suhtlusolukordi, kusjuures kõik suhtlusolukorrad peavad sisaldama uusi ja paremaid sotsiaalseid objekte kui veel olemasoleva iganenud, allakäinud ja ebatäiusliku inimese omad.

Uute rasside loomisel on muidugi olulised kaks peamist aspekti – füüsiline ja mentaalne. Lihtsaim viis uue rassi füüsilise baasi parandamiseks oli tõsta *Homo sapiens* kõrgemale füüsilise võimekuse tasemele. Mõned viimased laiaulatuslikud näited on meile teada Aaria rassi ettevalmistamisest natsi-Saksamaal või Kommunistliku Inimese tegemisest Nõukogude Liidus. Inimkeha täiendamine ei piirdunud aktiivse elustiili ja sportimisega, vaid lõppes eugeeniliste eksperimentidega. Viimased ulatusid n-ö pehmetest vormidest, näiteks ametlikult korraldatud bordellisüsteemist Aaria inimese jaoks, vangilaagrite „tohtriteni”. Siiski, teatud mõttes ja rangelt võttes piirdus natside plaan mehitada uus *Reich* uute inimestega olemasoleva inimmaterjali parandamisega, samas kui Nõukogude Liidus töötati täiesti uue bioloogilise olendi kallal, kes oleks pidanud *Homo sapiensi* edestama nii füüsiliselt kui ka intellektuaalselt. See uus bioloogiline olend pidi olema Kommunist, ja üleolek eelmise evolutsioonitaseme inimesest oli oluline nii kommunismi enda arendamiseks, kui ka Maailmarevolutsiooni levitamiseks. Juba nimetatud Ilja Ivanovi töö inimese ja šimpansi hübriidi loomisel (vaata näiteks Rossiianov 2002, Shishkin 2003) on siin tuntuim ning peaks ehedalt illustreerima kogu vastavat teemat.

Raske on näha väga suuri erinevusi natside ja sovjetide vahel selles, mis puudutab nende plaane paremate ühiskonnakordade loomiseks ning selles, kuidas uute ühiskondade jaoks püüti luua uut inimest. Sarnasused puudutavad vastavaid (n-ö) teaduslikke katse-

tusi, nagu ka praktilisi samme juba olemasolevate inimeste elukäigu korraldamisel. Teame, kuidas kategoriseeriti inimesi Natsi-Saksamaa sõjajõududes, kuidas n-ö ideaalinimese jaoks moodustati ettevalmistavaid institutsioone *Hitlerjugendi* ja muu näol. Nõukogude Inimene pidi läbi käima sarnase sotsialiseerimistrajektoori: oktoobrilaps → pioneer → kommunistlik noor → kommunist.

Sel taustal oli sovjettidele üle kogu tohutu Nõukogudemaa loodud ja välja pakutud praktiliselt täielikult korrastatud semiootiline reaalsus, nad olid määratletud ühiskonnaliselt ja kultuuriliselt, nagu olid nad ka varustatud geograafilise ja keskkonnalise identiteediga. Tänapäevalgi on huvitav täheldada, et hoolimata Nõukogude Liidu kokkuvarisemisest suutis Nõukogude režiim tõepoolest luua – vähemalt mingiski ulatuses – omaenese natsiooni, mis oma kunstlikkuses eristus kõigest olemasolevatest. Seda tegelikult jätkuvat edu tõestab kasvõi nn Putinjuugendi nüüdisaegne identiteedidiskursus, mis järgib varasemat Nõukogude ideoloogiat kombineerituna tänapäevase putinismiga (alates enesemääratlusest oma veebilehel, kus nad ei kasuta Venemaa tunnuslühendit, vaid Nõukogude oma – nende aadress on 'www.nashi.su'). Pärast Nõukogude Liidu lagunemist purunes ka Nõukogude Inimese identiteedireaalsus ning mitmel maal hakati sellesse kontingenti suhtuma kui nn viiendasse kolonni. Nagu endine KGB ohvitser V. Putingi, peavad nad Nõukogude Liidu kollapsit kahekümnenenda sajandi suurimaks katastroofiks, millega on seletatav nende kiindumine kaasaja Venemaa üldisesse pseudokommunistlikku totalitaristlikku diskursusesse.

Samal ajal, olles Nõukogude Inimesed või nende teatavad riismed, ei soovi nad (vähemalt Eesti puhul) elatustaseme erinevuse tõttu kolida tagasi Venemaale või muudesse päritolumaadesse. Elukohavalikul mängib ikka veel olulist rolli ka asjaolu, et (vähemal Eesti puhul) peavad nad elukohamaad „endale kuuluvaks” („*vsjo nashe!*”) – seda väideti tänavail Tallinnas toimunud mässamise ja rüüstamise ajal 2007. aasta kevadel. Pigem keskenduvad nende püüded Nõukogude režiimi taastamisele. Nende olukord on mitmekordselt keerukas, sest poolametlikus žargoonis nimetatakse neid venelasteks, venekeelseteks inimesteks või muulasteks, ent samal ajal on nad sageli Eesti kodanikud, nad on eurooplaste ja asiaticide vahepealses tsoonis (mitmes tähenduses), neid surutakse eri keele-

ruumidesse jne. Teiste sõnadega, nende identiteedidiskursust on väga raske korraldada ja korrastada selles mõttes, kuidas see peaks tuge leidma füüsilises reaalsuses. Nii osutus Nõukogude Inimene päris põhimõtteliselt uues olukorras suutmatuks suhestada oma semiootilist reaalsust keskkonnaga; nad muutusid keeleliselt, suhtluslikult ja semiootiliselt ebakompetentseiks (Chomsky tähenduses), nad ei suutnud enam konstrueerida ega lahendada suhtlusolukordi täielikult uuenenud füüsilises, ühiskondlikus ja kultuurilises keskkonnas, kui nende kommunikatiivsete situatsioonide koostisosad (Parsonsi tähenduses) olid praktiliselt ja praktikas lakanud eksisteerimast. Nõukogude Liidu õitseajal (vaadelduna administratiivsest tsentripositsioonist) oli inimeste sotsiokultuuriline tegelikkus selgelt määratletud kõigis oma kolmes suhtluslikus aspektis – nii sotsiaalsetes objektides (*tõelised kommunistid* oma mitmesuguste kommunistlike eri rollidega kommunistlikes institutsioonides), kultuurilistes objektides (näiteks *sotsialistlik*, ka *kommunistlik* kunst, sotsialistlikud elustandardid ja igapäevastiil) ning füüsilistes objektides (kuigi peab ütleva, et totalitaarrežiimis on üldse raske leida füüsilisi objekte, mis poleks ideoloogiaga laetud – siia paigutub Nõukogude infrastruktuur, nn Nõukogudemaa ise ning muu, kusjuures ka teatud asjade puudumisel oli ideoloogiline tähendus ja väärtus). Kõiki neid suhtlusolukordade objekte ja aspekte valitsesid ja suunasid eripärased kommunistlikud-sotsialistlikud metavajadused.

Nõukogude Liidu kokkuvarisemisest ja muudest kataklüsmidest hoolimata siiski ellu jäänud Nõukogude Inimest puudutavalt on identiteedidiskursus kogu endise Nõukogude Liidu ulatuses ehe näide ümberasetamisest (*displacement*): tema identiteet asetati nüüd ümber ajaliselt (tagasiviited endise NLi ajastule) ja ruumiliselt (tekita- tades nn tsentratsioonitsooni kui mitte Venemaa, siis spetsiifiliselt Moskva Kremli ümber). Need inimesed, eriti mõningad järelejäänud sovjetide liidri-laadsed tegelased (Eestis näiteks endise Interrindega seotud figuurid), muutusid üksusteks, mida mõned Nõukogude juhid (Lenin, Stalin) olevat mõnikord nimetanud 'kasulikeks idiootideks'. Viimased olid algupäraselt lääne ajakirjanikud ja reisimehed, kes kiitsid Nõukogude Liitu ja selle poliitikat läänes, ning keda oli vajaduse korral võimalik „sisse lülitada”. Põhimõtteliselt ja funktsio-

naalselt juhtus sama ka sovjettidega endistes Nõukogude vabariikides – nad muutusid Kremli ja Kremliga seotud organisatsioonide ideoloogilisest propagandamasinast manipuleeritavaks (näiteks rahalistel või puhtalt maailmavaatelistel alustel). Need propagandaametid on praeguseks juba pikemat aega tegelenud suhtlusolukorra kõigi kolme objektvaldkonna ühepoolse semiotiseerimisega, millega (Nõukogudemaal) rajati ka suhtlusolukorra osiste omavahelised kindlad ning legitimeeritud suhted. Jällegi tähtsustub identiteedi ja suhtlusolukorra ning viimase mõtestamise ja lahendamise omavaheoline seos nii, nagu kommunikatiivsete situatsioonide lahendamist on mõneti teises sõnastuses esitanud E. Gellner:

Stabiilsetes ja omaette kogukondades on kultuur sageli nähtamatu, ent kui liikuvus ja kontekstivaba suhtlus saavad ühiskondliku elu olemuseks, siis muutub see kultuur, milles inimest on suhtluseks *õpetatud*, tema identiteedi tuumaks. (Gellner 1983: 61)

Niisiis, meie juhtumi puhul tekkis Eestis jäik vastasseis sovjettide ja eestlaste vahel, mida toetas muuhulgas ka vene meedia nii Venemaal kui ka Eestis. See vastasseis puudutas oluliselt määral just erinevaid inforuume, milles need kaks eri kogukonda elasid. Seoses viitesuhtega suhtlusolukordades ning inimeste identiteetidiskursusega peab kindlasti tegema ühe asjakohase tähelepaneku. Nimelt jämedalt öeldes, samal ajal, kui demokraatlik inforuum eeldab vajalikku seost oma ühiskondlike liikmete ja keskkondlike kontekstide (ühiskondlik, majanduslik, poliitiline, kultuuriline jmt kontekst) vahel, siis totalitaarset inforuumi (sh nii näiteks sovjetlik või ka tänapäevane putiniseeritud inforuum) iseloomustab just nimelt enamiku konteksti(de) stiimulite vahendatus. Seesuguse vahendatud informatsiooni puhul muutub alljärgnevalt viidatud *leiutamine* normipäraseks inforuumi loomise vahendiks, mille kaudu sündmused, objektid ja nähtused naturaliseeritakse. Totalitaarse inforuumi liige peab olema eraldatud otsesest kontaktist välise semiootilise keskkonnaga, sest muidu variseks terviklik ja ühemõtteline sotsiokultuuriline süsteem kokku (meenutagem kasvõi sündmusi, mis seotud „raudse eesriide” *avanemisega* või kirjaoskamatute enesetapupommitajate koolitamisega Talibani autoriteetide poolt).

Metavajadused ja pseudoreaalsused

Siin puudutab meie teema taas juba nimetatud meid ümbritsevate eri objektitüüpide ühepoolset semiotiseerimist. S. Marcus tegi eristuse esmase ja mitte-esmase (Marcus ei kasuta sõna 'sekundaarne') suhtluse vahel, mis põhimõtteliselt vastab meie kahele informuutüübile – demokraatlikule ja totalitaarsele ehk suletule ja avatule. Kui esmane suhtlus peab olema kooskõlas 'kohasuse' ehk 'vastavuse' (*aboutness*) kategooriaga (Marcus 1992: 135–137), siis mitte-esmane suhtlus on seotud suhtlusega suhtlusest ja just vahendatud kommunikatsiooniga. Nii tekitab mitte-esmane suhtlus olukorra, mis soodustab eri põhjusil, näiteks majandustegurid, teadmiste puudumine, ideoloogia ja muu sarnane, hoopis 'leiutuslikku lähenemist' (viimase kohta vaata Marcus 1992: 137–138) ja (uute) pseudoreaalsete loomist just nimelt konstrueeritud indeksiliste elementide abil, mis võivad rajaneda nii konkreetsetel, kui ka puhtabstraktsel referentsil.

Leiutamise, väljamõtlemise kaudu pseudoreaalsete loomine näib olevat võimalik just ülalnimetatud metavajaduste ja kultuuriiliste väärtuste-hinnangute kaudu. Viimaste analüüsi kaudu peaks olema võimalik aru saada, kuidas stereotüüpe – meie juhtumil rahvuslikke ning ka šovinistlikke – tekitatakse, edendatakse, kasutatakse ja kinnistatakse. Taust elnimetatud konfliktile kahe semiootilise ja sotsiokultuurilise reaalsuse vahel formeerus samuti suuresti metavajadustest ja metavajaduste alusel. 2007. aasta mäss Tallinnas oli Nõukogude Inimese käitumine, just sellise väärtushinnangute süsteemi väljendamine ja väljapaiskumine, mis oli kaotanud oma institutsioonilise baasi Nõukogude Liidu näol. Pole vaja rõhutada, et sellise formaalse aluse kadu institutsiooniliste faktide (viimaste kohta vt Searle 1995) jaoks muudab piiri 'objektiivse' ja 'subjektiivse' vahel väga libisevaks ning metavajaduste sisu praktiliselt suvaliselt opereeritavaks. Nii mässu toimumispäevil kui ka neile eelneval ja järgneval ajal võis meedias ja tänavail näha eksklamatsioon niisugustest nõukogude metavajadustest, mille võib kokku võtta alljärgnevasse võrdlusesse stereotüüpidest Nõukogude Inimese ja eestlaste kohta nii, nagu neid väljendasid mässajad (vaata Joonis 2; vt ka Liiv 2007).

Nõukogude Inimesed	Eestlased
räägivad, tegutsevad ja mõtlevad otsekoheselt, kasutavad traditsioonilist keelt (sh <i>usulised</i> tagamaad)	räägivad ja elavad läänelikult, kasutavad „saksa tähestikku”, mõtlevad ja tegutsevad riualikult
vabastajad, päästsid Euroopa natsismist	reeturid, liitusid natsi-armeega
vabastavad maailma kapitalismist ja imperialistidest (vähemalt tulevikus)	kapitalistid nii enne kui pärast sotsialismi Nõukogude Liidus
vaimse ja muu vabaduse toojad, kommunismi toojad	kummardavad materiaalseid väärtusi, jälgendavad ja järgivad kapitaliste
tõid võimaluse ühineda Nõukogude Liiduga, toovad tulevikuski	reeturid, „ühinesid Nõukogude Liiduga vabast tahtest”, nüüd süüdistavad seda okupatsioonis
ennastohverdavad misjonärid	ärakasutajad kõige laiemas tähenduses
→ järelikult: päästjad	→ järelikult kokkuvõtvalt: fašistid, natsid

Joonis 2. Tööversioon metavajaduste võimalikust võrdlusest Tallinna 2007. aasta mässu ajal.

Hoolimata sellest, et see on puhtakujuliselt operatiivne ja illustratiivne tabel, saab seda vajaduse korral toetada meedias kajastatud väljendustega, ning samas on see diskursus ka ajas edasi kandunud (näiteks eestlaste süüdistamine natsismis 2013. aastal, vt Baltija 2013). Tabel seondub ka vähemalt mingisuguselgi määral analüüsitud väärtusdiskursusega ja enesepositsioneerimisega Pronksiöö käigus (vt Kask 2013), mida on võimalik kasutada kogukondadevahelise kultuuridistantsi kirjeldamiseks.

Nagu ikka igasuguse metavajaduse või isegi semiootilise üksuse n-ö tõeväärtuse puhul, saab selle tähtsust ja tähendust tõsta objektistamisega. Seepärast peaksime meenutama konkreetse viitelisuse ehk referentsi tähtsust enne seda, kui vaadelda teatud tehnikaid, mida kasutatakse, et jõustada kasvõi eelnimetatud kontraste oma ja

võõra sootsiumi metavajaduste vahel. Kui me saame aru sovjetliku identiteedi ja vastava kommunistliku-sovjetliku teadvuse kohalolust Tallinna Pronksiöös, näeme palju huvitavat ja komplekssemat identiteedielementide objektistamist ja objektiveerimist, kui näiteks fetišismi puhul (mis seal samuti üht määravat rolli mängis). Ning see on teema, mis puudutab just nimelt konkreetse ja abstraktse referentsi vahelise piiri tinglikkust nii, nagu see piir kaasab suhtlusolukorra kolme objektitüübi vahelise dünaamika. On tõepoolest tähtis, et kogukond, mida siinkohal silmas peame, seondub just nimelt Nõukogude Inimese loomise projektiga, mis sai alguse 20. sajandi algupoolel, ning vene rahvus lihtsalt sattus sellele algseks toormaterjaliks. Nagu teame, oli Nõukogude Inimeste tarvis uue riigikorralduse, Nõukogude Liidu jaoks. Tegemist oli täiesti uue organisatsioonilise ja semiootilise reaalsusega, mille semiootiline korraldamine ühitati küllaltki nutikalt inimestele uue füüsilise reaalsuse pakumisega – seda näiteks erilaadsete massiliste ümberasustamisega. Selles mõttes on igati loogiline, et näiteks Eestisse tuhandete kilomeetrite tagant saabunud võõrtöölised ei sisenenud eesti kultuuriruumi või soome-ugri seltskonda, vaid Baltikumi (*Pribaltika*). Selles tinglikult ja ka kogemuslikult *uues ruumis* oli neil lihtsam semiootiliselt opereerida n-ö valgelt lehelt ehk hakata näiteks ka suhtlusolukordi ning vastavaid eri keskkondi ja nende elemente konstrueerima tsentraalselt saadud parteiliste juhiste järgi. Hilisemate Nõukogude Inimese põlvkondade jaoks muutusid Nõukogude metavajadused, tähenduslikud keskkonnad ja väärtusstandardid veelgi loomulikumaks, sest piirid primaarsete ja sekundaarsete gruppide vahel kaotasid tähtsuse ja tähenduse (seda iseloomustab hästi Pavel Morozovi juhtum ning vastav ideoloogiline ja moraaliseeriv diskursus). Samamoodi on loogiline, et Nõukogude semiootilise reaalsuse naturaliseerudes muutus loomulikuks ja Nõukogude Inimesele *omaks* ka Nõukogude füüsiline ruum, sealhulgas „*Pribaltika*”. On loomulik, et Nõukogude Liidu kokkuvarisemine tähendas Nõukogude Inimesele seepärast just nimelt ‘geopoliitilist katastroofi’, nagu seda väljendas V. Putin. Nõukogude Liidu okupeeritud väikeriikide taasiseseisvumine oli Nõukogude Inimesele ka semiootiline ja kultuuriline kollaps, mis tõi kaasa enese väga ulatusliku ümberidentifitseerimise vajaduse olukorras, kus oldi sotsio-

kultuurilisest dominantpositsioonist liigutud hoopis väikeriigi vähemusgruppi. Geopoliitiline ümberasetumine, identiteedidiskursuse katkemine ja semiootilise reaalsuse kokkukukkumine olid tegurid, mille valguses on hõlpsam mõista ühepoolset semiotiseerimist ning suhtlusolukordade objektitüüpidegi lahendusi, mille kaudu sotsiaalset ja kultuurilist keskkonda hakati määratlema ja nii füüsiliselt kui ka semiootiliselt kasutama radikaalselt.

Lühidalt öeldes laeti sovjettide 'positiivsed väärtused' Pronks-sõdurisse, ja kultuuriliste metavajaduste sellisele kanaliseerimisele leiame ühe huvitava ning asjakohase paralleeli. Tegemist on peaaegu täiusliku näitega sellest, kuidas kirjeldused kondenseeritakse päris-nimelisse üksusesse, ja mis illustreerib teisalt võimatute objektide tekitamist. Pöördugem hetkeks sarnaste praktikate põhimõtete poole, mida on peetud omaseks mõnele Põhja-Ameerika põlisrahvaste suguharudele. E. Lips (üllatavalt sügavale unustatud kultuuri-uuriija, ei saa siinkohal mainimata jätta) kirjutab, et mõnede Ameerika esmarahvaste hulgas võib täheldada nähtust, mida saab kirjeldada kui 'ajutist pühadust'. Lubagem siinkohal endale ühe pikema meenutuse E. Lipsilt:

Niisiis ei asu religioosne ürgaine mitte kõigis esemeis või olendeis, vaid ainult mõningais ja sedagi mitte sugugi alati. Olen selle jaoks võtnud kasutusele mõiste „ajutiselt püha”. See võib avalduda nii, et mõni üksi ringirändav nälgiv indiaanlane jääb seisma kuskil kalju ees ja kaebab abi paludes sellele kui jumalale oma häda, või et ta pöördub palves koguni oma jahiseltsilise, oma koera poole – kuid niipea kui häda on möödas, muutuvad nii kalju kui ka koer jälle igapäevaseks ja kaotavad võlujõu. Nad pole mitte iseenesest võlujõulised, vaid see on inimese palve, mis nad ajutiselt pühaks muudab. „Kui mõni dakoota satub hingelisse kitsikusse,” kirjutab Neill, „ning tahaks pääseda tõelisest või kujutletud hädast, siis otsib ta endale ümmarguse jõukohase kivi, paigutab selle rohust ja võsast vabasse kohta, värvib ta punaseks, ohverdab talle sulgi ja palvetab tema poole abi saamiseks. Kui tseremoonia on lõppenud, ei käidelda kivi enam austusega. Kui mõni külaline seda soovib, võib ta selle endale saada. (Lips 1963: 118)

Täpselt sama tehti ka kahekümne esimese (!) sajandi Tallinnas, kus Pronksõdur muudeti sarnaseks 'punaseks kiviks', nagu see oli da-kootadel ('punasele kivile' lisandub antud juhul muidugi asjakoha-

seid konnotatsioone). Suhtlusolukorra füüsilised osapooled muudeti kultuurilisteks ning seejärel sotsiaalisteks objektideks. Füüsiline kivikompositsioon ja pronkskuju olid kultuuriliste väärtustestega niivõrd laetud, et polnud enam vaja teha jõupingutusi, et viia selle algupärane füüsiline staatus kultuurilise kaudu hoopis sotsiaalseks (nagu 2007. aastal eesti inforuumis sageli vihjati, oligi tegu just nimelt operatsiooniga ning seda juhiti Vene valitsusadministratsiooni). Samaaegselt korraldati sovjetlikus diskursuses ümber eesti ja sovjeti kogukondade vahelised kommunikatiivsed situatsioonid, kasutades eestlaste suhtes täpselt vastupidist semiootilist protseduuri. Järk-järgult ning latusalt identifitseeriti eestlased kui esialgsed sotsiaalsed objektid teatud kindlate tähenduste, väärtuste ja meta-vajaduste kandjatena (pidades silmas eelkõige natsismi) suhtlusolukordi mööblina sisustavateks kultuuriobjektideks ning seejärel juba füüsilisteks objektideks. Sovjetlikust vaatepunktist oli (ja on) see loogiline ja loomulik: eesti kogukond oli sovjetitegelikkuse tuumast niivõrd kaugel, et ei tekkinud mingisugust semiootiliste reaalsuste kattuvust, mis oleks võimaldanud jagada märgisüsteeme, et kasvõi lihtsalt suhtlust alustada, rääkimata teabe või arusaamade vahetamisest. Eestlased osutusid tegevusareenil olevateks objektideks – see on näide ülitüüpilise semiootilise operatsiooni tulemustest, mida võib täheldada praktiliselt kõigis totalitaarsetes inforuumides. Niisugune ühepoolne tähendustamine selgitab, kuidas suhtluse algused, sotsiaalsete objektidena esinenud partnerid võib küllaltki lihtsal viisil viia füüsiliste objektide staatusesse, mille võib lõppkokkuvõttes suhtlusolukorrast kustutada (mõnel juhul seda lausa peab tegema), sest nad muutuvad tõketeks füüsilise ja semiootilise keskkonna *organiseerimise* teel. Niisugune loogika on eredalt esindatud totalitaar-režiimides ning kogukondade kujundamises nii ‘parandatava’ elanikkonnaosa korrastamisega, kui ka lootusetute segmentide kõrvaldamisega (näiteks stalinistlikud ja natslikud repressioonid ja massihukkamised).

Niisiis, taas kord hakati sovjetide identiteeti Eestis määratlema kommunistlike eristustunnuste kaudu. Pronkssõdur sai Eesti sovjetide identiteedidiskursuse dominandiks, seega hakati ka suhtlusolukordi lahendama selle monumendi kaudu. Samal ajal hakkas Nõukogude (kahjuks ka vene ja Venemaa) propaganda muutma

Eesti riiki ja eestlasi suhtlusolukorra puhtfüüsilisteks objektideks (mis küll olid negatiivsete hinnangutega laetud) või siis ühepoolse suhtluse objektideks (antud juhul tähendab see vaenlase-staatust, kellega *ei suhelda* või kellega *ei saa suhelda*). Sellekohaseid näiteid saab siin tuua nii ametlikust diskursusest (Venemaa ühepoolne allkirja tagasivõtt Eesti-Vene piirilepingult juba 2005. aastal), kui ka igapäevarutiinist (tulirelvaharjutused Eesti kõrgete riigiametnike piltide pihta našistide Seligeri laagrites). Ja siiski näeme, et aastate möödudes taandus monumendi staatus vahepeal n-ö kättevõidetust ning selle kui sotsiaalse objekti roll on muutunud kultuuriliseks. Vastavalt vastupidisele loogikasuunale füüsilise objekti sotsiaalseks muutmisel näib, et Pronkssõdur võib aja jooksul, täpselt samamoodi nagu dakootade punane kivi, ka oma kultuurilise objekti staatusest ilma jääda ning muutuda lihtsaks artefaktiks või füüsiliseks objektiks Tallinna militaarkalmistul. Muidugi ei tähenda see pealiskaudne oletus, et monumendi lõppreferent kalmistul oleks pelgalt konkreetne. Samas võib seda võimalust siiski vähemalt variandiks pidada, kui mõelda tulevastele generatsioonidele, kes Eestis üles kasvavad (ent peame ikka kordama, et sama mehhanism on täheldatav ka muudes riikides, mis Nõukogude mõjuvõimu all olid – meenutagem kasvõi kommunistlikke memoriaale Memento pargis Budapesti linna lähedal).

See kirjeldav (deskriptiivne) ja selgituslik diskursus, mida Eesti sovjettidele pakkus venekeelne meedia, muudeti küllaltki efektiivselt nominatiivseks või pärisnimeliseks diskursuseks (näiteks 'eestlaste' ümbernimetamine 'fašistideks', mis kondenseerib mitmeid kirjeldusi ja omadusi), mis aitab maailma alati seletada ja selgitada piisavalt lihtsakoelisel viisil. Järgides putiniseeritud meedia teateid, ilmus Kripke 'šampanjaga mees seal' uuesti: sovjettidele ei läinud korda, kas eestlased (ka poolakad, lätlased ja muud rahvad) olid ka tegelikult natsimeelsed, sest kui nad juba olid Nõukogude sümboli (näiteks Pronkssõduri) teisaldanud, pidid nad seega ka n-ö fašismiklaasi käes hoidma. Selle protsessi käigus muutusid nime(tuse)d kirjelduste kondenseeritud mahutiteks ehk designaatoriteks Kripke terminoloogias. Aja jooksul, peale seda, kui neid designaatoreid on kasutatud piisavalt palju ja piisavalt pika aja jooksul, muutuvad nad legitiimseks ning omandavad pärisnime staatuse – see on totalitaar-

režiimides vägagi levinud praktika oma rahvaga manipuleerimiseks (meenutagem kasvõi sõnu või kirjeldavaid pärisnimesid nagu 'kulak', 'juut', 'nats', 'kapitalist', 'imperialist', 'uskmatu', 'riigivaenlane', 'loll', 'parempoolne', 'vasakpoolne'). Totalitarism ei pea siin seostuma pelgalt poliitiliste režiimidega, vaid ka kultuuriliselt või religioosselt jäikade süsteemidega. Samuti võib poliitiline totalitarism seguneda sotsiokultuuriliste süsteemide muude valdkondadega, nagu näiteks identiteedidiskursus. Kui vaadeldud diskursiivse praktika näidet (joonis 2) avada E. Gellneri ülaltoodud loogikavõimalusega identifitseerimisest kui võõra või vaenuliku kategoriseerimisest, siis näeme, kuidas n-ö neutraalne määratlus muutub designaatoriks. Ehk teisisõnu, kirjelduste kaudu ideoloogiliselt laetud nimetustes moondub nende semantiline väli, ja jällegi osutub tõeseks, et denotatsioon on lihtsalt kokkulepitud konnotatsioon (näiteks 'eestlane' kui koondnimetus, mille abil viidata teatud kindlate negatiivsete omadustega isikule, kes esindab teatud kindlaid negatiivseid metavajadusi).

Metavajaduste jätkusuutlikkus ja suhtlusolukordade semiootiline korraldamine

Kõiki eelnimetatud ning sarnaseid metavajadusi ja metavajaduslikke vastandamisi õpetati ja õpetatakse hoolikalt peale kõigi muude gruppide ka 'kasulikele idiootidele'. Tasub teadvustada, et see haridusprotsess on pika ajalooga ning pole kunagi juhuslik. Kontseptsioone heast ja halvast, voorusest ja patusest, inimlikust ja eba-inimlikust, vaimsest ja materiaalsest ning kogu vastavat metavajaduste paradigmat kujundatakse aastakümnete jooksul. Kui n-ö uued paradigmad ka moodustatakse, tähendab see enamasti ikkagi olemasolevate transformatsiooni ning peamiselt vormilisi, tõepoolest nn kosmeetilisi muudatusi. Isegi kui enamik ideedest, mis puudutasid Uue Inimese loomist, seostati minevikku hüljava uue olemistasandiga, siis ikkagi baseerusid need plaanid inimeste ja rahvaste sügaval ajaloolisel mentaalsusel. Nõukogude Inimese tootmine polnud mingi erand ning seda on sageli seostatud Vene õigeuskliku mentaalsusega: sovjetide olemus ja põhimissioon tuletati, nagu seda on väitnud ja kirjeldanud mitmed autorid (näiteks Berdyaev 1937,

Levin 1988), just nimelt vene õigeusu võtmepunktidest. Viimastena on näiteks P. Novgorodtsev määratlenud järgmisi punkte: sisekaemus (*созерцание*), alandlikkus (*смирение*), hingeline lihtsus, rõõm Jumalast, vajadus usutunde välise väljenduse järele ning Taevariigi ootus (Novgorodtsev 1923).

Sarnane käsitlus vene õigeusust, mis võimaldab näha, kuidas nn makrotähistatavad (termini kohta vaata Danesi and Perron 1999) muudetakse religioosest mõttest kommunistlikuks ideoloogiaks, vaatleb vene õigeusu müstilisi aspekte ja võimu kui kõige lähemat *lättele*, mis avab nn vene hinge missiooni (vaata näiteks Zenkovski 1923). Ilmselt kanti päästemissioonlik loomus üle kommunistlikusse ideoloogiasse ning see leidis seal ulatuslikku rakendust. Samamoodi transformeeriti õigeusu n-ö pisemaid kultuurijooni – nii muudeti ikooninurk punanurgaks, religioossed protsessioonid ja ristikäigud paraadideks, õigeusulised vimplid revolutsiooniloosungeiks jne. Kõrvuti nende materiaalsete asjade ja kultuurijoontega, mis õigeusust ja tsarismist kommunismi üle kanti, on veel üks erakordselt huvitav iseloomuomadus, mis on ühine vene õigeusule ja Nõukogude mentaalsusele. See puudutab inimeste ja inimkonna tõelist olemust ja olemise lõppeesmärki: kõrgem olemine ja elu mõte ei ole leitavad n-ö tavakeskkonnas, tarbimiskultuuris või (maistes) asjades. Selle asemel on inimeksistentsi eesmärk ja lõppsiht mingi kõrgema institutsiooni ja tuleviku teenimine, kusjuures inimene ise ei pruugi seda tulevikku, võib-olla institutsioonigi üldse oma silmadega näha; tegemist on tõepoolest usuküsimusega. Indiviid on alutatud kogukonnas teatud rolli täitmiseks ning just viimane on see, kes lõppkokkuvõttes lubatud tulevikku jõuab. Ortodoksne inimene teenib Jumalat eesmärgiga jõuda Paradiisi, kus kõik maine kaotab tähenduse ning kõik, mis jääb, on mittemateriaalsed igavesed väärtused. Ilmselt kanti igapäevarutiini seletamine ja igapäevaste raskuste tühistena nägemine üle kommunistlikusse ideoloogiasse. Samamoodi oli küllaltki lihtne tuua suur sootsium üht kommunistlikku liidrit teenima, see oli veelgi lihtsam vene rahva tsaristliku ajaloo tõttu. See eluaegne pühendumine liidrile ja Parteile käis käsikäes arusaamaga ennastohverdavast pingutamisest töötegemisel ning ainuvõimalikust elust vägagi tagasihoidlikes ja primitiivsetes tingimustes – kõiki kitsendusi seletati ja selgitati kogukonna silme läbi

ning teadmises, et Nõukogude Inimese ning lõppkokkuvõttes ka kogu maailma siht on helge kommunistlik tulevik. Nõukogude vaesus- ja varastamiskultuur (seda võib käsitada terminina) on küllaltki üheselt selgitatav, kui peame mees, et maine materiaalne heaolu oli niivõrd tähtsusetu ja elu mõte tehti arusaadavaks läbi sakraalsete kategooriate ja spirituaalsete metavajaduste kaudu. Üleminek vene õigeusklikult mentaalsuselt, mis oli kombineeritud tsaristliku paradigmaga, Nõukogude ideoloogiale ja Nõukogude sotsiokultuurilise ruumi loomine järgis päris täpselt sümbolite majandamistehnikat (vastava semiootilise mehhanismi kohta vaata Ruesch 1972: 277–298). Peale Nõukogude Liidu kokkuvarisemist oli presidentaalse Venemaa loomine just nii lihtne, nagu see oli, sest kasutati ära mälestused-meenutused Nõukogude-eelsest ajast. Putiniseeritud Venemaal aga jälgiti ja jälgitakse hoolikalt, et maailma mõtestamisel rakendataks veidi modifitseeritud ja kombineeritud kujul kõiki kolme eelnenud põhiparadigmat – õigeusklikku, tsaristlikku ning nõukogudelikku.

On oluline mees pidada, et Nõukogude Inimese loomisprotsess on olnud pikaajaline, ja et see pole lõppenud, vaid jätkub – näiteks Venemaal – kasvõi näiteks nn Putini-generatsiooni kujundamisega nii mentaalselt kui ka füüsiliselt (viimane aspekt puudutab tegevusi alates alkoholikarskusest kuni massipulmade ja -paaritumiseni²). Samamoodi on väga tähtis teadvustada, et need semiootilised tehnikad, mida kasutati ja kasutatakse Uue Inimese disainimisel, pakuvad maailma mõtestamiseks juhtnööre, mis põhinevad paradoksaalsel kombinatsioonil ratsionaalsest ja müstilisest (või ka müüdilisest). Järgides alul mainitud Pareto mõttekäiku, pole üldse vastuoluline öelda, et Putini-generatsioon ratsionaliseerib maailma ehk muudab maailma ratsionaalseks müstilis-müüdilisel, ja et esmapilgul irratsionaalne maailmaselgitamine on sellises kogukonnas kindlasti irratsionaalne; see tähendab müstilis-müüdilise maailmapilt pole ei irratsionaalne ega kaugeltki mitte ebaratsionaalne (pidades olulisel määral silmas ka intelligentsuse pragmaatilist külge). See on võimalik (a) suhtlusolukorra eelmainitud kolme objektitüübiga mõjusa

² Vt nt <https://www.youtube.com/watch?v=CeA6y2vFXgU>. Külastatud 30.03.2014.

manipuleerimisega koos (b) aja- ning kultuurilooliste metavajaduste ja makrotähistatavatega opereerimisega, ning (c) tegeliku ja igapäevase märgimajandamisega (ehk sümbolite tekitamise, kasutamise, turundamise, degradeerimisega). Need nüüdisaegse maailmavaate kujundamise ja alalhoidmise kolm tahku on Venemaal viinud eripärase (ent sugugi mitte unikaalse) sotsiokultuurilise reaalsuse loomiseni, mis võib esmapilgul näida koosnevat nn võimatutest objektidest.

Kuidas muidu seletada sotsiokultuurilist süsteemi, mida suunavat juhti idealiseerivad ja idoliseerivad väga erinevad ühiskondlikud sihtrühmad nagu näiteks heteroseksuaalsed teismelised, homoseksuaalid (rõhutagem, et seksuaalsuse teema on antud juhul üldse olulise tähtsusega), pensionärid, loomakaitsjad jne. Meenutagem järjepidevaid reportaaže – sealjuures on oluline, et hästi illustreeritud reportaaže – V. Putini tegevustest nagu tiigri tulistamine uinutipüsisist, mootorratturite kokkutulekul sõiduga esinemine, poolpaljalt jahipüssiga looduses ratsutamine, jääkarule kiibi asetamine, kutsika ja beebi kallistamine, leopardi vabasse loodusesse laskmine, sõjalennukist lehvitamine jne jne (ka ajaliselt pidevalt edasi). Olukorras, mida saab nimetada kultuurimuutuseks, mille tingivad väga kiired muudatused ühiskondlikus struktuuris ja majanduses, leiab liidrikultus eriti viljaka pinna. Seda toetab ja toestab niisugune identiteedidiskursus, mis põhineb suuresti oma ja võõra vahelise vastanduse teravdamisel, kusjuures vastandamist selgitatakse hea ja kurja, omaenda ja vaenuliku ning muudes metavajaduslikes ja hinnangustandardite kategooriates. Jällegi kerkib esile Kripke 'mees seal koos šampanjaga oma klaasis' – liider on liider ja polegi vahet, kas tal on käes püss, kutsikas, amfora või beebi. Mittekooskõlaliste subkultuuriliste gruppide vaatepunktist ei teki selles küsimuses loogilist vastuolu niikaua, kuni nad kuuluvad samasse suprasüsteemi. Peale seda, kui on leitud või loodud vajalik ühisosa, pole keeruline toota uus identiteedidiskursus, millele rajada Uus Inimene, kes lõppkokkuvõttes oma algse sotsiokultuurilise paradigma hülgab. Identiteedi kultiveerimine seekaudu, et luuakse selge pilt 'omadest' ja 'võõrastest' on lihtsakoeline ja laialtlevinud tehnika ning on isegi võimalik väita, et:

[...] identifitseeri/umine on sageli kõige tulemusrikkam pigem teiste kategoriseerimisena, kui enese identifitseerimisena. (Jenkins 2008: 15)

Teiste kategoriseerimine võimaldab tõsta kogukonna kokkukuuluvust kõige paremini just vastandamise kaudu, ja selle vastandamise loogiline lõpptulemus on inimeste, kogukondade, riikide või muude sotsiaalsete üksuste jagamine 'omadeks' ja 'vaenlasteks'. Üks huvitavamaid tulemusi ümbritseva keskkonna vaenulikuna tajumisest putiniseeritud Venemaal on Eesti paiknemine n-ö vaenlaste edetabeli tipus, olles 2007. aastal tajutavalt vaenulikkuselt koguni esikohal 60 protsendiga (Golov 2007). Loomulikult peab Putini administratsiooni Vene identiteedidiskursus keskenduma seesmisele konsolideerumisele, ning see on viinud tulemusteni, mis sarnanevad väga nii natslikele kui ka sovjetlikele püüdlustele uue režiimi jaoks vajaliku uue ja parema generatsiooni loomisel. Vastavad tulemused ulatuvad näiteks V. Putini ülistamisest poeesias ja laulus (ilmselt kõige kuulsam neist on „*Такого как Путин*” ansambli *Поющие Вместе*) kuni juba nimetatud vägagi kentsaka massipulma ja -kopulatsiooni organiseerimiseni Naši liikmetele jõelaevade telkides aastal 2007.

Nagu alul öeldud, on sellised arengutendentsid huvitavad, ja seda kasvõi juba seepärast, et esindavad küllaltki eripäraseid metavajadusi, mis liiatigi on Nürnbergi protsessist alates avalikult ja ametlikult hukka mõistetud. Need on just needsamad natsionalistlikud ja šovinistlikud ideoloogiad, mis kahekümnenda sajandi algupoolel. Peale Venemaa on niisuguste metavajaduste ja identiteedilooime eredamad ja grotesksemad kaasaegsed näited Põhja-Korea, Valgevene, Turkmenistan. Turkmenistan on üks väljapaistvamaid režiime isegi tänapäeval, rääkimata Turkmenbaši („Kõigi turkmeenide pea”) valitsemisajast, mil Saparmurat Atajevitš Nijazov, kes võttis endale kõigi turkmeenide liidri rolli ning asendas identiteedidiskursuse kultuurilisi tuumikosi omavalitud üksustega, nagu näiteks tema pseudoreligioosne *Ruhnama*. Peale seesuguste üpris ekstreemsete juhtumite näib, et samalaadse suuna on valinud ka mitmed tänapäeva Euroopa maad (2012. aastal näiteks Saksamaa, Suurbritannia), mille liidrid on täheldanud nn multikulturalismi läbikukkumist ning hakanud küsima edasiste arenguplaanide põhimõtete järele.

On ilmselge, et need huvitavad – kuigi negatiivselt huvitavad – näited ja suundumused puudutavad erakordselt laia teemaderingi ning mõjutavad indiviidi- ja ühiskonnaelu kõiki aspekte. Samuti on nende üle laialdaselt arutletud ka metatasandil, ning kindlasti pole käesoleva artikli eesmärk püüda neid kultuurilisi ja metakultuurilisi refleksioone mingisse tervikesitlusse summeerida. Mõnes mõttes piiras käesoleva artikli *ad hoc* tulemusi see, et konkreetne näite- ja tõestusmaterjal seoses Pronksiööga on väga limiteeritud ning peasjalikult audiovisuaalne. Semiootiliste subjektide enesemääratlusi, identiteedieksklamatsioone, tegutsemispõhjendusi pole praktiliselt võimalik leida mingisugustest kirjalikest allikatest. Samas oli tegu sündmustega, mida pole võimalik ennistada või tõendusmaterjalistada ka sellega, mis toimus tänavail (vt ikka Liiv 2007), kuna tegemist oli rüüstamistega, mida mõtestati tagantjärele. Seega ongi antud artikli tõendusmaterjal piiratud, samas kui eesmärk oligi näidata teatavaid märgiloomi ja suhtluse loogikaid, mida on suhteliselt lihtne tekitada, kasutades seoseid metavajaduste ja esmavajaduste, primaar- ja sekundaargruppide, abstraktsete ja konkreetsete referentide, füüsilise ja semiootilise reaalsuse mõtestamise vahel nii, nagu need suhtlusolukorra objektitüüpides kokku saavad.

Meie huvi oli veidi pretensioonitum: kuidas on peamiselt just tehniliselt võimalik, ning nii lihtsalt võimalik, luua objekte, mida peaks nimetama sotsiokultuuriliselt või sotsiokultuurilisteks võimaluteks objektideks (meenutagem nn Penrose'i kolmnurka)? Üks viise olukorda selgitada on just see, mismoodi manipuleeritakse erinevate objektitüüpidega suhtlusolukordades nii, nagu see manipuleerimine lõppkokkuvõttes taandub spetsiifiliste metavajaduste legitimeerimisele.

Tegemist on küllaltki vastandliku olukorraga sellele, kuidas Lotman ja Uspenski käsitlesid objekte ja nimesid. Nemad vaatlesid pärisnimesid niisuguste tähistajatena, millel pole olemuslikku seost tähistatavate objektidega, ja nõnda ei saaks nimesid iseloomustada mingite kindlate eristustunnuste abil (Lotman, Uspenski 1973). Teiselt poolt, kui mõtleme makrotähistatavate kontseptsioonile, näeme, et ikkagi peaks justkui olema *miski*, mis ühendab sarnaseid ideoloogiaid, nimesid ja objekte mittesarnastel aegadel ja mittesarnastes kohtades (näiteks: Hitlerjugend – Nõukogude pioneerid –

Naši ehk Putinjugend; Aaria Inimene – Kommunist – Našist; Kolmas Reich – Taevariik – helge kommunistlik tulevik – uhke võimas tuleviku Vene – Kolmas Rooma). Nüüd muutub mingisuguse antud nime kandmine juba iseloomuomaduseks ning iseloomuomadus objekti eristustunnuseks. Seega nimesid *saab* kasutada objektide ja nähtuste tegelikus võrdluses. Loomulikult ei pea me siinkohal silmas mitte üksnes nimede ja pärisnimede keelelist etümoloogiat, vaid ka nende sotsiokultuurilist etümoloogiat. Ning muidugi pole see teemaatika seotud mitte ainult juba nimetatud üksikute eredalt silmapaistvate – kuid samas ka tüübiliste ja tüüpiliste – näidetega, vaid puudutab ka hoopis ulatuslikumaid ja kõikehõlmavamaid arenguid (näiteks nn Araabia Kevad, sündmused Põhja-Aafrikas 2010ndatel aastatel ja pärast).

Nähtuste ja asjade nimede sotsiokultuuriline etümoloogia on otsest seoses sellega, kuidas suhtlusolukordades objekte erinevatesse tüüpidesse kategoriseeritakse. Totalitaarsetes informuimides esiletulevad suhtlusolukorrad on ehedad näited maailma ühepoolsest semiotiseerimisest. Viimane omakorda muudab üpris lihtsaks ümbritsevate objektide staatusega manipuleerimise, sest vastavatesse suhtlusolukordadesse hõlmatud informatsioon ei ole põhimõtteliselt vaieldav. Ülaltoodud näidetes tõdesime, kuidas mingi füüsiline objekt (näiteks Pronkssõdur), mis võib ning võib ka mitte – see sõltub inimese ajalooteadmusest ja isiklikust seosest minevikusündmustega (antud juhul siis Teise Maailmasõja omadega) – saada kultuuriobjekti rolli ning muutuda metavajadustega niivõrd ülekoormatuks (või ülelaetuks), et see ei toiminud enam isegi mitte tegevusruumi (näiteks massidemonstratsioonid, kõned ja kõneolengud, mida monumendi juures peeti) kujundajana. Pigem muudeti see monument sotsiaalseks objektiks ja suhtluses osalevaks tegutsejaks; monument mitte üksnes ei sümboliseerinud kultuurilisi väärtusi ja ajaloosündmusi (siinkohal on ükskõik, kas või kuidas viimased toimusid), vaid see muudeti aktiivseks tegutsejaks (siin omandab Pronkssõduri füüsiline ümberpaiknemine päris huvitavad tähendusnüansid). Parsonsi termineis omandasid olukorraelemendid spetsiifilised tähendused, need muudeti sotsiaalsete tegelaste (*self*) jaoks toimivaiks kultuuri-sümboliteks ning nad hakkasid vahendama suhtlust kultuurisestest (antud juhul sovjetlike) tegutsejate ja kultuuridevaheliste tegutsejate

vahel (antud juhul eestlaste ja sovjetide, Euroliidu ja putiniseeritud Venemaa vahel). Parsonsi diskursuses, nagu meiegi juhtumi puhul, on see just punkt, kus me saamegi hakata rääkima kultuuri tekkimisest.

Teiselt poolt nägime, et Pronkssõdurijuhtum polnud seotud uue kultuuri sünniga või sünnivõimalusega, sest kogu sündmustikuni jõuti sajanditevanuse maailma mõtestamise printsiipide ja makrotähistatavate süsteemi ärakasutamisega, mis tegid võimalikuks revolutsiooni ja Nõukogude Liidu loomise, Maailmarevolutsiooni kontseptsiooni, Venemaa naasmise iseseisvaks demokraatlikuks riigiks ning totalitaarrežiimi uuesti sisseseadmise 21. sajandi alguses. Ühise makrotähistatavate paradigmaga semiootilises kogukonnas on piisavalt lihtne semiootilist (ja muud) käitumist reguleerida, nagu ka administreerida sümbolsüsteeme ning objektide staatust. Totalitaarrežiimides (nagu juba rõhutatud, olid meie näited Nõukogude Liidust ja putiniseeritud Venemaast üksnes lühinäited maailmas sagedasti ettetulevaist arenguist) on märkide ja tegelikkuse süsteemne majandamine lihtsam, sest inimeste semiootiline reaalsus on ühendatud ja ühtlustatud. See käib ka kommunikatiivseid situatsioone moodustavate objektide kohta – samamoodi, nagu on füüsiliste objektide pööramine sotsiaalseteks päris lihtlabane, on vähenõudev ka sotsiaalse objekti kultuuriliseks muutmine (näiteks J. Stalin, A. Hitler, Turkmenbaši või V. Putin mitte niivõrd ühiskonnategelased, vaid kui väärtuste, eesmärkide, tähenduste kandjad). Hoolimata sellest, et suhtlusolukorra kultuurilised objektid võivad näida sotsiaalsetest n-ö väheaktiivsemad või lausa passiivsed, on neil selgelt suurem võim tähenduste (ja ka makrotähistatavate) kehastamisel ja edasikandmisel nii ajas kui ka ruumis; kultuurilisi objekte saab aktiveerida, nende abil saab teatud tähendusi või lausa kultuuriteemasid vajaduse korral n-ö sisse lülitada. Kultuuriobjekte omakorda on võimalik muuta füüsilisteks objektideks või neid viimastes kehastada; kultuuriliseks või füüsiliseks objektiks olemine sõltub sotsiaalsete objektide teadmistest ja intentsioonidest (kasvõi näiteks: ons V. I. Lenini mausoleum ja tema laip semiootiliselt laetud üksused või pelgalt tänavamööbel?).

Lõpetuseks

Totalitaarsed inforuumid on äärmiselt integreeritud ja homogeniseeritud ning just seepärast on neis lihtne objektide staatust muuta ja ühendada potentsiaalselt väga erisugused ühiskondlikud grupid mingi liidri või sotsiokultuurilise mõjuinimese abil terviklikku ühiskonda. Nii moodustub päris kiiresti nõiaring, sest olles kultuuriliselt laetud sotsiaalne objekt, saab liider ligipääsu semiootilise reaalsusega ja antud sootsiumi moodustavate ühiskonnagruppidega manipuleerimiseks. Olles küll seesmiselt väga kergesti majandatavad (kõikvõimalikes aspektides), on niisugustel sootsiumidel siiski väga tugev identiteedimuster ja ühetähenduslik inforuum, ning nad on kultuuride- ja rahvusvaheliselt äärmiselt jäigad. Totalitaarsed inforuumid pakuvad oma liikmetele (vabatahtlikkuse määral ei näi antud juhul tähtsust olevat) lihtsat ja tugevat identiteedidiskursust, ümbritseva maailma ühemõttelist tähendustamist, mustrikomplekte suhtlusolukordade loomiseks, mõistmiseks ja kasutamiseks. Seepärast on totalitaarrežiimi igapäevaelu maailmamõtestamise ja semiootilise käitumise plaanis lihtne, ning seal elavale inimesele võib niisugune režiim semiootilise elu lihtsuse tõttu atraktiivnegi näida. Nõnda polegi mingisugust paradoksi selles, et totalitarismi armastatakse ja hukka mõistetakse. Nagu alul öeldud, elame huvitaval ajal ning näeme pealt seda, kuidas tõuseb selliste ideede ja ideoloogiatega populaarsus, mis viivad möödapääsmatult konfliktideni küllaltki kunstlikult (ja samas lihtsalt) loodud sotsiokultuuriliste süsteemide ja kogukondade vahel. Samas on selliste süsteemide loomise semiootiline ja mittesemiootiline lihtsus ning nende süsteemide majandamise efektiivsus garantiiks, et see huvitav aeg tõenäoliselt ei lõpegi.

Ülal mainisime, et globaliseerumise kontekstis on suhtlusolukordade administreerimine, õigemini isegi nende abil inimestega manipuleerimine mõneti kurioosne nähtus, ning võib-olla seletatav üksnes globaliseerumisega samaaegselt toimuva informatsioonilise saarestumisega. Näib, et selline seletusviis kehtib, leides eriti selget tõendusmaterjali just totalitaarsete – seejuures erilaadselt totalitaarsete – sootsiumikorralduste näol.

Samas saab näha ka asjaolu, kuidas globaliseerumise ja semiootilise saarestumise vahel tehnilises, võib-olla muuski mõttes, vastuolu

või vähemalt paradoks kaob. See tõik puudutab just nimelt suhtlusolukorda ja selle komponente. Ajaloos enneolematult tiheda infovahetuse olukorras kohtuvad omavahel niisugused tähenduslikud üksused ja sellises ulatuses, et nende semantilise välja kaardistamine, see tähendab (Saussure'i mõttes) tähenduslike paradigmade moodustamine, muutub (saussure'ilikust) arbitraarsusest juba peaaegu suvaliseks. Saussure'i arbitraarsus viitab märgisüsteemide ja semiootilise reaalsuse ning n-ö objektiivse reaalsuse omavahelise suhte tinglikkusele: kontseptuaalse maailma, märgisüsteemiliste vahendite ning 'tegelikuse' vahelised seosed on kokkuleppelised. Ent see kokkuleppelisus nõuab sootsiumi liikmete vahel mingisuguselgi määral ühtlast arusaama, teatavaidki kattuvusi taju- ja tunnetusmaailmas, sest muidu puuduksid suhtlusvõimalused nii märgisüsteemilises kui ka sisulises plaanis. Märkide, märgisüsteemide ja seega ka tähendusliku maailma teatav stabiilsus on tagatud kontseptide ja häälekujundite (*sound-image*) vahelise seose kristalliseeritusega (Saussure 1959: 65–74). Ehk teisisõnu – kui semiootilise reaalsuse ning ümbritseva 'objektiivse tegelikkuse' vahekord on arbitraarne, siis pole see ikkagi suvaline, vaid kogukonnas kokkulepitud ning märgisüsteemide sotsiaalsuses indiviiditi mingil määral ühtlustatud. Märgilise ja 'objektiivse' reaalsuse suhted on põhimõtteliselt meelevaldsed ehk arbitraarsed, kuid need suhted ei saa olla suvalised, vaid inertsed – vastasel korral kaoks sotsiokultuuriliste süsteemide järjepidevus ning lõppkokkuvõttes suhtlusvõimalikkus inimeste kui/ja semiootiliste subjektide vahel.

Globaliseerumise puhul on olukord teistsugune – tähenduslikud üksused (või kultuuriühikud või semiootilised üksused) võivad siseneda sisuliselt suvalistesse semiootiliste kogukondade kultuuriruumidesse (või tähendusruumidesse või semiosfääridesse), kus neid võidakse (re)kontekstualiseerida vabalt valitud viisidel ja põhimõtetel. Enne seda, kui toimub semiootiline globaliseerumine eri kultuuriruumide integratiivse ühtlustumise näol, toimub üksikute, sageli eraldiseisvategi tähendusüksuste laialivalgumine eri kultuuriruumidesse. Erisugused semiootilised kogukonnad ei vaheta selles mõttes mitte infot üksteise kultuuriruumide osas, vaid laenavad – nii sisse kui ka välja – vabalt valitud semiootilisi üksuseid, mis sobitatakse tahte-, vajadus- ja võimekuspõhiselt omaenda

olemasoleva sotsiokultuurilise teadmusega. Ehk, niisugune laenamine ja semiootiliste üksuste liiklus ei viita mingil juhul veel nende üksuste n-ö päritolukogukondade loogilis-tähenduslikule integratsioonile (kui kasutada P. Sorokini väljendit). Pigem on siis seesugused, näiteks internetipõhised kogukonnad moodustunud liikmetest, kes on sisuliselt ühepoolse kommunikatsiooni käigus loonud esmalt isenelele, seejärel liikmetele omavahel piisavalt filtreeritud semiootilise keskkonna, et pidada seda igasuguste muude põhimõtteliselt totalitaarsete kogukondadega sarnaselt fragmentaarseks ja väga selektiivseks.

Ülalkäsiteldud suhtlusolukorratemaatika on siinkohal jällegi aktuaalne seoses nii individuaalse kui ka kollektiivse identiteedi loomisega: kommunikatiivseid situatsioone on hõlbus konstrueerida, kui neid moodustava kolme objektitüübiga on hõlbus (sealhulgas ka võimalikult arbitraarne ning isegi suvaline) opereerida. Nn globaliseerunud maailmas on loodud laiad võimalused identiteedi konstrueerimiseks vabalt valitud alustel, ja nende aluste loomine on veelgi avardatum seetõttu, et füüsiliste, sotsiaalsete ja kultuuriliste objektide staatust on soovi korral lihtne muuta (kasvõi näiteks mängupõhised virtuaalkogukonnad või väga mitmesugused usufanaatilised seltsingud ja nende olemuse tinglikkuse ülekanne füüsilisse keskkonda ja tegevusse). Samas on sellised kogukonnad sarnased semiootiliselt saarestunud totalitaarrežiimidele oma suletuses (süsteemiteoreetilises tähenduses), kus maailma ja selles sisalduva tähendus on määratud peajaslikult süsteemisiseste tagasisideringide kaudu. Ning samal ajal pole ilmselt vastuolu selles, et teatud totalitaarrežiimides võivad eksisteerida üksteisest näivalt kauged ühiskonnagrupid – need on võimalik koondada ühtsesse sotsiokultuuriliselt suletud süsteemi, kasutades võimalusi semiootilises ja füüsilises keskkonnas leiduvate eri objektitüüpide staatuse ümbermängimiseks vastavalt olukorrale. Üldtingimuseks näibki olevat kultuurituuma moodustavate makrotähistatavate ja nende komplekside põhimõtteline säilitamine – neile saab eri olukordades ja eri grupikeskkondades anda lihtsalt erisuguseid väljendusvorme. Nii tekivadki – või õigemini tekitatakse – sotsiokultuurilised objektid, mis on oma suvalisuses semiootiliste konstruktsioonidena n-ö võimatud objektid, kuid siiski funktsioneerivad Pareto käsiteldud mitteleoloogilise

käitumise tähenduses. Nendest moodustuvad semiootilised süsteemid, mis oma suletuses pole seotud ei ümbritsevate *muude* semiootiliste reaalsustega ega sageli ka mitte füüsilise keskkonnaga (maailmavaate prevaleerimine teadmiste üle).

Igal juhul on selliste sootsiumide (nii totalitaarsete, subkultuuri-liste, fragmentaarsete või muul moel semiootiliselt saarestunud) puhul määrav, et just kirjelduste kontsentreerimine ja kondenseerimine nimedesse ja nimetustesse on võti, seletamaks selgekoelise (sageli ka lihtsakoelise) metavajadusliku raamistu koordineeritud loomist, mis omakorda annab vastava kogukonna liikmeile juhtnöörid maailma tähendustamiseks ning maailmas ettetulevate suhtlusolukordade, ja üleüldse semiotiseerimisolukordade lahendamiseks.

Kirjandus

- Alatalu, Toomas 2008. Bronze Soldier – Chronology. When and How He Became Notorious. *Baltic Horizons* 10: 10–48.
- Baltija 2013. Kättesaadav: <http://baltija.eu/news/read/34392> Vaadatud 06.11.2013.
- Berdyaev, Nikolai 1937. *The Origin of Russian Communism*. London: The Centenary Press.
- Burgoon, Michael; Hunsaker, Frank G.; Dawson, Edwin J. 1994. *Human Communication*. London and New Delhi: Sage.
- CP = Peirce, Charles S. 1931–1958. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Vols 1–6, ed. by C. Hartshorne, and P. Weiss, 1931–1935; vols. 7–8 ed. by A.W. Burks, 1938. Cambridge, MA: Harvard University Press. (Cited as CP, ref. to volume and paragraph numbers.)
- Danesi, Marcel and Perron, Paul 1999. *Analyzing Cultures: An Introduction and Handbook*. (= Advances in Semiotics). Bloomington: Indiana University Press.
- Ehala, M. 2009. The Bronze Soldier: Identity threat and maintenance in Estonia. *Journal of Baltic Studies* 40 (1): 139–158.
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Golov, A. 2007. *Druzhestvennye i nedruzhestvennye strany dlja Rossijan*. Kättesaadav: <http://www.levada.ru/press/2007053003.html>. Vaadatud 23.02.2014.

- Jakobson, Roman 1971. Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb. – *Selected Writings. Vol.2. Word and Language*. The Hague and Paris: Mouton, 130–147.
- Jenkins, Richard 2008. *Social Identity*. Third edition. (=Key Ideas). London and New York: Routledge.
- Jüriloo, Alo 1994. Väike psühhoanalüüsi sõnaraamat I. *Akadeemia* 8: 1756–1790.
- Kask, Kristjan 2013. Memories of the Bronze Night. *KVÜÕA Toimetised* 17: 180–193.
- Kripke, Saul 1981 [1972]. *Naming and Necessity*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Levin, Juri 1988. Заметки о семиотике лозунгов. *Wiener Slawistischer Almanach*: 69–85.
- Liiv, Urmas E. 2007. Film: *Pronksöö: vene mäss Tallinnas: dokumentaalfilm kahest vägivaldsest ööst Tallinna kesklinnas, mis vapustasid Eestit, Venemaad ja kogu Euroopat*.
- Lips, Eva [1956] 1963. *Indiaaniraamat*. Tlk A.Viires. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lotman, Uspenski 1973 = Лотман, Юрий М., Успенский, Борис А. Миф – имя – культура. *Труды по знаковым системам* : 282–303.
- Malinowski, Bronislaw 1922. *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. Preface by Sir James Frazer. London: Routledge & Sons.
- Marcus, Solomon 1992. Center and Periphery in International Communication – Eero Tarasti (ed.). *Center and Periphery in Representations and Institutions: Proceedings from the ISI Conference in Imatra, July 16–21, 1990* (=Acta Semiotica Fennica 1). Imatra: International Semiotics Institute, 135–157.
- Maslow, Abraham H. 1970. *Motivation and Personality*. Second edition. New York etc.: Harper&Row.
- Maslow, Abraham H. 1993 [1971]. *The Farther Reaches of Human Nature*. (= An Esalen Book). New York: Penguin, Arkana.
- Novgorodtsev 1923 = Новгородцев Павел И. Существо русского православного сознания. – *Православие и культура*. Берлин: Русская книга, 7–23.

- Pareto, Vilfredo 1935. *The Mind and Society*. Edited by Arthur Livingston; translated by Andrew Bongiorno and Arthur Livingston, with the advice and active cooperation of James Harvey Rogers. 4 vols. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Parsons, Talcott 1952. *The Social System*. London: Tavistock Publications.
- Pöld, Tiiu 2008. Pronksööl juhtunule eelnes aktiivne ässitustöö. *Postimees* 28.01.08. Kättesaadav: <http://www.postimees.ee/290108/esileht/siseuudised/308632.php> Vaadatud 23.02.2014.
- Pärli, Ülle 2008. Toponüümid kui küla sotsiaalse korrastuse ja mälu märgid. – Pärli, Ülle; Lepik, Eva (toim.). *Nimetamise strateegiatest eesti kultuuris*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 55–64.
- Rossiiianov, Kirill 2002. Beyond species: Ilya Ivanov and His Experiments on Crossbreeding Humans and Anthropoid Apes. *Science in Context* 15(2): 277–316.
- Ruesch, Jurgen 1972. *Semiotic Approaches to Human Relations* (= Approaches to Semiotics 25). The Hague: Mouton.
- Saussure, Ferdinand de 1959. *Course in General Linguistics*. Charles Bally and Albert Sechehayé, (eds.). New York: Philosophical Library.
- Searle, John R. 1995. *The Construction of Social Reality*. New York: The Free Press, Allen Lane.
- Schiffrin, Deborah 2006. From Linguistic Reference to Social Reality. – Fina, Anna De; Schiffrin, Deborah and Bamberg, Michael (eds.). *Discourse and Identity* (= Studies in Interactional Linguistics 23). Cambridge: Cambridge University Press, 103–132.
- Shishkin 2003 = Шишкин, Олег. *Красный Франкенштейн. Секретные эксперименты Кремля*. Москва: Ультра. Культура.
- Zenkovski 1923 = Зеньковский, Василий. *Идея православной культуры. – Православие и культура*. Берлин: Русская книга, 24–46.

Metonüümia ja metafoor II maailmasõja-aegses Eesti poliitilises retoorikas¹

Andreas Ventsel

Artiklis jälgitakse poliitilise retoorika muutumisi Eesti avalikus tekstiringluses ajavahemiku jooksul, mis algab vahetult enne II maailmasõda ning lõpeb Saksa vägede taandumisega Eestist augustis 1944. Seega jäävad käsitletava perioodi sisse 1940. aasta juunipööre, Eesti „liitumine” ehk „vastuvõtmine” Nõukogude Liidu koosseisu ning Saksa okupatsiooni aeg.

Vaadeldakse, kuidas erinevad riigivõimud konstrueerisid eestlaste avalikku poliitilis-kultuurilist identiteeti. Tähelepanu keskmes on ennekõike tekstid, kus varasema identiteedi seisukohalt olulisi märke hakati kasutama uute (nõukogude ja natsionaalsotsialistliku) ideoloogiliste diskursuste juurutamisel. Semiootika ja diskursusetooria uurimismeetodeid kasutades on eesmärgiks analüüsida nimetatud muutusi tekstide metafoorilise ja metonüümilise organiseerimisprintsipi valguses ning kontseptualiseerida võimusuhte raamistikus. Analüüsi materjaliks on 1938., 1939. ja 1940. aasta Päevalehes, 1940.–1941. aastal ilmunud Rahva Hääle numbrites ja Eesti Sõna 1941.–1944. aasta numbrites ilmunud poliitilise eliidi kõned ning 1934.–1940. aastal ilmunud ja riiklikult koordineeritud eestlase identiteedi kujutamist käsitlevad artiklid.

Märksõnad. Retoorika, metonüümia/metafoor, hegemooniateooria, kultuuri-semiootika

¹ Kirjutise valmimist toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuri- ja Tõlkekeskus), Eesti Teadusfondi teadusgrant ETF 8804 ”Võimusuhte ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid”, Eesti Teadusfondi teadusgrant ETF 7988 ”Nimetamise võim ühiskonnas ja kultuuris” ja IUT2-44 ”Enese-kirjeldusmehhanismide semiootiline modelleerimine: teooria ja rakendused”.

Sõja-aastaid 1940–1944, eriti aga Saksa okupatsiooni perioodi Eestis on senini akadeemilistes uurimustes semiootilisest perspektiivist suhteliselt vähe käsitletud.² Teisalt kujutab nimetatud periood, vaatamata oma traagilisusele, semiootilises mõttes üht huvitavamat etappi Eesti lähiajaloos. Seda iseloomustab üksteisele radikaalselt vastanduvate ideoloogiliste märgisüsteemide muutumine – ühelt poolt totalitaarsed režiimid oma antiteetiliste ja totalitaarsete ideoloogiliste programmidega, teiselt poolt aga kohaliku tasandi võimumehed, kes vähem-rohkem püüdsid seista ka n-ö oma näo säilimise eest.

Analüüsitava perioodi retoorika juures omab erilist tähtsus sõja-aja kontekst. Diskursiivsel tasandil paljastab sõda ilmekalt poliitilisse diskursusesse kätketud võimumehhanismi – valitsemise ja allumise vahetult on sõja ajal tekstilises diskursuses avalikult presenteeritud, sest väline oht võimule on samaaegselt oht alluvatele. Poliitilise retoorika peamiseks eesmärgiks saab masside mobiliseerimine kõigile näha oleva välise vaenlase vastu, kes ohustab kogu ühiskonna eksistentsi. Sõjaajal transformeerub „oma” – „võõra” opositsioon „oma” – „vaenlase” opositsiooniks. Viimase funktsiooniks on anda ettekujutus ohust, mis seab kahtluse alla kogu „oma” grupi eksistentsi (Gudkov 2005, 14). Vaenlane, see ühiskonna täielikkuse permanentne ohustaja, ilmub sõja korral vahetult ajaloo areenile, radikaliseerides niimoodi Carl Schmitti „sõbra” ja „vaenlase” opositsiooni (Schmitt 1976).

Käesolevas artiklis keskendun avalikule ja võimuinstitutsioonide kontrollitud tekstiringlusele ning analüüsin ennekõike võimude suunatud kollektiivset identiteeditiloomet avaliku tasandi tekstides. Eesti kontekstis on varasemalt identiteeditiloomise protsessi semiootika vaatepunktist käsitlenud mitmed autorid, uuritud on nii varasemaid ajalooetappe (Tamm 2007), kui ka lähiajaloo sündmusi (Kotov 2005; Monticelli 2008; Tamm, Halla 2008; Veidemann 2000). Ka käesoleva artikli autor on varem identiteeditemaatikast kultuuri-semiootikast lähtuvalt mõtestanud (Ventsel 2005a, 2005b, 2006, 2010; Selg, Ventsel 2009; Madisson, Ventsel 2012). Küll aga on vähe

² Siinkirjutaja magistritöö ühes peatükis analüüsiti deiktikute kasutamist Saksa okupatsiooni aegses poliitilises retoorikas (Ventsel 2005a). Leidub ka mitmeid artikleid ajaloolastelt, mis käsitlevad Saksa okupatsiooni aegset propagandistlikku diskursust Eestis (nt Ruus, Rõuk 2011; Nurmis 2013).

autoreid, kes keskenduksid samale probleemile retoorika vaatepunktist (nimetada võiks Undusk 2003).

Käesoleva artikli uurimisobjektiks ongi peamiselt eestlaste identiteedi avalik (võimude poolt raamistatud) enesekirjeldus, mida vaadeldakse retoorilistest (metafoor/metonüümia) organiseerimisprintsiipidest lähtuvalt. Peamiste teoreetiliste lähenemistena kasutan kultuurisemiootikat, retoorilist hegemooniateooriat ja identiteedikäsitlusi, eesmärgiga luua ühtne raamistik tollases avalikus poliitilises diskursuses toimunud muutuste avamiseks. Üheks meetodiks, mis neid võimaldab siduda, on *metafoori* ja *metonüümia* mõistete kasutamine kultuurisemiootikas, eriti Boriss Uspenski töödele toetudes. Metafoorile ja metonüümiale keskendumine võimaldab avalikke kõnesid mõtestada ka võimusuhte kontekstis. Siin kasutatava hegemooniateoreetiku Ernesto Laclau viimased tööd keskenduvadki diskursuse hegemooniliste tähistamisloogikate avamisele retoorika, täpsemalt metonüümia ja metafoori mõistete kaudu. Analüüsimaterjal piirdub poliitikute esinemistega, kõnedega, mis avaldati tollastes peamistes päevalehtedes. Artikli raames on analüüsitud päevalehti Päevaleht, Eesti Elu, Rahva Häl.

Kultuurisemiootika ideede vaimus tunnistan, et osutan oma artiklis teatud suundumustele metafoori/metonüümia kasutamisel, mis ühte või teist ajaperioodi iseloomustavad, kuid ei väida, et see tendents oli sel perioodil absoluutne ja ainuvaldav.

Identiteet, retoorika, hegemoonia

Identiteeti, nii kollektiivset kui individuaalset, saame vaadelda teatud tähendusliku tervikuna, mis on moodustunud erinevate märgisüsteemide lõikumispunktis. See lõikumispunkt tagab (piiratud ja ajutise) ühtekuuluvuse, ühise minevikutunde ja arusaamise ühistest väärtussüsteemidest ja hierarhiatest. George Schöpfliini järgi on niisugune väärtushierarhia peidetud meie kõige tavalisematesse arusaamadesse (*common sense*), ilma selleta ei tule kollektiivsus toime uute väljakutsete vastuvõtmisega. Seejuures on oluline tähele panna, et kollektiivsed ja individuaalsed identiteedid eksisteerivad ja mõjutavad üksteist paralleelselt. Refleksiivsed protsessid võivad

identiteedi tunnetamist kiirendada, relativiseerida ja selles kahtlema panna, aga nad ei saa seda elimineerida; küll aga võivad nad tekitada kimbatustunde, et maailm ei ole selline, nagu ta peaks olema (Schöpflin 2010: 51). Erinevad kollektiivsed identiteedid tuginevad narratiividele selle kogukonna ajaloost, eesmärkidest jne. Kogukondi siduvad narratiivid funktsioneerivad kui konkreetsete ideede kogumid, millel on enamasti moraalsed sisud ja kogukond jutustab neid kui *nende endi* kohta käivat narratiivi. See võib, aga ei pea olema seotud ajaloolise kogemusega, kuigi enamasti need, kes sellele narratiivile toetuvad, üldiselt usuvad, et on (Schöpflin 2010: 73). Elujõulisuse tagamiseks on nendes müüt-narratiivides esindatud nii positiivne kui negatiivne polaarsus (Schöpflin 2010: 73). Milliseks kujuneb konkreetse kultuuri oma/võõra opositsiooni iseloom, sõltub suuresti tähistamisprotsesside aluseks olevast kultuuritüübist (Ivanov; Lotman; *et al.*: 1998: 62).

Need väljendusviisid (erinevad semiootilised süsteemid – A.V.), mille kaudu identiteete luuakse, on kogukonnaspetsiifilised, ja nad on samal ajal kultuurilise taastootmise tunnistajateks ja selle läbiviijateks (Schöpflin 2010: 55). Seetõttu on erinevad ühiskonnateadused, sealhulgas retoorika teooriad, tundnud kehtvat huvi nende keelekasutuse konstitutiivsete aspektide vastu, millega avalikkuses diskursiivsel tasandil luuakse, taaskinnitatakse ja transformeeritakse kollektiivseid identiteete; keele suhteid ideoloogia, hegemoonia ja „poliitilise ajaloo” vahel; kuidas üksteist mõjutavad „avalik mälu” ja „kollektiivne mälu” jne (Bormann 1972; McGee 1975; McGee & Martin 1983; Hall 1995). Järgnevalt kirjeldangi, kuidas siinses artiklis on vaadeldud retoorika ja võimu suhestumist.

Retoorika funktsioon diskursuses

Igasuguse verbaalse keeletegevuse üheks iseloomulikuks funktsiooniks on sotsiaalsete eristuste loomine. Niisuguste sotsiaalsete kategooriate kaudu genereeritakse sotsiaalset aktiivsust ja samal ajal on need kategooriad sotsiaalse manipuleerimise üheks vahendiks (Leudar *et al.* 204: 262). Iga identiteedi artikulatsiooniga/tekstualiseerimisega kaasneb paratamatult teiste võimalike identiteediarтику-

latsioonide tasalülitamine, mistõttu omavad kõik narratiivid, mida mingi kogukond oma enesekirjeldustes kasutab, poliitilist kvaliteeti, kuna keelekasutus sunnib tegema valikuid erinevate narratiivide vahel (Haber 1994: 116). Seejuures omab verbaalne diskursus identiteediloomes erilist positsiooni. Hollandi diskursusesteoreetiku Teun van Dijki järgi on erinevad semiootilised süsteemid küll olulised ideoloogiliste seisukohtade sisendamiseks, kuid need üldised seisukohad ise on verbaalselt formuleeritavad, kuna „ükski semiootiline kood pole tähenduste, teadmise, arvamuste ja sotsiaalsete uskumuste *otsesel* väljendamisel niivõrd selge kui loomulik keel” (2005: 229).

Siinkohal tekib küsimus retoorika ja tegelikkuse vahekorra kohta: kas retoorika loob või kirjeldab sotsiaalseid suhteid. Käesolevas artiklis ei mõisteta retoorikat kui „pelka kõnekaunistust”, vaid ollakse seisukohal, et retoorika on ühiskondlike suhete loomisel konstitutiivne. Siinkohal nõustun Ernesto Laclauga, kelle jaoks sisaldab retoorika paratamatut performatiivset dimensiooni, mis „ületab kõik regionaalsed piirid ja asetseb samal tasapinnal sotsiaalse elu konstrueerimisega” (Laclau 2001: 229). „Retoorilisus” osutab Laclaul satumuslikule, diskursiivsele ja fundamentaalselt tropoloogilisele tähistamisprotsessile, mis toob objektiivse reaalsuse esile, luues heterogeensete elementide vahel ekvivalentsussuhte, mille kaudu elemendid oma identiteedi/tähenduse saavad (Kaplan 2010: 258). Selle loogiliseks tagajärjeks on mingite elementide välistamine sarnasusele põhinevast samaväärsusahelast ehk diskursusest. Siit tulenevalt ei saa me võimusuhteid vaadelda kui midagi enne-ja-ette-antut, mida retooriliselt pelgalt vahendatakse, vaid need konstrueeritakse sotsiaalsete tähenduste loomisprotsessis eneses. See aga tähendab, et kõik võimusuhted on diskursiivsed suhted ja just diskursus on see, kus objektiivsus kui selline konstrueeritakse (Laclau 2005: 68). Poliitilist tulebki siin kontekstis mõista sotsiaalse institueerimisena (*institution of social*), sotsiaalsete suhete defineerimise ja artikuleerimisena, mis toimub antagonismidest läbistatud väljal (Laclau, Mouffe 1985: 153). Sel juhul kustub tähistamisprotsessis selge piirjoon literaalse ja figuraalse vahel (Kaplan 2010: 258).

Tulles käesoleva artikli temaatika juurde, siis siin keskendutakse ennekõike riigimeeste ametlikele kõnedele ehk poliitilisele diskursusele kitsamas mõttes. Poliitilist diskursust võime siinses artiklis defi-

neerida diskursiivsete praktikate kogumina, mis identifitseerivad poliitilises situatsioonis osalejaid kui selliseid ja formuleerivad konkreetse poliitilise kommunikatsiooni temaatika. Vastavalt poliitilise diskursuse spetsiifikale ja kõneleja eesmärkidele eristub poliitiline retoorika teistest kõnepraktikatest eelkõige seeläbi, et selle kaudu fikseeritakse *ametlik* poliitiline seisukoht ja intellektuaalsed raamid, millest lähtuvalt mitte ainult ei kirjeldata ega tunnetata, vaid ka *muudetakse* ümbritsevat maailma. Ruth Wodaki arvates asub poliitiline keelekasutus justkui kahe pooluse pingeväljas. Ühelt poolt on see funktsionaalselt tingitud, ning teiselt poolt allutatud kindla grupi žargoonile koos sinna kuuluva ideoloogilise maailmavaatega. „Poliitiline retoorika peab täitma vastukäivaid eesmärke: olema üheaegselt nii arusaadav ja mõistetav (kooskõlas propagandistlike ülesannetega), kui ka orienteeruma kindlale grupile (ajaloolistel ja sotsiaalpsühholoogilistel põhjustel)” (Wodak 1998: 24).

Loomulikult ei tähenda see, et retoorilise diskursuse poolt ette antud subjektipositsioonid determineeriks auditooriumi üheselt. Pigem on siin vastastikune suhe ning kollektiivsed identiteedid kujunevad eestkõnelejate ja auditooriumi lõppematu võitluse käigus (McGee 1975), kusjuures määravat rolli mängib siin kõnelemise kontekst. Meie/nemad vastanduse diskursiivne loomine sõjaaegsetes poliitikute kõnedes pakub huvitavat problemaatikat, sest kõnelejate positsioonide mitmekesisus ilmneb siin ka „rahva” loomise spetsiifikas. Samas on käesoleva artikli uurimiseesmärgi saavutamine metodoloogiliselt lihtsam, sest ennekõike analüüsitakse siin ametlikku, avalikku diskursust, mitte privaatsfääri tekstiringlust ega pärita, kuidas ametlikus poliitilises diskursuses loodud identiteedid vastasid inimeste individuaalsetele enesekirjeldustele ja kas rahvast poliitiliselt ühendava kollektiivse identiteedi loomine ka reaalseid tulemusi andis.

Metafoor ja metonüümia võimusuhte raamistikus

Erialakirjanduses kohtame laialdast valikut erinevatest retoorilistest strateegiatest, kujunditest jne, mille kaudu tekstides tähendusi luuakse. Käesoleva artikli eesmärgiks on ennekõike keskenduda ka-

hele peamisele retoorilisele tähistamistrateegiale, mida kasutati eestlase identiteedi loomisprotsessis: metafoorsele ja metonüümilisele tähendusloomele ning mõtestada seda võimusuhte raamistikus. Selleks kaasame siia Laclau arusaamise hegemoonia metafoorilisest iseloomust.

Definitsiooni järgi võime metafoori mõista mingi seemi semantilise asendusena sarnasuse või analoogia põhjal. *Metonüümia* aga osutab asendusele naabruse, assotsiatiivsuse, põhjuslikkuse alusel. Lotmani järgi on metafoori puhul nii referendi tasandil kui vastavate semantiliste ruumide suhestamisel asendatava ja asendaja piirid sedavõrd ühitamatud, et ekvivalentsussuhte fikseerimine omandab irratsionaalse iseloomu. Vastavus on tinglik, ligilähedane, oletuslik ega kätke pelka tähendusenihet, vaid loob põhimõtteliselt uue ja paradoksaalse semantilise situatsiooni (Lotman 2006: 194). Kui püüame metafoori ja metonüümiat mõtestada Laclau tähistamisprotsessi erinevus- ja samaväärsusloogika terminite kaudu, siis metafoor on olemuslikult samaväärsussuhet loov retooriline artikulatsiooni tüüp, mida ta nimetab hegemooniliseks tähistamisloogikaks. Hegemooniast võime retoorika termineis defineerida tähistamisprotsessi tulemusena kui liikumist metonüümialt metafoorile, sattumuslikult artikulatsioonilt olemuslikule kuuluvusele (*essential belonging*) (Laclau 2001: 240). Sotsiaalse liikumise, ideoloogia, poliitilise institutsiooni nimi³ on alati sisu metafooriline kristallisatsioon, mille seoste analoogilisuse tajumine tuleneb elementide sattumuslike ja metonüümiliste algupärade varjamisest (Laclau 2001: 241). See, millele Laclau siin viitab, on objektitasandil ehk kõneleva kogukonna sisenemisest vaatepunktist äärmuslikul juhtumil tajutav kui metafoorilise asendussuhte kustutamine. Arvestades, et ei metafoori ega metonüümia puhul ei eksisteeri otsese ja ülekantud tähenduse vahel üksühest vastavust, määratav on vaid mittetäielik ekvivalentsus, siis juhtudel, mil kas ülevõimuse tõttu või mõnel muul põhjusel tekib

³ Dominantset metafoorset tähistajat, mis asenduse kaudu loob samaväärsusahela moodustamise kaudu tähendusliku diskursuse, nimetab Laclau tühjaks tähistajaks. Viimane osutab hegemoonilises tähistamispraktikas konkreetsele partikulaarsele tähistajale, mis omandab tähistamissüsteemis ehk diskursuses domineeriva positsiooni, allutades enesele rohkemal või vähemal määral kõik muud diskursuse liikmed, lastes neil paista *samaväärsetena* ning õõnestades nende omavahelist erinevust.

otsese ja ülekanatud tähenduse (troobi) vahel üksühene vastavus ning vaibub semantiline ostsillatsioon, on tegemist juba kulunud troobiga, mis üksnes geneetiliselt kuulub retooriliste kujundite hulka (Lotman 2006: 195). Aga see on hegemoonia üks peamisi tunnuseid: asendada elementide sattumuslik sarnasus, mis eeldab põhimõttelist vahet asendaja ja asendatava vahel, olemusliku samaväärsussuhtega ning muutes sellise operatsiooni käigus viimase ideoloogiliseks *common sense*’iks, mütoloogiliseks samastumiseks, mis laseb erinevaid nähtusi tajuda ühe ja sama objektina (Selg, Ventsel 2008).

Teisalt jätab Laclau hegemooniast rääkides märkamata asjaolu, et samamoodi kui metafoor, kannab ka metonüümiline tähistamisoperatsioon võimuhete tootmise potentsiaali. Lotmani järgi tundub ainult esmapilgul, et metonüümia puhul on asendatav ja asendaja homogeensed, s.t metonüümiline asendusoperatsioon toimub ühe ja sama märgijada piires (2006: 194). Tegelikult on metafoor ja metonüümia ses suhtes isofunktsionaalsed: nende eesmärgiks pole teatava semantilise asenduse abil teatada midagi niisugust, mida saab öelda ka muul moel, vaid edastada informatsiooni, mis teisiti oleks sootuks väljendamatut (Lotman 2006: 194–195). Kontseptualiseerides eelöeldut võimuhete raamistikus, siis metonüümiline asendus (mis alati on samaaegselt ka teiste võimalike asenduste väljajätt) loob uue tähendusliku diskursuse, mida võime mõtestada poliitilisena, s.t sotsiaalse institueerimisena, mille kaudu defineeritakse ja artikuleeritakse sotsiaalseid suhteid. See aga viib meid otseselt mõlema – nii metafoori kui metonüümia – konstitutiivse rolli tunnistamiseni võimuhete loomisel.

Laclau käsitlusele võibki ette heita teatavat reduktsiooni, mis taandab hegemoonilise suhte loomise üksnes äsjakirjeldatud metafoorilisele mehhanismile, kuid jätab lisaks eespool kirjeldatud metonüümiapotentsiaalile arvestamata erinevate narratiivsete mooduste (*modes of narrative*), žanri eripärade, stiili jne mõju võimuhete loomisele (Kaplan 2010: 272). Kultuurisemiootika võimaldaks võimuheteid analüüsida kultuuri üldiste modelleerimistüüpide nagu kultuur–mittekultuur, kultuur–anti-kultuur valguses, mis, olles aluseks metafoori ja metonüümia kasutamisele, annavad erinevaid tähenduslikke efekte; samuti suhestumine märki kui üks peamine kultuuritüpoloogiline karakteristik, mis muutub eriti

oluliseks, kui rääkida nimetamise funktsioonist kultuuris. Seega võimaldaks kultuurisemiootika käesolevas töös täiendada Laclau retoorilist hegemooniakäsitlust, lisades sellega diskursiivsete võimuhete analüüsi vahendeid.

Poliitikute 1940.–1944. aastate kõnede analüüs

Alljärgnevas analüüsis keskendun poliitikute kõnede, mis moodustasid tollases avaliku poliitilise diskursuse keskme. Ajakirjandus oli 1930.–1940. aastail peamine teabelevivorm ning päevapoliitika selgitamisel ja ideoloogia levitamisel tähtsaim kommunikatsiooni-kanal. Tuleb tähele panna ka tõsiasja, et trükiajakirjandus on vahetu propagandaga võrreldes ratsionaalsem ja seega kajastab ideoloogiat kontrollitumalt. Trükisõnas võimaldab tsensuur takistada selliseid spontaanseid vastuolusid teate edastamisel, mis teistes meediakanalites oleksid tekstitootjate arvates isegi sobilikud (Lõhmus 2002: 1825). Tähelepanu alt jääb välja, milline oli tollaste kõnede retseptisioon auditooriumis, kuna see nõuaks teistsugust teoreetilist raamistikku ja analüüsivahendeid. Samuti ei keskenduta artiklis nendele kommunikatsiooni tingimustele, mis piiritlesid tekstide ringlemist avalikkuses ja mida võiks kokkuvõtvalt nimetada tsensuuri valdkonnaks. Taustinformatsioonina võib siinkohal üksnes välja tuua mõningad aspektid. Peale Konstantin Pätsi võimuvõtmist piirati oluliselt ajakirjandusvabadust. Erilisel kohal oli siin Propagandatalitus (aastast 1935 Riiklik Propaganda Talitus), mis tegeles teadlikult ja sihikindlalt rahvusliku identiteedi kujundamisega ning tsenseeris tekste, mis nimetatud sihtidega kooskõlas polnud. Seetõttu pole imestada, et veel enne, kui Toompeal toimus võimuvahetus, olid kommunistid 21. juunil üle võtnud Informatsiooni Keskuse (aprillini 1940 Riiklik Propaganda Talitus). 23. oktoobril 1940. aastal koondusid poliitilise kontrolli ja riigi- ning sõjasaladuste hoidmisega tegelenud asutused Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogude juures Kirjanduse ja Kirjastusasjade Peavalitsuseks, mis lõpuks kujunes tegelikult Kommunistliku Partei Keskkomitee dubleerivaks asutuseks, alludes viimase diktaadile (Veskimägi 1996: 65). Saksa okupatsioonivõimud jätkasid juba väljatöötatud vahenditega. Tsensuur

muutus üksnes oma sisus, mitte meetodis. Uuesti ilmuma hakkavaid ajalehti hakkas tsenseerima kohalik Saksa komandantuur. Nii hakkas Päevalehe asemel, mis ei saanud komandantuuri luba, 1941. aasta detsembris ilmuma ajaleht Eesti Sõna. Samal ajal astus ametisse Eesti Omavalitsus, kelle tegevus oli allutatud saksa okupatsioonivõimude esindaja kindralkomissar Karl Litzmanni diktaadile. Sestpeale pidid ajakirjanduslevis ilmuvad trükised läbima esmalt Haridusdirektooriumi kirjastusameti, misjärel (kui sealt õnnestus läbi pääseda) suunati need Litzmanni juurde samanimelisse osakonda tsenseerimisele. Juhul, kui eeltsensuuri töös esines puudujääke, tegeles järeeltsensuuriga Saksa Julgolekupolitsei B IV osakond (Veskimägi 1996: 135). Sisulises mõttes oli keelatud kõik, millest võis välja lugeda kommunistlikku või vasakpoolset maailmavaadet, samuti olid keelatud viited juudisoost autorite teostele ning saksa-vaenulik propaganda. Kuna „saksavaenulikkus” oli laia tähendusväljaga mõiste, siis tähendas see ennekõike seda, et tuli olla saksa-sõbralik (Ventsel 2005: 12).

Analüüsimaterjalist lähtuvalt eristan kolme rääkija kõnepositsiooni: 1) Nõukogude või Saksa võõrvõimu esindaja retoorika, 2) kohaliku okupatsioonirežiimi teeniva riigimehe retoorika, 3) Eesti Vabariigi aegse riigimehe retoorika. Nii saab uurimisülesandena püstitada järgnevad küsimused: kas kohalike riigimeeste kõned erinesid tähistamisloogikas okupatsiooniaegsete riigimeeste kõnedest ja kui, siis kuidas see muutus väljendus metafoori ja metonüümia printsiipide valguses. Lotmani ja Uspenski järgi pole kultuur seotud vahetult objektiivse tegelikkusega (antud juhul geograafilise tegelikkusega), vaid pigem selle tegelikkuse mõtestamisega: kultuuri kujundabki just tegelikkuse mõtestamine, eneserefleksioon (Lotman, Uspenski 2013: 272). Teatud kultuuriajaloolise keskuse kohta käiva (s.t teatud kultuuriajaloolist traditsiooni esindava) nimetuse levimise aluseks võib olla nii metonüümia põhimõte, mis tugineb kesktõukejõule, kui ka metafoori põhimõte, mis lähtub kesktõmbejõust (Uspenski 2013). Vaatame järgnevalt, millistest põhimõtetest lähtuvalt esitati eestlase poliitilis-kultuurilist kuuluvust ning teeme seda tolleaegses avalikus diskursuses olulise *rahvusterviku* kontseptsiooni kaudu.

Rahvustervik

Rahvust võib tinglikult käsitleda „narratiivse kogukonnana”, mille identiteet tugineb suurel määral „lugudele, mida me elame”. Või täpsemalt – narratiivsetele mustritele, mis annavad sidususe rahvuse minevikule. Sidusus on üks kollektiivse identiteedi nurgakive: kordumine ja järjepidevus moodustavad rahvusliku ajalooteadvuse kaks kõige olulisemat tunnust (Assmann 1993). Narratiivne vorm võimaldab rahvusel käsitada ennast järjepidevana, siduda eraldiseisvad sündmused üheks tähenduslikuks tervikuks, selmet näha neid vaid juhuslike sattumuste summana (Tamm 2007).

Üks olulisemaid mõisteid vabariigiaegses ideoloogias, mis kätkes endas selliseid kujuteldavaid eestluse karakteristikuid, oli *rahvusterviklikkus*. Aktiivsemalt hakati poliitilisel areenil *rahvusterviklikkusest* rääkima aastatel 1934–1935. Nendel aastatel ilmunud kogumikus „12. märtsi radadel”, mis sisaldas riigipöörde läbi viinud poliitikute artikleid, tuleb rahvusterviklikkus ühe peamise mõistena rahvusideoloogiasse. Uue valitsuse esmaseks eesmärgiks sai ühiskondlike lõhede ületamine, kus „igal klassil oleks täita oma ülesanne *rahvustervikus*” (Eenpalu 1936: 4–5) ja rahvusliku üksmeele leidmine ning selle mobiliseerimine „arusaamas, et kõik, mis on pühendatud isikliku töö ja ettevõtte kaudu enese isiklikule huvile, on ühtlasi pühendatud ka üldisuseks isamaale” (Eenpalu 1936: 11). Kuni vabariigilikkvideerimiseni kuulub *rahvusterviklikkuse* mõiste poliitilisse retoorikasse (vt Konstantin Päts (1939; 1940) jm).

Niisugune rahvusterviklikkus oli selgelt üles ehitatud peamiselt metonüümilisele ahelale, mis võimaldas siduda ajalugu ja rahvust selle paigaga, kus eestlased on elanud. „[S]est kui üks rahvus sellisest ajaloost on tõusnud rahvusriigiks, siis peab rahvas ometi olema elujõuline ja *saatus* temaga” (Liideman 1935: 51). Tuli taasavastada eestlaste kaotatud minevik, mis saaks alusmüüriks riiklusele ja järjepidevuse loojaks eelmiste ja tulevaste põlvete vahel.

Niisugused „kuldse ajastu” rekonstruktsioonikatsed viivad meid tagasi juba 19. sajandi keskpaika, eestlaste esimese ärkamisaja juurde, kus taasavastatud mütoloogiline ruum sai ärksamatele kirjameelele nagu Kreutzwald, Faehlmann ja Schultz-Bertram eestlaste uuestisünni alguseks ja sihiks (Annus 2000: 89–90). Siinjuures on

oluline, et eestlaste ajalugu mõtestasid rahvuslikud historiograafid tervikliku ja järjepideva protsessina, mis on ette määratud (Jumala, Looja, saatuse poolt) kui liikumine progressi teel ülima täiuse poole (Karjahärm 1995a: 2062). Seega sai eestlaste mineviku poolpoeetilisest rekonstruktsioonist sama rahva „piibel” – tekst, millele rajati hiljem kogu tõusva rahva ideoloogia (Undusk 1995: 747). Tõsi, vaadeldes seda protsessi kõrvalseisja pilguga, võime täheldada pigem metafoorset ülekannet, kus teiste rahvaste jumalate panteoni tunnused kantakse üle muistse vabadussõja eelsesse aega.

1934. aastast alates tegeletakse poliitilises retoorikas üha rohkem eestlaste *oma* ajalooga, kuhu kätketakse uusi sündmusi lähiajaloost. Erilise koha saab siin iseseisvuspäeva kõrval Vabadussõda, „millega võrdväärselt tähtsat momenti *meie* ajaloos ei leidu, mis oleks nii sügavaid jälgi jätnud Eesti rahvuse *saatuse* teele” (Päts 1939a), ja võidupüha, mis 1934. aastast kuulutatakse riiklikuks tähtpäevaks.

Vabadussõja olulisus riiklikus ideoloogias kasvab kuni 1940. aasta „juunipöördeni”.

Koha ja vaimu ühtsus rahvusterviku kontseptsioonis

Vaatame järgnevalt lähemalt, kuidas kujutati orgaanilist suhet koha ja eesti vaimuse vahel. Eestlaste *rahvusterviku* ürghinge juured asuvad sügavalt maarahva vaimus. „Üksnes maal on töö ja elu tihedalt kokku kasvanud, üks tervik” (Liideman 1934: 10). „Inimene puhtal kujul on pelk abstraktsioon. On ainult teo inimene; inimene avaldub teos, oma oludes” (Liideman 1935: 63). Eestlase ja maa (põlise elupaiga) metonüümial rajanev side viib omakorda kehalise-füüsilise töö kultuseni. „Maailmavaate aluseks ei saa olla raamat, viimane on üksnes lisaväärtuseks elu ja töö kaudu haaratava reaalsuse tabamisel” (Liidemann 1935: 19). Siin on näha eestlastele iseloomuliku tööeetose seletamist (kehalise) töö, elu ja maaolu olemusliku seotusena. Raamat osutaks siin just metafoorsele võõrast kultuurist pärit väärtuste kunstlikule ülekandmisele eestlusele. Meenutagem, et eestlased määratlesid end veel 19. sajandi keskpaigal *maarahvana*, mis oli otseselt seotud enda identifitseerimisega elupaiga alusel: talupoja-seisuses eestlased elasid maal, mõisates ja linnades elasid *saksad*

(Veidemann 2000: 1814). Saksalikkusest etümoloogilisest tulenev „sakslikkus” on eesti kultuuriruumis kandnud endaga alati negatiivseid konnotatsioone. Sama meelt on peaminister Jüri Uluots (1940), kelle sõnul on maa ja looduslik asend „see taimelava, kust rahvus oma elujõudu võib ammutada”. Siseminister Ants Jürima (1939) sedastab: „Maa on rahvuse hälliks, mitte ainult saaduste tootjaks”. Põllutöö minister Artur Tupits (1939) on veel radikaalsem: „Tööstus ja linnastumine oleks patustamine rahvuse vastu. Vastupidi – tuleb rohkem perekondi maale tuua”. Siinjuures on tähenduslik riigimeeste kõnedes tööalade järjekord – kuni võimuvahetuseni oli esimesena alati toodud põllumees või talumees ja alles siis järgnesid töösturid, haritlased jne.

Esmapilgul tekib siin vastuolu Jakob Hurda kuulsa üleskutsega „saada vaimult suureks rahvaks”. Samas ei välista maaga seotus vaimsust, vaid isegi rõhutab seda. Rõhutades eestlaste iseolemist, kirjutab Uluots: „Eestlased on vana kultuurrahvas, kelle elukorraldus on määratud juba loodusliku asendiga. Meil on meie oma jumalad, kes nagu saatuse käed kaitsevad eestlaste vabadust” (1938). Uluotsa väljaütlemised ühtivad seejuures Villem Reimani arusaamaga eestlase loomuse päritolust ning saavad sügavama põhjenduse kui üksnes poliitilise. Sarnaselt Reimaniga, kes oli mõjutatud poliitgeograafia rajaja sakslase Friedrich Ratzeli ideedest (Karjahärm 1995a: 2067–2068), peab Uluots rahvuse iseloomu determineerituks elukeskkonnast. Eestlased on just kliima ja asupaiga tõttu paiksed ja rahumeelsed põlluharijad, „aga mitte rändrahvas nagu naabrid” (Uluots 1938).

Siinkohal on oluline märkida, et 1930ndate keskpaigast alates interpreteeriti ka Eesti sotsiaal-poliitilist olukorda eespool kirjeldatud ideoloogiast lähtuvalt. Kasvades välja rahvuse sisemistest, vaid talle omastest tõukejõududest, saab orgaanilises riigiteoorias ühiskonna legitiimsuse aluseks rahvuslik vaimsus, immanentsete seostega orgaaniline kogukond (Maceina 1990: 74–75). „Rahvuslik iseolemine on tähtsam kui inimese iseolemine, viimane osutub võimalikuks üksnes läbi esimese” (Päts 1939b). „Rahvaliikmed on üksteisega sisemiselt seotud” (Uluots 1939). See idee tunnistab hierarhilist ühiskonna struktuuri, kus mõned mängivad suuremat rolli kui teised. Demokraatliku parlamentarismi kaotamise ja autoritaarse

võimu õigustamine ja põhjendamine ajakirjanduses toimub samuti rahva tahte ja vaimu rõhutamise kaudu (Päewalehe peatoimetaja Harald Tammer: 24.02.1939). Sama meelt on minister (Riikliku Propaganda Talituse ja Informatsiooni Keskuse juhataja 1937–39) Ants Oidermaa, kes 1939. aasta presidendi sünnipäeval kirjutab: „See mis rahva seast on tulnud kuulub rahvale. See on rahva vara, rahva kapital, mida Konstantin Pätsi näol näeme kasvamas aasta-aastalt ikka tugevamaks ja mõjuvõimsamaks” (Oidermaa 1939). Orgaanilise ühiskonnateooria mõju 1930ndate aastate Eesti poliitilisel maastikul on täheldatud varemgi (Karjahärm 1995b: 681).

Nägime, et kuni 1940. aastani on peamiseks kõnede retooriliseks struktuuriprintsiibiks metonüümiline organiseeritus, mis osutab asendusele naabruse, assotsiatiivsuse, põhjuslikkuse alusel: hegemooniline diskursus rahvustervikust luuakse maaga põhjuslikult seotuse kaudu, see käib nii inimeste kehade, kui ka rahvuse vaimuse kohta. Inimeste elamine kindlates aeg-ruumilistes naabrussuhetes loob eripärase sotsiokultuurilise eestlase karakteri, riikluse aluse. Ühtlasi on näha vastupidine tendents: metonüümiline mittekuuluvus saab aluseks teatavale väljalülitamisele (nt Tupitsa seisukoht). Diskursuse metonüümiline organiseeritus loob külgnevusel põhinevaid võimusuhteid, mis ilmnevad adressaadi hierarhias, tipnedes põllumehega ja maaga (Ventsel 2005b: 84). Identiteedi sidusust ei tekita mitte kunstlikult üle võetud/üle kantud võõrad ideed, mis on omane pigem metafoorilisele struktureerimisprintsiibile.

Tulles tagasi Uspenski eristuse juurde, siis metonüümial tugineva kultuuri enesekirjelduse tasandil tuleb rääkida kultuurilisest ekspansioonist, mille tulemusel laieneb keskusele kuuluv nimi perifeeriale (Uspenski 2013: 92). See on loomulik protsess ja ennekõike põhineb metonüümia ruumisuhetel (Uspenski 2013: 99). Ajalooliselt on tähelepanuväärne ka tõik, et esmalt üksnes Põhja-Eesti kohta käiv toponüüm hakkab markeerima kogu praegust Eesti ala.

Nõukogude rahvatervik

Nõukogude võimu kehtestamisega saab *rahvustervik* poliitilises reetoorikas uue sisu ning peagi asendab *rahvusterviku* mõistet *rahvatervik*, mis vastukaaluks vana režiimi tühisõnalisusele peab saama oma õige sisu (Kruus 1940c). Vahetegemine *rahva* ja *rahvuse* vahel ilmneb tegelikult juba Vares-Barbaruse esimesest kõnest: „Rahvus on kaasasündinud. Riik aga koosneb rahvast” (Vares-Barbarus 1940a).

Üheks põhjuseks, miks rahvast rahvusest rangemalt eristama hakatakse, on selle ideoloogiline sobivus. Uue ideoloogia peamisi mõisteid oli töötav *rahvas* ja *töölisklass*, nt loosungid „Elagu Eesti töötav rahvas!”, „Elagu Nõukogude Liit – kogu maailma töötava rahva isamaa!” (Valitsuse deklaratsioon Eesti muutumisest ENSV-ks: Rahva Hääl 21.07.1940). Identifitseerimine toimub nõukogude ideoloogias mitte rahvuslikul alusel, vaid eelkõige klassikuuluvuse põhjal. „ENSV – see on tööliste ja talupoegade riik, kes seab oma ülesandeks kurnajate klassi mahasurumise ja kaotamise” (Rahva Hääl, juhtkiri 1940). See definitsioon määrab selgelt, kes uue ideoloogia valgusel kuulub riiki ja ühiskonda ning kes mitte. Ka välisminister Nigol Andresen (1940) rõhutab oma esimeses kõnes, et uus valitsus on töötava *rahva* valitsus. Esmatähtsaks identifikatsiooniks poliitilises diskursuses saab kuulumine töörahva hulka, mitte rahvuse alusel samastumine (Ventsel 2005b: 89). See samastumine on siin selgelt kujutatud metafoorilise asendussuhtena. Uspenski järgi iseloomustab kultuuri enesekirjeldusi, mis on üles ehitatud pigem metafoorsele sarnasusmehhanismile, kunstlik kultuuriline orientatsioon (Uspenski 2013: 92). Siin ilmneb selge püüd mingit kultuuriväärtust uutele paikkondadele üle kanda. „Marksistlik-leninlik teooria on ühiskonna arenemise teadus, töölisliikumise-teadus, proletarise revolutsiooni teadus, kommunistliku ühiskonna ehitamise teadus” (Lühikursus 1951 (1938): 321). Uued (n-ö raamatust pärinevad) väärtused, mis toovad kaasa rahva kui terviku ümbermõtestamise, asuvad rahvast endast väljaspool ja tuleb alles rahvale üle kanda, rahvast n-ö kommunistlikus vaimus kasvatada ja õpetada. Identifikatsioonis on ülekaalus metafoorile tuginevad kesktõmbejõud.

Analüüsitava perioodi silmas pidades saab oluliseks teinegi kultuurisemiootiline tunnus. Lotman ja Uspenski eristavad kultuuritüüpidest rääkides kultuure nende suhtumise järgi märki – kas väljendustasandi ja sisutasandi suhet käsitatakse ainuvõimaliku või meelevaldsena. Esimesel juhul omandab põhimõttelise tähenduse muuhulgas küsimus: kuidas seda või teist nähtust nimetatakse?; ja vastavalt sellele võidakse ebaõige nimetamisakt samastada teistsuguse sisuga (Lotman, Uspenski 2013: 217). Kui metonüümia on pigem omane teisele kultuuritübile, siis metafoorile orienteeritud kultuuritüüpi iseloomustab ennemini märgi väljendustasandi ja sisutasandi ainuvõimalikuna käsitlemine. Hans Kruus mõtestabki uut tervikut esiteks väliste *valede* märkide kaotamisega: „Luksushooneid ei ehitada, hõberebaste kandmine kitseneb, küüntevärvi varsti ei tarvitada” (Kruus 1940a). Eelmise valitsuse näivat ja seega suhtelist seost rahva tõelise (millel on üks ja ainuvõimalik väljendus) tahtega võib välja lugeda sotsiaalminister Neeme Ruusi kõnes:

meie „rahvuslik kapital” – kõik need Jürimaad, Pätsid, Suursöödid – viisid väliskapitali abil sisse tööviise, mida kasutatakse ka asumaades. Sellega lämmatati igasugune rahva algatusvõime ja omakavatsus. (1940a)

Eelmine riiklus oli „Vabariik ilma vabaduseta, kus olid küll vabaduse platsid, kuid vabadust ennast mitte” (Vares-Barbarus 1940b). Nii Ruusi *rahvuslikust kapitalist* rääkimisel jutumärkide kasutamine, kui Vares vabadusplatside kõnekujund osutab õigele ja ainuvõimalikule nimetamisele orienteeritud kultuuritübile. Jutumärkide “” kasutamist, millega tahetakse kõnedes osutada markeeritud nähtuse näivusele (suvalisusele, kokkuleppelisusele jne) võime kohata paljudes tollastes avalikes kõnedes. Sellele fenomenile on osutanud ka teised nõukogude kultuuri uurinud autorid (vt Papernõi 2006). Äsjakirjeldatud kultuuritüübi prevaleerimisele poliitilises diskursuses osutab veel üks kultuuri metafoorilisele enesekirjelduse organiseeritusele osutav tunnus: see on kasvav vajadus kultuurilise võõra markeerimiseks (Uspenski 2013: 99). Nõukogude võimumeeste retoorikas kasvab hüppeliselt vaenulikele jõududele nime andmine. Uue kultuuri poolt loodud antagonistide hulgas kohtame peale endise režiimi tagurlastest riigitegelaste veel „sõjaprovokaatoreid”, „suurkapitaliste”,

„mõisnikke”, „korruptante”, „liigkasuvõtjaid” ja muidu „rahva vastaseid olluseid” (Säre 1940a). Johannes Lauristin lisab oma kõnes (1940) „valged kindralid”, „soome lihunikud”, „imperialistlikud kiskjad ja teised timukad”.

Uue–vana problemaatika nõukogude rahvatervikus

Nõukogudelik ühiskonnamudel, mida hakati pärast „juunipööret” Eestis ellu viima, tõi kaasa teravdatud suhtumise eelnevasse ajaperioodi. Uspenski järgi on kultuuridel, mida iseloomustab suunitlus peamiselt väljendusele (nõukogude kultuur kuulub kindlasti nende hulka – autori lisandus. A.V), kalduvus ennast pidada õigeks tekstiks (õigeks tekstikoguks) (Uspenski 2013: 217). Kultuuri püüdlus ennast enesekirjeldustes ainuõige tekstina käsitleda osutab aga ühele metafooripõhisele enesekirjelduslikule tunnusele. Siin (metafoorses toponüümikas, mis tõendab kultuurilist orientatsiooni) kohtame sageli epiteeti „Uus” (Uspenski 2013: 94). Metafooriline nimeandmine tekitab seega alati „uue ja vana” probleemi, kuna metafoor eeldab ajalisi vahekordi. Uue ja vana vahekord tugineb eitusele ja sellel on opositsioonipaarikute teineteist põhimõtteliselt välistav iseloom – siin eeldatakse alati vastasseisu (Uspenski 2013: 99).

Niisugust uue ja vana vastandust on selgesti märgata tollases poliitilises retoorikas, mis lahterdab maailma kaheks teineteist välistavaks ja vaenujalal olevaks pooleks. Johannes Säre kõnes on seda selgelt tunda: „Kapitalismi ja sotsialismi leeri võitlus on kogu rahvusvahelise elu sisuks maailmas kahekümne kolme aasta jooksul” (Säre 1940b: 4). Eespool viidatud nõukogude ideoloogia teaduslikkusega käib implitsiitselt kaasas selle ainuõigeks tunnistamine. Klassivõitluse objektiivsetele seaduspäradele tuginev maailmapilt vastandub ebatõesele, kodanlikule maailmapildile ja on valmis oma antiteesi hävitama. Kruusi kõnes ilmneb esmakordselt nõukogulikule ideoloogiale omane rõhututult polaarne struktuur ja kogu juunipöördele eelnevat aega eitav olemus (vrd loosungilikke hüüdlauseid nagu „ajaloo lokomotiiv”, „progressiivne töölikond”, „inimkonna avan-gard”):

Vana edasiseks eluks kõlbmatu langeb ja uut elu loov tuleb asemele. Pole võimalik sellel teel seisatamine. Maailma sündmuste torm viib karile need laevad, mis on valinud vale sõidukursi. *Me peame ruttama.* (Kruus 1940b)

Suund eelnenud aja ümberhindamisele ilmneb selgesti Vares-Barbaruse kõnes:

Meie purustasime vana tagurliku režiimi võimu, me kuulutasime maa rahva omaks, kuulutasime tööstused ja pangad natsionaliseerituks, et teha lõpp inimese ekspluateerimisele inimese poolt. Nüüdsest peale on töölised, talupojad ja töötav intelligents maa täisõiguslikud peremehed. (Vares-Barbarus 1940c)

Samasugune mineviku äärmuslikult negatiivne markeerimine ilmneb haridusminister Johannes Semperi 12. augusti kõnes Rahva Hääles: „Suur poliitiline murrang, mida *me* läbi elame on tõstnud *täielikku* valgusse *kogu* selle *väärsuuna*, mis on olnud omane *meie* *senisele* haridusjuhtimisele” (Semper 1940). Hans Kruus lausub oma 9. augusti 1940. aasta kõnes: „*Meil* pole kahtlust, et *uus kord* toob meie ühiskonnas enneolematu inimväärikuse põhimõttelise ja tegeliku tõusu” (Kruus 1940d). Näeme jällegi, et uus kord on midagi täiesti erinevat eelnevast ja ei ole mõtestatav metonüümilise aegruumilise külgnevusena.

Siinkohal on oluline, et kohalikud võimumehed nägid „juunipöördes” sündmust, mis tegelikult sai alguse juba Vene revolutsiooniga. Uue peaministri Johannes Vares-Barbaruse esimene kõne annab sellest selgesti märku: „On räägitud, et väiksed rahvad ei tee ajalugu, vaid ajalugu annab ja määrab tema olemise. Kuid suured sündmused teevad suureks väikese rahvagi [...] Ka meie oleme Vene revolutsiooni lapsed. [...] saatus meid liitnud kõigi rahvaste ja rahvuste sõbra Nõukogude Liiduga üheks tervikuks” (1940a: 1). Valitsuse deklaratsioonis Eesti Vabariigi muutmiseks Eesti NSVks räägitakse Nõukogude Liidust kui töötava rahva isamaast; riigist, kus revolutsioon sündis (Rahva Hääle, juhtkiri 1940). Seega, uus maailm loodi juba paarkümmend aastat varem, „juunipööre” lõpetas esimese vabariigi aegse näilise arengu väärsuuna.

Vaatame lõpuks suundumist metonüümialt metafoorile töö kategooria juures, mis oli eespool kirjeldatud *rahvusterviku* mõistes olulisel kohal: seal jäi see olemuslikult ja orgaaniliselt seotuks rahvusliku vaimsuse ja selle kaudu maaga, kus eestlased elavad. Ennekoike oli tegemist harmoonilis-müstilise rahvushinge ja eestluse oma „mina” leidmisega. Nõukogude ideoloogias toimub kaks olulist muutust töö mõiste mõtestamisel. Esiteks kaob töö mõistest maaga seotuse olulisus. Kui vabariigi ajal pöördusid riigimehed oma kõnedes esmalt põlluharijate poole, siis nüüd nimetatakse alati esmajärjekorras töölisi ning proletaarlasi ja alles siis „töötavaid talupoegi”. Ideoloogilises mõttes on tähenduse vahetumine loogiline – marksism on ennekoike proletariaadi õpetus. Ka ÜK(b)P Oktoobripühade 42 ametliku loosungi hulgas on ainult üks, mis viitab maaelulekolhoosile (Rahva Hää! 04.11.1940). Teiseks leiab töö uue ideoloogilise eesmärgi – üleminek sotsialismilt kommunismile. Töö sisenimine ja kõlbeline väärtus, mis oli metonüümilise põhjuslikkuse kaudu varasemalt üks eestluse tuumtunnuseid, keeratakse ümber väliseks väärtuseks, produktiivsuseks. Produktiivsus pole aga eesmärk omaette, vaid vahend välise väärtuse – kommunismi – saavutamiseks. „Kuna sotsialismi võidu peamisi aluseid on töö kõrgem produktiivsus [...], siis on sotsialistlik võistlus seega võistlus töö suurema produktiivsusega.” (Rahva Hää!, Juhtkiri, 1941). „Meie riigis teostatakse ühiskonna sotsialistlikku ümber ehitust töölisklassi juhtimise all [...] rahvamajandusliku plaani järele ja seab oma peamiseks ülesandeks kommunismi ülesehitamise” (Rahva Hää!, Juhtkiri, 1940). Ka Eesti Vabariigis propageeriti *ühistööd* ja *ülesehitavat tööd* (vt näiteks kogumiku „12. märtsi radadel” artiklite pealkirju), kuid siin ei jõutud nende mõistete sisu piiritlemisel kunagi nõukogude reetoorikas esineva teaduslikkusele pretendeeriva, ideoloogilise meta-keele selguseni. Nii ilmusid ajalehtedes pidevad marksismi ja sotsialismi selgitavad artiklid. Eriti kasutati sel puhul Lenini ja Stalini otsest tsiteerimist. Autoriteetsete marksismi klassikute rõhutamist kohtas sagedasti just riigitegelaste kõnedes (Säre 1940b; Ruus 1940b; jne), kuigi kohustuslikku tsiteerimist tuli ette mitmes teiseski valdkonnas (Lepik 2000: 724). Muutused toimusid ka kõnede emotsionaalses intensiivsuses: vabariigiaegses *töö* mõistes peaaegu puudus võitluslik moment *välise* tulemuslikkuse ja selle sihi (kommunismi

jõudmine) nimel. Nõukogudeaegne poliitiline diskursus on laetud võitluslikkuse ja sõja metafooridega (vt ka Ventsel 2010). Uue ideoloogia kangelane ja eeskuju pole enam Vargamäe Andres, kes töö kaudu armastust otsis, vaid kindla ja teaduslikult tõestatud tuleviku-nägemusega tehasetöoline, kes sammub stahhanovlikult uute töö-võitude poole (Ventsel 2005b: 96). Johannes Lauristin (1940b) kõneleb tööviljakusest kui sotsialismilt kommunismile ülemineku meetodist järgnevate eeskujude näiteil: „Punase Krulli” lukksepp A. Varm on tööviljakust tõstnud 200%, lihviija A. Kaasik 100% jne. Tööliste arv on tõusnud 60 tuhandelt 80 tuhandele jne. Kõike seda saab mõõta stahhaanovliku punktisüsteemiga. Seejuures oli aruande vormis edusammude kajastamine kõnedes üldine nähtus.

Kui käsitleme kultuuri kollektiivi kestva mäluna, siis ühe mällu salvestamise tüübina eristab Uspenski (2013: 215) unustamist: faktide jada muutumist tekstiks saadab alati seleksioon, s.o ühtede, teksti-elementideks siirdatavate sündmuste fikseerimine ja teiste, olematuteks kuulutatavate, unustamine. Seetõttu ei soodusta mis tahes tekst ainuüksi meeldejätmist, vaid ka unustamist (Uspenski 2013: 215). Niisugust strateegilist unustamist nimetavad retoorikateoreetikud „avalikuks mäluks” (*public memory*), „strateegiliseks avalikuks mäluks” (*strategic public memory*) või poliitiliseks mäluks (*political memory*) (Bruner 2005: 314). Esimese nõukogude aasta poliitikute kõned pakuvad suurepärast materjali niisuguste tühimike analüüsimiseks. 1940.–1941. aastate ideoloogiamuutust lühidalt iseloomustades näeme, et nõukogude ideoloogia kasutas uue identiteedi loomisel vabariigi ajale sarnaseid mõisteid – *töö, ülesehitustöö, ühistöö* – kuid andis neile uue sisu. Ainult Kruusi ja Vares-Barbaruse kõnedes kohtame üksnes vabariigiaegsele ideoloogiale iseloomulikku *rahvusterviku* mõistet, kuid hilisemas poliitilises retoorikas see mõiste kaob ja asendub *rahvaterviku*, *rahvaga* või hilisemal perioodil *nõukogude rahvaga*. Samuti puuduvad avalikus poliitilises diskursuses viited Vabadussõjale jm, mis lõhuksid Varesse seisukohta eestimaalastest kui „Vene revolutsiooni lastest”. Uus rahvatervik oli üles ehitatud pigem metafooripõhise kesktõmbe printsiibi kaudu, kus koha-

lik rahvas orienteeriti uuele, marksistlikule klassivõitluse õpetusele. Niisugune kultuuri modelleerimistüübile ehituv diskursus vastandus antiteetiliselt kõigele eelnevale: võib öelda, et ühiskondlikud suhted, mida võiks kirjeldada metonüümilise organiseerimisprintsipi valguses, olid selgelt varjul. Nagu võib lugeda 1940. aastal trükki antud brošüürist *Nõukogude Eesti*: „Kangelasliku Punaarmee võitlejates nägi eesti rahvas mitte ainult suure sõbraliku Nõukogude Liidu esindajaid, vaid ka kõrgeima, sotsialistliku kultuuri kandjaid, uue korra esindajaid” (Jefimov 1940: 43). Seega saame siin rääkida liikumisest metafoorilise totalisatsiooni suunas, mida Laclau järgi iseloomustab olukord, kus puhtalt analoogilised suhted täielikult küllastavad ühiskondliku ruumi ning meil oleks tegu klassikalise emantsipatoorse diskursuse „universaalse klassiga” (Laclau 2001: 241).

Saksa okupatsiooni aegne rahvustervik

Uuesti teisenes identiteedi kujutamise loogika avalikus tekstiringluses sõja ja Saksa vägede jõudmisega Eesti pinnale 1941. aastal. Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe rõhutab oma 5. detsembri kõnes uue ja vana vastandust, mis, meenutame, oli omane nõukogude poliitilisele diskursusele:

Uus tsiviilvalitsus loob meie maal nüüd ühtlase valitsusvõimu, kuna seni oli samade küsimuste korraldamiseks, mida nüüd kindralkomissar ainuüksi otsustab ja juhhib, õigustatud mitu sõjaväelast asutust ja ülemat (Mäe 1941b).

[...]

Kindralkomissar teatas, et nüüdsest peale on tee selge ja sirgjooneline ning Adolf Hitleri juhtimisel viiakse maa ja rahvas vastu õnnelikule tulevikule... Tsiviilvalitsuse ametisse astumisega on meie rahva ajaloos ka vormiliselt alanud uus lehekül, tee uude tulevikku. (Mäe, samas)

[...]

Me läheme vastu mitte ainult uutele tegudele [...], mitte ainult uuele tulevikule ühises Euroopas, vaid ka uuele hingelisele alusele ja uuele mõtteviisile [...] Olgu nüüd selge igale ühele, et temal on nüüd käia üks tee, ja igaüks, kes sellest teest tahab kõrvale kalduda, peab teadma, et ei saa siis olla teisiti, kui ta on selle tee vastu. (samas)

Teisalt on Mäe kõnes näha ka erinevused nõukogude poliitilisest diskursusest. Siin pole tegemist uue inimese sünniga, uue ühiskonna mudeli tekkimisega. Eestlaste identiteedi retoorika on selgelt üles ehitatud metonüümilise organiseerimisprintsipi järgi. Kui eelnenud nõukogude perioodil, vähemasti kuni 6. augustini 1940, päevani, mil Eesti „astus” Nõukogude Liitu, kujutati Eesti rahvustervikut teataval viisil subjektina, kes valib suuna, siis Saksa okupatsiooni ajal ka Mäe kõnedes on avalikuks autoriteetseks rääkijaks Litzmann ja tema suu läbi ennekõike füürer (Ventsel 2005a: 44): „Kindralkomissar teatas...[...] Adolf Hitleri juhtimisel viiakse...”. Sündmustes aktiivse rolli omistamine ennekõike sakslastele määrab ära, kuidas kõnedes hiljem kasutatud *meiet*, „rahvast” metonüümilise alluvussuhtena mõista tuleks. Ennekõike viitab uue/vana vastandus siin pigem vana domineerimise – Eesti alade kuulumine sakslaste kultuuriruumi – taastamisega. Seda annavad mõista Mäe edasised kõned, mis selgitavad eesti rahva uue vabaduskontseptsiooni eripära okupatsiooniaegses retoorikas. „Euroopa tulevasse suurde riiki kuuludes on ette näha eesti rahva elustandardi suurt tõusu, *palju kõrgemale* kui see oli enne sõja algust” (Mäe 1941c). Aasta hiljem peetud kõnes jätkab Mäe, osutades eelnevale perioodile kui kummalisele väärnähtusele eesti ajaloos:

Juba tol ajal pidi iga mõistlik inimene endale ütleva, et väikeriigid on vaid ülemineku aja nähtus. [...] Alustada uut tulevikku käsikäes saksa rahvaga ja Adolf Hitleri juhtimisel. (Mäe 1942b)

Sarnasel seisukohal on ka Eesti Omavalitsuse sisedirektor Oskar Angelus väites, et „Võideldes saksa rahvaga [...], võtame üle ka nende põhimõtte: üldsuse huvid seisavad kõrgemal isiklikust huvist” (1942).

Vaatame järgnevalt, kuidas Angeluse lausunud põhimõte: „üldsuse huvid on kõrgemad isiklikust huvist” leiab mõtestamist Hjalmar Mäe kõnedes korduvalt esinenud rahvusterviku kategooria juures, mis oli peamisi ideoloogilisi kontsepte sõjaeelsel ajal. Ka Mäe rõhutab eestlase hingemaailma seotust maaga: „juured on maas” (Mäe 1942a) ning kultustab tööd:

Selle rahvusterviku tundega ehitame ka meie oma tuleviku ülesse [...], et selles tulevikus, mida me rajame, on ainukeseks määravaks teguriks töötav inimene. (Mäe 1942c)

[...]

esmaseks ülesandeks kõigil eestlasil tänapäev on ülesehitamine ja üksteise aitamine [...] Igasugune ülesehitav töö ja tõsine tööline on auasi. (Mäe 1941a)

Teisalt on siin erinevused ilmsed ning siin esineva rahvusterviku sarnasused vabariigiaegse rahvustervikuga on üksnes välised sarnasused, piirdudeski enamjaolt sama sõnavara kasutamisega. Vabariigiaegne tööeetos oli olemuslikult seotud rahvusliku vaimuse ja selle kaudu maaga. Eestlase ühistöö oli kui ebamäärane kollektiivne lunastus, vaimse sideme tundmine maa ja siin elanud rahvaga – siit johtuvalt orgaaniliselt ka riikluse alus. Tähenduse defineerimatus võimaldas seda mõistet kasutada ka uutes oludes, ent samas anda sellele eelnevast erinev tähendus. Mäe rõhutab konkreetset *selle rahvusterviku tunnet*, mis kattub siin saksameelse rahvusterviku käsitlusega, kus Eesti riiklik iseolemine oli välistatud: väikeriigid on üleminekunähtus ja eestlased on metonüümiliselt alati kuulunud suuremasse tervikusse. Siit lähtuvalt tuleks ümber mõtestada ka järgmine Mäe lause: „ainukeseks määravaks teguriks on töötav inimene”. Seejuures rõhutab Mäe korduvalt vabariigiaegse rahvustunde näivuslikku ja võltsi loomust:

Meile näis, et kõik see, mis meil oli oma kodus kõrvalise väärtusega. Kui *meie haritlased* sõitsid välismaale, tulid vasikavaimustusega tagasi ja pidasid oma kodumaad halvaks. [...] Selleks et olla „eurooplased” suitsetasid *piipu* ja rääkisid *inglise* keelt mõne sõna, mängisid *bridži* ja kandsid *Pariisist* toodud tualette, siis ei olnud nad paremad, kui need vene ohvitseri naised, kes siid-öösärkides tulid laulupeole. Iga sugu kadakaid oli meie rahva hulgas. (Mäe 1943a)

Pigem osutub Mäe kõnes sõjaeelne ideoloogiline suund metafoorseks püüdluseks ennast võõraste väärtustega identifitseerida. Euroopa idee on Mäel selgelt seotud saksa kultuuriga, millele pole tema

kõnes osutatud kui Euroopale jutumärkides. Sõjaeelset vabariigi-aegset kultuurilist orienteeritust kujutati metafoorse organiseerimisprintsipi valguses. Kuigi esmapilgul võiksid „piip”, „bridž” ja „inglise keel” osutada metonüümilisele külgnevusele mingite rahvuskultuuridega, siis pigem viitab Mäe oma kõnes nendega metafoorselt kogu Euroopa kultuurile. Sarnaselt kujutatakse ida, kommunistlikke väärtusi, mille karikatuurseks tähistajaks saab omakorda „vene ohvitseri naine”, kes ihaleb saada eurooplaseks, võttes kummalisel/vääritisel viisil üle teise kultuuri nähtused – „siidöösärkides laulupeole”. Kommunismi ja eestlaste vahel on olemuslik („hingeline”) kokkusobimatus, mida on selgelt tunda ka Mäe esimeses kõnes 1941. aasta septembris:

Kommunism ja Venemaa on meie hingele võõrad, ja nüüd, kus meie maa Saksa riigi juhi tahtel ja Saksa sõjaväe abiga on vabastatud kommunistlikust terrorist, teame me kõik, viimse meheni: meie rahvas ei kuulu Itta, vaid Läände. (1941a)

Mida lähemale jõudis rindejoon Eestile, seda enam muutus riigimeeste retoorikas võitlus poliitiliste süsteemide vahel titaanlikuks sõjaks kultuuri ja kultuurivälise vahel, hiljem aga võitluseks elu ja surma peale. Venemaad ei määratleta pea kunagi kultuuriliste tunnuste kaudu, vaid ennekõike poliitilise sõnavara abil („bolševism”, „kommunism” jne). Vaatamata mõlema poliitilise režiimi – Nõukogude Liidu ja Saksa Riigi – totalitaarsele iseloomule, võime nende poliitilises retoorikas näha ilmseid erinevusi. Kui nõukogude kultuuri iseloomustab kultuur–antikultuur modelleerimistüüp (vt Lepik 2000; Ventsel 2006), siis viimase puhul on tegemist pigem kultuur–mitte-kultuur vastandusega. Antikultuuri tajutakse miinusmärgiga kultuurina, kultuuri omamoodi peegelpjektsioonina (mille seosed kultuuriga ei kao, kuid asenduvad vastasmärgilistega) (Lotman, Uspenski 2013: 224). Kultuur ei vastandu siin kaosele (entroopiale), vaid miinusmärgiga süsteemile (Lotman, Uspenski 2013: 222). Niisugust antiteetilist peegelsümmeetriat, nagu võime täheldada Nõukogude kultuuris, ei olnud Saksa okupatsiooni aegse Eesti avaliku diskursuse analüüsis võimalik tuvastada. Pigem on tegemist vastandusega kultuur–mitte(teine)-kultuur vahel. Viimast

kujutati retooriliselt inimsusevaenuliku mõtestatud tegevusena, samal ajal kui inimsust oli kujutatud kultuuriliste karakteristikutega. *Venelane* rahvust tähistava mõistena oli samuti kujutatud midagi looma („tunnetest” ilmaolek) ja kultuuri piiripealset:

Me teame, kui võõras on alati meie rahvale venelane, me teame, kui võõrd tundsime ennast venelastest peajao kõrgemana ja teame, millise tundetusega on venelane meid alati kohelnud. (Mäe 1942b)

Kogu võitlus käib ennekõike Õhtumaa kultuuri edasikestmise eest:

Võitluse bolševismi vastu on jõudnud otsustavasse ajajärku. *Eesti rahva ja kogu Euroopa saatuse, kultuurirahvaste ja iga üksiku eestlase elu sõltub sellest saatuslikust hiigelheitlest, milles saksa rahvas eestvõitlejana võitleb.* (Mäe 1943a)

Kõnedes identifitseeritakse Eesti kultuuriline kuuluvus selgelt mõistetud orgaanilise, seega loomuliku/metonüümilise kuulumisena lääne, ennekõike saksa, kultuuri juurde. Eestlased koos teiste rahvastega võitlevad kultuurituse vastu ja oma eksistentsi eest. Kuid loomulikult laseb ka metonüümiline külgnevus ilmned võimusuhetel, kus saksa rahvus on juhtival positsioonil, samas on eestlased venelastest kõrgemal positsioonil.

1943. aastal, kesksügisel hakkas ideoloogiline kontsept „Vaba Euroopa eest” kohalike poliitikute retoorikast kaduma. Oma-võõra opositsioon oli nüüdsest varjamatult elu-surma opositsioon. Ideoloogilis-kultuurilised erinevussuhted tühistatakse. Mäe ütleb otse:

Kui enamlik Venemaa tuleb uuesti meie kodumaale, siis on meie rahva heaolu lõplikult võetud ja meil ei ole siis enam kodumaad, vaid meie kodumaa on siis surnuaed. (1943b)

1944. aasta veebruaris, kui Punaarmee suurpealetung Eesti pinnal oli kestnud üle kuu, on Mäe veel resoluutsem:

Te teate, et Nõukogude Liidu poolt on sõjaväelastele antud käsk tappa kõik eestlased, soost ja vanusest vaatamata. (1944)

Nägime eespool, et ennekõike organiseeris eestlaste identiteediloomist Saksa okupatsiooni aegses avalikus poliitilises diskursuses metonüümiale orienteeritus. Rõhutati just loomulikku kokkukuuluvust saksa kultuuriruumiga. Võõras – olgu siis sõjaeelse Eesti ideoloogiline suund või sõjaaegne välisvaenlane bolševismi, kommunismi, venelase kujul – seevastu oli pigem kujutatud karakteristikute kaudu, mida võiks pidada omaseks just metafoorsele retoorikale. Loomulikult ilmnis ka metonüümilises külgnevusreas selge hierarhiline suhe ja teatud elementide väljajätt. Samal ajal aga ühendas metafooriline assotsiatsioon vaenlase puhul esmapilgul kokkusobimatuid tunnuseid: rahvus/mitterahvus, loomallikkus jne. Vaatame lõpetuseks, kuidas kujutati eestlasi võõrvõimude esindajate retoorikas.

Kõnede metonüümiline orienteeritus okupatsioonivõimude kõnedes

Vaadeldes riikluse ja vabaduse probleemi saksa riigimeeste retoorikas, siis näeme nende kõnedes samasugust metonüümiale orienteeritud tähistamisloogikat. Kindralkomissar Litzmanni kõnes Eesti Vabariigi iseseisvuspäeval 24. veebruaril:

See aeg on igavesti möödas, kus vaevalt et ühe miljoni suured rahvad võiksid jääda püsima, kui suurte rahvaste võitlus käib nende olemasolu ümber. (1942a)

Seejuures on oluline, et erinevalt iseseisvuspäevast oli saksa okupatsiooni ajal Võidupüha tähistamine 23. juunil n-ö „kolmanda lehekülje teema” ja seda seostati suures osas suvise pööripäeva tähistamisega, mitte aga Eesti vägede võidu aastapäeva tähistusena Saksa Landeswehri üle 1919. aastal Võnnu lahingus, mis vabariigiaegses ideoloogias oli sama väärtusega kui iseseisvuspäev.

Selgelt kohtame kõnede metonüümilist organiseeritust Litzmanni järgnevates kõnedes. Litzmann vaatab 1942. aasta veebruaris

peetud kõnes ühise võitluse eesmärke suuresti kommunismivastase võitlusena:

Peate aru saama, et see sõda ei ole mitte Saksamaa sõda, vaid kogu Euroopa võitlus kommunismi kui kapitalismi vastu. Mõlemad on täis juutlikku vaimu, seda juutlikku vaimu, mis ei tunnusta ühtki rahvust ega kultuuri. (Litzmann 1942b)

Juutlik vaim on selles retoorikas võõras kogu Euroopa kultuurile, kuhu kuulub ka Eesti kultuur. Juudid, kuigi rahvus, on tegelikult kultuurilisuse antipoodid. Samamoodi kui venelased. Ning 1943. aastal pöördudes Eesti Leegioni sõdurite poole, lausub Litzmann:

Teie rahva (*eestlased* – A.V.) põhja-germaani olemus ja ta võitlusvaim ühinevad nüüd SS rahvussotsialistliku maailmavaatega. Nii jääb teie leegioni vaim võidukaks üle kõigi juutlike ässituste ja Nõukogude loomaliku nüriduse ees. (Litzmann 1943a)

Uspenski järgi kohtame metonüümia puhul (metonüümilise toponüümikaga, mis tõendab kultuurilist ekspansiooni) sageli epiteeti „Suur” (Uspenski 2013: 95). Epiteedi „Suur” kasutamisel peetakse silmas seda, et (vähemasti algselt) on aset leidnud teatud perifeerse territooriumi samastamine ajaloolise keskusega. Saksakeelses poliitilises retoorikas levinud nimetus „Suur-Saksamaa” osutab selgelt niisugusele ruumisuhete laienemisele, kus vallutatud alasid vaadeldi orgaaniliselt ja ajalooliselt Saksamaaga seotuna.

Saksamaa on kujunenud tõeliseks *Euroopa idee* kandjaks. Temast, Euroopa südamest, sünnib uus kord, mis kindlustab kõigile *meie mandri* rahvale rahuliku tuleviku ning hoiab neid edaspidiste sõdade eest Euroopas. (Litzmann 1944)

Nagu varemalt osutatud, prevaleerib metonüümia Uspenski järgi ruumisuhete tähistamisel. Nii võime metonüümiale orienteeritud geograafilist looduskirjeldust kohata Postimehes avaldatud tõlkeartiklis „Eesti pale” saksa rindelehest *Die Front*, millest võib lugeda: „Tarvitseb vaid sõita raskepäraselt ja troostitult Venemaa lagendi-

kelt Eesti voore maastikele [...], et näha ja teada: kõik see on põhjamine elu. Kõik see kannab germaanluse pitserit” (Postimees: 29.09.1941).

Sarnast, enesekirjelduste ennekõike metonüümilist orientatsiooni, kohtame Nõukogude Eesti puhul mitte-kohalike võimumeeste retoorikas. Ametlikult on Venemaal territoriaalset ekspansiooni alati püütud interpreteerida kui „loomulikku” metonüümilist protsessi (Lepik 2013: 112). Lisaks territoriaalsele ekspansioonile kirjeldatakse Moskva poolt vaadatuna metonüümiliselt veel teisigi ühiskondlikke nähtusi. „Näiteks administratiiv-halduslikult moodustati aastatel 1952–1953 Eesti NSV-s maakondade asemele lühiajaliselt kolm oblastit (topoloogiline metonüümia); kommunikatsioonispetsiifilise vormeliga *seltsimees* tõugati käibelt *härрад-prouad-preilid* (metonüümia „tööraha internatsionaalse solidaarsuse” pinnal); kultuslik-religioosse metonüümilise hoogtõuga leniniseeriti-puškineseeriti eesti toponüümika; „rahvuskaaslasid” ühendav õigusruumiline ekspansioon eeldab, et suurriik peab loomulikuks väikesele naabrile ette kirjutada näiteks kodakondsusseaduse sisu oma parima arusaamise kohaselt jne, jne” (Lepik 2013: 112). Seega pole metonüümilise „loomulikkuse” ja metafoorilise „kunstlikkuse” vahele alati kerge tõmmata selget piiri. Ja nagu märgib Lepik, osutub üks ja seesama protsess metonüümiliseks või metafooriliseks olenevalt vaatepunktist (Lepik 2013: 113).

Kokkuvõte

Käesolevas artiklis analüüsisin peamiselt eestlaste identiteedi kujutamist, nagu see oli loodud avalikus poliitilises diskursuses. Kasutasin uurimismetodina metonüümiat ja metafoori kui peamisi tekstide retoorilisi organiseerimisprintsippe. Metonüümia oli ülekaalus sõjaajal ja Saksa okupatsiooni aegsel perioodil. Kui vabariigiaegne retoorika keskendus identiteedi konstrueerimisel nendele metonüümilistele ahelatele, mis ennekõike osutasid sinise rahva ja paiga identsusele, siis Mäe kõnedes ilmnes kohalik identiteet metonüümilises suhtes suurema keskusega, Euroopaga, ennekõike Saksamaaga. Seejuures on huvitav, et metafoor oli peamiseks teksti-

loome printsiibiks saksaagse võõra kujutamisel. Võõrvõimurite kõned oli üles ehitatud eelkõige kultuuri ruumilis-metonüümilist ekspansiooni rõhutades. Siit johtuvalt ilmnesis metonüümilised võimusuhted sõjaeelses retoorikas ennekõike rahvuskeskselt (hierarhia „põllumees, tööline, haritlane”), Mäe ja Litzmanni kõnedes aga rahvuste vaheliselt (saksa, eesti). Samuti saame „kirjeldamatuse koodide” puhul rääkida väljajätmist, millega tagati avalikus tekstiringluses legitiimne identifikatsioonikäsitlus (teatud ajaloosündmuste välistamine, jne). Kohalike riigimeeste nõukogudeaegne rahvatervik aga oli retooriliselt suuresti organiseeritud metafoorilise printsiibi kaudu. Selgelt rõhutati kesktõmbejõude uue maailma suunas, mida esindas Nõukogude Liit ja kommunistlik uus maailm.

Ühtlasi püüdsin täiendada Ernesto Laclau retoorikalist metafoorsele tähistamisloogikale tuginevat hegemooniateooriat võimusuhte metonüümiliste kujutamiste esile toomisega. Kultuurisemiootika erinevate modelleerimistüüpide eristamine ning märgi väljendus- ja sisutasandi suhestumise eksplitseerimine aga võimaldasid avada mitmetasandiliste võimusuhte artikulatsioonide tagamaid.

Allikmaterjalid

Andresen, Nigol 1940 = Rahva Hää 25.06.1940. Kõne uue valitsuse ametisse astumise puhul.

Angelus, Oskar 1942 = Eesti Elu 25. 01. 1942. Kõne.

Eenpalu, Kaarel 1936. Eesti rahva kutsumusest. – Rahamägi, Henno, Veelmaa, Juhan (toim). *12. märtsi radadel*. Tallinn: Ühiselu, 2–11.

Goebbels, Joseph 1943a = Eesti Elu 23. 04. 1943. Atentaat maailmamaajanduse vastu.

Goebbels, Joseph 1943b = Eesti Elu 08. 05. 1943. Juudid probleemi lahendamisest.

Goebbels, Joseph 1943c = Eesti Elu 03. 06. 1943. Juudid Ameerikas.

Goebbels, Joseph 1943d = Eesti Elu 05. 06. 1943. Juudirikkad pealinnad.

Hitler, Adolf 1943 = Eesti Elu 01.03.1943. Kõne.

Jefimov, Mihhail 1940. *Sovetskaja Estonija*. OGIS.

Juhtkiri: Rahva Hää 04.10.1940.

Juhtkiri: Rahva Hää 29.04.1941.

- Jürima, Ants 1939 = Päevaleht 07.06.1939.
- Lauristin, Johannes 1940a = Rahva Hääl 06.08.1940. Kõne Eesti NSV vastuvõtmise puhul Nõukogude Liitu.
- Lauristin, Johannes 1940b = Rahva Hääl 30.12.1940. Aastavahetuse kõne.
- Liideman, Karl 1934. *Mõtteid eesti rahvuslikust ideoloogiast*. Tartu: Üliõpilasselts *Liivika* kirjastus.
- Liideman, Karl 1935. *Kas tunned maad. Sõelumatut mõttekillustikku Eesti ehitajaile. Valik artikleid ja kõnesid aastaist 1931–1935 uuesti ümbertöötatud ja täiendatud väljaandes*. Tallinn: Agronoom.
- Litzman, Karl 1942a = Eesti Elu 03. 02. 1942. Kõne.
- Litzman, Karl 1942b = Eesti Elu 25. 02. 1942. Kõne.
- Litzman, Karl 1943 = Eesti Elu 02. 04. 1943. Kõne.
- Litzman, Karl 1944 = Eesti Elu 02. 04. 1944. Kõne.
- Kruus, Hans 1940a = Rahva Hääl 02.07.1940. Kõne.
- Kruus, Hans 1940b = Rahva Hääl 10.07.1940. Valimiste kõne.
- Kruus, Hans 1940c = Rahva Hääl 23.07.1940. Kõne Eesti NSV välja-
kuulutamise puhul.
- Kruus, Hans 1940d = Rahva Hääl 09.08.1940. Kõne Eesti NSV vastu-
võtmise puhul Nõukogude Liitu.
- Mäe, Hjalmar 1941a = Postimees 24.09.1941. Kõne.
- Mäe, Hjalmar 1941b = Postimees 13. 10. 1941. Kõne.
- Mäe, Hjalmar 1941c = Eesti Elu 05.12.1941. Kõne võimu üleandmisel
kindralkommisaarile.
- Mäe, Hjalmar 1941d = Eesti Elu 10.12.1941. Kõne.
- Mäe, Hjalmar 1942a = Eesti Elu 10.01.1942. Kõne.
- Mäe, Hjalmar 1942b = Eesti Elu 17. 01. 1942. Kõne.
- Mäe, Hjalmar 1942c = Eesti Elu 09. 04. 1942. Kõne.
- Mäe, Hjalmar 1942d = Eesti Elu 24. 04. 1942. Kõne.
- Mäe, Hjalmar 1943a = Eesti Elu 07. 03. 1943. Kõne.
- Mäe, Hjalmar 1943b = Eesti Elu 31. 10. 1943. Kõne.
- Mäe, Hjalmar 1944 = Eesti Elu 25.02.1944. Kõne iseseisvuspäeval.
- Oidermaa, Ants 1939 = Päevaleht 15.02.1939. Kõne.
- Päts, Konstantin 1939a = Päevaleht 22.02.1939. Kõne Eesti Vabariigi 21
aastapäeva puhul.
- Päts, Konstantin 1939b = Päevaleht 22. 06. 1939. Kõne.
- Päts, Konstantin 1940 = Päevaleht 12.04.1940.

- Semper, Johannes 1940 = Rahva Hääl 12.08.1940. Valimiste kõne.
- Ruus, Neeme 1940a = Rahva Hääl 06.07.1940. Kõne.
- Ruus, Neemeb = Rahva Hääl 31.12.1940. Kõne.
- Säre, Karl 1940a = Rahva Hääl 16.07.1940. Valimiste kõne.
- Säre, Karl 1940b = Rahva Hääl 07.11.1940. Revolutsiooni aastapäeva kõne.
- Tammer, Harald 1939 = Päewaleht 24.02.1939.
- Tupits, Artur 1939 = Päewaleht 07.06.1939. Kõne.
- Uluots, Jüri 1938 = Päewaleht 15.02.1938. Kõne.
- Uluots, Jüri 1939 = Päewaleht 08.06.1939.
- Uluots, Jüri 1940 = Päewaleht 15.02.1940. Kõne.
- ÜK(b)P Oktoobripühade loosungite nimekiri = Rahva Hääl 04.11.1940.
- Vares-Barbarus, Johannes 1940a = Rahva Hääl 25.06.1940. Kõne uue valitsuse ametisse astumise puhul.
- Vares-Barbarus, Johannes 1940b = Rahva Hääl 15.07.1940. Valimiste kõne.
- Vares-Barbarus, Johannes 1940c = Rahva Hääl 01.08.1940. Kõne töötavale rahvale.

Kirjandus

- Annus, Epp 2000. Kiigelaual mineviku ja tuleviku vahel: rahvuslikust mütoloogiast. *Looming* 1: 88–99.
- Assmann, Aleida 1993. *Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee*. Frankfurt-am-Main: Campus.
- Billig, Michael 1995. *Banal nationalism*. London: Sage.
- Bormann, Ernest. G. 1972. Fantasy and rhetorical vision: The rhetorical criticism of social reality. *Quarterly Journal of Speech* 58: 396–407.
- Bruner M. Lane 2005. Rhetorical Theory and the Critique of National Identity Construction. *National Identities* 7, No. 3, September: 309–327.
- Dijk, Teun van 2005. *Ideoloogia. Multidistsiplinaarne lähenemine*. Tlk Merit Karise. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Haber, Honi. F. 1994. *Beyond postmodern politics*. New York: Routledge.

- Hall, Stuart 1995. Signification, representation, ideology: Althusser and the post-structuralist debates. *Critical Studies in Mass Communication* 2: 94–112.
- Ivanov, Vladimir; Lotman, Juri; Pjatigorski, Aleksander; Toporov, Vladimir; Uspenski, Boriss 1998. *Kultuurisemiootika teesid* (=Tartu semiootika raamatukogu 1). Tlk Silvi Salupere. Toim. Ülle Pärli. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kaplan, Micheal 2010. The rhetoric of hegemony: Laclau, radical democracy, and the rule of tropes. *Philosophy and Rhetoric* 43 (3): 253–283.
- Karjahärm, Toomas 1995a. Eesti rahvusluse ideed. *Akadeemia* 10: 2051–2078.
- Karjahärm, Toomas 1995b. Eestlase kohaidentsusest. *Looming* 5: 677–691.
- Kotov, Kaie 2005. Kultuur, identiteet ja enesekirjeldus. *Acta Semiotica Estica* 3: 184–192.
- Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal 1985. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto 2001. Rhetoric of Politics. – Tom Cohen, Barbara Cohen, Miller J. Hillis, Andrzej Warminski (eds.). *Material Events. Paul de Man and the Afterlife of Theory*. Minnesota University Press, 229–251.
- Laclau, Ernesto 2005. *On Populist Reason*. London, New York: Verso.
- Lepik, Peet 2000. Antikultuuri fenomen nõukogude kultuuris. *Akadeemia* 4, 718–754.
- Lepik, Peet 2012. Järelmärkus Boriss Uspenski artiklile „Euroopa kui metafoor ja kui metonüümia”. – Boriss Uspenski. *Vene kultuuri jõujooni: valik artikleid*. Tartu: Ilmamaa, 111–116.
- Leudar, Ivan, Marsland, Viktoria, Nekvapil, Jiri 2004. On membership categorization: „Us”, „them” and „doing violence” in political discourse. *Discourse & Society* 5 (2–3): 243–266.
- Linnap, Peeter 2007. Images and Fear: Repressed Pictures as tools for analyzing Society. *International Journal of Education Through Art* 3: 211–229.
- Lühikursus 1951 (1938) = *Üleliidulise kommunistliku (bolševike) partei ajalugu: Lühikursus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lotman, Juri 2006. Retoorika. Tlk Inta Soms. *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion, 186–211.

- Lotman, Juri; Uspenski, Boriss 2013. Kultuuri semiootilise mehhanismi – Boriss Uspenski. *Vene kultuuri jõujooni. Valik artikleid*. Tlk Peet Lepik. Tartu: Ilmamaa, 207–239.
- Lotman, Juri; Uspenski, Boriss 2013. Duaalsete mudelite rollist vene kultuuri dünaamikas XVIII sajandi lõpus – Boriss Uspenski. *Vene kultuuri jõujooni. Valik artikleid*. Tlk Peet Lepik. Tartu: Ilmamaa, 240–294.
- Lõhmus, Maarja 2002. Avaliku teksti transformatsioone Eestis 1940–2000. *Akadeemia* 9: 1817–1830.
- Madisson, Mari-Liis; Ventsel, Andreas 2012. Võõra semiootiline modelleerimine Eesti lähiajaloos. *Acta Semiotica Estica* 9: 144–172.
- Maceina, Antanas 1990. Rahvus ja riik. *Vikerkaar* 5: 72–77.
- McGee, Michael. C. 1975. In search of 'the people': A rhetorical alternative. *Quarterly Journal of Speech* 61: 235–249.
- McGee, Michael C. & Martin, Martha. A. 1983. Public knowledge and ideological argumentation. *Communication Monographs* 50: 47–65.
- Monticelli, Daniele 2008. Noor-Eesti projektist tänapäeva Eesti kultuurilis-poliitilise diskursuse taustal. Kriitilised ülestähendused. *METHIS. Studia humaniora Estonica* 1(1): 276–287.
- Nurmis, Kristo 2013. Eesti ja eestlane Saksa okupatsiooni aegsetel propagandaplakatitel, 1941–1944. *Kunstiteaduslikke uurimusi* 22 (1–2): 30–71.
- Papernõi, Vladimir 2006 = Паперный, В. *Культура Два (25 лет спустя)*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Ruus, Jüri; Rõuk, Vadim 2011. Vabadussõjalaste pärand Saksa okupatsiooni propaganda teenistuses. *Ajalooline Ajakiri* 1/135: 41–65.
- Schöpfli, George 2010. *Dilemmas of Identity*. Tallinn: Tallinn University Press.
- Selg, Peeter; Ventsel, Andreas 2009. Semiootilise hegemooniateooria suunas: Laclau ja Lotman dialoogis. *Acta Semiotica Estica* 6: 120–132.
- Tamm, Marek 2007. Eestlaste suur vabadusvõitlus: järjepidevus ja kordumine Eesti ajaloomälus. *Riigikogu toimetised* 16: 9–19.
- Tamm, Marek; Halla, Saale 2008. Ajalugu, poliitika ja identiteet: Eesti monumentaalsest mäluhaastikust. *Monumentaalne konflikt. Mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis* (Pille Petersoo; Marek Tamm, toim). Tallinn: Varrak, 18–50.
- Undusk, Jaan 1995. Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: sünekdohhi printsiip. *Keel ja kirjandus* 11: 746–756.

- Undusk, Jaan 2003. Retooriline suund Eesti nõukogude ajalookirjutuses. – Krikmann, Arvo; Olesk, Sirje (toim). *Võim ja kultuur*. Tartu: Ilmamaa, 41–69.
- Uspenski, Boriss 2013. *Vene kultuuri jõujooni. Valik artikleid*. Tlk Peet Lepik. Tartu: Ilmamaa Tartu: Ilmamaa.
- Veidemann, Rein 2000. Eesti rahvuse kujunemise semiootiline aspekt. *Akadeemia* 9: 1811–1823.
- Ventsel, Andreas 2005a. „Meie”-konstrueerimine eesti poliitilises retoorikas 1940–1953. Tartu Ülikool, Sotsiaal- ja haridusteaduskond.
- Ventsel, Andreas 2005b. Meie kategooria konstrueerimine Nõukogude Eesti poliitilises retoorikas 1940. aasta „juunisündmustest” kuni 1941. aasta juulini. *Acta Semiotica Estica* 2: 82–98.
- Ventsel, Andreas 2006. „See vereside on nüüd uuesti kinnitatud, värskendatud ja laiendatud”: „Rahva” konstrueerimine II maailmasõja järgses poliitilises retoorikas. *Akadeemia* 6: 1427–1449.
- Ventsel, Andreas 2010. Visualization of „people” in Soviet Estonian public photos of Stalinist era. *Social Semiotics* 20(5): 593–612.
- Veskimägi, Kaljo-Olev 1996. *Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed*. Tallinn: K.-O. Veskimägi, Tallinna Raamatutrükikoda.
- Wodak, Ruth. M 1998. = Водак, Р. М 1998. Специальный язык и жаргон: о типе текста „партийная программа”. [Specialized Language and Lingo: about Type of Text „Party Program“] *Язык. Дискурс. Политика [Language. Discourse. Politics]*. Волгоград: ВПИУ [Volgograd: Pedagogical State University of Volgograd].

Õppejõu professionaalne identiteet ülikooli institutsionaalse ideoloogia mõjuväljas

Anu Sarv

Professionaalse identiteedi kujunemine on seotud erinevate faktorite koostmõjuga, nende hulgas on suur kaal töökeskkonna mõjul. Kuna professionaalse enesemääratluse keskmeks on arusaam endast kui rolli täitjast siis ka see, kuidas tajutakse töökeskkonna poolt töörollile esitatavaid ootusi ning kuivõrd need on kooskõlas enesetajuga, mõjutab suurel määral professionaalse identiteedi kujunemist. Kui võtta vaatluse alla ülikooli õppejõu professionaalse enesemääratluse kujunemine, siis on oluline, millisel määral jagatakse ülikoolis sarnaseid tähendusi ja väärtusi õppejõu töö seisukohast. Ülikool oma ideoloogiaga (normide ja väärtustega, millest ülikooli tegevus lähtub) kujundab hoiakud ja suhtumise õppejõu töösse, mis omakorda suunab ja mõjutab seda, millisena tajub õppejõud oma töörolli ning mille mõjuväljas on ka õppejõu professionaalse enesemääratluse kujunemine. Ka erinevad akadeemilise *habitus*'e uuringud näitavad, et viisid, kuidas inividid mõistavad oma rolli ja identiteeti akadeemilises maailmas, on mõjutatud lo-kaalsest kontekstist, sealhulgas diskursiivsest ideoloogiast, mida esindab ko-duülikool (Harris 2005; Clegg 2008; Entwistle 2009).

Antud artiklis vaadeldakse Tartu Ülikooli näitel, millisena tajuvad õppejõud oma rollile esitatud ootusi ning kuivõrd on need kooskõlas ülikooli-poolsete formaalsete ootuste ja normidega ning millist ideoloogiat Tartu Ülikool nende kaudu esindab. Selleks analüüsiti õppejõudude poolt kirjel-datud tajutud ootusi enda töörollile ning Tartu Ülikoolis kehtivaid doku-mente ja regulatsioone, mis käsitlevad õppejõutööd, sellele esitatavaid ootusi ja nõudeid ning mis seeläbi peegeldavad ka ülikooli kui institutsiooni ideoloogiat õppejõu tööga seoses. Analüüsi tulemusena võib väita, et on olemas märgatav lahknevus õppejõudude poolt tajutud ja ülikoolipoolsete formaalsete ootuste vahel, mis peegeldavad ideoloogiat, milles õppejõutöö kvalitatiivsed kategooriad ei ole tähistatud.

Märksõnad: professionaalne identiteet, rolliootused, diskursiivne ideoloogia

Sissejuhatus

Tänapäeva kõrgharidusmaastikul on õpetamise ja selle kvaliteedi teema saanud järjest enam kõlapinda. Kõrghariduse kvaliteedist ei saa aga rääkida ilma mõtlemata õppejõu professionaalsusele ning sellele, kuidas ning kuivõrd õppejõud ennast õpetamise suhtes määratleb, millisena käsitleb oma professionaalset identiteeti ülikoolis töötades. Ülikoolil kui töökeskkonnal on oma töökorralduse ja ideoloogiaga märkimisväärne mõju sellele, millist tähtsust omistavad ülikooli töötajad õpetamisele ja selle kvaliteedile ning kuivõrd on väärtustatud õppejõuks olemine ülikoolis. Ülikoolikeskkonnal on seega otsene mõju õppejõu tegevusele, mis on juhitud sellele tegevusele esitatavatest ootustest ning mõjutatud ka sellest, kuivõrd on need ootused kooskõlas indiviidi enesetajuga. Käesolevas artiklis tulebki vaatluse alla, kuidas ülikool oma ideoloogiaga ja õppejõudude poolt tajutud neile esitatavate ootustega võib mõjutada õppejõu professionaalset enesemääratlemist, millest tulenevad omakorda valikud ja otsused õppetööga seoses.

Sotsiaalkonstruktivistlikud kasvatusteaduslikud identiteediuurimused (Coldron & Smith 1999; Lauriala & Kukkonen, 2005; Swennen, Volman & Essen 2008; Stenberg 2011 jpt) käsitlevad identiteeti kui sotsiaalselt ja kultuuriliselt konstrueeritud 'mina', mis kujuneb inimese elu jooksul saadud kogemuste põhjal ning nende üle reflekteerides.

Interaktsionistlikus-konstruktivistlikus paradigmas nähakse identiteeti kui muutuvat, indiviidi ja ühiskonna vahelise suhte tulemusena toimuvat jätkuvat refleksiivset protsessi. Nagu autor ühes varasemas artiklis (Haamer 2012) on viidanud, võib õppejõu professionaalse identiteedi kujunemist vaadelda kui protsessi, mille käigus toimub pidevas interaktsioonis töökeskkonnaga tähenduste andmine isiklikele arusaamadele ja ideaalidele oma töörollist tulenevalt. Vastavalt välise töökeskkonna mõjule integreeritakse osad arusaamad ja ideaalid, aga ka erinevad professionaalsed rollid professionaalsesse identiteeti (Burke & Stets 2003: 135). See, milliseid rolle integreeritakse õppejõu professionaalsesse identiteeti, sõltub sellest, kuivõrd ja millist väärtust ning toetust tajutakse töökeskkonnas omistatavat enda professionaalsele tegevusele (McCall & Simmons,

1978: 74; Stryker & Burke 2000: 286) ning milliseid ootusi tajuvad õppejõud endale oma professionaalses tegevuses esitavat (Solomon *et al.* 1985: 101). Seda aga suunavad omakorda ülikoolis valitsevad normid ja väärtused, sh formaalsed ootused õppejõu rollile, peegeldades samal ajal institutsionaalset ideoloogiat ülikooli õppetööga seondult.

Professionaalne identiteet kujuneb seega keskkonna ja individuaalsete tegurite koosmõjus ning on hästi interpreteeritav refleksiivsete enesekirjelduste kaudu.

Üheks võimaluseks uurida õppejõu professionaalse identiteedi kujunemist ning töökeskkonna mõju sellele ongi analüüsida õppejõudude poolt tajutud neile esitatavaid rolliootusi ning seda, millisel määral suhestuvad need formaalsete, ülikooli kui institutsiooni poolt esitatavate formaalsete ootustega ning millist ideoloogiat need ootused suhtes õppejõu tööga peegeldavad.

Institutsioon ja ideoloogia

Ideoloogiat on tavaks uurida diskursiivsete vormide ja tähenduste kaudu ning selle kaudu, kuidas diskursiivsed struktuurid võivad mõjutada ideoloogiatega kujunemist ja ümberkujunemist (Dijk 2001: 13).

Diskursus pöörab tähelepanu sellele, kuidas ollakse kaasatud sotsiaalsetesse suhetesse, võttes eelduseks, et kõiki sotsiaalseid suhteid kogevad neis osalejad teatavate lingvistiliste või semiootiliste protsesside kaudu, mis korrastavad nende mõtlemist, mõistmist ja kogemusi (Purvis 1993: 474). Van Dijki (1997) sõnul toimib diskursus kui sotsiaalne praktika mõistmise, kommunikatsiooni ja interaktsiooni raamistikus, mis on omakorda osa laiematest sotsiaalkultuurilistest struktuuridest ja protsessidest (Dijk, 1997: 29).

Organisatsiooni diskursust tuleb mõista ontoloogilises tähenduses kui organiseeritud ja stabiilset seisundit. Diskursus püüab luua stabiilsuse, korra ja ennustatavuse tunnet ning tagada paindlikku, funktsioneerivat ja elukõlblikku maailma. See toimub erinevate regulatsioonide ja manifestide kaudu, mis loovad aluse organisatsiooni keelekasutusele ja erinevatele eneseväljendusvormidele. Sotsiaalsete suhete, reguleerimise ja rutiiniks muutmise, institutsionaalsete käi-

tumiskoodide formeerimise, protseduuride ja praktikate kujundamise kaudu organisatsioonis omandab see organisatsioonimaailm, millega tema liikmed peavad kohanduma, välise, objektiivse ja struktureeritud ilme (Chia 2000: 514), olles peegelduseks institutsionaalsest ideoloogiast. Ka Barthes (2004: 284) ja Eagleton (1991: 5–6) mõistavad ideoloogiat kui sotsiaalselt konstrueeritud reaalsust, mida esitletakse kui „loomulikku” või ajalooliselt ja sotsiaalselt „universaalset tõde”.

Ideoloogiad kätkevad erinevaid diskursuse tasandeid (Hodge & Coronado 2006: 531), kaasa arvatud süsteemi ja funktsionaalsuse vastuolud (Hodge & Kress 1988:3).

Et mõista sügavamal peituvaid motivatsioonilisi jõude ja otsuste prioriteete, on seega hädavajalik uurida organisatsiooni diskursiivset ideoloogiat e. viisi, kuidas see kujundab tema liikmete harjumusi ja mõtteid, kuna organisatsiooni diskursus toimib kui teadvustamata jõud, mis kujundab tema töötajate visioone ja arusaamu ning takistab avastamast alternatiivseid kontseptsioone ja tegevusviise (Chia 2000: 514).

Ideoloogiat peegeldavad institutsioonis kehtivad normid ja väärtused. Norme esindavad organisatsioonis kõikvõimalikud märgid, milleks on organisatsiooni dokumentatsioon, nt regulatsioonid, aga ka suuline kommunikatsioon või käitumine, mille eesmärgiks on säilitada, teadvustada ja/või järgida neid norme. Norm on organisatsiooni kontekstis kui väli või jõud, mis suunab organisatsiooniliikmete kalduvusi, käitumist või mõtteviisi teatud suunas (Stamper, Liu, Hafkamp, Ades 2000: 16). Institutsiooni väärtusi kajastavad sh tema tegevuse aluseks olevad dokumendid, milles on sõnastatud organisatsiooni eesmärk ja missioon.

Ülikool õppejõu töökeskkonnana

Erinevates riikides läbi viidud arvukad uurimused osutavad vastuoludele ülikooli institutsionaalsete toimumisprintsipiide ja tema töötajate töökeskkonna vahel. Ülikooli institutsioonid on ellu kutsutud, et vastata ühiskonna järjest kasvavatele nõudmistele kõrgeimal tasemel ekspertsuse järele erinevates valdkondades. See seab

samal ajal ka kõrgemad nõudmised akadeemilise personali nii füüsilisele kui psühholoogilisele töökeskkonnale, eeldades turvalist, teatavat ja samal ajal autonoomsust võimaldavat keskkonda, et tagada parimaid tulemusi nii teaduse kui õpetamise vallas (Postareff, Lindblom-Ylänne, Nevgi, 2008; Trevitt & Perera, 2009). Ülikool töökeskkonnana on aga mitmekesine ja erinevate põhimõtete kohaselt üles ehitatud: alates sellest, et üksikindiviidi jaoks võib akadeemiline töö tähendada nii suhteid teiste oma eriala kolleegidega globaalselt, kui fragmentaarse osaga oma osakonnast. Samuti võib akadeemiline töö endast kujutada väga laia tööülesannete spektrit, olles samal ajal protsess, mida on võimatu lõplikult mõõta ja mille tulemused on sageli lõplikult ennustamatud (Fanghanel 2012: 7). Ka on akadeemilise töö juurde kuuluvatest erinevatest ülesannetest vaid osad sellised, mida kogetakse akadeemilise tööna, piisavalt palju on aga neid, mida selleks ei peeta (nt õppekava arendustöö). Seeläbi on ka õppejõu tööga seotud identiteedid ülikoolis laienenud ja ümber profileerunud, tuues ühtlasi kaasa suuri erinevusi ülikooli sees (Clegg 2008: 330).

Viimaste aastate kõrghariduse kontekst on enamikus lääne-riikides nõudnud ülikoolidelt oma juhtimis- ja rahastamispõhimõtete tõsist ülevaatamist, mis omakorda on sundinud ülikoolide struktuuriüksusi otsima täiendavaid rahastamisallikaid. See on muutnud ülikoolide toimimismudelit endisest kollegiaalsest mudelist manageristlikus suunas, tõstes esiplaanile tulemuslikkuse, majandusliku efektiivsuse ja turunduse teemad (Ylijoki 2005: 557). Aastate jooksul on ülikoolides levinuks saanud skeem, mille kohaselt ülikooli teaduskondade peamiseks finantseerimisallikaks on muutunud teadusrahad. Seesugune olukord on loonud eeldused, et teadus on õpetamise ees muutunud majanduslikult tasuvamaks ning tõrjunud õpetamise teaduse suhtes teisejärgulisemale positsioonile nii institutsionaalsetest, kui sageli ka akadeemilise töötaja isikliku karjääri ja majandusliku toimetuleku kaalutlustest lähtuvalt. Erinevates riikides läbi viidud uurimused näitavad, et üksik õppejõud tajub järjest suuremat sõltuvust institutsioonist, olles sunnitud konkureerima oma töökoha pärast süsteemis, mille ressursid on piiratud, töökoormus kasvab ja nõudmised tööle suurenevad. See kõik on toonud kaasa võistluslikkuse ja eraldatuse tunde, mille

tulemuseks on stress ja vähene kollegiaalsus (Henkel 2005; Kogan 2000, Ylijoki 2005).

Keel, milles kõneleb hariduspoliitika, tingib mitte ainult akadeemilisuse ja võimu suhteid, vaid on ka nende koostisosa (Malcolm & Zukas 2009: 496), luues aluse ülikoolis valitsevale ideoloogiale. Nii mõjutab ametlik diskursus tugevasti seda, milliseks kujunevad narratiivid akadeemilise töö kohta, sealjuures praktikate kohta „õppejõudude” ja „teadlastena”. Erinevad akadeemilise *habitus*’e uuringud näitavad, et viisid, kuidas indiviidid mõistavad oma rolli ja identiteeti akadeemilises maailmas, on tugevasti mõjutatud lokaalsest kontekstist, sealhulgas diskursiivsest ideoloogiast, mida esindab koduülikool, aga ka osakonnad ja väiksemad tööüksused (Harris 2005; Clegg 2008; Entwistle 2009). Kuna ideoloogia on alati seotud väärtuste ja normidega, mida institutsioon representeerib, on oluline küsida, millised on need ideoloogiad, mis valitsevad tänapäeva Eesti ülikoolis, mille mõjuväljas on ka eesti õppejõu professionaalse enesemääratluse kujunemine.

Tartu Ülikooli põhikirjas § 4 on ülikooli eesmärgiks sõnastatud: „Edendada teadust ja kultuuri, pakkuda teaduse ja tehnoloogia arengule tuginevaid kõrghariduse omandamise võimalusi kõrgharidustaseme kolmel astmel humanitaar-, sotsiaal-, arsti- ning loodus- ja täppisteaduste alal ning osutada õppe-, teadus- ja muul loometegevusel põhinevaid avalikke teenuseid”¹.

Arengukavas nimetab ülikool oma missiooniks: „Olla teadmiste-põhise ühiskonna arengut juhtiv jõud ja järjepidevuse tagaja Eestis, mille täitmiseks edendab Tartu Ülikool teadust, haridust ja kultuuri ning teenib ühiskonda õppe- ja teadustegevuse kaudu, luues rahvusvahelises koostöös eeldused maailmatasemel teadusvaldkondade arenguks ja kandes rahvusülikoolina vastutust Eesti riigi ja rahvuse säilimise eest”². Arengukava peegeldab Eesti haridusseadus (vastu võetud 1992), sõnastatud eesmäärke: „luua soodsad tingimused

¹ Tartu Ülikooli põhikiri. Jõust 01.03.2012.

http://www.ut.ee/livelink_files/1211486.pdf. Külastatud 20.12.2012.

² Tartu Ülikooli arengukava aastani 2015 (A2015), vastu võetud 19.12.2008. a. otsusega nr 69). [http://www.ut.ee/sites/default/files/ut_files/Tartu_%C3%9Clikooli_arengukava_2009-2015_\(A2015\).pdf](http://www.ut.ee/sites/default/files/ut_files/Tartu_%C3%9Clikooli_arengukava_2009-2015_(A2015).pdf) Külastatud 20.12.2012.

isiksuse, perekonna, eesti rahvuse, samuti rahvusvähemuste ja Eesti ühiskonna majandus-, poliitilise ning kultuurielu ja loodushoiu arenguks maailma majanduse ja kultuuri kontekstis kujundada seadusi austavaid ja järgivaid inimesi; luua igapäevale eeldused pidev-õppeks³. Milline on siis õppejõudude roll selles protsessis ja kuidas mõõta nende panust?

Nagu iga organisatsioon, vajab ka ülikool häid protseduure ja regulatsioone, hindamaks, kui hästi/edukalt tema töötajad täidavad institutsiooni eesmärgi. Kuivõrd hariduse andmine ja õpetamine on osa ülikooli missioonist, vajavad ülikoolid teadmist selle kohta, kui hästi nende õppejõud tulevad toime oma haridusliku rolliga e. vastutusega, mis neile on antud tudengite õpetamisel ja juhendamisel. Nagu väidab kõrghariduse uurija Dee Fink (2008: 4), tuleb seesugust protseduuri ülikoolis läbi viia viisil, mis toetaks olulisi organisatoorseid vajadusi: õppejõud, kes õpetavad, vajavad tagasisidet, mis neid motiveeriks ja võimaldaks neil teada, kui hästi neil läheb, aga ka seda, kuidas olla oma töös veelgi tõhusam, ehk kuidas olla haaratud jätkuvasse professionaalsesse arengusse õppejõuna.

Õpetamise ja õppejõu positsiooni komplitseeritust ülikoolis on käsitlenud mitmed autorid (Fink 2008; Malcolm & Zukas 2009; Åkerlind 2011), kes on sarnasel seisukohal, et teaduse hindamine ja struktuurid, mille sees see ilmneb, on täiesti eraldiseisvad õpetamiskvaliteedi raamistikest, kuigi samas ei saa rääkida õpetamise kvaliteedist, võmata arvesse ka teaduse olemust ja distsiplinaarset mõju ülikoolis õpetamise diskursusele. Samal ajal ilmneb aruteludes akadeemilise õpetamise üle hoiak, et teadus ja õpetamine on fundamentaalselt erinevad tegevused, mis omavahel suhestuvad vähesel määral või üldse mitte. Seesugused arutelud rõhuvad tugevalt metafoorile õppimisest kui omandamisest (Sfard 1998: 8), lähtuvalt mehhanistlikust hoiakust, et teadus on teadmiste juurdekasv, õpetamine aga selle teadmise edasiandmine.

Selleks, et mõista paremini akadeemilist õppejõutööd, on vaja kaugemale liikuda mõtteviisist, et ülikool on üksnes töökoht, akadeemilisel ametikohal töötaja on nn töövõtja ning et õpetamine ja

³ Eesti Vabariigi Haridusseadus, jõust 01.01.2006. Riigi Teataja
<https://www.riigiteataja.ee/akt/968165>. Külastatud 20.12.2012.

teadus on teineteisest eraldiseisvad tegevused (Malcolm & Zukas 2009: 497). Nagu on leidnud ka Åkerlind (2011: 185), on oluline hoida alal sidusust teaduse ja õpetamise vahel, ning toetada holistilist arengut akadeemilise töötajana (mitte ainult teadlase või õppejõuna).

Urijad on üksmeelel, et küsimus ei ole selles, et teadustulemusi ei peaks hindama, vaid selles, et hinnataks ka õppetöö kvaliteeti ja sellest sõltuks õppejõu karjäär. Vähemalt sama palju kui tema teadustulemustest (Fink 2008; Malcolm & Zukas 2009). Åkerlind (2011: 186) sõnul on oluline just holistiline areng teadlase ja õppejõuna. Üks toetab teist ja kumbki on vajalik teise poole arenguks ning nende teineteisest eraldamine kahjustab mõlema rolli edukat täitmist.

Uurimused (Postareff *et al.* 2008; Åkerlind 2011) tõdevad, et suurepärase õpetamine, mis baseerub uurimisel ja headel õpetamiskustel, toetab enam sügavat õppimist. See nõuab aga ka ülikoolide kui institutsioonide tuge ja õppimist väärtustavat sisemist kultuuri. Ülikooli kui institutsiooni kultuuri ja ideoloogiat õppejõu tööga seoses käsitletud uurijad (Ylijoki 2005; Bleiklie & Kogan 2007; Tynan & Garbett 2007; Fink 2008; Clegg 2008; Trevitt & Perera 2009) on üksmeelel, et situatsioon, kus ülikoolid püüavad kujundada oma avalikku mainet ja tõhustada institutsionaalseid regulatsioone ja aruandlussüsteemi, toimib vastupidiselt sellele, mis on omane toetavale ja koostöisele keskkonnale. Välja tuuakse, et ülikoolides valitseb sageli olukord, kus töökeskkonnas tajutakse usalduslikkuse puudust, süütunnet, ebaturvalisust ja vähest võimalust säilitada autentsust ning kus õppejõud ei saa piisavalt tagasisidet, mistõttu õpetamistöö kvaliteet on suuresti õppejõu enda vastutusel.

Professionaalse identiteedi kujunemise seisukohalt on aga oluline olla toetava kogukonna liige ning teiste kogukonnaliikmete poolt aktsepteeritud. Suhted, hoiakud, väärtused ja normid kogukonnas determineerivad kogukondlikud praktikad ning viisi, kuidas kogukonna liikmed ennast selles kogukonnas määratlevad ning milliseks kujuneb nende professionaalne identiteet (Evans & Rainbird 2002).

Faktor, millest professionaalse identiteedi kujunemine samuti sõltub, on ka erinevate töörollide hierarhiline väärtus, nagu nt tea-

duri või õppejõu roll (Stryker & Burke 2000: 286; Bolander-Laksov, Mann & Dahlgren 2008). Näiteks Bolander-Laksov *et al.* (2008: 130) uuringus leidis ainult iga kolmas osalenu, et õpetamine annab tema karjäärile ülikoolis midagi juurde. Kui suuremas kogukonnas (nagu ülikool) valitseb ideoloogia, et väärtus on ainult teadustulemustel, identifitseerib suurem hulk akadeemilisi töötajaid end samuti sellele vastavalt (Bolander-Laksov *et al.* 2008: 130).

Rolliootused

Professionaalsest identiteedist rääkides ei saa mööda minna töörolliga seotud ootuste temaatikast, kuna rollile esitatavad ootused ning see, kuivõrd need on kooskõlas enesetajuga, mõjutab suurel määral professionaalse identiteedi kujunemist ja töörollis toimimist. Ootused igale rollile on multidimensionaalsed, püüdes ületada lõhet protseduuride/ettekirjutuste ja vajaduste vahel, võttes arvesse väärtusi, ettekujutust, aega, kohta ja teisi muutuvaid asjaolusid. Mida suurem on negatiivne lahknevus ootuste ja tegeliku käitumise vahel, seda suurem on sellega kaasnev rahulolematuse individis (Solomon *et al.* 1985: 101). Probleemid kerkivad olukorras, kui kusagil on lahknevus, mis võib avalduda kahel viisil: 1) indiviidi arusaam oma ülesannetest töörollis erineb tema töö otsese kasutaja arusaamast ja ootustest professionaalse rolli suhtes (õppejõu rolliga seotult on selleks esmalt üliõpilased); 2) indiviidi arusaam oma töörollist ja sellele esitatavatest ootustest lahkneb tööandja omast (Solomon *et al.* 1985: 102). Seesugust olukorda aitab paremini lahti mõtestada skriptiteooria. Roger Schank ja Robert Abelson (1977: 151) defineerivad skripti kui „indiviidi poolt oodatud koherentset sündmuste jada, milles ta on kas osaleja või vaatleja rollis”. Seda üle kandes professionaalsete rolliootuste konteksti võib skripti vaadelda kui indiviidi sisemist infoallikat oma professionaalse rolli täitmise kohta. Selles tähenduses sisaldab skript indiviidi kujuteldud ootusi mingi rolli täitmise osas ning ootusi selles suhtes, kuidas reageerivad teised sellele rollilisele käitumisele, peegeldades kokkuvõttes indiviidi õpitud või kujutletud arusaama oma professionaalsest rollist. Uue töörolliga kohanemise juures võib individ kasutada eelmisele töörollile

sarnaselt struktureeritud mudelit (kogemuse olemasolul), või idealiseeritud skripti, mis võib olla internaliseeritud sotsialiseerumisprotsessi käigus. Idealiseeritud skript võib aga ka piirata indiviidi võimalikku tegevust, kuna on loodud indiviidi varasema käitumusliku repertuaari alusel ega toetu tegelikele vastavas rollis saadud kogemustele. Seega võivad professionaalse identiteedi konstrueerimise aluseks olla ka varasemad (professionaalsed) identiteedid. Uute identiteetide sündi ja uuendamist võib näha kui varasemate kogemuste läbitöötamise tulemust (Nissilä 2007).

John Berry (1997: 10) väitel sõltubki enese määratlemine mingis kultuurikeskkonnas kahest faktorist – sellest, kui atraktiivsena tajutakse mingit kultuuri ja sellest, kuivõrd on sellesse kultuuri sisenejal võimalik säilitada omaenda väärtusi. Kui kõne all on enese määratlemine õppejõuna ülikoolis, siis on oluline mõju sellel, millisel määral jagatakse ülikoolis sarnaseid tähendusi ja väärtusi õppejõu töö suhtes.

Seega on õppejõu professionaalse identiteedi kujunemisel oluline roll sellel, millised on formaalsed rolliootused õppejõule ning kuivõrd langevad need kokku õppejõu enda väärtustega. Seega omab ülikool kui institutsioon oma normide ja väärtustega e. ideoloogiaga suurt mõju õppejõu professionaalse identiteedile, kujundades hoiakud ja suhtumise õppejõu töösse. Need kajastuvad õppejõu vahetus töökeskkonnas, pakkudes professionaalsele identiteedile tuge või mitte. Peter Trowler ja Peter Knight (2000: 73) väidavadki, et igapäevane infovahetus ja suhtlemine kolleegide vahel on määrava tähtsusega õppejõu professionaalse enesemääratluse kujunemise juures.

Viis, kuidas indiviidid ja struktuurid suhestuvad ja selle analüüs aitab aga mõista struktuuride ja nende poolt esindatavate ideoloogiate mõju sellele, kuidas indiviid end selles struktuuris positsioneerib (Fanghanel 2012: 10).

Järgnevalt esitatud uurimuses on välja toodud aastatel 2009–2011 Tartu ülikooli õppejõudude seas läbi viidud kvalitatiivse uuringu andmeid, milles õppejõud kirjeldavad, millisena nad tajuvad oma töös endale esitatud ootusi ning kuivõrd on need kooskõlas ülikooli poolt esitatud formaalsete ootustega. Selleks analüüsin Tartu ülikoolis õppejõudude tööd reguleerivaid dokumente, mis diskursiivse praktikana esindavad Tartu ülikooli ideoloogiat õppejõutööga seoses

ja omakorda mõjutavad õppejõudude professionaalse enesemääratluse kujunemist.

Uurimuse valim ja metoodika

Uurimuse andmestik koosneb kahest osast. Esimese osa moodustavad õppejõudude tööd reguleerivad dokumendid Tartu ülikoolis: „Tartu ülikooli akadeemilise personali ametijuhendid” (jõustunud 01.10.2010)⁴, „Õppejõudude ja teadustöötajate ametinõuded” (jõustunud 01.01.2012)⁵, „Õppejõudude ja teadustöötajate ametikohtade täitmise kord” (jõustunud 01.07.2012)⁶, „Õppejõudude ja teadustöötajate atesteerimise kord” (jõustunud 01.07.2012)⁷ ning „Akadeemilise töötaja aastaaruande aruandluse kord” (jõustunud 01.01. 2007)⁸ ja „Akadeemilise töötaja aastaaruande täitmise juhend 2010”⁹.

Teine osa andmestikust on 2009–2011 Tartu ülikoolis toimunud nelja õppejõukoolituse „Õppejõult õppejõule” käigus kogutud materjalid ja poolstruktureeritud intervjuud koolitustel osalenud õppejõududega. Kokku osales 21 õppejõudu kõigist neljast valdkonnast: reaali- ja loodusteadused (n=7), humanitaaria (n=4), sotsiaalteadused (n=9), meditsiin (n=1).

Koolituse käigus kogutud materjali moodustavad osalejate soovitatud ülesannete kirjalikud jäädvustused. Erinevate ülesannete seas olid refleksiooniülesanded, milles paluti osalejaid reflekteerida muuhulgas ka selle üle, millisena tajuvad nad endale kui õppejõule esitatavaid ootusi.

Ülesande kui terviku eesmärk koolituse kontekstis oli toetada õppejõudude eneserefleksiooni ning aidata teadvustada oma professionaalse identiteedi aluseks olevaid arusaamu. Uurimuse kontekstis andis aga seesugune ülesanne mitmetahulise võimaluse koguda ja analüüsida andmeid, mis olid loodud koolitusel toimunud refleksiooniprotsessi käigus, mitte uurimise eesmärgil. Hiljem lisandusid

⁴ http://www.ut.ee/livelink_files/1201260.pdf

⁵ http://www.ut.ee/livelink_files/8222506.pdf

⁶ http://www.ut.ee/livelink_files/8222586.pdf

⁷ http://www.ut.ee/livelink_files/8222418.pdf

⁸ http://www.ut.ee/livelink_files/1201126.pdf

⁹ https://siseveeb.ut.ee/c/document_library/get_file?uuid=376a4b2f-3a49-4281-9e74-8be5aeedd130&groupId=10156

nõusoleku andnud osalejate kirjalikele andmetele uurimisintervjuud.

Andmete analüüsimise esimeses etapis analüüsiti ülikooli dokumente eesmärgiga leida regulatsioone, mis puudutavad õppejõutööle esitatavaid ootusi ja nõudeid ning töö tulemuslikkuse hindamise aluseid. Teises analüüsietapis käsitleti õppejõudude loodud kirjalikku materjali (kirjeldatud tajutud ootused). Kolmandas etapis kõrvutati iga osaleja kirjalikke andmeid vastavalt intervjuus antud selgitustega. Neljandas etapis kõrvutati dokumentide analüüsi tulemusi uurimuses osalenute kirjeldatud ootustega eesmärgiga leida kattuvusi ja lahknevusi ülikooli poolt esitatud formaalsete ootuste ja õppejõudude kirjeldatud tajutud ootuste vahel.

Tulemused ja arutelu

Tartu Ülikooli normid õppejõu tööga seoses

Järgnevalt on esitatud analüüs, mis käsitleb Tartu Ülikoolis kehtivat dokumentatsiooni ja regulatsioone, mis korraldavad õppejõu tööd, sellele esitatavaid ootusi ja nõudeid ning mis seeläbi võiks omakorda peegeldada ka ülikooli kui institutsiooni ideoloogiat õpetamisega seoses.

Nagu eespool kirjeldatud dokumentidest ilmneb, on ülikooli ülesandeks nii haridusseadusest kui ülikooli missioonist ja eesmärgist tulenevalt edendada kõrgharidusteadust, haridust ja kultuuri ning seeläbi teenida ühiskonda. Nendest raamistikest lähtuvalt on üles ehitatud ka Tartu ülikooli toimimine ja regulatsioonid, mis korraldavad akadeemilise töötajaskonna tööd ning mis kajastavad omakorda ülikooli institutsionaalset ideoloogiat.

Tartu Ülikoolis reguleerivad akadeemilise personali tööd mitmed dokumendid. Peamised neist on „Tartu ülikooli akadeemilise personali ametijuhendid” (kinnitatud 25.06.1999, viimati muudetud 01.10.2010) ning „Õppejõudude ja teadustöötajate ametinõuded” (kinnitatud 01.10.2010, viimati muudetud 28.09.2012). Lisaks kuuluvad õppejõu tööd reguleerivate dokumentide hulka ka „Õppejõudude ja teadustöötajate ametikohtade täitmise kord” (jõustunud 01.07.2012), „Õppejõudude ja teadustöötajate atesteerimise kord”

(jõustunud 01.07.2012) ning „Akadeemilise töötaja aruandluse kord” (jõustunud 01.01.2007), mis kehtestavad regulatsioonid, mille alusel toimub akadeemiliste ametikohtade täitmine ja tehtud töö hindamine. Kaks esimest dokumenti on oma olemuselt normatiivsed, kirjeldades nõudeid ja kohustusi, mida õppejõu ametikohal töötamine endaga kaasa toob, viimased sätestavad kontrollivormid, mis võimaldavad institutsionaalselt hinnata akadeemilise töö tulemusi ning teha otsuseid töötaja suhtes. Siinkohal on aga huvi-pakkuv, mida nimetatud dokumentides esile tuuakse.

Dokumendis „Õppejõudude ja teadustöötajate ametinõuded” (vastu võetud 01.10.2010, viimati muudetud 28.09.2012) on õpetamisega seotud ametikohtadel tööle asujatele esitatud erinevaid kvalifikatsiooni ja teadustöö tulemuslikkusega seonduvaid nõudeid. Näiteks lektori ametikohal on nõutav Eesti magistrikraad või sellele vastav kvalifikatsioon. Alates 01.01.2018 Eesti doktorikraad või sellele vastav kvalifikatsioon (jõustunud 01.01.2012, punkt 13), dotsendi ametikohal vastavalt doktorikraad või sellele vastav kvalifikatsioon (punkt 8.1). Samuti eeldatakse lektori ametikohal pädevust oma erialal õpetada kõrghariduse kahel esimesel astmel, sealhulgas pidada loenguid ja juhendada kõrghariduse esimese astme üliõpilasi (punkt 14), ning kandidaat peab olema teinud rahvusvahelisel tasemel teadustööd vähemalt 2/3 doktoritöö mahus (punkt 15). Dot-sendi ametikohal võib õpetada kõigil kõrghariduse astmetel ning kasvavad nõudmised teadustöö mahule. Samuti nõutakse ka jätkuvat teaduslikku aktiivsust ning edukust teadusgrantide saamisel.

Tagasisivalimisel ametikohale hinnatakse viimase töölepingu perioodi tööd, sealhulgas üliõpilaste juhendamise tulemuslikkust (jõustunud 01.01.2012) ning pädevust täita ülikooli akadeemilise personali ametijuhendites ette nähtud teadustöö ja arendustegevuse, õppe- ja õppe-metoodilise töö ning muid ülesandeid (punktid 12, 17).

Silma jääb asjaolu, et õpetamisoskust või sellega seotud kvalifikatsiooni otseselt ametinõuetes ei nimetata. Õppetööd puudutava eeldusena võib käsitleda siiski nõuet pädevusele oma erialal õpetada (punkt 14 ja 8.2) ja õppetöö kogemust ülikoolis, mis oma mahult ja tasemelt vastab vähemalt kahele tööaastale vastavalt lektori või assistendi ametikohal (punkt 10.1 ja 16). Soovitusliku eeldusena nimetatakse üliõpilaste juhendamise ja e-õppe läbiviimise kogemust

(punkt 16) ning dotsendi ametikohal õpikute koostamist (punkt 10.2). Samas ei viidata tagasisivalimisel otseselt õppetöö läbiviimisega seonduva hindamisele. See on kooskõlas Bolander-Laksov *et al.* (2008) uurimusega, milles leiti, et ülikoolis õpetamise kvaliteet ei mõjuta õppejõu karjääri. Selle asemel hinnatakse ka Tartu ülikoolis juhendamise tulemuslikkust, mis annab tunnistust üliõpilase edukusest, kuid ei võimalda teha järeldusi õppejõu õpetamistegevuse kvaliteedi kohta.

Kuigi enamik dokumendis kirjeldatud nõudeid kirjeldavad erinevaid kvantitatiivseid näitajaid, mille alusel mõõta kandidaadi vastavust ametikoha nõuetele ning õpetamise kvaliteedile ja selle hindamisele eraldi tähelepanu ei pöörata, on kirjeldatud dokumendi üldnõuetes (punkt 2) mõned erandid, milleks on mõned uuendused dokumendis (kehtestatud 28.09.2012) õppejõu ametikohale sobivuse hindamisel, mis võtavad arvesse ka kvalitatiivseid kategooriaid. Üheks selliseks on punkt 2.3, mis on sisse toonud uue arvestatava õppevormina e-õppe ning sama punkti viimane lause, mis viitab üliõpilastelt saadud tagasiside arvestamisele õppetöö hindamisel. See tõstatab omakorda küsimuse, kuivõrd piisav on üksnes üliõpilaste poolt õppeainetele antava tagasiside arvestamine ning kuivõrd toetavat ja arendavat rolli see õppejõutöös omab, kui lähtuda põhimõttest, et tagasiside peaks olema ennekõike informeeriv ja motiveeriv (Dee Fink 2008). Samuti on lisandunud viide (punkt 2.4) õppejõu enesetäiendamisele just õpetamisoskuste alases täiendusõppes, mis viitab õppejõu enesetäiendamise sisule, mitte ei esita ainult enesetäiendamise kui tegevuse nõuet ametikohale kandideerimisel. Nimetatud muutused annavad tunnistust ülikooli vajadusest täiustada õppejõu ametikohale kandideerimise tingimusi. Paraku ei ole õppejõu töö tulemuslikkuse hindamise aluseks olevas dokumendis, milleks on ametijuhend, märgata veel tendentse, mis viitaks sarnastele suundumustele.

Ametijuhendis (Tartu Ülikooli akadeemilise personali ametijuhendid (kinnitatud 25.06.1999, viimati muudetud 01.10.2010)) kirjeldatakse (punkt 1) akadeemilise töötaja erinevaid tööülesandeid, mille hulka kuulub lisaks teadus- ja arendustegevusele ka õppetöö läbiviimine. Kui teadus- ja arendustegevuse kirjeldamisele on ametijuhendis pühendatud 14 punkti erinevates alalõikudes, mis kirjel-

davad erinevaid teadusega seonduvaid tegevusi, mida akadeemiline töötaja peab ülikoolis töötades läbi viima, siis õppetööga seonduvat kirjeldatakse ametijuhendis 8 punktiga. Õppetööks loetakse ametijuhendi punkt 1.4 kohaselt: auditoorset tööd (loengud, praktikumid, harjutustunnid, laboratoorsed tööd, seminarid, kollokviumid), sh täiendõppes ja avatud ülikoolis, konsultatsioone, üliõpilaste praktika korraldamist ja juhendamist, üliõpilaste (sealhulgas magistrantide ja doktorantide) ning avatud ülikoolis õppijate juhendamist, üliõpilaste töö kontrollimist ja hindamist, praktikaaruannete, seminari-tööde, lõputööde retsenseerimist, väitekirjade oponeerimist jms. Õppetöö alla loetakse ka uute üliõpilaste vastuvõtukatsete korraldamine ja läbiviimine. Lisaks on õppejõu tööülesandeks ka õppemetoodiline töö, milleks on (punkt 1.5): auditoorse õppetöö ettevalmistamine, õppevahendite ja metoodiliste abimaterjalide koostamine, vajalike õpikute valimine ning kokkuleppel ka nende koostamine, osalemine aineprogrammide ning õppekavade koostamises. Need kirjeldused annavad ülevaate erinevatest ülesannetest, mida õpetamisega seoses tuleb akadeemilises töös täita. Nimetatud tegevuste ülevaade sisaldab õppetöö ja õpetamise juurde lahutamatuult kuuluvaid tegevusi, mille täitmine peaks tagama, et õppetöö on kvaliteetselt läbi viidud ning võiks oletada, et seesugune diskursus peegeldab ideoloogiat, et õppetöö kvaliteet on oluline. Samas ei võimalda ametiülesannete loetelu seesugust järelust teha, kuna üksnes tööülesannete loetelu esitamine annab vaid ülevaate, mida on vaja teha, aga ei määratle, kuidas nimetatud ülesandeid tuleb täita. See ei selgu ka ametijuhendi teises osas, kus kirjeldatakse ametiülesandeid ametikohtade kaupa, kus täpsustamist leiavad vaid tööde maht ja koormused ning see, milliseid ülesandeid üldloetelust mingil ametikohal on vaja täita. Näiteks lektori tööülesandeks (punkt 3.1–3.4) on läbi viia auditoorset tööd 288 akadeemilist tundi kalendriaastas, juhendada üliõpilasi, ning teha teadustööd vähemalt poole doktoritöö mahus. Struktuuriüksuse juhi ettepanekul võib lektori teadustöö kohustust vähendada ka õppetöö koormuse tõstmise arvel.

Seejuures torkab lektori töökirjelduse esimese punkti (3.1) juures silma esimene lause, kus õppetöö läbiviimist nimetatakse lektori „õiguseks”, mis on vastuolus kogu ametijuhendi üldosas kirjelda-

tuga, kus õppetöö läbiviimine on akadeemilise töötaja „tööülesanne”:

3.1 Lektori ametikoht annab õiguse pidada loenguid ja võtta vastu eksameid ja arvestusi („Tartu ülikooli akadeemilise personali ametijuhendid” (jõustunud 01.10.2010))

See lause võimaldab tõlgendust, et lektoriameti puhul on õpetamiseks vaja eraldi luba e. „õigust” ning äratav küsimusi lektori läbi viidud õppetöö hindamise ja väärtustamise kohta.

Kõrgematel akadeemilistel ametipositsioonidel (dotsent, professor) kasvavad ametijuhendis nõudmised teadustegevuse mahule ning samas väheneb nõutava õppetöö maht. Ametijuhendis peegelduv oleks justkui kooskõlas arusaamaga, mis väärtustab holistilist arengut teadlase ja õppejõuna (Åkerlind 2011: 186). Ometi seab selle küsimuse alla viis, kuidas nimetatud arengut hinnatakse, aga sellest veidi allpool. Ainsana on dotsendi ametikoha kirjelduse juures ära märgitud tema töö edukuse hindamise aluseid, milleks on tulemuslikkus üliõpilaste juhendamisel (punkt 2.2) ja tema suutlikkus leida vahendeid teadustööks (eelkõige uurimistoetusi) (punkt 2.3).

Võib küsida, et ehk ei olegi ametijuhendi ülesandeks kirjeldada tööülesandeid kvalitatiivselt. Samas on akadeemilise töötaja ametinõuetes tendents, mis viitavad kvalitatiivsetele nõuetele õppejõu-ametisse kandideerija puhul. Seega võiks eeldada, et need dokumendid esindavad ühesugust ideoloogiat, nõudes lisaks kvantitatiivsete tööle esitatud tingimuste täitmisele ka kvaliteeti. Paraku ei pööra (õppetöö) kvalitatiivsele poolele tähelepanu ka akadeemilise töötaja aruanne (vt „Akadeemilise töötaja aastaaruande täitmise juhend 2010”)¹⁰. Kord aastas täidetavas akadeemilises aruandes, mis on aluseks akadeemilise töötaja töö tulemuslikkuse hindamisel („Akadeemilise töötaja aastaaruande aruandluse kord” (jõustunud 01.01.2007))¹¹ kajastatud valdkonnad tulenevad akadeemilise personali ametijuhenditest ja on sellega kooskõlas. Kui ametijuhend kirjeldab tööülesandeid, siis aruandes on vaja esitada arvulised andmed nende

¹⁰ https://siseveeb.ut.ee/c/document_library/get_file?uuid=376a4b2f-3a49-4281-9e74-8be5aeedd130&groupId=10156

¹¹ http://www.ut.ee/livelink_files/1201126.pdf

ülesannete täitmise kohta. Nt teadustöö kohta tuleb esitada ETISE publikatsioonide nimekirj, ning loetelu osalemisest erinevates organisatsioonides ja projektides. Õppetöö koha pealt esitatakse andmed auditoorse töö aja ja ainepunktide mahu ning aine sooritanud õppijate arvu kohta, samuti juhendatavate arvu kohta. Lisaks ameti-juhendis kirjeldatud nõutavatele tegevustele küsitakse aruandes ka tegevuse kohta mentorõppejõuna, kuid sarnaselt teiste aruandlus-aluste küsimustega ei nõuta siingi muud kui juhendatavate arvu. Tegevuste kokkuvõtte esitamine on vabatahtlik.

Akadeemilise aruande täitmine on aluseks akadeemilise töötaja atesteerimisel („Õppejõudude ja teadustöötajate atesteerimise kord” (vastu võetud 01.10.2010, muudetud 01.07.2012)). Atesteerimine leiab aset üks kord valimisperioodi jooksul ning selle käigus antakse hinnang, kas töötaja ja tema tulemused vastavad ametinõuetele. Lisaks akadeemilisele aruandele (punkt 7.1) arvestatakse atesteerimisel akadeemilise ametikoha ametinõudeid (punkt 7.), struktuuri-üksuse juhi hinnangut töötaja töötulemuste kohta (kui atesteerib komisjon) (punkt 7.3). Uuendusena on atesteerimise aluseks üliõpilaste tagasiside töötaja kohta õpetamise ja õppeainete hindamisel ning muid erinevaid atesteerimises osalejate hinnangul vajaminevaid materjale (punkt 7.4).

Kuigi atesteerimise aluseks on ka akadeemilised aruanded, on tähelepanuväärne, et nüüdsest on ka üliõpilaste tagasiside õpetamisele atesteerimise juures arvesse võetav. See on kooskõlas akadeemilise töötaja ametinõuete üldosas kirjeldatuga ja on üks tendents, mis viitab, et Tartu ülikool on ka õppetöö kvaliteedile tähelepanu pööramas. Seda enam, et tagasisidet õppeainetele on üliõpilastelt kogutud Tartu ülikoolis juba aastaid ning siiani ei ole kogutud andmeid kasutatud süsteemselt muuks kui aasta õppejõu valimise aluseks. Samas, nagu eespool mainitud, jääb kahtlus, kuivõrd piisav õppetöö kvaliteedi hindamiseks on üksnes üliõpilaste tagasiside arvestamine ning kuivõrd toetavat funktsiooni seesugune tagasiside süsteem omab õppejõule (Dee Fink 2008).

Kuigi tõin välja mõned uuendused, mis dokumentides annavad tunnistust ka kvalitatiivsest lähenemisest õppetööle, on ülikooli üldine diskursus siiani olnud suunatud pigem kvantiteedile ning pöörab töö tulemuslikkuse hindamisel rohkem tähelepanu õpetamise ja

teadusega seotud arvulistele näitajatele. See peegeldab ideoloogiat, mille kohaselt õppetöö ja selle läbiviimise kvaliteet ei ole ülikoolis töötamise tulemuslikkuse hindamise seisukohast esikohal ja annab alust oletada, et Tartu ülikooli ideoloogia on aluseks organisatsioonikultuurile ja väärtustele, mis ei toeta õppejõu kui õppetöö läbiviija professionaalset identiteeti, kuna tema tegevuse sisule ei pöörata tähelepanu. Seda arusaama toetavad ka uurimuse teise andmestiku (õppejõudude kirjeldused selle kohta, millisena nad tajuvad oma tööle esitatavaid ootusi) tulemused.

Õppejõudude poolt tajutud ootused

Teise andmestiku moodustavad andmed, mille kogumiseks paluti õppejõududel reflekteerida selle üle, kes on need osapooled, kes õppejõudude hinnangul neile ootusi esitavad ning seejärel kirjeldada ka nende ootuste sisu.

Ootuste esitajatena kirjeldati kolme osapoolt, kelleks olid kolleegid, üliõpilased ja ülikool e. administratsioon. Enim olid kirjeldatud tajutud ootustest seotud üliõpilaste ja ülikooliga. Vähem (ainult 3 korral) kirjeldati ootuste esitajatena kolleege. Nende poolt esitatavate ootustena kirjeldati ootust *vastastikusele mõistmisele* ja *toetusele*, ja üks osaleja nimetas ka *koostööd*. Asjaolu, et kolleege nimetati ootuste esitajatena vähem ning ka tõsiasi, et kolleegide poolt tajutakse endale esitatavat vähe ootusi võib viidata tõsiasjale, et suhtlus ning kontakt kolleegidega ei ole väga tihe, mida kinnitavad ka intervjuud:

Tunnen toetust oma tööle kolleegide poolt väga vähe ja see ongi põhjus, miks ma otsin igasuguseid (koostöö) võimalusi väljastpoolt” (naine, haridusteadused)

See omakorda aga kinnitab väidet, et ülikooli õppejõud on oma töökeskkonnas kollegiaalses mõttes sageli isoleeritud ja lahendavad õppetööga seotud küsimusi enamasti üksi (Clegg 2008; Trevitt & Perera 2009).

Sageli on isoleerituse tunne seotud ka tajuga, et õppetöö ei ole kolleegide seas väärtustatud ja huvipakkuv:

Tulin siia kursusele, et oleks inimesi, kellega õpetamise üle arutada – oma osakonnas olen ma sisuliselt üksinda, eriti, mis puudutab õppetööga seotud küsimusi. (naine, reaalteadused)

Selline lähenemine seostub ka Klara Bolander-Laksov *et al.* (2008) uurimuses toodud seisukohaga, et ülikooli töötajaskonna väärtushierarhias ei tajuta õppetööd kui väärtuslikku ja kasutoovat tegevust. See, millist väärtust oma tegevusele omistatakse ja kuivõrd see saab osaks professionaalsest identiteedist, sõltub sellest, kuivõrd ja millist väärtust ning toetust tajutakse töökeskkonnas sellele omistatavat (McCall, Simmons, 1978: 74; Stryker, Burke 2000: 286) ning milliseid ootusi tajuvad õppejõud endale oma professionaalses tegevuses esitatavat (Solomon *et al.* 1985: 101).

Üliõpilasi nimetasid endale ootuse esitajana kõik uurimuses osalenud. Üliõpilaste-poolse ootusena tajutakse selliseid õpetamisega seonduvaid momente, nagu *juhendamine, tagasiside andmine, hea õpetamine*. Samas jagatakse arvamust, et üliõpilased ootavad õppejõult ka *innustamist, energiat, toetust, paindlikkust, õiglust, kogemuste jagamist*, et õppejõul oleks *lai silmaring* ning, et ta *suudaks tuua näiteid, luua seoseid, anda uusi teadmisi ja uusi vaatenurki*. Intervjuudes antud selgitustes rõhutati, et üliõpilasi tajuti kui õppetöö kvaliteedile nõudmiste ja ootuste esitajat ja indikaatorit, kes peegeldab kohe õppetöö kvaliteediga seonduvaid puudujääke, mis võivad olla väljendunud nii õppetöö tulemustes, kui ka olla õppejõule tajutavad auditooriumis toimuva põhjal:

Ma saan ju kohe nende näost aru, kui ma tegelikult pole tasemel (naine, bioloogia).

Samas kirjeldati intervjuudes, et ootustega, mida tajutakse üliõpilaste poolt, on seotud ka õppejõudude endi soov olla hea õppejõud, aidata üliõpilastel saavutada uut teadmiste taset või panna nad midagi mõistma. Seda kirjeldavad sellised üliõpilaste ootused, mis viitavad seostatud õpetamisele, mis on maailmapilti avardav, näideterohke jne.

Ülikool kui ootuste esitaja oli kirjeldatud konkreetse ülemuse või abstraktsema administratiivse kontrolli kaudu. Ootused selles kate-

goorias olid valdavalt seotud erinevate ülesannete täitmisega, nagu *projektide kirjutamine, organisatoorne tegevus, publitseerimine, doktorikraadi ja /või teadustöö tegemine, eriala populariseerimine*. Lisaks tajuti töandjapoolse ootusena ka nõuet olla *kohusetundlik, põhjalik, töökas ja täpne*.

Huvipakkuv ootuste kirjeldamise juures oligi asjaolu, et ülikooli-poolsete ootustena kirjeldati peamiselt teaduse ja organisatoorse tööga seotud tegevusi ja ülesannete täitmist.

Õppetööga seonduv oli kirjeldatud ainult üliõpilaste poolt tajutud ootusena ning seejuures olid ootused ka kvalitatiivseid kategooriaid hõlmavaid, olles seotud õppejõutöö sisu ja tasemega. Intervjuudes sellele tendentsile selgitust küsides ilmnas vastustest, et õppejõud tajuvad, et õppetöö kvaliteet ja see, kuidas ja millisel tasemel õppejõuna oma tööd tehakse, ei ole ülikoolis väärtustatud, mistõttu seda ka ootusena endale ülikooli poolt ei tajuta:

Mulle tundub, et ülikoolis ei huvita kedagi tegelikult see, kuidas sa õpetad (naine, bioloogia).

Niisiis, ootused, mida õppejõud tajusid kolleegide ja üliõpilaste poolt, olid seotud peamiselt kvalitatiivsete aspektidega, kirjeldades ootusi isikuomadustele, õpetamisoskustele ja teadmistele, mida ükski regulatsioon ülikoolis ei kirjelda. Samas ootused, mida kirjeldati tajutavat administratsiooni poolt, ei lange kvalitatiivsetesse kategooriatesse, vaid on seotud samade tegevustega, mida kirjeldatakse ülikooli regulatsioonides (ametinõuded, ametijuhend). Seega langevad õppejõudude tajutud ülikooli ootused kokku sellega, mida ülikool oma dokumentides neilt ka tegelikkuses regulatsioonide põhjal ootab. Samas aga võib täheldada vastuolu ülikooli esitatavate õppejõudude poolt tajutud ootuste ja üliõpilaste oodatava vahel. Kui ühelt poolt tajuvad õppejõud, et üliõpilased ootavad neilt orienteeritust kvalitatiivsete väärtuste edendamisele oma töös, siis teisalt ei toeta sellist suundumust ülikooli regulatsioonides esindatud diskursus, milles õppejõutööd hinnatakse peamiselt kvantitatiivsetel alustel. Mõned üksikud uuendused ametinõuetes ja atesteerimise korras on veel sedavõrd värsked, et õppejõudude seas läbiviidud uuringu toimumise ajaks ei olnud õppejõududel selle kohta

informatsiooni. Seejuures on muutuste kaal ja osatähtsus ülikooli regulatsioonis marginaalne ja erinevad dokumendid ei ole muutusalustes küsimustes omavahel kooskõlas (ametinõuded vs. ametijuhendid). On keeruline ennustada, millal jõuavad muutused kogu ülikooli õpetamisega seonduvasse diskursusesse tervikuna ning muudavad üldisemalt ülikooli õpetamisalast ideoloogiat.

Kokkuvõte

Artiklis esitatud uurimistulemuste põhjal võib teha kokkuvõtte, et Tartu ülikoolis on vastutus õppekvaliteedi eest ennekõike õppejõul endal. Ülikool esindab diskursust, milles õppetöö tulemuslikkuse hindamise aluseks on ainult kvantitatiivsed ja/või teadustööga seotud näitajad. Selline tõdemus viitab ülikoolis kui institutsioonis valitsevale ideoloogiale, milles peetakse oluliseks mõõta akadeemilist tööd arvuliste näitajate abil, pööramata tähelepanu selle sisule. See aga mõjutab otseselt seda, millist väärtust omistatakse ülikoolis nii õpetamisele ja selle kvaliteedile ning omakorda ka seda, millisena tajutakse ülikoolis oma rolli õppejõuna ja kuivõrd on toetatud õppejõu professionaalne identiteet. Kirjeldatud olukord loob eeldused töökeskkonnale, mis ei toeta kollegiaalsust ja koostööd, vaid põhjustab konkureerimist ja isolatsiooni, kuivõrd töös hinnatakse ja ametikohale tagasivalimisel lähevad arvesse ennekõike arvulised näitajad. Artiklis esitatud tulemused kirjeldavad ülikooli seesugust toimimismudelit, mis ei toeta kollegiaalsust ja peegeldab managerismi. Seesugusele mudelile, milles on oluline tulemuslikkus ja majanduslik efektiivsus akadeemilises töös, on viidanud ka paljud varasemad uurijad (Henkel 2005; Kogan 2000, Ylijoki 2005). Seesugust toimimismudelit esindavas ülikoolis on üksik õppejõud suures sõltuvuses institutsioonist, ning nagu uurimused näitavad, soodustab see olukord formaalset ning fabritseerivat hoiakut töö suhtes (Ylijoki 2005: 557; Clegg 2008: 342). Selline situatsioon ei loo soodsaid eeldusi õppejõutöö sisulise kvaliteedi tagamiseks ja väärtustamiseks. Veelgi enam, kuna väline väärtushierarhia on aluseks ka identiteedis sisemise väärtushierarhia kujunemisele (Stryker & Burke 2000: 286), siis institutsiooni poolt esitatud normid ja väärtused,

milles õppejõu töö sisu ja kvaliteet ei ole väärtustatud, ei toeta ka õppejõu positsiooni väärtust ning seega ka tema professionaalse identiteedi kujunemist.

Märgatav vastuolu õppejõu poolt tajutavate ja tema tööle esitavate formaalsete ootuste vahel ning olukord, milles õppejõud tunnevad, et õpetamine ei ole väärtustatud ja selle kvaliteet ei ole aluseks nende töö hindamise juures, tähendab, et ülikool ei pruugi toetada üliõpilaste sügavat õppimist ning see võib takistada ülikoolil pakumast konkurentsivõimelist nüüdisaegset õpet. See tõstab esile vajaduse teha korrektiivse ülikooli regulatsioonides ja luua õppejõutööle tingimused, mis enam toetaks õppejõudu ja looks soodsamad eeldused tema professionaalse identiteedi kujunemisele.

Kirjandus

- Åkerlind, Gerlese 2011. Separating the 'teaching' from the 'academic': possible unintended Consequences. *Teaching in Higher Education* 16(2): 183–195.
- Barthes, Roland 2004. *Mütoloogiad*. Tallinn: Varrak.
- Berry, John W. 1980. *Social and cultural change*. – H.C.Triandis & R.W. Brislin (Eds.). *Handbook of cross cultural psychology* 5. Boston: Allyn & Bacon, 211–280.
- Bleiklie, Ivar & Kogan, Maurice 2007. Organization and Governance of Universities. *Higher Education Policy* 20: 477–449.
- Bolander-Laksov, Klara; Mann, Sarah; Dahlgren, Lars 2008. Developing a community of practice around teaching: a case study. *Higher Education Research & Development* 27(2): 121–132.
- Burke, Peter & Stets, Jan 2003. A Sociological Approach to Self and Identity. – Leary, M. and Tangney, J. (Eds.) *Handbook of Self and Identity*, Guilford Press, 128–152.
- Chia, Robert 2000. Discourse Analysis as Organizational Analysis. *Organization. A debate on discourse* 7(3): 513–518.
- Clegg, Sue 2008. Academic identities under threat? *British Educational Research Journal*, 34(3): 329–345.
- Coldron, John & Smith, Robin. 1999. Active location in teachers' construction of their professional identities. *Journal of curriculum studies* 31(6): 711–726.

- Dijk, Teun van 1997. The Study of Discourse. – T. van Dijk (ed.). *Discourse studies: a multidisciplinary introduction*. Vol. 1. *Discourse as structure and process*. London: Sage, 1–34.
- Dijk, Teun van 2001. Discourse, Ideology and Context. *Folia Linguistica* XXXV (1/2): 12–40.
- Eagleton, Terry 1991. *Ideology. An Introduction*. London: Verso.
- Entwistle, Noel 2009. *Teaching for Understanding at University*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Evans, Karen & Rainbird, Helen 2002. The significance of workplace learning for a 'learning society'. – K. Evans, P. Hodgkinson, & L. Unwin (Eds.). *Working to learn: Transforming learning in the workplace*. London: Kogan Page, 7–28.
- Fanghanel, Joelle 2012. *Being an Academic*. New York: Routledge.
- Fink, Dee 2008. Evaluating Teaching: A new Approach to an Old Problem. – Douglas Reimondo Robertson, Linda B. Nilsson (Eds.). *To Improve the Academy* (= Resources for Faculty, Instructional, and Organizational Development 26), 3–21.
- Haamer, Anu 2012. Ideaalide kaudu professionaalse identiteedini. *Acta Semiotica Estica* 9: 201–228.
- Harris, Sue 2005. Rethinking academic identities in neo-liberal times. *Teaching in Higher Education* 10(4): 421–433.
- Henkel, Mary 2005. Academic identity and autonomy revisited. – I. Bleiklie, & M. Henkel, (Eds.), *Governing Knowledge* (= *Higher Education Dynamics* 9): 145–165.
- Hodge, Bob & Coronado, Gabriela 2006. Mexico Inc. Discourse Analysis and the Triumph of Managerialism. *Organization* 13: 529.
- Hodge, Bob & Kress, Gunther 1988. *Social Semiotics*. Oxford: Polity Press.
- Kogan, Maurice 2000. Higher education communities and academic identity. *Higher Education Quarterly* 54(3): 207–216.
- Lauriala, Anneli & Kukkonen, Maria. 2005. Ammatillisen identiteetti rakentuminen harjoittelusituaatioissa. – Kohtaamisia ja kasvun paikkoja opetusharjoittelussa: Vuoropuhelua ohjauksen kehittämiseksi. Väisänen, P., Atjonen, P. (Toim). *Suomen harjoittelukoulujen vuosikirja 3*. Joensuun Yliopistopaino, 91–107.
- Malcolm, Janice & Zukas, Miriam 2009. Making a mess of academic work: experience, purpose and identity. *Teaching in Higher Education* 14(5): 495–506.

- McCall, George J. & Simmons, Jerry Laird 1978. *Identities and Interactions: An Examination of human Associations in Everyday Life*. New York: The Free Press.
- Nissilä, Sade Pirkko 2007. Opettajan Ammati identiteetti. – M. Jääskeläinen et al. (toim.). *Ammatikasvatuksen Soihdunkantoa*. Jyväskylä: PS-Kustannus.
- Purvis, Trevor & Hunt, Alan 1993. Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology. *The British Journal of Sociology* 44 (3): 473–499.
- Postareff, Liisa, Lindblom-Ylänne, Sari & Nevgi, Anne 2008. A follow-up study of the effect of pedagogical training on teaching in higher education. *Higher Education* 56(1): 29–43.
- Schank, Roger C. & Abelson, Robert P. 1977. *Scripts, plans and understanding*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.
- Sfard, Anna 1998. On Two Metaphors for Learning and the Dangers of Choosing Just One. *Educational Researcher* 27(2): 4–13.
- Solomon, Michael, R., Surprenant, Carol; Czepiel, John, A. & Gutman, Evelyn 1985. A Role Theory Perspective on Dyadic Interactions. *Journal of Marketing* 49 (1): 99–111.
- Stamper, Ronald; Liu, Kecheng; Hafkamp, Mark & Ades, Yasser 2000. Understanding the roles of signs and norms in organizations – a semiotic approach to information systems design. *Behaviour & Information Technology* 19(1): 15–27.
- Stenberg, Katariina 2011. *Working with identities – promoting student teachers' professional development*. Research Report 321. Academic Dissertation. University of Helsinki.
- Stryker, Sheldon & Burke, Peter. 2000. The Past, Present, and Future of an Identity Theory. *Social Psychology Quarterly* 63(4): 284–297.
- Swennen, Anja; Volman, Monique & van Essen, Mineke. 2008. The development of the professional identity of two teacher educators in the context of Dutch teacher education. *European Journal of Teacher Education* 31(2): 169–184.
- Trevitt, Chris & Perera, Chandima 2009. Self and continuing professional learning (development): issues of curriculum and identity in developing academic practice. *Teaching in Higher Education* 4(4): 347–359.
- Trowler, Peter & Knight, Peter 2000. Coming to know in higher education: Theorising faculty entry to new work contexts. *Higher Education Research and Development* 19(1): 27–42.

- Tynan, Belinda R. & Garbett, Dawn L. 2007. Negotiating the university research culture: Collaborative voices of new academics. *Higher Education Research and Development* 26(4): 411–424.
- Ylijoki, Oili-Helena 2005. Academic nostalgia: A narrative approach to academic work. *Human Relations* 58(5): 555–575.

Vabadus ja ideaalid: kirjanduse sotsiaalne modelleeriv funktsioon Johannes Semperi romaanis „Kivi kivi peale”

Tanel Pern

Käesolev artikkel käsitleb ühiskonna modelleerimise erinevaid tahke Johannes Semperi romaanis „Kivi kivi peale”. Kirjandusteksti vaadeldakse siin selle sotsiaalses modelleerivas funktsioonis. Mõista on seda võimalik kaheti, nii üldiselt üksikule, kui üksikult üldisele kulgeva protsessina: ühelt poolt on kirjandustekst miski, mis ühiskonnast mudeleid laenab, situatsioone idealiseerib ja neid oma tarbeks ümber töötab. Teiselt poolt toimib kirjandus ühiskonna – nii selle üksikute liikmete, kui terviku – jaoks modelite allikana. Nii nagu kirjandusteksti vastuvõtt erinevates situatsioonides muutub, on dünaamiline ka tema staatus modelina.

Semperi romaan esitab maailma suuresti arhitekti pilgu läbi. Nii on romaanis üheks olulisemaks modeliks majad või kodud. Ühelt poolt võimaldavad need anda teatava läbilõike ühiskonnast. Teisalt väljendub nende kaudu teatav arusaam loomingulisest vabadusest ja selle kaudu indiviidi valikuvabadusest, tema ja ühiskonna suhetest üldlase.

Märksõnad: ideoloogia, sotsiaalne modelleerimine, mudel, Johannes Semper

Sissejuhatus

Stuart Hall on sõnastanud ideoloogiateooria keskseks probleemiks uurida „viise, mil moel erinevat liiki ideed masside meeli köidavad ning muutuvad seeläbi „materიაalseks jõuks”” (1996: 26) – seda, kuidas mingid konkreetsed ideed hakkavad determineerima mingi „ajaloolise ploki” sotsiaalset mõtlemist, tagades nõnda selle ploki ühtsuse ning selle domineerimise ühiskonna üle. Käesolevas artiklis püüan näidata, et üks võimalus, kuidas ideedel selline jõud tekib, on nende läbielamine. Konkreetsemalt käsitlen ma ideede läbielamist

proosakirjanduses ning kirjandusteksti võimet olla ideede läbielamise – ja selle kaudu nende omaksvõtmise ja taastootmise – vahendiks. Nimetan selle kirjandusteosele omaseks *sotsiaalseks modelleerivaks funktsiooniks*.

Kirjandusteksti toimimist sellise mudelina kirjeldangi Johannes Semperi teise romaani „Kivi kivi peale” varal, mis ilmus aastal 1939. Romaan oli suuresti päevakajaline: selle tegevustiku taustaks on Hitleri võimuletulek Saksamaal, ning „rahvusrinde” (mille ilmseks eeskujuks on vabadussõjalaste liikumine) võimuvõtmiskatse Eestis ja sellele järgnev vaikiv ajastu; teos keskendubki erinevate tegelaste reaktsioonidele nimetatud sündmustele. Romaani peategelane Joel Hurt on arhitekt, kes on aastaid elanud Saksamaal, kuid on natside võimuletuleku järel sunnitud sealt lahkuma, kuna teda peetakse sotsiaalselt kahtlaseks isikuks. Eestisse tagasi pöördudes püüab ta oma erialast tegevust jätkata, satub aga seejuures kohaliku seltskonnaelu ja intriigide puntrasse.

Romaani ilmumisyärgne retseptatsioon oli mõnevõrra vastuoluline. Ühelt poolt nähti seda Semperi esikromaani „Armukadedus” ühiskondlikest vaatlustest isoleeritud puhta psühholoogilise liini jätkamisena, kusjuures erilist poleemikat tekitas küsimus autori suhtumisest peategelaste armastusloosse; samas ei jäänud siiski märkamata kaasaegse seltskonna pihta visatud „kivid” (Siirak 1969: 178). Edaspidigi on neid romaane vaadeldud pigem koos, seega siis on „Kivi kivi peale” asetatud 1930ndate aastate psühholoogilise romaani konteksti (vt nt Siirak 1969: 167–178; Andresen 1973: 103–108; Nirk 1985: 175–201). Praegusaja kriitika- ja kirjandusteaduses on Semper proosakirjanikuna jäänud pigem tagaplaanile; rohkem on käsitletud tema tegevust tõlkija (nt Lange, Monticelli 2013; Talviste 2013), kriitiku (vt nt Tiit Hennoste 2003: 94–95) ja ühiskonnategelasena (nt Olesk 2002; Valge 2013). Just viimase valguses on ilmselt seletatav vähene tähelepanu Semperi proosale: kui Semperi luulet, tõlkeloomingut ja reisikirju on vaadeldud tema poliitilisest tegevusest lahus, siis tema proosaloomingule üldhinnangu andmisel oleks poliitiliselt üliäetud „Punaseid nelke” võimatu vältida.

Ideoloogilises plaanis selle sõna tavakeelses tähenduses ei ole ka „Kivi kivi peale” kaugeltki neutraalne ning sestap on selle saatus olnud küllaltki eripärane. Erinevalt paljudest teistest vabariigi ajal

ilmunud raamatutest ei sattunud see Eesti annekteerimisel keelu alla. Vastupidi, tegemist oli ühe esimese eesti kirjanduse teosega, mis võeti käsitlemisele üleliidulises ajakirjanduses pärast nõukogude võimu kehtestamist Eestis (Siirak 1967: 141). 1941 ilmus teos läti-keelses tõlkes. Selles plaanis teeb teose ideoloogiliseks ilmselt selle ühiskonnakriitilisus, eelkõige religioosete institutsioonide ning „rahvusrinde” kriitiline kujutamine. See eksplitsiitselt ideoloogiline külg pakub käesoleva artikli seisukohast aga võrdlemisi vähe huvi. Olulisemad on käesolevas pigem ideoloogilised allhoovused, mis tekivad romaani psühholoogilise ja ühiskonnakriitilise tasandi pingeväljas. Nende allhoovuste kirjeldamine võimaldab omakorda uuest vaatenurgast vastata küsimusele, milline on Semperi romaani ideoloogia.

Romaani üheks läbivaks liiniks on Joeli kui arhitekti püüded enast loominguliselt väljendada. Need koonduvad kolme ehitusprojekti ümber: nimetu linna uus raekoda, suvila pastor Niinemäele, kelle naisega Hurdal on tekkinud armusuhe, ning pangahoone. Leian, et just Joeli suhete kaudu nende kolme hoonega väljendub romaani sügavam ideoloogiline tasand. Sellel tasandil on kõige kesksemaks ideologeemiks *vabaduse* mõiste. Vabadusekontseptsioon toimib ühiskonna äärmiselt kontsentreeritud mudelina. Ühiskonna ja üksikisiku suhete mõistmisel on olulisim mõista piire, mille ühiskond valikutele ja seega vabadusele ette seab. Vabaduse küsimust võib romaanis „Kivi kivi peale” õieti vaadelda kahes liinis. Üks neist on seotud Joeli ja Reeda vaheliste suhetega ning vabadusega ühiskondlikest (moraali)normidest. Teine on seotud loomingulise vabaduse probleemiga. Viimane on ka käesoleva artikli fookuses. Loominguline vabadus on otseselt seotud nii romaani peategelase Joel Hurda kui Semperi enese jaoks ilmselgelt olulise, Henri Bergsonilt pärineva käsitlusega elust kui loovast evolutsioonist, lakkamatust muutumisest. „Elu hoog [élan vital],” ütleb Bergson, „seisneb kokkuvõttes loomisinõudes.” Joel Hurt on selle idee otseseks kehastuseks, tema kreedoks on „Ma ei armasta maju, kus enam edasi ei ehitata” (lk 269).

Ideoloogia täidab kultuuris olulist integreerivat funktsiooni, toimides „malli või muustrina sotsiaalsete ja psühholoogiliste protsesside korrastamiseks” (Geertz 1973: 216); ideoloogiad on „proble-

maatilise sotsiaalse reaalsuse kaardid ja matriitsid kollektiivse süüme tekitamiseks” (samas: 220). Clifford Geertz tõstab seejuures esile *süstemaatiliste ideoloogiate* tekke suure sotsiaalse ja kultuurilise pinge olukorras. Tema seisukohta, et „ideoloogilist tegevust põhjustab kõige otsesemalt suunataju kadu, võimetus kõlblike mudelite puudusel mõista kodanikuõiguste ja kohustuste universumit, millest ennast leitakse” (samas) võib mõista selliselt, et ideoloogilises tegevuses eksisteerib teatav gradatsioon, mille ühes otsas on formaalsed ideoloogiad, teises mitteformaalsed, praktiliselt alateadlikuks või kultuuriliseks normiks muutunud. Samas tähendab see, et ka kultuuriliselt omaks võetud, mitteformaalselt väljendatud ideoloogiad tulevad selgemini esile just nimelt olukordades, kus senised mudelid enam ei toimi.

Ideoloogia ei toeta seejuures grupi integratsiooni mitte ainult ruumis, vaid ka ajas. See ei toimi mitte ainult sünkroonia, vaid ka diakroonia plaanis (Ricoeur 1986: 261), sidudes grupi liikmeid mitte üksnes konkreetset ajahetket, vaid ka nende tuleviku ja minevikuga. Lihtsamal tasandil võib kirjanduse sellist integreerivat rolli näha puhtalt tema toimimises informatsioonikandjana. Nii võib Semperi „Kivi kivi peale” lugeda dokumendina teatud ajastust. Kuigi dokumentaalsust on romaanis püütud vältida, jättes keskseks tegevuspai-gaks oleva linna nimetamata ning kasutades teiste paikade puhul väljamõeldud nimesid ning nimetades vabadussõjalaste liidu ümber rahvusrindeks, on ajalooline keskkond siiski äratuntav. Kuidas aga toimib see „sotsiaalse reaalsuse kaardina“?

Sotsiaalne modelleerimine

Ideoloogiat selle integreerivas rollis nimetataksegi käesolevas artiklis sotsiaalseks modelleerimiseks. Modelleerimist mõistetakse käesolevas Tartu–Moskva koolkonna käsitlusest lähtuvalt kui inimeste tegevust mudelite, s.t tajuobjekti selliste analoogide loomisel, mis seda tajuprotsessis (kasulikult) asendavad (Lotman 2006: 9). „Kasulik” asendus tähendab tajuobjekti asendamist sellisel viisil, mis objekti ühtesid külgi kõrvale jättes ja teisi esile tõstes uut informatsiooni, uusi tähendusi genereerib. Ühest küljest tähendab see, et semiootili-

sed mudelid võimaldavad modelleerida situatsioone, mis veel mudelisse ei kuulu (Segal 1965: 60–63). Teisalt seisneb nende kasulikkus selles, et nad „asendavad reaalsuse ääretult keerulised reeglid märksa lihtsama süsteemiga ja esitavad psühholoogiliselt antud modelleerimissüsteemis kehtivate reeglite kui elusituatsiooni lahendi [...] Nad toovad lahendusi, mis on inimesele psüühiliselt täiesti hädavajalikud” (Lotman 2006: 23). Semiootilised mudelid võimaldavad niisiis tinglikult lahendada teatud keerulisi situatsioone. Siiski järeldeb sellest, et tegemist on *semiootiliste* mudelitega, et see nende võime ei saa olla absoluutne. Esmalt, nagu Geertz esile tõstab, on ideoloogiliste (üldistatumalt: semiootiliste) mudelite omaks võtmise ja kasutamise põhjuseks nende *püüd*, lootus olukordi selgitada ja lahendada, mis ei taga siiski alati, et see lahendus on edukas, et loodud mudel aitab täielikult „miskit tundmatut” mõista (1973: 220). Ühtlasi võib eeldada, et ideoloogilise mudeli kasulikkus mingil hetkel ammendub ning see enam uusi tähendusi ei genereeri. Seni on aga just ideoloogia omaksvõtmine (tänu selle teatavale kasulikkusele) ja taaskasutamine see, mis võimaldab sellel ennast taastoota.

Kirjandus on üks semiootilise modelleerimise erijuhte. Mitmete teiste mudelite hulgast tõstab kirjandusteksti esile aga see asjaolu, et kuigi tegemist on igapäevase kogemuse käigus loodava „globaalse maailmamudeli” seisukohast pigem piiritletud ja ideaalse mudeliga, on see samas olemuselt sarnasem globaalse mudeliga, kuna kirjandus nagu argimudelidki, ei opereeri niivõrd mitte rangelt määratletud abstraktsete mõistete kui „situatsioonide kobaratega” (Segal 1965: 63).

Kirjanduse sotsiaalsest modelleerivast funktsioonist kõnelda tähendab seega pöörata eelkõige tähelepanu tema funktsioonile ühiskonna mudelite loojana. Mõista on seda võimalik kaheti, nii üldiselt üksikule, kui üksikult üldisele kulgeva protsessina: ühelt poolt on kirjandustekst miski, mis ühiskonnast mudeleid laenab, situatsioone idealiseerib ja neid omaks tarbeks ümber töötab. Teiselt poolt toimib kirjandus ühiskonna – nii selle üksikute liikmete, kui terviku – jaoks mudelite allikana. Nii nagu kirjandusteksti vastuvõtt erinevates situatsioonides muutub, on aga dünaamiline ka tema staatus mudelina. Nõnda on lugemispsühholoogilised uuringud näidanud, et kirjandusliku mudeli veenev mõju on pigem normaalne kui erandlik; *willing suspension of disbelief* asemel toimub pigem *willing construc-*

tion of disbelief ning veenvus väheneb ainult sellistes olukordades, mis soodustavad teksti lugemist erilise tähelepanuga (Gerrig 1993: 196–242). Teisisõnu, mida kaugemal on mudelina esitatud maailm lugeja „globaalsest maailmamudelist”, seda tõenäolisemalt loeb ta seda mudelina.

„Globaalne maailmamudel” kujutab endast kultuuri individuaalset ja sünkroonset tõmmist (Segal 1965: 60). See tähendab, et see on ühtaegu individuaalse ja kollektiivse kogemuse produkt: selline mudel on heteromorfne, kuna erinevad inimesed on maailmaga erinevas suhtes ja liigendavad seda erinevalt, kuid ometigi on indiviidide mudelid sarnased vähemalt sellel määral, mil individuaalselt loodud mudeleid luuakse sarnastest ideaalmudelitest, sarnastest „situatsioonide kobaratest”. Globaalne maailmamudel on avatud; ranges mõttes ei ole selle näol tegemist süsteemiga. Selle sees võivad erinevad maailma fragmendid olla modelleeritud erinevate vahenditega, kasutades erinevate ideaalmudelite elemente (samas: 61–62).

Kirjandustekst kujutab endast „ideaalmudelit”, mis on läbinud sellise globaalse mudeli filtri. Nagu teistele semiootilistele mudelitele, on ka kirjanduslikele mudelitele iseloomulik see, et need modelleerivad maailma tervikuna, koos seda tajuva subjektiga (Ivanov 1981: 19–21). Narratiivse teksti tajuvat subjekti käsitletakse ühes levinumas lähenemises selle fokaliseerijana. Fokaliseering (*focalization*) on suhe „nägemuse”, nägeva agendi ning nähtava vahel. See suhe on narratiivse teksti sisu komponent: A ütleb, et B näeb, mida C teeb (Bal 1997: 142). Võimalusi nende suhestumiseks on erinevaid. Fokaliseerija võib asuda narratiivis väljas või selle sees; samuti võib fokaliseeritavat näha väljast- või seestpoolt (Rimmon-Kenan 2002: 76–77). Jutustaja-fokaliseerija (*narrator-focalizer*) ideoloogiat tajutakse tavaliselt autoriteetsena ning sellest, „kõrgemast” positsioonist hinnatakse kõiki teisi tekstis leiduvaid ideoloogiaid. Muidugi on ka tekste, kus puudub domineeriv ideoloogia, mille asemel toimib seal kõrvuti hulk erinevaid. Tegelased võivad teatavat ideoloogilist positsiooni esindada oma maailmanägemise viisi või käitumise kaudu, ent ka selle eksplitsiitse kirjeldamise kaudu. Samamoodi võivad ka jutustaja-fokaliseerija ideoloogilised normid olla tekstis nii implitsiitsed kui eksplitsiitselt formuleeritud (samas: 82–83).

Autori positsioon seondub romaanis eelkõige modelleerimise kui mudelite laenamisega. Nii on autoril võimalik valida, missuguseid ajaloolisi situatsioone sisse tuua, milliseid välja jätta ning millisel moel neid esitada. Nii on Semperi romaanis autori positsiooni väljenduseks näiteks paralleelide tõmbamine Saksamaal natsionaal-sotsialistide võimuletuleku ning „rahvusrinde” võimuvõtmiskatse vahel Eestis, lastes näiteks mõnel tegelasel väljendada mõlema suhtes positiivseid seisukohti või siis pannes peategelase mõlemale reageerima ühtemoodi – põgenema teistsugusesse sotsiaalsesse sfääri. Autori ideoloogia on Semperi romaanis seega pigem varjatud. Domineerivaks saab väline jutustaja-fokaliseerija, kes kirjeldab ja annab hinnanguid romaani tegelaste tegudele ja mõtetele. Jutustaja positsioon ongi eelkõige seotud tegelastele väljastpoolt antavate hinnangutega. Need ei lange seejuures tingimata kokku keskse fokaliseerija, peategelase omadega: Joeli ideelist arengut kirjeldab jutustaja pidevalt tuntava irooniaga. Seestpoolt näidatakse peaaegu eranditult ainult kahe peategelase, Joel Hurda ja Reet Niinemäe pilke maailmale. Neist omakorda on eksplitsiitsemalt esitatud ja selgemini korrastatud Joeli maailmapilt, mis on antud koos selle arengulooga ning mida on kirjeldatud lausa geomeetriliselt korrastatuna:

Koolis läks asi nii kaugemale, et Joel ei saanud teisiti, kui pidi inimesi, maju, puid või ükskõik mis silmapuutuvaid esemeid omavahel liitma geomeetri-listeks kujunditeks, vedama kõikjale nägematuid niite, nagu hirmust, et ilma nende traagelniitideta võiks see maailm kaoseks laguneda [...] Kõikjale ehitas ta silm ruute, kolmnurki, rööpkülikuid, telgi, sektoreid, koonuseid, kuupe, ning sageli oli vaja pingutust, et neid silmatükkivaid sundkujutelmi minema kihutada (lk 37¹).

Joeli mõtlemist kasutab ühtlasi ka väline fokaliseerija maailma kor-rastamiseks ja sellele hinnangute andmiseks. Ühelt poolt võimaldab seda asjaolu, et Joel on elanud aastaid välismaal ning seetõttu nii inimeste kui olude suhtes võõras. Kõrvaltvaatajapilk lubab kum-mastada nii kohalikku seltskonnaelu kui bürokraatiat (viimasest tuleb lähemalt juttu allpool). Teisalt esitab romaan maailma suuresti

¹ Siin ja edaspidi on viidatud raamatu 4. väljaandele.

arhitekti pilgu läbi. Nii on romaanis üheks olulisemaks mudeliks majad või kodud. Maja kui mudel toimib „ideologeemina”: ühtaegu pseudoidee – mõistete või uskumuste süsteemi, abstraktse väärtuse, arvamuse jne – ja protonarratiivina (Jameson 2002: 73). Ühelt poolt aitab see luua teatava läbilõike ühiskonnast läbi selles elavate inimeste ning nende sotsiaalse ringi. Spetsiifilisemalt modelleerib see aga peategelaste suhet ühiskonda: eelkõige näidatakse just nimelt neid hooneid ja kohti, millega puutub kokku fokaliseerija. Tegelaste kodud esindavad ühtlasi metonüümiliselt nende maailmu ning võimaldavad anda neile hinnangu. Niimoodi saame teada, et advokaat Orajõe, kelle juures toimuva seltskondliku koosviibimisega romaan algab, hindab mugavust ja asjadest saadavat füüsilist naudingut, hoolides väga vähe nende esteetilisest küljest:

„Stiil, stiil?” oli Paul ütelnud. „Käigu nad oma stiiliga... Tool olgu ikka niisugune, kus sa istud nagu süles ja kus sul oleks hea ja pehme olla. Kanad, näe, lepivad õrrega ja kohtus käijad kõva pingiotsaga, aga minu klientidel peab olema mugav pehme öödel istumiseks ja ootamiseks. Silmalõbu on maailmas niikuinii palju, las ka muud organid tunnevad vahel mõnu!” Siiski, puht silmalõbu eest oli Orajõe alles neil päevil hoolt kandnud, ostes saali seinale uue maali. (lk 7)

Näiteks hoopis teistsugusest miljööst on skulptor Umbjärve kodu, kus kunstnik ise magab raudvoodis, temaga korterit jagav poolharitlasest Rahvusrinde tegelane Rõigas aga „toolidest ja kastidest kuidagi kokkumeisterdatud asemel”.

See oli madal, aga mahukas sopiline ruum kunagi ammu lubjatud lae ja seintega, millelt võis leida iga värvi laike ja pritsmeid, kuna raudahju kohal, mille must toru suubus korstnajas, tõusid kuni laeni tahmavöödid. See kunagi valge korstnajaalg oli läbiimbunud vihmast pruunilaiguline. Ühes jumal teab kust sisseulatuva müürikantidega moodustas see korstnajaalg sopilise seina, mille tühemeis leidus igasugu koli, alates puuhalgudest ja lõpetades raamatutega (lk 47–48).

Samamoodi, suhtelist lakooniliselt ja tugevate kontrastide kaudu on kirjeldatud ka Hurda „virisejast” venna talu, kus „Marjaaed oma haudjalt röske lopsakusega on määndanud kõik postid ja latid, ning

põõsad on ennast veelgi kaharamaks kohendanud üle teeäärse kraavi. Elumaja on päris küüru vajunud oma õlgkatusega, mida katab roheline sammal nagu samet” (lk 69). Sellele vastandub kõrval asuv endine mõis, kuhu on tehtud põllutöökool:

Kui Joel siit viimati mööda sõitis, seisis telliskivist väravapostid viltu ja tallikatuseid sasis tuul, nüüd on häärberiesisesse parki asetatud puhtad valged pingid, teed on kruusatud [...] Kõrged pärnad ja püramiidkuused on küll endised, aga nende taha on tekkinud uusi moodsaid hooneid ja alt veskipaisust jookseb üles elektritraate (lk 66).

Sarnaselt toovad ka teiste tegelaskujude kodud esile nende teatavaid külgi: pastor Niinemäe vanematekodu selle läppunud õhu ja koguneva koliga, Niinemägede eneste majapidamine oma asümmeetriaga: „[H]oolikalt kaetud laud seisis puutumata. Selle kummaski otsas valendasid sümmeetriliselt kaks lamedat taldrikut ja nende ees salvrätid nagu papüüruserullid, Ilmari oma kuldfiligraanvõrgus (leerilaste kingitus), Reedal alumiiniumvõrgus” (lk 25). Samas on nii ilmumisaegne retseptsioon kui hilisemad kriitikud juhtinud tähelepanu sellele, et ühiskonna modelleerimise see tasand süžee (ja selle taustaks olevate ajaloosündmuste) arenedes ühel hetkel katkeb: „... kui kääriv ajajärk vaikiva oleku tulemisega lõpeb, jääb teoses ka miljöökujutus tagaplaanile” (Parve 1982: 271) ja tähelepanu kesken-
dub romaanis edaspidi peategelaste suhetele. Selline vaatepunkt piirab aga romaani sotsiaalse plaani vaid eksplitsiitselt sotsiaalkriitilisega. Alljärgnevalt käsitlen küsimust, kuidas „Kivi kivi peale” subjektiivsel tasandil sotsiaalset modelleerib; vaatlen majade rolli romaani süžeeilise arengu jaoks ning Joel Hurda ideoloogilise arengu esitamiseks.

Loominguline vabadus kui ühiskonna mudel

Hurt saabub romaani alguses tagasi Saksamaalt, kust võimule tulnud natsid on ta kui opositsiooniliselt meelestatud ja muidu kahtlase välismaalase lahkuma sundinud. Kodulinna tagasi jõudnuna avaneb tal võimalus osaleda konkursil uue raekoja kavandi leidmiseks. Ta

hakkab otsima võimalust, kuidas selle abil oma võimeid demonstreerida, hakkab „hauduma plaane, kuidas muuta linna palet” (lk 41). Hurt on

ühes [...] kohe veendunud: võistlustingimustes oleks pidanud vabaks jätma uue raekoja asukoha. Tema igatahes ei mõtlegi hoolida neist tingimustest, vaid koguni näitab oma ettepanekute ja kavadega nende tingimuste absurdust. Suurem asi, kui projekt sellepärast kõrvale jäetakse! [...] Ajal, mil tekivad nõörsirged raudteed ja tunnelid, mil taevasse joonduvad julged majakorrad ning maasse puuritakse kilomeetrilised augud, oleks lihtsalt patt raekoda – see linna elav süda – paigutada siia kõdunevasse kvartalsisse, millel on vaid muuseumiväärtus. Või peab ka inimtahte sirgjoon looka käänduma – nigela ühiskonna olude sunnil?! (lk 42–43)

Oma esimeses väljenduses tähendab loominguline vabadus niisiis täielikku kammitsematust reeglitest – antud juhul mitte ainult võistlustingimustest, vaid ka linna ajalooliselt kujunenud struktuurist.

Kõigi nende tänavakõveruste all pole ju muud kui mõned muistsed teerajad, mis viisid läbi vösa, üle künka või ümber loigu. Kõverikud on nad ainult muistse inimese respekti tõttu iga kivi ja kännu ees. Saamatuse ja passiivsuse tõttu. Ja meie, meie tallaku oma isaisade abitust edasi, tehku tasa nende loidust! Inimtahte sirgjoon on siin looka käänatud takistuste mõjul, millega on sobitust otsitud, selle asemel et neid võita. (43)

Hurt leiab sellele isegi õigustuse: ei otsita ju mitte hoonet, vaid ideed. Põhimõtteliselt väljendub siin rousseaulik modernistlik vabaduse-ideaal: „Päriselt vaba,” [ütles Rousseau,] „on see, kes soovib seda, mis on talle jõukohane, ja teeb seda, mida soovib.” (Berlin 1998: 66) Teisisõnu, Isaiah Berlinit tsiteerides,

Ähvardada inimest karistusega, kui ta ei nõustu elama nii, et tal puudub võimalus valida tarvidusi, sulgeda tema ees kõik ukсед peale ühe, ükskõik kui ülevad ka oleksid selle lävelt avanevad väljavaated või kui heasoovlikud korraldajate kavatsused, tähendab patustada tõe vastu, et tegu on inimesega, omaenda elu elava olendiga. (Berlin 1998: 47)

Sellisest vabaduseideest lähtuvalt Hurt esialgu toimibki, olgugi et ta väsinud peaga ka arutleb:

Lõppude lõpuks on see ju kõik juhuslik, mis mus keeb ja käärib ning mida ma viimaks valin. Õnnelikul juhul võib mu visandeist tekkida teatavasse paika, võib-olla sajandeiks, mingi hoone. Tuhanded, kümned tuhanded inimesed toimivad nii ja mitte teisiti ainult sellepärast, et see hoone on olemas seesugusena ja mitte teistsugusena [...] Milline vastutus!" (lk 45)

See ideaal hakkab aga mõranema, kui Hurt loomingulise innu jahtudes avastab, et „nigela ühiskonna olud” siiski midagi loevad. Kui plaanid peaaegu valmis on, võtab ta lõpuks ette jalutuskäigu oma kavatsetava hoone asupaika. „Ning [seal] ta otse jahmatas, kui nägi, kui palju hooneid tuli raekoja jaoks eest maha kiskuda [...] Kes koristaks ennast siit eest vabatahtlikult? Kuidas ta oma arvestustes selle asjaolu ometi kahe silma vahele oli jätnud? (lk 47)

Tema projekt küll võidab sellest kõigest hoolimata konkursi, kuid põrkub kohe järgmise takistuse, bürokraatia reaalsusega, kus igal ametnikul on oma arvamus, millega tuleb arvestada, ükskõik kui rumalad need ka poleks („Teie torn on ju neljakandiline,” ütleb linnapea. „Hüva, tehke ta siis ka nelja kellaga! Meie demokraatlikul ajal peavad kõik ilmakaared võrdsed olema!” (lk 89), kuid esialgu arvab ta ennast siiski peale jäävat:

Oli päris jube, kuidas tema raekoda kord lamedaks litsuti, kord mitmekordseks tõsteti ja kitsamaks koondati, kuidas aknaid ahendati, torne ümmarguseks ja jälle kandiliseks moondati. Nagu läbi tuulte ja tormide oli Hurt pidanud sõudma, kuid lõppude lõpuks oli jälle tasakaal käes [...] kogu ehitise stiil ja laad jäi endiseks. See kunstilise ilme säilitamine arvamiste hoobisaju all täitis teda rõõmu ja salajase uhkusega. (lk 89–90)

Lõpliku hoobi annab Hurda ideede teostamise plaanile kaupmees Taras, kellele kuulub üks plaanide järgi raekoja alla jäävatest kruntidest ning kes ei soovi, et sinna ehitataks hoone, kus kõik võivad käia – Hurt on nimelt just raekoja sellesse ossa planeerinud avaliku raamatukogu. Hurt kujutleb „oma kauaunistatud uuslinna poole ujuvat luike tiibadega, millest üks Tarase soovil oli lühemaks

lõigatud, teine aga losa järel.” Taras, otsekui taibates tema mõtteid, ütleb: „Te võib-olla arvate, et nii ei tule hoone ilus? Aga ma ju ütlesin, et minu kaubamaja võib üles ehitada samas stiilis, mis raekojaga sobib. Isegi täpselt samas stiilis. Oleks nagu raekoja jätk. Ei midagi, mis silmale valus oleks ka kunsti seisukohast...” (lk 94)

Avalikus sfääris osutub seega loominguuline vabadus selliselt, nagu seda mõistab Hurt, võimatuks; see on liialt kammitsetud sotsiaalsetest suhetest. Liialt palju on neid, kellel on otsustusõigus. Liiga palju sellist, mida võib tõlgendada mitte vääramatu reaalsuse (majad saab ju eest pühkida), vaid inimeste paha tahtena. Seetõttu pöördub Hurt loomisvabaduse otsimisel eraelu sfääri poole. Kui esimene projekt on mõeldud „tuhandetele, võib-olla kümnetele tuhandetele inimestele” ja sajanditeks, siis teine on loodud ühele perekonnale, õigupoolest aga ainult ühte inimest silmas pidades.

Milline on selle teise hoone seos esimesega? Semperi romaan on väga tänuväärne selle poolest, et kujutab selgesti mudelite dünaamikat. Hurda ideed ja ideaalid ei ole ühelgi puhul tekkinud tühjalt kohalt, vaid tulenevad alati varasematest kogemustest. Seda protsessi on ehk hea kirjeldada filosoof Nelson Goodmani „maailmaehitamise” [worldmaking] mõistest lähtuvalt. Goodman osutab, et maailmade ehitamine lähtub alati juba olemasolevatest maailmadest – „tegemine on alati ümbertegemine” (Goodman 1978: 6). Ümber tegemiseks leidub terve rida erinevaid viise, millest kõige olulisemad on siinkohal ehk „kaotamine ja lisamine”, maailmast tükide väljalõikamine või nende juurdelisamine; ning deformeerimine või ümbervormimine.

Hurda raekoda on selles mõttes Saksamaal toimunu ümbertegemine, suvila – raekoja ümbertegemine ning – etteruttavalt – viimane hoone, pangahoone, nende kõigi ümbertegemine. Ühelgi juhul ei ole tegemist puhta vastandumisega eelmisele ebaõnnestumisele; iga uus ideaal sisaldab alati midagi eelnevast. Suvila ehitamise puhul on eelkõige säilinud seesama modernistlik vabaduseideaal. Hurt teeb endiselt seda, mida *tema* soovib. Kitsenenud on aga selle ideaali rakendussfäär. Kui esimesel juhul soovis ta ehitada hoonet kümnetele tuhandetele inimestele, siis nüüd ainult ühele.

Niinemägede suvila on „Hurda projektide hulgas [...] teine, millele ta oli andunud kogu innuga. Ta tahtis sellesse ehitusse tuua mi-

dagi, mis iseloomustaks Reeta. Kui oli maju, mis vaikisid, maju, mis kõnelesid ja maju, mis laulsid, siis pidi suvilast saama maja, mis tantsis” (lk 149).

Maja on mõeldud eelkõige Reedale ja kõneleb eelkõige Reedast. Suvila toad on värvitud Reeda lemmikvärvides. „Joelile tundus, et kui ta nüüd kõneleb nende tubade mugavusest, puhtusest ja ilust, siis kõneleb ta Reeda ilust, ja kui ta vaimustunud on veetlevast väljavaatest järvele läbi selle akna, siis mõtleb ta Reeda silmadest ja nende veetlusest” (lk 161).

Majad ei väljenda ainult Joeli ideoloogiat; ka teiste tegelaste vaated väljenduvad nende kodude kaudu. Suvila tellija, pastor Niinemäe, näeb hoonet hoopis teistsuguses valguses:

Niinemäe omalt poolt soovis ainult, et suvila tuleks „uhke”, nii et teisel pool järve autobussis sõitjad küsiks: ei tea, kelle see maja peaks olema? Ja veel: köök pidi tulema moodne, elektripliidiga, vahest siis tulevad Reedal ka köögihuvid, perekonnahuvid. „Kinder, Kirche, Küche,” mõtles Niinemäe, „kui meeldivad, kui sügavad sõnad!” (lk 149)

Maja ehitatakse küll valmis, kuid lõpptulemus, maja koos selles elavate inimestega, ei vasta kaugeltki Hurda ootustele. Taas osutuvad teised inimesed takistuseks tema sihtide saavutamisel. Sellest peab Hurda plaanide järgi saama „maja, mis tantsib” (lk 149), kuid see muutub pigem hauakambriks:

Oli, kui oleks võõras vatak tunginud siia majja, mille sügavat mõtet ainult tema teab, ja hakanud siin omavoliliselt talitama. Äsja ta oli läbi käinud kogu maja ja oma suureks hämmastuseks leidnud kõigist tubadest koitanud sohvatuukke, lonkavaid laudu, maitsetuid sirme, vildakaid toole, seina sisse löödud naelu, kuhu üleriideid oli riputatud. Kogu see koli, millest vanamaja pungil oli olnud ja mida ei osatud enam hästi kuhugi mahutada, oli siia kokku tassitud. (lk 184)

Hurt tunneb,

nagu oleks ta sinna kaldale püstitanud mingi hauakambri ja nagu roomaksid seal kõik nähtud ja aimatavad pitsikesed, tekikesed, padjakesed mööda seinu samblana või hallitusena üles, täites üleni kõiki tubasid. Hakkas pai-

nama imelik ängistusetunne, mis silmi sulgedes otse füüsiliselt reaalne tunnus, nagu oleks teda katsutud siin salakavala süütuse ilmega ära lämmatada ja ühes temaga ka Reeta. Ta katsus ennast küll sellest ämblikuvõrdust vabastada, aga mähkus seda tihedamini kinni. (lk 208)

Soekuru suvila ei ole seega kaugeltki maja, mida edasi ehitatakse, see on koliladu, surnud maja, hauakamber. Veelgi otsesemalt seostub see aga surmaga siis, kui majas sureb tuberkuloosi omaniku „vend” Lui. Nii ei jäägi lõpuks üle teha muud, kui see lihtsalt maha põletada.

Eraelu sfääri on klassikalises poliitilises filosoofias peetud teatavaks „isikliku vabaduse alammääraks”, mille puutumatus ei tohi mingil juhul rikkuda (Berlin 1998: 41). „Kivi kivi peale” aga näitab, et see pole – vähemalt loomingulise vabaduse vaatepunktist – kaugeltki nii. Samamoodi nagu avalikus sfääris loksav bürokraatia ja korruptsioon, patustab ka erasfääri sumbunud olek ja konservatiivne hoiak „tõe vastu, et tegu on inimesega, omaenda elu elava olendiga”. See mitte ei vastandu avalikule sfäärile, vaid osutub selle väljalõikeks.

Kolmandaks hooneks, mida Hurt kodumaal ehitab, on pangahoone. Selle ehitamisele asumine on ühelt poolt senistest ideaalidest loobumine; õigemini ehk loobumine soovist elu eest põgeneda. Kui esimese kahe hoone puhul osutus vabaduse otsimine ühiskondliku reaalsuse eest põgenemiseks, siis nüüd kuulutab Hurt: "Mitte alla anda! Mitte põgeneda! Paigale jääda ja elule näkku vaadata!" (lk 258) Ühelt poolt on see kaugenemine modernismi vabadusemõistest. Pigem on tegu belinskiliku vabadusest loobumisega: "kui vabadus on võetud teistelt – kui minu vennad peavad elama vaesuses, kõntsas ja ahelates –, siis ei vaja seda minagi, vaid tõrjun selle kahel käel ja pean lõpmata paremaks jagada nende saatust" (Isaiah Berliini parafraseering; 1998: 43). Seda väljendab ka Hurt, kui ta Reedale kirjeldab hoone ehitajate valu ja kannatusi:

Reet vaatas hämmastunult ringi ja mõtles, kuidas see hoone kerkib otse elavast elust, valust ja rõõmusest, needusest ja oigusest.

„Osake minustki jääb siia müüridesse,” ütles Joel.

„Ja see on?”

„Lootused ja unistused paremast tulevikust, paremaist inimestest, kes siin sees hakkavad elama.”

„Kas sa seda lootsid ka Soekuru suvilast?“

„Jah, lootsin. Ma ei armasta maju, kus enam edasi ei ehitata.“ (lk 268–269)

Vabanemise ühiskonna painest leiab Hurt siin lootusest, et „kui ta kord valmis saab, ei hakka võib-olla selles istuma need rahajõmmid, kes teda ehitavad, vaid hoopis uued inimesed [...] muidu kaoks mul töölust“ (lk 268). Tema ideaalid täituvad siin, kuid, nagu selgub, saavad nad seda teha – ja rikkumata jääda – ainult ideaalide, ootustena paremale tulevikule. Hurda loomingulise vabaduse ideaal vastab Isaiah Berlini „positiivse vabaduse“ mõistele. See on soov „olla oma-enda, mitte teiste inimeste tahteaktide tööriist“ (Berlin 1998: 53), olla subjekt, mitte objekt. Oma vabaduse puutumatu alammäära, sfääri, kus keegi ei saa tema loomisvabadust piirata, leiab ta iseenese seest. Berlini moodi võib öelda, et ta taandub oma sisemisse tsitadelli. Selliseks tsitadelliks on iseenesest ka Hurda projekteeritav pangahoone, mille keldrit kirjeldades ta ütleb: „Vaata, siia urgu poeb inimese loov vaim, kui pealmaa hävitusking määratseb. Kui üleval pommid oma töö teinud, astub ta siit välja, vaatab korra ringi ja muudkui hakkab jälle otsast, laob jälle kivi kivi peale...“ (lk 269)

Võib öelda, et niimoodi „kivi kivi peale“, sammhaaval, kogemuste ja pettumuste põhjal kujunevad ka Hurda ideaalid. Ühelt poolt jääb tema vabaduseideaali aluspõhi alati samaks. Kõigil juhtudel on tegemist püüdlusega soovida seda, mis on jõukohane ning teha seda, mida ta soovib; olla iseenda peremees. Alles jääb püüdlus ehitada „maju, mida edasi ehitatakse“. Samas toimub selle vabaduse rakendamise sfääri pidev ahenemine. Muutuvad rõhuasetused: kui esimene projekt on mõeldud kõigile linna inimestele, siis teine üheleainsale inimesele, kolmas aga üldse sellistele inimestele, keda veel õigupoolest olemaski ei ole.

Kokkuvõte

Käesolevas kasutatud modelleerimise kontseptsioon lubab romaani „Kivi kivi peale“ ühiskonna mudelina käsitleda mitme eri nurga alt. Joel Hurda tegelaskujuga seoses kogetavat ja läbi elatavat võib ühelt poolt vaadata Johannes Semperi loodud mudelina Eesti ühiskonnast,

kitsendusega, et tegu on individuaalse, ajaliselt piiritletud „tõmmisega”, mis on pealegi veel loodud žanrilisi jms konventsioone järgides. Sel juhul võib romaanis sisalduvat vabadusekontseptsiooni vaadelda enesemudeli osana. Teisalt võib romaani vaadata Eesti ühiskonna ja kultuuri läbilõikekena teatud ajahetkel. Sellisel juhul on vabadusekontseptsioon osa laiemast ideoloogilisest „plokist”; seda võiks vaadata (nagu seda ka käesolevas on tehtud) teatud ühiskondlikku mõttetraditsiooni kuuluvana. Järgmiseks konstrueerib iga teksti vastuvõtja oma mudelitest, kultuurikogemusest jms lähtuvalt isikliku mudeli sellest situatsioonist, kus romaani süžee lahti rullub. Viimaks, vastandudes loodud mudelile olemasolevast ühiskonnast loob see ühtaegu mudeli sellest, milline ühiskond võiks olla.

Mõlemas aspektis – nii oma kaasaegse ühiskonna kriitikas, kui uue ühiskonna ideaali väljendamis – tugineb romaan kontseptsioonile vabadusest kui olulisimast hüvest. Selle ideaali erinevate aspektide kehastusteks, kelle kaudu seda ideoloogiat läbi on võimalik elada, on Joel ja Reet, kellest esimene kehastab loomingulise vabaduse ideaali, teine isiklikku vabadust. Just sellele kontseptsioonile vabadusest tugineb ühtlasi ka romaani eksplitsiitne ideoloogiline tasand – selle selge ühiskonnakriitilisus. Loominguvabadusega seotud probleemide läbielamine Joeli kaudu toetab välise fokaliseerija hoiakuid ühiskondliku korra suhtes ja viimase nendingut: „Elu seisis ees päris reaalsete ülesannetega ja kohustustega, neist on tarvis kindlalt kinni haarata” (lk 266). Samamoodi toetab isikliku vabaduse ja moraaliga seotud küsimuste, mida siin küll ei käsitletud, läbielamine Reeda kaudu eksplitsiitset kiriku ja moraali kriitikat.

Kirjandus

- Andresen, Nigol 1973. Armastusromaan, psühholoogiline romaan. – Nigol Andresen. *Inimesi ja raamatuid*. Tallinn: Eesti Raamat, 103–108.
- Bal, Mieke 2007. *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. Second Edition. Toronto: University of Toronto Press.
- Berlin, Isaiah 1998. Vabaduse kaks mõistet. – *Valik esseid*. Tlk Erkki Sivonen. Tallinn: Hortus Litterarum, 29–121.

- Geertz, Clifford 1993 [1973]. Ideology as a cultural system. – *The Interpretation of Cultures*. London: Fontana Press, 193–233.
- Gerrig, Richard J 1998. *Experiencing Narrative Worlds: On the Psychological Activities of Reading*. New Haven & London: Westview Press.
- Goodman, Nelson 1978. *Ways of Worldmaking*. Indianapolis: Hackett.
- Hall, Stuart 1996. The problem of ideology: marxism without guarantees. – Morley, D.; Chen, Kun-Hsing (eds.). *Critical dialogues in cultural studies*. London: Routledge, 24–45.
- Hennoste, Tiit 2007. Hüppeed modernismi poole II: 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 7. loeng: esimene hüpe teksti poole 1920.–30. aastate vahetusel. *Vikerkaar* 3: 93–106.
- Ivanov, V. V. 1981 = Иванов, В. В. Фильм в фильме. *Труды по знаковым системам* 14: 19–32.
- Jameson, Fredric 2002 [1981]. *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act*. London: Routledge.
- Lange, Anne; Monticelli, Daniele 2013. Tõkelised ebakõlad totalitarismi monoloogis. Järjepidevused, katkestused ja varjatud konfliktid Nõukogude Eesti tõkeloo. *Keel ja Kirjandus* 12: 881–899.
- Lotman, Juri 2006. Kunst modelleerivate süsteemide reas. Tlk. R. Veide-
mann. – *Kultuurisemiootika: tekst-kirjandus-kultuur*. Tallinn: Olion, 8–28.
- Nirk, Endel 1985. Kolmekümnendate aastate psühholoogiline roomaan. – Endel Nirk. *Avardumine*. Tallinn, Eesti Raamat, 175–201.
- Olesk, Sirje 2002. Ühe kohanemise lugu: Johannes Semper. – Sirje Olesk. *Tõdede vankuval müüril. Artikleid ajast ja luulest*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 89–101.
- Parve, Ralf 1982. Saateks. – Johannes Semper. *Kivi kivi peale*. Tallinn: Eesti Raamat
- Ricoeur, Paul 1986. *Lectures on Ideology and Utopia*. New York: Columbia University Press.
- Rimmon-Kenan, Shlomith 2002. *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. London: Routledge.
- Segal, Dmitri M. 1965 = Сегал, Д. М. Заметки об одном типе семиотических моделирующих систем. *Труды по знаковым системам* 2: 60–63.
- Semper, Johannes 1982. *Kivi kivi peale*. Tallinn: Eesti Raamat.

- Siirak, Erna 1967. Johannes Semper kolmekümnendail aastail. *Keel ja Kirjandus* 3: 129–142.
- 1969. *Johannes Semper*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Talviste, Katre 2013. Noor Johannes Semper prantsuskeelse luule tõlkijana: Verhaereni juurest iseenda juurde. *Keel ja Kirjandus* 5: 351–363.
- Valge, Jaak 2013. Eesti vasakharitlased üle läve: nähtus, uurimisseis, küsimused. *Tuna* 58 (1): 55–69.

Üldistavaid tähelepanekuid paguluses ilmunud eesti kirjanduslugude pinnalt

Kristin Vaik

Artikkel vaatlleb 1939.–1944. aasta kestel tekkinud ning kogu nõukogude perioodi eksisteerinud küllalt arvuka eesti pagulaskogukonna kirjanduskultuuri läbi eksiilis välja antud eesti kirjanduslugude. Artikli üheks peamiseks eelduseks on, et kirjanduslood on mitmetahulised metatekstdid, mis peegeldavad kultuurisituatsiooni ja aega, milles nad kirjutatud ning avaldatud on. Artiklis pööratakse tähelepanu eelkõige kirjanduslugudes kajastatud ajavahemikele, kasutatud periodiseeringutele ning autoritele, keda kirjanduslugudes mainitakse või mainimata jäetakse. Kirjanduslugude sisulist poolt vaadeldakse kahe suurema blokina, eristuse aluseks on kirjanduslugude auditoorium, mis väljendub keele valikus. Nii on kirjanduslugude korpus jagatud eestikeelseteks ja võorkeelseteks kirjanduslugudeks. Kirjanduslugude vaatluse põhjal tehtud tähelepanekud üritavad välja tuua ja mõtestada paguluses ilmunud kirjanduslugude variatiivsust ning samas selgelt eristuvaid sarnaseid tendentse lähtudes kultuurisituatsioonidest, milles kirjanduslood ilmusid, ning toetudes Juri Lotmani kultuurisemiootikaalastele teoreetilistele tähelepanekutele.

Märksõnad: kirjanduslood, eesti kirjandus, eestlased eksiilis, autokommunikatsioon, invariantne eesti kirjanduslugu, eesti kirjanikud

Jaan Undusk on tõdenud, et eesti kirjanduse olulisim sotsioloogiline kogemus XX sajandil oli Teise maailmasõja järgne pagulaskirjanduse teke (Undusk 1999: 251). Pagulaskirjanduse ja nõukogude eesti kirjanduse teket ja lõhet võib kultuurisemiootilisest vaatepunktist kirjeldada kui plahvatust ja/või katkestust järjepidevas ajaloolises arengus. Olles küll justkui teineteisele vastandatud ning vastanduvad, on alati siiski tegemist olnud eesti kirjanduse kahe alakirjandusega. 1980. aastate lõpust, kui tekkis vaba juurdepääs väliseesti kir-

jandusele ja algas aktiivne kodueesti ja väliseesti kirjanduse üheks eesti kirjanduseks integreerimine, tõusis vajadus kirjutada pagulas-kirjandus ka Eesti kirjanduslukku. Esimene kirjanduslooline ülevaade nõukogude ajal põlu all olnud väliseesti kirjandusest ilmus kodumaal 1991. aastal pealkirja all „Väliseesti kirjandus” (Kangur, Muru, Tonts 1991). Tegemist on konspektiivse vihikuga, mida Maie Kalda nimetab ametliku Eesti kirjanduse ajaloo (EKA) IV ja V köite vahevihikuks (Kalda 1991: 5). 1990. aastatel avaldati Collegium Litterarumi sarjas ka veidi põhjalikumaid pagulaskirjanduse ülevaateid. Kirjandusliikide kaupa ilmus neli vihikut (vastavalt sarja 5.–8. vihik), mis koondati 2000. aastatel seni mahukaimaks pagulas-kirjanduse ajalooks. Koguteos ilmus 2008. aastal (EKirjP) ja sisaldab endas seniilmunud vihikute täiendatud ja ümbertöötatud versioone ning mõningaid lisandusi, sealhulgas korralikku väliseesti proosa-kirjanduse ülevaadet, mis varasemalt puudus. Pagulaskirjandus laiemas eesti kirjandusajaloo kontekstis jõudis lugejate ette 2001. aastal ilmunud mahukas ülevaateteoses „Eesti kirjanduslugu” (Annus, Epner, Järv *et al.* 2001). Võib öelda, et eesti kirjandusloo ja -kaanoni ülevaatamised ning ümberkirjutamised ongi olnud viimaste aastakümnete ühed suuremad väljakutsed eesti kirjandusteadusele. Lisaks pagulaskirjanduse eesti kirjanduslukku ja -kaanonisse integreerimisele vajavad aga ülevaadet ning üldistavat käsitlust ka paguluses kirjutatud eesti kirjanduslood, mis on pagulaskirjandusele teatavat laadi kontekstiks ning pagulaste kultuurisituatsiooni peegeldajaks. Käesolev artikkel püüabki anda oma panuse üldistava vaate loomisel.

Artikkel põhineb paguluses ilmunud eesti kirjandusajalugude tekstikorpusel. See sisaldab 19 väljaspool Eesti riigipiire ajavahemikul 1943–1987 ilmunud eesti kirjanduse ajalugu. Kokku mainitakse neis 19 kirjandusloos ligikaudu 400 erinevat eesti literaati ning detailsemalt või ülevaatlikumalt antakse lugejatele aimu eesti kirjanduse ajaloost alates rahvaluulest ning 13. sajandi varastest eestikeelsetest kirjutistest kuni 1970. aastate eesti kirjanduseni välja. Varasemalt on paguluses ilmunud kirjanduslugudest pikemad ülevaadet andnud Maie Kalda ja Tiit Hennoste. Kalda artikkel ilmus Collegium Litterarumi sarja seitsmendas vihikus. Vihik tutvustab pagulaste kirjandusteadust, -kriitikat ning lastekirjandust (CL7 1995).

Maie Kalda on kirjutanud vihiku kirjandusteaduse-osa, millest ta ühe alapeatüki pühendab paguluses ilmunud eesti kirjanduslugudele ning monograafiatele (Kalda 1995). Eesmärgiga tutvustada ja fikseerida paguluses tehtut loetleb Kalda suurema osa kirjandusloolisi ülevaateid, mis ilmusid Välis-Eestis ajavahemikul 1950–1989. Koguteoses „Eesti kirjandus paguluses XX sajandil” (EKirjP) ilmub Kalda ülevaade väliseesti kirjandusteadusest kohendatud kujul uuesti (Kalda 2008). Küllalt põhjaliku ülevaate paguluses tehtud kirjandusteadusest ja ilmunud kirjanduslugudest teeb ka Tiit Hennoste oma loengusarja „Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal” 15.–19. loengus (vastavalt Hennoste 2009a; 2009b; 2009c; 2010a ja 2010b).

Maie Kalda ja Tiit Hennoste artiklid vaatlevad paguluses ilmunud kirjanduslugusid eelkõige eesti kirjandusteaduse arengu seisukohalt. Kalda eesmärk tundub sealjuures olevat eelkõige tutvustada ja fikseerida pagulastest kirjandusteadlaste poolt tehtut. Hennoste aga vaatleb paguluses ilmunud kirjanduslugusid üldise eesti kirjandusteadusliku uurimuse ning ideede arengu ajaloo seisukohalt. Nii tutvustatakse Kalda ja Hennoste artiklites paguluses ilmunud kirjanduslugusid kirjandusteaduslikust vaatenurgast, sealjuures on kõige olulisemateks parameetriteks kirjanduslugude autor(id), kirjutamise kirjandusteaduslik kontekst, kirjandusteadusliku uurimuse seisu peegeldavad aspektid jms.

Antud artiklit võib käsitleda Maie Kalda ja Tiit Hennoste ülevaadete edasiarendusena, milles vaadeldakse paguluses ilmunud eesti kirjanduslugusid mitte üksnes kirjandusteaduslike nähtustena, vaid metatekstidena, mis omavad mitmeid erinevaid funktsioone, alates mnemoonilisest e kirjanike ja kirjandusteoste kultuurilooos talletamisest ja lõpetades aktuaalse kirjanduspraktika suunamise ning korrastamisega. Kirjanduspraktika organiseerimist ja korrastamist kirjanduslugudes võib omakorda vaadelda enesekirjeldamise ja -loomise protsessina, mille käigus toimub dünaamilise kirjandusprotsessi fikseerimine suhteliselt staatilise narratiivina. Nagu toob välja Juri Lotman, on igasugustele kultuurilistele enesekorrastusprotsessidele omane, et selle käigus tõrjutakse osa materjalist süsteemivälisesse seisundisse, ning see osa lakkab justkui eksisteerimast. Iga korrastamisega toimub ka süsteemi ahenemine, mis võib äärmuslikel

juhtudel viia selleni, et metasüsteem muutub niivõrd jäigaks, et pea-aegu kaotab kokkupuutepunktid reaalsete süsteemidega (Lotman 2006: 219). Niisiis võib kirjanduslugusid vaadelda ühtlasi ka kirjanduspraktika ülekorrastatusena.

Iga üksik kirjanduspraktika kirjeldus eeldab aga ka *Vorurteil*¹, nagu Gadamer seda nimetab (Gadamer 1997: 191), ehk teatud täiusliku tõe eelotsustust, mis rõhutab üksiku terviklikkust ja ammenda-vust. Tolle eelotsustuse juures hakkab mängima ka üldine ajalugude mõtestamisel tekkinud tõdemus, et iga ajaloolane on paratamatult omaenda uurimustöö tegelane. Tema on see, kes otsib, valib, hindab, tõlgendab ja väärtustab, olles sealjuures möödapääsmatult ka oma kultuurikonteksti ideologiseeritud subjekt¹. Nii on siinse artikli üheks peamiseks eelduseks, et kirjanduslugudes peegeldub üldine kultuurisituatsioon, milles nad on kirjutatud ja koostatud, ning neil lasub hulk erinevaid ülesandeid. Kirjandusajalugu kui selline pole ainuüksi kirjanduspraktika ja selle kujunemise mudel, vaid ühtlasi ka kirjutamise ajastut ja kultuurisituatsiooni peegeldav tekst, mis oma valikute, periodiseeringute, hinnangute, sisse- ning väljaarvamistega annab edasi kultuurisituatsioonile omase versiooni kirjanduse ajaloost. Nagu iga tekst, kõneleb kirjanduslugu paratamatult nii sellest, millest ta kirjutab, kui ka sellest, mida ta ei kirjuta.

Lisaks sellele, et vaadeldavad tekstid on igaüks iseseisvad tervikud, moodustavad tekstikorpuse kirjanduslood dünaamilise metasüsteemi eesti kirjanduse ajaloost, millele on omane teatud ebapüsivus ja liikuvus. Olgugi, et kõik eesti kirjanduslood peaksid kajastama sama protsessi – eesti kirjanduse ajalugu – või andma ülevaate selle protsessi erinevatest etappidest, on tegemist erinevate autorite kirjanduslooliste nägemustega, mis üksteist täiendavad. Artikli sisuliseks sihiks on suhestamisele ning võrdlemisele toetudes välja tuua sellele lugudeülesele süsteemile iseloomulikke eesti kirjandusloo invariantseid jooni ning kaardistada esinevat dünaamikat, proovides sealjuures kontseptualiseerida kirjanduslugusid nende ilmumise kultuurisituatsiooniliselt taustalt. Artikli rõhk on järgmistel küsimustel:

- Milliseid ajavahemikke antud kirjanduslood kajastavad või katavad?
- Milliseid periodiseeringuid liigendamisel kasutatakse?

¹ Vt näiteks Wellek ja Warren 2010; Tamm 2007.

- Milliseid autoreid ja milliste autorite teoseid kirjanduslugudes mainitakse?

Tekstikorpus

Järgnevalt kronoloogiline ülevaade ja lühike kirjeldus artikli aluseks olevasse kirjanduslugude korpusesse kuuluvatest tekstidest².

„*Literature in Estonia*” (Harris 1943) ilmus 1943. aastal Londonis, tegemist on esimese paguluses ilmunud eesti kirjanduslooga. Kirjandusloo koostajaks oli eestlaste sõber E. Howard Harris.³ Tegemist on küllalt lühikese (83 lk) ülevaatega eesti kirjandusest alates esimesest eestikeelsest raamatust kuni okupatsioonideni 1940. aastate alguses. Raamatust ilmus 1947. aastal ka teine trükk.

Esimene eestlaste koostatud ja paguluses välja antud eestikeelne eesti kirjanduse ajalugu ilmus 1946. aastal Saksamaal. Raamatu pealkiri on „*Eesti kirjanduslugu I*” (Parlo, Aavik, Mihkla 1946) ja autoriteks on märgitud Olev Parlo, Johannes Aavik ja Karl Mihkla. Raamatus vaadeldakse eesti kirjanduse ajalugu vanimatest kirjalikest mälestistest kuni ärkamisajani ning see sisaldab ka tekstinäiteid. Raamatust ilmus 1978. aastal ka teine muutmata trükk Baltimore’i eesti kooli juures. Tegemist on peamiselt koolides kasutamiseks mõeldud konspektiivse kirjanduslooga (85 lk), mis on kokku pandud juba varasemalt Eestis avaldatud kooliõpikute põhjal.

„*Estonian literature in Exile*” (Harris 1949) ilmus samuti Londonis, 1949. aastal. Tegemist on esimese ingliskeelse ülevaatega eesti pagulaskirjandusest ja samas ka järjega autori esimesele eesti kirjandusloolise ülevaatele. Kirjandusloos tutvustatakse eesti kirjanikke paguluses ning nende kirjandusalast tegevust 1940. aastast kuni kir-

² Suuremalt jaolt ühtib tekstikorpus Tiit Hennoste ja Maie Kalda artikliteski mainitud tähtsamate kirjanduslugude nimistuga. Korpusesse on valitud kõige mahukamad paguluses eestlaste poolt või nende initsiatiivil koostatud ja avaldatud narratiivsed eesti kirjanduslood. Paguluses ilmunud kirjanduslugudest täielikuma ülevaate saamiseks soovitan lugeda Tiit Hennoste loenguid 15–19 pagulasaastate kirjandusteadusest (Hennoste 2009a; 2009b; 2009c; 2010a; 2010b).

³ Kuigi tegemist pole eestlaste kirjutatud ja välja antud ajalooga, on ta valimikku erandina kaasatud, kuna tegemist on esimese väljaspool Eestit välja antud eesti kirjanduslooga pärast suuremat Eestist väljarände lainet, ning kuna selle väljaandmisel oli eesti kirjanikkonnal oluline roll.

jutamise kaasajani. Vihik (39 lk) koosneb eessõnast ning kolmest peatükist, milles mainitakse kokku umbes 30 eesti kirjanikku.

1950. aastal avaldati Stockholmis Henno Jänesse koostatud kirjanduslugu „*Ülevaade eesti kirjandusest*” (Jänes 1950), mis on kokku pandud enne autori emigreerumist Eestis ilmunud keskkooliõpikute „Eesti kirjanduslugu I–III” põhjal (Henno Jänes oli üks õpikute koostajast). Tegemist on juba mahukama õpikulaadse ülevaatetosega (268 lk), mis käsitleb eesti kirjanduse ajalugu algusest (13. sajandist) kuni kirjutamise kaasajani paguluses. Viimase peatüki lõppu on lisatud ka 3 lõiku pagulaskirjandusest.

1953. aastal avaldati Lundis Gustav Suitsu ja tema õpilaste poolt Eestis tehtud uurimistöödel põhinev teos „*Eesti kirjanduslugu. I köide. Algusest kuni ärkamisajani*” (Suits 1953). Selles kirjandusloos (256 lk) on vaatluse all eestikeelse kirjasõna ajalugu 15. kuni 19. sajandini. Nagu ütleb Gustav Suits raamatu koostajana eessõnas „Lugejale”: „Raamatu peamääraks on nõnda siis näidata eesti kirjanduse muutumisi ja muhenemisi läbi aegade, s.o 15. sajandist kuni 19. sajandi sisse.” (Suits 1953: 7).

Lisaks Gustav Suitsu Eesti kirjandusloo esimesele köitele ilmus 1953. aastal Vadstenas ka Herbert Salu uurimuslik teos „*Eesti vanem kirjandus*” (Salu 1953), mis annab ülevaate eestikeelse kirjasõna ajaloost algusest kuni XVIII saj keskpaigani. Raamatu (87 lk) rõhuasetus on eelkõige rootsiaegsel kirikukirjandusel ning juhuluule arengul, ning see tugineb autori huvile ja uurimustööle eelkõige Rootsi riiklikes arhiivides.

1954. aastal antakse Vadstenas välja Karl Ristikivi „*Eesti kirjanduse lugu*” (Ristikivi 1954), mis vaatlleb ilukirjanduse ajalugu 19. saj algusest (Kristjan Jaak Petersonist) kuni 1940. aastateni. Ristikivi alustab sealt, kus Gustav Suits pole veel päris lõpetanud ning kuhu Herbert Salu ülevaade ei jõudnudki. Ristikivi kirjanduslugu (135 lk) on ühe eesti tunnustatuma pagulaskirjaniku isiklik kirjandusajalooline vaade, mis ilmus tellimustööna, ning millega hilisem tellija (Oskar Loorits) Ristikivi sõnade järgi⁴ rahule ei jäänud.

1957. aastal ilmub Henno Jänesse ülevaatest teine täiendatud trükk (Jänes 1957). Nagu ütleb koostaja eessõnas „Saatesõna 2. trü-

⁴ Ristikivi kiri Bernard Kangrole kuupäevaga 20.6.1971 (Kangro, Ristikivi 1985).

kile” on „[...] 2. trükki mitmeti täiendatud. On lisatud peatükk rahvaluulest. Ülevaateid üksikute, eriti uuemate autorite loominguist on täiendatud uute andmetega. Kirjanikest on toodud suuremal määral tsitaate ja stiilinäiteid. Muudetud on mõnevõrra ka kirjanduse perioodistamist.” (Jänes 1957: 7).

Esimene võõrkeelne pagulaste endi koostatud ja välja antud eesti kirjanduse ajalugu „*Estonian literature*” ilmus 1961. aastal (Salu 1961). Tegemist on Herbert Salu kirjutatud ja Stockholmis Eesti teabekeskuse poolt välja antud välkülevaatega (30 lk) eesti kirjanduse ajaloost. Ülevaade käsitleb eesti kirjandust nn algusest (1200) kuni kirjutamise kaasajani. Tegemist on eelkõige eesti ajaloo ja kirjandusloo ülevaatega, kus käsitletakse kirjanduse arengut üldisel ajaloolisel foonil.

1965. aastal ilmus kaks võõrkeelset ja üks eestikeelne eesti kirjanduslugu.

Esimene neist oli Henno Jänese 1950. aastal ilmunud eesti kirjandusloo saksakeelne tõlge (Jänes 1965), mis avaldati Stockholmis. Saksakeelne versioon Henno Jänese kirjandusülevaatest on sisult väga lähedane sama teose eestikeelse teise trükiga.

Teiseks võõrkeelseks kirjanduslooks, mis avaldati 1965. aastal, on Arvo Mägi soomekeelne „*Viron kirjallisuuden historia*” (Mägi 1965a). Tegemist on 1939. aastal avaldatud soomekeelse Friedebert Tuglase kirjandusloo uuendusega, mis oli mõeldud soome ülikoolides õpikuna kasutamiseks. Kirjandusloos (154 lk) vaadeldakse eesti kirjanduse ajalugu n-ö algusest kuni kirjutamise kaasajani 1960. aastate alguses. Viimane peatükk annab ülevaate sotsialistlikust realismist Nõukogude Eestis ning pagulaskirjandusest Välis-Eestis.

Samal aastal avaldatud eestikeelne kirjanduslugu (110 lk) on Arvo Mägi „*Lühike eesti kirjanduslugu I–II*” (Mägi 1965b). Nagu nimigi vihjab, on tegemist Friedebert Tuglase samanimelise, kodumaal 1934. ja 1936. aastal välja antud kirjandusloo uuendustega, kus antakse ülevaade eesti kirjandusest, nagu alapealkirigi ütleb, algusest kuni iseseisvuseaja lõpuni.

1967. aastal avaldatakse Lundis Ants Orase ingliskeelne essee „*Estonian literature in exile*” (Oras, Kangro 1967) koos Bernard Kangro bio-bibliograafilise lisaga (kokku 87 lk). Tegemist on esimese paguluses ilmunud ja pagulaste koostatud ainult pagulaskir-

jandusele pühendatud ülevaatega, mis kirjeldab väliseesti kirjandust 1944. aastast kuni kirjutamise kaasajani.

1968. aastal ilmub Stockholmis Arvo Mägil ingliskeelne eesti kirjandusloo versioon (109 lk) „*Estonian literature: An Outline*” (Mägi 1968), mis järgib suures osas soomekeelse kirjandusloo ülesehitust ja sisu, vaadeldes kirjandust algusajast kuni kirjutamise kaasajani.

1973. aastal avaldatakse Lundis A. Mägi, B. Kangro ja K. Ristikivi ühistööna „*Eesti kirjandus paguluses 1944–1972*” (Kangro, Mägi, Ristikivi 1973), mis jäi pikaks ajaks kõige esinduslikumaks eksiilkirjanduse ülevaateks (180 lk). Eessõna ütleb, et tegemist on jätkuga Arvo Mägi kaheosalisele raamatule „*Lühike eesti kirjanduslugu*” (Kangro, Mägi, Ristikivi 1973: 5).

1974. aastal ilmub Roomas teine, täiendatud trükk Herbert Salu uurimuslikust ülevaatest (136 lk) „*Eesti vanem kirjandus*” (Salu 1974), mis sisaldab peale varasemate keeleteadlaste silumise ning uute tekstinäidete lisamise ka üht uut peatükki rahvaluule varastest trükistest, ning raamatu lõppu lisatud ingliskeelset kokkuvõtet – „*Early Estonian literature*”.

1970. aastatesse mahub ka ühe üsna erandliku kirjandusloo algus: nimelt alustatakse tol ajal Torontos välja antud väliseesti ajakirjas „*Aja Kiri*” Ilmar Mikiveri uuema aja eesti kirjandust käsitleva käsikirjalise kirjandusloo peatükkide avaldamist. Kokku ilmub peatükke 20 (kogumaht 58 lk) ajavahemikus 1976–1982. Autor vaatlleb kirjandust Välis-Eestis ja kodumaal alates 1945. aastast kuni 1970. aastate teise pooleni välja. Ilmar Mikiveri eesti kirjanduse lähiajaloo ülevaade on esimene eesti 20. sajandi teise poole kirjanduse kirjanduslooline käsitus, mis vaatlleb väliseesti ja kodueesti kirjandust kõrvuti ja võrdlevalt.

1983. aastal ilmub Eesti Usuteadlaste Selts Paguluses toimetuste sarjas Arthur Vööbuse ingliskeelne kirjanduslugu „*Estonian Literature during the period of independence*” (Vööbus 1983). Teos on mahukas (200 lk) ning autor käsitleb Eesti iseseisvusaegset kirjanduslugu läbi tegevkirjanike teoste. Paguluses ilmunud kirjanduslugude seas on see uurimuslik kirjanduslugu üsnagi omanäoline, kuna teose autor pole ei kirjanik ega kirjandusteadlane, vaid usu-teadlane ja süroloog, ning vaatluse alt on jäänud välja nii kirjanike

elulooline andmestik kui ka laiem kultuurilisajalooline taust. Küll leidub aga raamatus võrdlusi tuntumate väliskirjanike teostega.

Viimane korpusesse kuuluv eesti kirjanduslugu ilmus 1987. aastal Göttingenis Raimond Kolgi ja Arvo Mägi sulest nime all „*Estnische Exilliteratur in den letzten zwei Jahrzehnten*” (Kolk, Mägi 1987). See on justkui napp järg A. Orase ja A. Mägi ingliskeelsetele eesti kirjanduslugudele. Tegemist on pagulaskirjanduse ülevaatega (87 lk), mis katab ajavahemikku 1960. aastate lõpust kirjutamise kaasajani.

Kirjanduslood kultuurisituatsioonilisel taustal

Järgnevalt vaatlen korpusse kuuluvaid kirjanduslugusid nende ilmunisaja kultuurisituatsioonilisel taustal. Vaatluse eesmärk on välja tuua üldised tendentsid⁵, mis oleksid fooniks hilisemale täpsemale kirjanduslugude sisulisele analüüsile.

1940. aastate teine pool

1940. aastate teine pool oli paguluse algusaeg, mil pagulased elasid paljuski veel n-ö kohvrid pakitult, sest loodeti, et okupatsioon ei kesta kaua ning varsti võib koju naasta. Siiski juba põgenikelaagrites alustati kirjutamisega ja õige pea pärast kodumaalt põgenemist hakkasid ilmuma esimesed väliseesti väljaanded ning eesti kirjanduse tähtteoste uustrukid. Põgenikelaagris Saksamaal ilmus ka esimene eestikeelne paguluses välja antud eesti kirjanduslugu (Parlo, Aavik, Mihkla 1946). See lühike konspektiivne kirjanduslugu on avaldatud Olev Parlo eestvõttel kodumaal enne põgenemist ilmunud kooliõpikute põhjal ning mõeldud peamiselt õpikuna kasutamiseks. Teised kaks 1940. aastatel avaldatud eesti kirjanduslugu kirjutas ja koostas eesti pagulaste sõber Howard E. Harris. Tema lühikesed eesti kirjanduse ja eksiilkirjanduse ülevaated on emotsionaalsed isiklikus stiilis tihedad jutustused sellest, kes on eestlased ning milline on nende

⁵ Nagu kronoloogilisest ülevaatest võib märgata, koosneb tekstikorpus küllalt lühikestest enamasti ühe autoriga kirjandusloolistest ülevaadetest. 19 ajaloo koostamises on tegutsenud 11 erinevat autorit. Autorite isikud, nende huvid, eeskujud ning vaated on tähtis aspekt kirjanduslugude koostamisel, ent lähtuvalt artikli mahust ja eesmärkidest, seda siin lähemalt ei käsitleta.

kultuur. Harrise kirjanduslugude peamiseks eesmärgiks paistab sealjuures olevat tutvustada läänemaailmale eestlasi kui kõrge kultuuriga eurooplasi ning kirjeldada Eestis toimuvat ülekohut.

1950. – 1960. aastad

Antud tekstikorpuse kirjanduslugudest 11 ilmusid 1950.–1960. aastatel, mistõttu võib seda pidada paguluses ilmunud eesti kirjanduslugude kõrgajaks. Selle kõrgaja võib jagada veel omakorda tinglikult kaheks:

1950. aastad – eestikeelsete kirjanduslugude ilmunise aastakümme

1960. aastad – võõrkeelsete kirjanduslugude aastakümme

1950. aastatel ilmus kokku viis eestikeelset kirjanduslugu. Eestikeelsete kirjanduslugude buumi võib selgitada pagulaste kultuurisituatsiooniga: kui esimene eestikeelne kirjanduslugu (Parlo, Aavik, Mihkla 1946) oli mõeldud kasutamiseks hädapärase abivahendina koolides ja H. E. Harrise kirjutatud kahe ingliskeelse kirjandusloo eesmärgiks oli teavitada segastel aegadel läänemaailma sellest, kes on eestlased, mis on eesti kirjandus ning missugune ülekohus Eestis toimub, siis 1950. aastate alguses oli eksiilis elatud juba ligikaudu kümme aastat (ning kojunaasmise võimalust ei paistnud) ja uueks ning veelgi tähtsamaks sihiks sai seetõttu eesti kultuuri elushoidmine. 1950. aastatel ilmunud eestikeelsete kirjanduslugude avaldamist võibki vaadelda ajaloo, traditsioonide ning taustakirjelduse loomisena tavapärasest kultuuriruumist ja traditsioonist välja rebitud ning seega justkui ajaloota jäänud eesti pagulaskirjandusele. 1950. aastatel ilmunud kirjanduslood käituvad paguluses ilmuva eesti kirjanduse legitimeerijate ning ajaloolise sideme ja järjepidevuse konstrueerijatena. Esmalt loodi side eesti rahvusliku ärkamis- ja iseseisvusajaga, (seda kehastas Henno Jänese kooliõpik „Ülevaade eesti kirjandusest”), mida kirjeldati väärtustamist ja hoidmist vajavate kuldajastutena, mille seemneist tuleb eesti kirjandust paguluses edasi arendada; järgmisena loodi auväärne kaugem ajalugu eestikeelse kirjasõna lätetest alustades – Herbert Salu ja Gustav Suitsu eesti vanemat kirjandust ning eesti keele arengut tutvustavad kirjanduslood. Kaugema kirjandusajaloo järel ilmus tellimustööna veel ka

kirjanik Karl Ristikivi nägemus eesti ilukirjanduse loost, milles ei pöörata enam niipalju tähelepanu okupatsioonide-eelse Eesti kirjandusele ning rühmitustele (kui pagulaskirjanike kuulsusrikastele eelkäijatele), vaid pigem väärt teostele, mida Ristikivi arvates tasub eesti kirjanduslikust pagasist teada ja lugeda. Ning siis ilmub juba teine, pisut täiendatud trükk Henno Jänese kirjandusloost.

Siinkohal on huvitav märgata, kuidas ruumisideme katkemise järel luuakse paguluses side kodumaa ning eesti kirjandusega ajalise mõõtme kaudu. Üle maailma laiali laotatud pagulaskirjanduse kontekstiks ei saa enam geograafiline eesti kirjandus, vaid aja(loo)line eesti kirjandus, sealjuures territoriaalne eesti kirjandus või n-ö geograafilise Eesti kirjandus arvatakse järsult ja selgelt kontekstist välja.

1960. aastatel avaldati üks eesti-, üks soome- ja üks saksakeelne ning kolm ingliskeelset kirjandusloolist ülevaadet, mistõttu võib 1960. aastaid pidada võõrkeelsete kirjanduslugude kümnendiks. 1960. aastatel ilmunud võõrkeelsete kirjanduslugude rohkust seletab vajadus iseendale ajaloo loomise järel tutvustada eesti kultuuri ja kirjandust ka asukohamaade elanikele ning läänemaailmale laiemalt, kindlustamaks seeläbi samas iseendi kui eesti kultuuri kandjate identiteeti. Võõrkeelseid ja eestikeelseid kirjanduslugusid omavahel võrreldes tõuseb esile üks selge erinevus. Nimelt ei mainita eestikeelsetes 1950. ja 1960. aastatel paguluses ilmunud kirjanduslugudes okupeeritud Eesti kirjanduselu ja kirjanikke. Kuid 1960. aastate algusest ilmutavates võõrkeelsetes kirjandusajalugudes, mille auditooriumiks on mitte enam esimese põlve pagulased, vaid pigem asukohamaa elanikud ning ilmselt ka nooremad pagulaste põlvkonnad, tutvustatakse eesti kirjandust pärast Teist maailmasõda kahes ruumis korraga toimiva kirjandusena⁶. See tähendab, et rohkem või vähem ülevaatlikult antakse pilt kirjanduselu arengutest nii paguluses kui ka kodumaal.

Kahe ruumi tekkimist võõrkeelsetesse kirjanduslugudesse seletab osalt pärast Stalini surma alanud sulaperiood, mil sidemed pagulaste ja kodueestlaste vahel tihenesid ning info Nõukogude Eestis loodud

⁶ Erandiks siin ingliskeelsete ning soomekeelse kirjandusloo kõrval on Henno Jänese koostatud „Eesti kirjanduse ülevaate” saksakeelne tõlge, mis sarnaselt eestikeelsetele versioonidele ei käsitle kirjandust kodumaal pärast Teist maailmasõda.

kirjandusest imbus ka läbi n-ö raudse eesriide⁷. Erinevust eestikeelsete ja enamiku selleks ajaks ilmunud võõrkeelsete kirjandusajalugude vahel võib selgitada veel küllalt puudulike andmetega kodueesti kirjanduse ja kirjanike kohta, mis takistas põhjalikuma ülevaate andmist, ning kartusega kirjanike pärast kodumaal, kes Välis-Eestis ilmunud kirjandusloos mainitud saades võinuksid võimude põlu alla sattuda.

Erinevust eesti- ja võõrkeelsete kirjanduslugude sisus võib aga kultuurisemiootikast lähtudes käsitleda ka auditooriumite erinevusest tuleneva kommunikatsioonitüüpide erinevusena. Nii võib eestikeelseid ja võõrkeelseid kirjanduslugusid kirjeldada kahele erinevale kommunikatsioonitübile omaste tekstidena. Kõige tavalisem kommunikatsioonitüüp on „mina–tema” kommunikatsioon, mille puhul teade kannab informatsiooni uuele vastuvõtjale ehk teisisõnu, nagu märgib Juri Lotman, informatsioon paikneb ümber ruumis (Lotman 2010a: 128). Aga on olemas ka teist tüüpi kommunikatsioon, mida Lotman nimetab „mina–mina” kommunikatsiooniks ehk autokommunikatsiooniks (vt nt Lotman 2010a), mille puhul teate saaja ning saatja on põhimõtteliselt üks ja seesama, ning nagu Lotman välja toob, kannab teade mnemoonilist ning/või saatjat muutvat funktsiooni (Lotman 2010a: 128–129). Eestikeelsed kirjanduslood töötavad selles mõistes pagulaskultuuri sees „mina–mina” kommunikatsioonile omaste autokommunikatiivsete teadetenä, mis ühteaegu töötavad mäluna, ent samas loovad ning korrastavad teate saatjat. Väljapoole suunatud ehk võõrkeelsed kirjandusajalood käituvad aga „mina–tema” kommunikatsioonilistüübi tekstidena, mille puhul on kõige olulisemaks ülevaatliku ning eeldatavalt uue informatsiooni edastamine vastuvõtjale.

Jaan Undusk selgitab, et eesti pagulaskirjandusel puudus paguluses piisav institutsiooniline võrk, mis oleks võtnud enda kanda rahvuslik-kultuurilise identsuse selle elementaarkujul ning seetõttu täitis pagulaskirjandus 19. sajandi eesti kirjanduse ülesannet ehk rahvusliku ja kultuurilise identsuse tootmise ning taastootmise funktsiooni selle asemel, et tegeleda 20. sajandi ülesandega ehk muutuda

⁷ Täpsemalt võib kodueestlaste ja pagulaste suhtlusest lugeda nt Sirje Oleski artiklist „Kahe Eesti kahekõne” (Olesk 1999).

eesti maailmakirjanduseks (Undusk 1999: 254). Sedasama „19. sajandi ülesannet” täitsid ka eestikeelsed paguluses ilmunud kirjandusajalood, ja kuigi 1960. aastate keskel pagulaskirjanikud juba tunnistasid eesti kirjanduse võimalikkust ka Nõukogude Eestis, jäi see siiski pagulaskirjanduse kõrval, Unduski mõistet kasutades, *variroomiks* (*ibid*: 253), sest pagulased vajasid oma traumakogemusega ja samas laialivalguva ning sihtriikidesse sulanduma hakkavate kogukondadega endiselt veel kuldajastust rääkivat ja mäluna toimivat identiteedi ja missioonitunde tugevdajat.

1970. –1980. aastad

Tekstikorpuse kirjanduslugudes on kajastatud väga erineva pikkusega ajalõike alates vähem kui kümme aastat eksisteerinud pagulaskirjandusest, lõpetades kogu eesti kirjanduse ajaloo ülevaadetega. Kui esimestel dekaadidel on vaatluse all eesti kirjanduse ajalugu üldisemas plaanis, siis 1960. aastate lõpus on märgata fookuse liikumist rohkem pagulaskirjanduse ajaloo jutustamisele ehk oluliseks saab lähimineviku korrastamine ning enesekirjeldus ja -määratlemine. Otsa teeb selles osas lahti Ants Oras, kelle essee „Estonian Literature in Exile” ilmub 1967. aastal ehk vahetult enne Arvo Mägi ingliskeelse lühikese kirjandusajaloo ilmumist.

Järgnevatel aastakümnetel ilmunud eesti kirjanduslugudes tegeletakse edasi küll pagulaste identiteediloomega, ent seda selleks hetkeks juba selgelt muutunud kultuurisituatsioonis, kus vanema pagulaste-põlvkonna loominguline aktiivsus oli hääbumas, ning elujõulised olid juba teine ning kolmas generatsioon, kellest osad polnud Eestis kunagi elanud ning mõned ei osanud hästi eesti keeltki. Pagulaste kogukonnad sulandusid üsna jõuliselt asukohamaade kultuuri ning pidevalt oli päevakorral diskussioon, et kuidas peaks nn Eesti asja ajamisega edasi minema. Nii ei kanna 1973. aastal ilmunud kirjanduslugu „Eesti kirjandus paguluses” enam mitte pagulaskirjandust sõjaeelse eesti kirjandusega siduvat ning pärandit väärtustavat paatost, vaid on selgelt pagulaskultuuri ennast konstrueeriv, propageeriv ning sellekohast mälu loov ja pagulaskirjandust väärtustav ja õigustav teos. 1976. aastal ilmuma hakanud Ilmar Mikiveri kirjanduslooline ülevaade peegeldab aga radikaalsemat suunda pagulaste kultuuris: autor tahaks pagulaskultuuri siduda mitte

ainult sõjaeelse eesti kultuuriga vaid ka kirjutamisaegse okupeeritud Eesti kultuuriruumiga. Siin tuleb taas mängu ennist mainitud aja ja ruumi aspekt. Ilmar Mikiveri kirjanduslugu, mis vaatleb kirjutamisele väga lähedal seisvaid kirjandusnähtusi, püüab luua mitte ainult eesti kirjanduse ajalist, vaid ka ruumilist sidusust. Kodu- ja väliseesti kirjanduse ühitamine võimaldab kirjeldada seni üsna rangelt lahku viidud praktikaid ühe ajaloolise eesti kirjanduse jätkuna. Nii loob Ilmar Mikiver kirjandusele Välis-Eestis aja(loo)lise konteksti kõrvale ruumilise konteksti. Infovahetus kodu- ja välismaal elavate eestlaste vahel oli selleks ajaks juba väga tihe; selgelt oli tajutav, et ainukesed õiged eesti kultuuri kandjad ja hoidjad ei ole enam üksnes pagulased ning eesti kultuur ja kirjandus areneb paljude rõõmuks ja Nõukogude okupatsiooni kiuste ka Nõukogude Eestis. Korraga oli eesti kirjandusel ja laiemalt kogu kultuuril justkui kaks keset, üks nõukogude eesti kirjanduse see osa, mis distantseerus nõukogude kirjanduse ametlikust kaanonist ning üritas taas olla euroopalik kirjandus, teine üle vaba maailma laiali pillutatud, hääbumise märke näitav ning asukohamaadesse sulanduvate pagulaseestlaste kirjandus.

Kirjanduslugudes kajastatud ajavahemikud ja materjali liigendamiseks kasutatud periodiseeringud

Nagu eelnevast märgata, on kirjanduslugude avaldamine üsna tihe-
dalt seotud nende avaldamise kultuurikontekstiga e muutuv kultuurisituatsioon tingib muutuva lähenemise ja rõhupunkti kirjandusloo käsitlemisel. Artikli edasine osa vaatab aga kirjanduslugude sisulist poolt, püüdes välja tuua tekstikorpusele omased invariantseid jooned ning kaardistada süsteemi dünaamilisemaid alasid. Vaatluse alla tulevad kirjanduslugudes kajastatud ajalõigud, nende liigendamiseks kasutatud periodiseeringud ning eraldi alaosas lugudes kajastatud autorkond.

Võrdleva analüüsi hõlbustamiseks ning tekstimaterjali paremaks haldamiseks jagan artikli aluseks oleva kirjanduslugude korpuse vastavalt auditooriumile kahte suurde rühma:

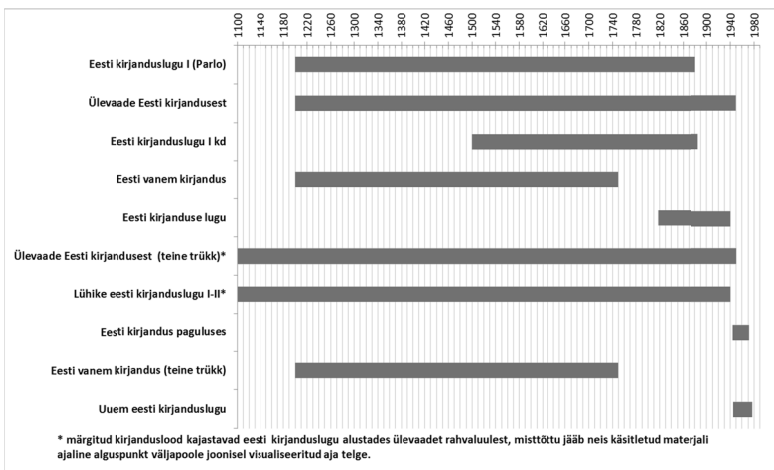
- eestikeelsed kirjanduslood (kokku 10 teost)⁸
- võõrkeelsed kirjanduslood (kokku 9 teost).

Eestikeelsed kirjanduslood

Püüdes visandada paguluses ilmunud eestikeelsete kirjanduslugude ühisjooni ehk seda, mis tundub invariantne ning ilmunud kirjanduslugudele üldisemalt omane, tasub esmalt välja tuua, milliseid ajalõike eesti kirjanduse ajaloost vaadeldavad kirjanduslood kajastavad. Joonis 1 visualiseerib ajateljel neid kirjanduse arenguetape, mida eestikeelsed paguluses ilmunud kirjanduslood katavad. Nagu jooniselt näha, on populaarsemad alguspunktid eesti kirjandusloo konstrueerimisel rahvaluule, 13. sajandist pärit Läti Hendriku kroonikas eestlaste ja eesti keele kohta tehtud ülestähendused, ning uuema aja kirjanduslugude või eksiilkirjanduse ajaloo puhul aasta 1944. Kirjanduslugu on alustatud ka esimestest teadaolevatest eestikeelsetest käsikirjalistest märkmetest ning Kristjan Jaak Petersoni luulest, mis paigutatakse 1818. või 1819. aastasse. Kümnest eestikeelsest loost neli jõuavad kirjandusloo kirjutamise aega või selle lähiminevikku välja. Eesti vanemat kirjanduslugu käsitlevad teosed lõpetavad ülevaate 18. sajandi esimese poolega. Gustav Suitsu „Eesti kirjanduslugu I köide” (Suits 1953) ja Parlo, Aaviku ja Mihkla „Eesti kirjanduslugu I” (Parlo, Aavik, Mihkla 1946) lõpetavad ärkamisaegsete kirjanike tutvustamisega. Karl Ristikivi (Ristikivi 1954) ja Arvo Mägi (Mägi 1965b) ülevaated lõppevad aga Eesti okupeerimisega 1940. aastal.

Kõige kajastatum ajalõik eesti kirjandusloost on 1500–1750, seda suuresti tänu Herbert Salu „Eesti vanema kirjanduse” kahele trükile (Salu 1950: 1974). Kajastatuselt järgmised vahemikud on 13. sajandi algusest kuni 16. sajandi alguseni ning 1818–1988 ehk Kristjan Jaak Petersonist kuni rahvusliku ärkamisajani (kaasa arvatud), ning kajastatuselt kolmas ajalõik on 1818–1940, ehk Kristjan Jaak Petersoni luulest kuni okupatsioonide ja paguluse alguseni.

⁸ Tuleb tähele panna, et kümne kirjandusloo hulgas on ka Henno Jänese ning Herbert Salu kirjanduslugude teised, täiendatud trükid.

Joonis 1

Periodiseeringud, mida eestikeelsetes kirjanduslugudes kajastatud ajalõikude liigendamiseks kasutatakse, on üldises plaanis üsna sarnased (seda vähemalt alates rahvuslikust ärkamisajast), ent igas kirjandusloos on nad isemoodi nimetatud. Nimetamine tundub suures määral sõltuvat konkreetse käsitluse autorist, vaatluse all olevate perioodide pikkuse ja teose mahu suhtest ning mõnel juhul ka eeskujudest. Peamisteks eeskujudeks on kodumaal enne okupatsioone ilmunud Mihkel Kampmaa mahukas kirjanduslugu „Eesti kirjanduse peajooni” I–IV⁹ ning Fridebert Tuglase „Lühike eesti kirjanduslugu”¹⁰. Kõige enam jälgivad Kampmaa kirjanduslugude eeskuju Olev Parlo eestvedamisel välja antud esimene eestikeelne kirjanduslugu (Parlo, Aavik, Mihkla 1946) ja Henno Jänese koostatud „Ülevaade eesti kirjandusest” kaks trükki. Kui Parlo, Aaviku ja Mihkla kirjanduslugu sarnaneb Kampmaa traditsioonile ennekõike oma kirjandusvoolulise periodiseeringuga, siis Henno Jänese kirjanduslugude üldine perioodide nimetamine küll ei vasta täpselt Kampmaa

⁹ Kampmaa kirjandusloo esimene jagu ilmus esmakordselt juba 1912. aastal, neljas jagu alles 1936. aastal.

¹⁰ Tuglase kirjanduslugu ilmus esmakordselt 1934. aastal.

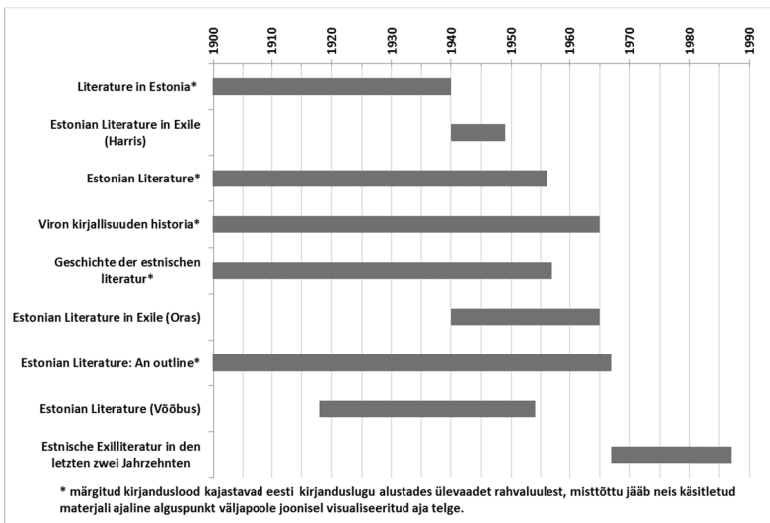
omale, kuid nende peatükid on üles ehitatud vägagi sarnaselt Kampmaa kirjanduslugudele: Henno Jänes toob iga peatüki alguses eraldi osas ära perioodi üldise sissejuhatuse, siis eraldi alapeatükkidena tähtsamad kirjanikud, siis ühte alapeatükki kokkuvõetult vähemtähtsad ja vaid mainimisväärsed kirjanikud ning seejärel eraldi alapeatükina perioodi kokkuvõtte või tagasivaate. Jänese ja Kampmaa periodiseeringuid võrreldes võib märgata, et kui Kampmaa lähtub periodiseerimisel kindlalt kirjandusvoolude põhimõttest, periodiseerib Henno Jänes kirjandust kultuurilis-poliitiliste sündmuste järgi, nagu rahvuslik ärkamine, venestusaeg jne. Friedebert Tuglase „Lühikese eesti kirjandusloo” üldist eeskuju järgib Arvo Mägi samanimeline kirjanduslugu, muutes küll taas pisut periodiseeringut ja nimetusi. Mägi kirjanduslugu on liigendatud vastavalt valitsevale kirjandusvoolule ja kultuurilis-poliitilisele olukorrale. Nii võib Arvo Mägi kirjandusloost leida peatükke nagu „Estofiilide rationalism”, „Ärkamisaja ja venestusaja rahvusromantika”, „Iseseisvusaja uusrealism” jne. Samal ajal on Tuglasel vastavad perioodid nimetatud kui: „Estofiilide aeg”, „Ärkamisaeg”, „Venestusaeg”, „Uusrealismi ajastu” jne. Niisiis on Mägi periodiseeringutele lisanud kirjandusvoolulised viited. Ülejäänud kirjanduslugude puhul on eeskujusid raskem välja tuua, nagu on ka keerulisem leida perioodide nimetamises ühisjooni. Üldine esitusviis on iga uue perioodi alguses esitada perioodi kultuurilis-poliitiline lühikirjeldus, seejärel anda ülevaade kirjanikest, ning mõnikord lõpetada perioodi kajastus tagasivaate või kokkuvõttega. Juba sisukorrast silma hakkav hierarhia literaatide mainimisel on olemas vaid Henno Jänese ja Gustav Suitsu kirjanduslugudes.

Võõrkeelsed kirjanduslood

Võõrkeelseid eesti kirjanduslugusid on antud korpuses kokku üheksa, neist kaks saksakeelset, üks soomekeelne ning kuus ingliskeelset. Nagu märgata teiselt jooniselt (vt. Joonis 2), käsitlevad kaks ingliskeelset ning üks saksakeelne kirjanduslugu vaid eksiilkirjandust ning ülejäänud vaatlevad eesti kirjanduslugu selle algusest kirjutamise kaasajani. Neist kirjanduslugudest, mis vaatlevad eesti kirjanduslugu algusest kirjutamise kaasajani, ei anna vaid Henno Jänese saksakeelne teos mitte mingisugust ülevaadet okupatsioonide-

järgsest Nõukogude Eesti kirjandusest. Võrreldes eestikeelsete kirjanduslugudega tuleb kohe esile ka teine märkimisväärt erisus – kui eestikeelsete kirjanduslugude puhul vaid kaks annavad ülevaate ka rahvaluulest, siis võõrkeelsete kirjanduslugude puhul alustavad rahvaluule tutvustamisest viis lugu¹¹.

Enim kajastatud ajalõik võõrkeelsetes ajalugudes on 1940–1949, kajastatuselt teine koht kuulub ajavahemikule 1918–1940 ning kolmandat ja neljandat kohta jagavad ajavahemikud rahvaluulest kuni 1940. aastani ning ajalõik 1940. aastate ja 1950. aastate teise poole vahel.

Joonis 2

Kui vaadelda võõrkeelsetes kirjanduslugudes kasutatud perioodiseeringuid, siis (nagu ka eestikeelsete lugude puhul) sõltuvad need suu- resti autorist, tema eeskujudest ja stiilist, ning teose mahu ja vaadel-

¹¹ Siin mängib rolli muidugi ka tõsiasi, et kaks võõrkeelset kirjanduslugu on Arvo Mägi ning üks Henno Jänese sulest.

dava ajavahemiku suhtest. Nii on Mägi ingliskeelne ja soomekeelne kirjanduslugu (vastavalt Mägi 1968 ja 1965a) oma periodiseeringult võrreldavad sama autori eestikeelse ülevaatega (1965b), ning Henno Jänese saksakeelne ajalugu (Jänes 1965) jälgib sama periodiseeringut, mida kasutab autor eestikeelse kirjandusloo mõlemas trükis (Jänes 1950 ja 1957). Herbert Salu ingliskeelse lühikese essee (Salu 1961) periodiseering on suures plaanis kirjandusvooluline. Arthur Võõbus ülevaade iseseisvusaaja eesti kirjandusloost (Võõbus 1983), A. Orase eksiilkirjandust käsitlev essee (Oras 1967) ning A. Mägi ja R. Kolgi kahe kümnendi eksiilkirjandust jälgiv ühisteos (Kolk, Mägi 1987) on kõik liigendatud kirjandusliikide põhjal. H. E. Harrise eksiilkirjanduse lühiülevaade (Harris 1949) koosneb aga eessõnast, pagulust tutvustavas peatükist „Siis ja praegu”¹², trükisõna olukorda käsitlevast peatükist ning loomingulist kirjandust vaatlevast peatükist.

Kui võrrelda, kuidas kirjeldatakse Teise maailmasõja järgset eesti kirjandust, siis Herbert Salu jaotab selle kahte peatükki „Kirjandus okupeeritud Eestis”¹³ ja „Kirjandus eksiilis”¹⁴ (Salu 1967). Arvo Mägi on soomekeelses kirjandusloos kasutanud kodueesti ning väliseesti kirjanduse eristamiseks mõisteid „pagulaskirjandus”¹⁵ ning „sotsrealism”¹⁶ (Mägi 1965a). Mägi ingliskeelses kirjandusloos, mis ilmub mõni aasta hiljem, on sellest eristusest saanud aga alapeatükid „Kirjandus Nõukogude Eestis”¹⁷ ja „Kirjandus eksiilis”¹⁸ (Mägi 1968).¹⁹ H. E. Harrise 1943. aastal ilmunud ajalugu ei too eksiili ja nõukogude eesti kirjanduse erisust üldse nii selgelt esile, vaid nimetab oma kirjandusloo viimase peatüki, milles ta põgusalt mainib kaheks jagunenud eesti kirjandust, lihtsalt poeetiliselt „Katkenud meloodiaks”²⁰ (Harris 1943).

¹² Then and Now

¹³ Literature in occupied Estonia

¹⁴ Literature in Exile

¹⁵ sotsialistinen realismi

¹⁶ pakolaiskirjallisuus

¹⁷ Literature in Soviet Estonia

¹⁸ Literature in Exile

¹⁹ Maie Kalda ütleb oma artiklis (Kalda 1995), et tegemist on kontseptuaalse nihkega, ning sellega võib nõustuda.

²⁰ Broken melody

Liikumine kirjanduselt okupeeritud Eestis sotsialistlikule realismile ning sealt edasi kirjandusele Nõukogude Eestis on liikumine teatava leebumise või kompromissi ja vabaduse suurenemise suunas. Nii on mõiste „okupeeritud Eesti” selgelt ajaloolisele vägivallale viitav ning hukkamõistev, „sotsialistlik realism” aga on juba ametlik kirjandusvooluline määratlus, mis viitab Nõukogude võimule ning sealsele võimu poolt ideoloogiliselt määratud kirjandusele, märgistab loomingulise vabaduse puudumist (s.o teatud mõttes vangistatud kirjandust), aga mitte enam niivõrd vangistatud riiki ennast. Kolmas mõiste ehk „kirjandus Nõukogude Eestis”, annab kirjandusele ruumi juurde, annab võimaluse muuks kui sotsialistlikuks realismiks, ehk tunnistab kirjanduse võimalikkust okupeeritud kodumaal.

Kirjanduslugude sisemist liigendust jälgides tuleb välja veel üks selge tendents: alates Ants Orase 1967. aastal avaldatud esseest saab tavaks kasutada paguluses ilmunud kirjanduslugudes liigendust vastavalt kirjanduse liikidele (Oras 1967). Tegelikult kasutab sellist liigendust juba Henno Jänes oma kirjandusloo viimases peatükis, kui ta liigendab peatüki „Revolutsiooni-, iseseisvuse- ja pagulas-kirjandus” luulekirjanduse, jutukirjanduse ja näitekirjanduse alapeatükkideks (Jänes 1950 ja 1957). Pärast Ants Orase esseed saab sellest üldkasutatav liigendus, ning sarnaselt jaotab alapeatükkideks ka Arvo Mägi oma ingliskeelse kirjandusloo kirjandusvoolulised peatükid (Mägi 1968). Kirjandusliikidele põhineb ka Arthur Võõbuse kirjandusloo „Estonian literature during the period of independence” omanäoline liigendus (Võõbus 1983). Raamatus „Eesti kirjandus paguluses. 1944–1972” (Kangro, Mägi, Ristikivi 1973), nagu ka Mägi ja Kolgi ühisteoses (Kolk, Mägi 1987), on aga kogu kirjanduse ülevaade sellisel viisil peatükkidesse jaotatud. Kui Henno Jänese kirjanduslugude puhul (Jänes 1950 ja 1957) võib sellist ülesehitust pidada materjalist tulenevaks, kuna vaadeldav periood ise on lühike ja ajaline distantis selle suhtes samuti väike, siis hilisemate ülevaadetega on kujunemas juba vastav traditsioon. Uut liigendamisi viisi uute kirjanduslugude puhul, milles räägitakse peamiselt uue- eesti pagulastele omasest kirjandusest ning mille eesmärgiks on rõhutada pagulaskultuuri iseolemist, võib kultuurisemiootilisest aspektist vaadelda teksti süntaktika muutumisena vastavalt teksti

funktsiooni ja tähenduse nihkumisele Lotmani mõistes (Lotman 2010b: 100).

Kirjanduslugudes mainitud autorid

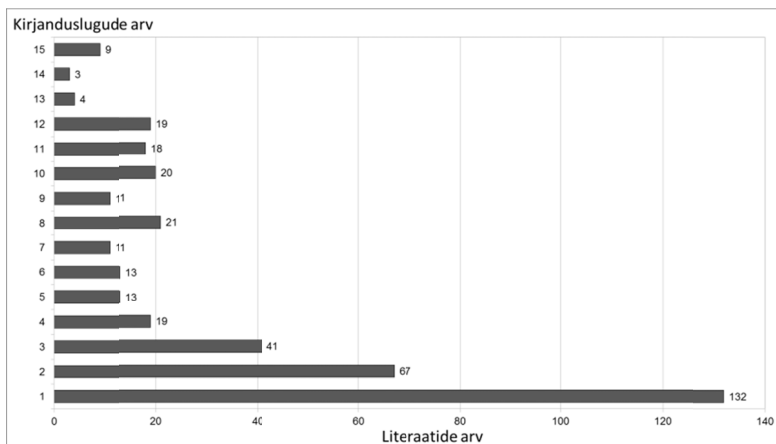
Korpuse 19 kirjandusloos mainitakse kokku ligikaudu 400 erinevat literaati. Kümnes eestikeelses paguluses ilmunud eesti kirjandusloos saavad neist nimetatud umbes 370 ja üheksas võõrkeelses kirjandusloos ligemale 245. Selle arvulise erinevuse loovad eesti vanemat kirjandust ning esimesi eestikeelseid kirjutisi käsitlevad Herbert Salu ning Gustav Suitsu uurimuslikud kirjandusloolised ülevaated (vastavalt Salu 1953 ja Suits 1953) ning 1970. aastatel ilmunud eksiilkirjanduse põhjalik ülevaade (Kangro, Mägi, Ristikivi 1973) ja Ilmar Mikiveri eksiilkirjandust ja kodueesti kirjandust käsitlevad uuema eesti kirjandusloo peatükid (Mikiver 1977a – 1982b). Võrreldes eestikeelsete kirjanduslugudega, pööravad võõrkeelsed paguluses ilmunud eesti kirjanduslood vähem detailset tähelepanu esimestele eestikeelsetele kirjutistele, vanemale eesti kirjandusele, ning kuigi ilmub mitu lühemat ingliskeelset ülevaadet eesti eksiilkirjandusest, ei ilmu siiski ühtegi põhjalikumat Teise maailmasõja järgse Nõukogude Eesti kirjanduse ülevaadet, nii nagu seda on üsna eripärasena Ilmar Mikiveri fragmentaarne eesti uuem kirjanduslugu²¹.

Joonis 3 kirjeldab, kui tihti korduvad kirjanike nimed erinevate kirjanduslugude lõikes. Joonisel oleva teljestiku vertikaalteljel on kordades ära toodud kirjaniku mainimine erinevates kirjanduslugudes (ehk kas kirjanikku on mainitud ühes, kahes või hoopis näiteks üheksas kirjandusloos). Vertikaaltelje väärtused jooksevad kuni neljateistkümneni, kuna kõige sagedamini mainitud kirjanikke märgiti ära viieteistkümnnes kirjandusloos. Teljestiku horisontaalteljel on aga näidatud literaatide arv ehk mitut kirjanikku on mainitud vaid ühes, mitut kahes jne kirjandusloos. Näiteks kokku leidus artikli aluseks olevas korpuses üheksa literaati, keda mainiti 15 erinevas kirjandus-

²¹ Samas ei ilmunud ka Ilmar Mikiveri uuem eesti kirjanduslugu eraldi koguteosena, vaid ajakirja järjejutuna, ning seetõttu võib erinevust kajastatud kirjanike arvus osalt pidada ka korpuse eripäraseks.

loos, ning 132 kirjanikku mainiti vaid ühel korral ehk vaid ühes kirjandusloos.

Selgelt joonistub välja, et kõikide mainitud kirjanike ja kirjanike seast pooli nimetatakse vaid ühes-kahe kirjandusloos. Neist nimedest üle poole on paguluses debüteerinud eesti kirjanikud, keda tutvustatakse 1973. aastal ilmunud pagulaskirjanduse ajaloos (Kangro, Mägi, Ristikivi 1973) ning 1987. aastal ilmunud viimases saksa-keelses pagulaskirjanduse ülevaates (Kolk, Mägi 1987). Natuke üle veerandi ühes või kahes kirjandusloos esinenud kirjanikest moodustavad Ilmar Mikiveri käsitles (Mikiver 1977a – 1982b) tutvustatud Nõukogude Eesti kirjanikud. Kolmanda suurema osa (ehk natuke vähem kui veerandi) ühes või kahes kirjandusloos märgitud literaatidest moodustavad Eesti vanemasse kirjanduslukku kuuluvad eesti keele arendajad, kellest jutustavad Herbert Salu (Salu 1953, 1974) ning Gustav Suits (Suits 1953) eesti vanemat kirjandus- ja keelelugu käsitledes.

Joonis 3

Kirjanikud, keda mainitakse kirjanduslugudes kõige sagedamini (kes saavad ära märgitud 14–15 erinevas kirjandusloos), on enne okupatsiooni debüteerinud ning hiljem välismaale põgenenud ja seal oma kirjanikukarjääri jätkanud tuntud eesti literaadid: Gustav Suits, Artur Adson, Marie Under, August Gailit, Henrik Visnapuu, August Mälk, Albert Kivikas, Pedro Krusten, Bernard Kangro ja Karl Ristikivi. Nende mainimise sageduse tingib muuhulgas see, et neist on juttu nii eksiilkirjanduse ülevaadetes, kui ka nendes kirjanduslugudes, mis käsitlevad eesti kirjanduslugu kuni 1940. aastani. Üsna kõnekas on, et mainimissageduselt järgmised on esimese eestikeelse raamatu autorid.

Järgnevalt toon välja paguluses ilmunud kirjanduslugude invariantse versiooni, mis on loodud kirjanduslugudes enim mainitud kirjanikkonna põhjal ning vaatlen veel ka eraldi võõrkeelsetes ja eestikeelsetes kirjanduslugude kirjanike mainimise tendentse.

Invariantne eesti kirjanduslugu

Kui koostatakse kirjanduslugu literaatide põhjal, keda on mainitud kümnes või rohkemas antud tekstikorpuse kirjandusloos ehk siis vähemalt pooltes paguluses ilmunud kirjanduslugudes, siis sisaldaks see kirjanduslugu 74 literaadi nime ning algaks teadaolevalt esimese fragmentidena säilinud eestikeelse raamatu autoritest Simon Warradtist ja Johann Koellist. Edasi jutustatakse lugu tuntumatest eesti keele arendajatest – Heinrich Stahl, Adrian Virginus, Anton Thor Helle, Johann Hornung, Georg Müller, Joachim Rossihnius, Heinrich Gutsleff, Reiner Brockmann, Friedrich Gustav Arvelius, Friedrich Wilhelm von Willmann – ja estofiilidest – Johan Wilhelm Ludwig von Luce, Johann Heinrich Rosenplänter, Peter August Friedrich Mannteuffel ja Otto Wilhelm Masing. Estofiilide juurest jõuaks see kirjanduslugu esimeste eesti keeles luuletajate ning prosaistideni, mainitud saaksid Suve Jaan, Käsü Hans ja Kristjan Jaak Peterson. Eelärkamisaja ja ärkamisaja kirjanikest jutustatakse loos järgmistest isikutest: Friedrich Robert Faehlmann, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Johann Voldemar Jannsen, Lydia Koidula, Jakob Hurt, Carl Robert Jakobson, ja Mihkel Veske. Ärkamisaja noorema põlvkonna kirjanikele järgneksid juba sajandivahetuse realismi nn kolm suurt vaala – Juhan Liiv, Eduard Vilde ja August Kitzberg ning

hilisromantik Karl Eduard Sööt. 20. sajandi algust käsitledes annaks lugu ülevaate Noor-Eesti aegsetest kirjanikest nagu Gustav Suits, Friedebert Tuglas, Ernst Enno ja Villem Grünthal Ridala ja Jaan Oks ning Noor-Eesti järgselt näidendiga debüteerinud Oskar Lutsust. Viimase juurest jõuaks lugu aga üsna sujuvalt Siuruni ning nimeetatud saaksid Siuru liikmed Artur Adson, Marie Under, August Gailit, Henrik Visnapuu, Johannes Semper, Johannes Barbarus-Vares ja August Alle, ning Siuru kaasaegsed Hendrik Adamson, Karl Ast Rumor ja Juhan Sütiste. Mainitud saaks selles tinglikus kirjandusloos ka hulk iseseisvusaja realiste – A. H. Tammsaare, Mait Metsanurk, Jaan Kärner, August Jakobson, Jaan Lattik, Hugo Raudsepp, Karl August Hindrey, Peet Vallak, Pedro Krusten, August Mälk ja Albert Kivikas ning arbujad – Bernard Kangro, Betti Alver, Heiti Talvik, Kersti Merilaas, August Sang ja Uku Masing. Kirjandusloo lõpp vaatleks ka mõningaid paguluses tuntuks saanud kirjanikke – Valev Uibopuu, Karl Ristikivi, Ain Kalmus, Gert Helbemäe, Ilmar Talve, Arvo Mägi, Kalju Lepik, Raimond Kolk, Arved Viirlaid ning Ivar Grünthal. Kirjeldatud tinglikku kirjanduslugu võib pidada paguluses avaldatud kirjanduslugude invariantseks versiooniks.

Võrkeelsetes kirjanduslugudes mainitud autorid

Vaadeldes eraldi eestikeelseid ja võrkeelseid kirjanduslugusid, tuleb nentida, et võrkeelsetes kirjanduslugudes on kirjanike ühisosa leidmine üsna keeruline. Selleks on mitu põhjust. Esiteks erinevad võrkeelsed kirjanduslood oma mahult suhteliselt drastiliselt. Nii seisavad Howard E. Harrise (Harris 1943 ja 1949), Herbert Salu (Salu 1961) ning Ants Orase (Oras 1967) esseemöödulised kirjandusloo ülevaated kõrvuti Henno Jänese (Jänes 1965), Arvo Mägi (Mägi 1965a ja 1968) ja Arthur Vööbuse (Vööbus 1983) põhjalikumate teostega. Teiseks on kirjanduslugude eesmärk ning rõhuasetus erinevad. Kui näiteks võrrelda esimest ingliskeelset (Harris 1943) ja viimast paguluses ilmunud eesti kirjanduslugu (Kolk, Mägi 1987), mille ilmumisi lahutab veidi enam kui 40 aastat, siis tuleb nentida, et tegemist on kahe põhimõtteliselt erineva teosega. Howard Harrise eesti kirjanduslugu on oma stiililt isiklik-emotsionaalne ning selles peegelduv hoiak ja meeleolu läheb kokku eesti pagulaste tolleaegsete

emotsioonidega. Kirjandusloolisest aspektist vaadeldes tundub teostest puuduvat läbiv struktuurne põhimõte ja eesti kirjanduse arengut kirjeldatakse erinevate sobivana tunduvate kultuurilooliste ajastute, kirjandusrühmituste ning kirjandusvoolude kaudu. Kirjandusajalooline teave on raamatus, eriti just selle lõpuosas, tihedalt põimitud poeetiliste mälestustega autori enda viibimistest Eestis ja kohtumistest eesti kultuuritegelastega, ning laetud seeläbi või isegi lisaks sellele äärmiselt emotsionaalsete märkustega Eesti okupeerimise ning edasise käekäigu kohta. Tegemist on niisiis isiklikus toonis jutustusega, kus pidepunktideks tähtsamad kultuurilised sündmused ja isikud. Näitlikustamiseks tuuakse katkeid luuletustest ja proosatekstidest. Seevastu Mägi ja Kolgi saksakeelne lühiülevaade on napp, kuid tihe, struktureeritud kirjandusliikide eristamise põhimõttel. Tegemist on stiililt küllalt formaalses toonis isikunimestikuga, kus peamine rõhk on kirjutavate isikute äramärgimisel, mitte kirjanduse arengutel, üldisel kultuurilis-poliitilisel taustal või teoste analüüsil.

See võrdlus, mis kõrvutab küll kahte väga erinevat teksti, annab üsna hästi edasi üldist kirjut kogupilti. Võõrkeelsete kirjanduslugude puhul paistab teostest läbi soov anda lugejale lisaks eesti kirjanduse ajaloo tutvustamisele teavet ka muust Eestit puudutavast. Vahel on selleks lisateabeks killukesed Eesti üldajaloost või eesti kultuuriloost või hoopis selgitused eesti paguluse ja selle püüdluste mõistmiseks. Tegemist ei olnud seega mitte niivõrd ühe kultuuriharu korrastamise, kanoniseerimise ja loomisega, nagu eestikeelsete kirjanduslugude puhul, vaid ühe kultuuri, rahva, ajaloo, saatuse ja olukorra tutvustamisega, mille vahele pikitakse ridamisi esinduslikumate kirjanike ja nende teoste nimesid. Ka nende teoste puhul, mis tunduvad pühenduvat enam kirjandusloole, nagu Arvo Mägi soomekeelne ülikooliõpikuks mõeldud eesti kirjanduslugu (Mägi 1965a) ja sama autori ingliskeelne eesti kirjanduslugu (Mägi 1968), on tegemist erinevate eesti kultuurile omaste ajastute üldpiltide esitusega, mille vahel on tihedad nimistud ajastute tuntumate kirjanike ning tähtsamate teostega. Erinevana tõuseb siin esile vaid teoloogiaprofessor Arthur Vööbuse iseseisva Eesti kirjandust puudutav kirjanduslugu (Vööbus 1983), mis vaatleb iseseisvusaja kirjandust läbi erinevate kirjanike teoste. Sealjuures puuduvad teksti seest nii kultuurilis-ajaloolised ajastukirjeldused kui ka kirjanike eluloolised andmed ning

teoste ilmumisdaatumid; faktilisi andmeid viitab autor vaid raamatu joonealustes märkustes. Võõbus vaatleb kogu kirjanduse arengut läbi kirjanike teoste analüüsi, mis on süvitsi minev ning kirjandusvoole, maailmakirjanduse tähtkirjanikke ja nende teoseid silmas pidav. Sellise eripärase stiili põhjuseks on tõenäoliselt Võõbuse teoloogilis-teaduslik taust ning teoloogilises sarjas ilmuva väljaande teist laadi suunitlus.

Eestikeelsetes kirjanduslugudes mainitud autorid

Eestikeelsete paguluses ilmunud kirjanduslugude puhul valitseb kuni rahvusliku ärkamise aegse kirjanduseni küllalt selge üksmeel kindlalt eesti kirjanduslukku kuuluvate kirjanike osas. Muidugi on vanemat eesti kirjandust ning eesti kirjakeele arengut käsitlevad kirjanduslood põhjalikumad, ning annavad ülevaate märksa suuremast hulgast literaatidest, ent pikemat ajajärku käsitlevad kirjanduslood annavad vanema eesti kirjanduse jaoks olulistest isikutest ning ärkamisaegsetest eesti kultuuri suurkujudest kõik üsna sarnase ülevaate. Selline ühtsus on selgitatav juba Teise maailmasõja eelses eesti kirjanduses paika pandud ja mitmeid kordi läbi kirjutatud eesti kirjandusloo kaanoniga, mis võeti paguluses küsimusteta üle.

Esimene suurem erinevus eesti kirjandusloo kajastamisel tuleb 19. ja 20. sajandi vahetuse realismi koha peal. Kui Henno Jänese kirjanduslugudest leiab lugeja ka mõne sajandivahetuse realismi esindava luuletaja nime, siis Karl Ristikivi (Ristikivi 1954) ning Arvo Mägi (Mägi 1965) ülevaadetes neid ei leidu. Ka on Henno Jänese realismiaegsete jutukirjanike rivi mõne nime võrra pikem. Kirjeldatud eesti kirjandusmaastik läheb kirjanduslugude lõikes veelgi kirjumaks, kui jõutakse 1920. aastate kirjanduse tutvustamiseni. Mitmekesisus suureneb kuni 1930. aastate kirjanduseni välja. Neid erinevate aegadel kirjanike väljajätmisi ja sissearvamisi võrreldes julgen väita, et väljajätmised Siuru-eelse ajajärgu kirjandusest on vaadeldavad hinnangutena hea – keskpärase või hea – kehva kirjanduse skaalal, mis läbi lähtuvalt kirjandusloo mahust või autori suvast on keskpärasema ja kehva kirjanduse viljelejaid ajalugudest välja jäetud. Siuru-järgse ajajärgu kirjanike väljajätmisi võib aga pidada pigem hinnangulisteks ideoloogilisteks skaalal (ehk ideoloogiliselt sobivad kirjanikud ja ideoloogiliselt vastuvõetamatud

kirjanikud). Nii on pagulaseestlaste kirjanduslugudest välja jäetud just neid kirjanikke, kes olid vähem tuntud, ning kirjutasiid n-ö kodanuskirjandust või kes hilisemalt rakendusid eesti sotsialistliku realismi viljelejate vankri ette nagu näiteks Rudolf Sirge, Erni Hiir jt. Niisugused ideoloogilised väljajätmised on selgelt oma ajastu märkid. Muidugi tuleb silmas pidada ka asjaolu, et 1920.–1930. aastate kirjandusloo puhul on tegemist veel teatud mõttes lähiajalooa, mille puhul ei ole lühikese ajalise distantssi tõttu veel selget ja kindlat seisukohta toimunu kohta välja kujunenud ning erinevused autorite vaatepunktides ning arvamustes on pigem seaduspärased kui erandlikud nähtused kogu ajaloo-kirjutamise traditsiooni taustal.

Tuleb nentida, et sissearvamiste ja väljajätmiste erinevusest tulenev kirjandusajaloo esitamise variatiivsus on paguluses ilmunud võrreldavate mahtudega ning võrreldavaid ajalõike käsitlevaid eestikeelseid kirjanduslugusid vaadates siiski küllaltki tagasihoidlik. Seda seletab ühelt poolt kirjanduslugude koostajate küllalt väike ja suletud ring ning teiselt poolt kirjanduslugude usaldusväärsuse säilitamise tingimus. Nii ei saanud kirjanduslugudest täiesti välja jätta juba okupatsioonide eel tähelepanuväärseid teoseid avaldanud tuntud kirjanikke, kes võib-olla hiljem valet ideoloogiat esindasid. Ent samas võib endale sobivat ideoloogiat toetada, tekitades dünaamikat kirjandusmaastiku perifeersematel aladel ehk sisse arvata sobivat ideoloogiat kandvaid vähem tuntud kirjanikke ning välja arvata valet ideoloogiat kandvaid, vähem tuntud kirjanikke. Sedasama tendentsi kinnitab ka invariantse kirjandusloo võrdlus kogu tekstikorpusega. Nimelt, kuigi invariantne eesti kirjanduslugu on pagulaskirjanike-rohke, nimetades 74 eesti kirjaniku seas kokku 20 pagulaskirjanikku, on perifeeria veelgi enam pagulaskirjanike poole kaldu (400 mainitud literaadi seas on kokku 155 pagulaskirjanikku²²). Pagulaste eesti kirjanduslugu on niisiis eelkõige pagulaskirjanduse lugu²³, mis rõhutas traditsiooni ning juuri 19. ja 20. sajandi esimese poole kuldses ajastus ning kirjeldas end mitte maailmakirjanduse, vaid eelkõige

²² Tasub muidugi meele pidada, et paguluses ilmus kokku neli vaid pagulaskirjandust käsitlevat teost ning paljud pagulaskirjanikud jõudsid debüteerida juba enne Eestis põgenemist.

²³ Üsna samase järelduseni jõuab oma loengutes ka Tiit Hennoste (vt nt Hennoste 2009c: 94).

eesti kultuurilis-poliitilises kontekstis. Teine tähelepanek, mis siinkohal tasub esitamist, on see, et võrreldes invariantset versiooni terve korpusega tuleb välja, et 74 kirjanikuga tuumiku ümber on ses tekstikorpuses 328 literaadiga perifeeria-ala, mis näitab korpuse laia haaret ning tõendab, et tekstid täiendavad üksteist, mitte ainult ei korda.

Kokkuvõtteks

Paguluses avaldatud eesti kirjanduse ajalugude puhul on tegemist suure hulga eriilmeliste ajalugudega. Eriilmelisuse tingib eelkõige kirjanduslugude stiililine ning mahuline erinevus, mis tuleneb autorite isiklikest huvidest, stiilist ning võimalustest. Varieeruvust on märgata ka ajaloo periodiseeringutes, mis sõltuvad kirjandusloo mahu ning kajastatud ajalõigu suhtest, eeskujudest ning kirjandusloo koostaja paremast äranägemisest. Nii on paguluses ilmunud kirjanduslood erinevate autorite erinevatest huvidest lähtuvad eesti kirjandusloo käsitlused, mis annab tunnistust range institutsioonilisuse puudumisest.

Samas, vaadeldes kirjanduslugudes mainitud literaatide nimistuid, valitseb kirjanduslugudes üsna üksmeelne arusaam eesti kirjandusloo mainimisväärsete autorite koha pealt, seda eriti eestikeelsetes kirjanduslugudes. Eestikeelsetes kirjanduslugudes mainitakse kirjandusajaloo 1940. aastani kajastamisel eelkõige tähtsamaid eesti kirjandusklassikuid ning eesti keele ja kirjanduse arengu käilakujusid. Sealjuures autorite varieeruvus kirjanduslugude lõikes suureneb kirjutamise kaasajale lähemale jõudes. 1940. aastast hilisemat aega käsitledes pühendutakse aga eelkõige eksiilkirjanduse tutvustamisele, ning seda põhimõttega mainida ära kõik isikud, kes ainsagi raamatu on avaldanud. Nõukogude Eestis viljeletav kirjandus jõuab eestikeelsetesse kirjanduslugudesse alles 1970. aastatel, ning siis tutvustatakse eeskätt kõige värskemaid ja lootustandvamaid noori kirjanikke. Üksmeelt kirjanike mainimisel võib ühelt poolt pidada traditsiooni ning selgeksräägitud ajalooliste kirjanduskaanonite teeneks. Teiselt poolt võib selles näha pagulaste küllalt selget enesekirjelduslikku tendentsi. Nii on pagulased kirjanduslugude kui ülekor-rastatud enesekirjelduslike tekstidega loonud endale lihtsustatud

diakroonilise ajalookontseptsiooni, kui siin Juri Lotmani mõistet kasutada (Lotman 2006: 222), mille selgrooks ja aineseks on enne-koike kirjanike isikud.

Paguluses ilmunud kirjanduslugude puhul on oluline märgata ka väljapoole suunatud (ehk võõrkeelsete) ning sisekasutuseks (ehk eestikeelsete) loodud kirjanduslugude erinevust. Väljapoole suunatud eesti kirjanduse ajalugu algab rahvaluulest ning lõppeb eesti kirjanduse kirjeldamisega kahes kõrvuti eksisteerivas ruumis. Võõrkeelsed kirjanduslood on eelkõige kompaktsed ülevaateteosed, mis ei süüvi niivõrd üksikute autorite ja/või teoste analüüsi, vaid üritavad anda ülevaatliku pildi eesti kirjanduse kujunemisest ja hetke seisust ning kannavad lisaks eesti kirjandusest ülevaate andmisele ka üldisemat eesti kultuuri ning ajaloo tutvustamise lisaülesannet. Väljapoole suunatud kirjanduslugude puhul on tegemist „mina-tema” kommunikatsioonitüübile (Juri Lotmani mõistes) omaste informatiivsete tekstidega, mille peamiseks eesmärgiks on anda võõrkeelsele lugejale talle seni teada olemata tõe-eelootusele vastavat infot. Pagulaskogukonna sisekasutuseks mõeldud kirjanduslugude seas on märgata suuremat variatiivsust, nii näiteks puudub neis käsitlustes ühene arusaam eesti kirjandusloo alguspunktist, ka on rohkem selliseid kirjandusloolisi käsitlusi, mis vaatlevad väiksemaid ajavahemikke või etappe eesti kirjanduse ajaloost, mitte ei esita ülevaatliku pilti kogu kirjandusloost. Nii antakse eestikeelsetes kirjanduslugudes kokku eesti kirjandusloost märksa suurem pilt. Samas on eestikeelsetes kirjanduslugudes esitatavate literaatide tuumik üsna selgelt paigas. Lisaks sellele viib enamik lugusid vääramatult pagulaskirjanduse ja -kirjanikeni ning kodueesti kirjandus jäetakse kirjanduslugudest välja. Väljatoodud tendentsid eestikeelsetes kirjanduslugudes on seletatavad enesekirjelduslike tekstide ja „mina-mina” kommunikatsioonitüübi (Juri Lotmani mõistes) omaidustega. Nii toimivad eestikeelsed kirjanduslood ühelt poolt pagulaste kultuurimäluna, ent teiselt poolt kujundavad ja manifesteerivad pagulaste arusaama pagulaskirjandusest ning selle ajaloolisest kujunemisest, mis omakorda konstrueerib pagulaste identiteeti. Kui eestikeelsetele kirjanduslugudele omase selge ajaloolise kirjanike tuumiku tingib traditsioon ning enesekirjelduse üldised omadused, siis eestikeelsete kirjanduslugude variatiivsuse tingib nende auto-

kommunikatsiooniline tahk ja koostajate erinevus. Nii tuleb kirjanduslugudesse kirja panna kõik, mida peetakse kirjanduseks ning arvatakse mäletamist väärt olevat. Kodueesti kirjanduse pikaajaline kajastamata jätmine eestikeelsetes kirjandusloolistes ülevaadetes tuleneb aga taas enesekirjelduslikele tekstidele omasest vastandavast seaduspärast, mis alati surub osa materjalist süsteemivälisesse seisundisse. Nõukogude Eestis ilmunud kirjanduse surumine süsteemivälisesse seisundisse võimaldas eesti kirjanduse keskmeks luua pagulaskirjanduse ning see oli omakorda vajalik pagulastele ideoloogilises plaanis identiteedi ja missioonitunde tugevdamiseks ning süvendamiseks.

Tekstikorpus

- Harris, Howard Ernst 1947. *Literature in Estonia*. London: Boreas
- 1949. *Estonian Literature in Exile*. London: Boreas Publishing Co. Ltd
- Jänes, Henno 1950. *Ülevaade eesti kirjandusest*. Helsinki: Kauppalehti Oy:n Kirjapaino
- 1957. *Ülevaade eesti kirjandusest. Teine täiendatud trükk*. Lund: Skånska Cntraltryckeriet
- 1965. *Geschichte der estnischen Literatur*. Stockholm: Almqvist & Wiksell
- Kangro, Bernard; Mägi, Arvo; Ristikivi, Karl, Ristikivi 1973. *Eesti kirjandus paguluses 1944–1972*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- Kangro, Bernard; Oras, Ants 1967. *Estonian Literature in Exile*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- Kolk, Raimond; Mägi, Arvo 1987. Estnische Exilliteratur in den letzten zwei Jahrzehnten. *Ural-Altaische Jahrbücher. Fortsetzung der „Ungarischen Jahrbücher“* 7: 48–78
- Mikiver, Ilmar 1977a. Eesti luule 1945–1955. *Aja Kiri* 5: 4–7
- 1977b. Eesti luule 1945–1955. *Aja Kiri* 6: 18–21; 24
- 1978a. Eesti proosa 1945–1955. *Aja Kiri* 1: 40–44
- 1978b. Eesti proosa 1945–1955. *Aja Kiri* 2: 30–33
- 1978c. Vahtkonnavaetus. *Aja Kiri* 3: 12–14
- 1979a. Vahtkonnavaetus. *Aja Kiri* 1: 34–36

- 1979b. Vahtkonnavahtetus. *Aja Kiri* 2: 31–33
 - 1979c. Vahtkonnavahtetus. *Aja Kiri* 3: 32–33
 - 1979c. Eesti proosa 1956–1968. *Aja Kiri* 4: 16–17
 - 1979d. Vahtkonnavahtetus 1956–68. *Aja Kiri* 5: 34–35
 - 1979e. Proosa Eestis 1956–1968. *Aja Kiri* 6: 29–31
 - 1980a. 60-ndate poisid. *Aja Kiri* 1: 23–26
 - 1980b. 60-ndate poisid. *Aja Kiri* 2: 26–27
 - 1980c. 60-ndate poisid. *Aja Kiri* 3: 26–27
 - 1980d. 60-ndate poisid. *Aja Kiri* 4–5: 34–35
 - 1980e. Laulik Runnel. *Aja Kiri* 6: 23–25
 - 1981a. „Sürrealist” Ehin. *Aja Kiri* 3: 28–29
 - 1981b. Viivi Luik. *Aja Kiri* 5–6: 16–17
 - 1982a. Kuuekümnendate järelvägi. *Aja Kiri* 1: 32–33
 - 1982b. Veidike teooriat. *Aja Kiri* 2: 20–24
- Mägi, Arvo 1965a. *Lühike eesti kirjanduslugu I–II. Algusest kuni iseseisvuseaja lõpuni*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- 1965b. *Viron kirjallisuuden historia*. Tõlkinud Martti Rahula. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura
 - 1968. *Estonian Literature. An Outline*. Tõlkinud Elga Eliaser. Stockholm: The Baltic Humanitarian Association
- Parlo, Olev; Aavik, Johannes ja Mikhkla, Karl 1946. *Eesti kirjanduslugu I*. Heidenheim/Brenz: Eddy
- Salu, Herbert 1953. *Eesti vanem kirjandus*. Vadstena: Törvik
- 1961. *Estonian literature*. Stockholm: Estonian information centre
 - 1974. *Eesti vanem kirjandus*. Teine, täiendatud trükk. Rooma: Maarjamaa
- Ristikivi, Karl 1954. *Eesti kirjanduse lugu*. Vadstena: Törvik
- Suits, Gustav 1953. *Eesti kirjanduslugu*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- Võõbus, Arthur 1983. *Estonian literature during the period of independence*. Wetteren (Belgium): Cultura Press

Kirjandus

- Annus, Epp; Epner, Luule; Järv, Ants *et al.* 2001. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri.
- CL7= Eesti pagulaskirjandus. Kirjandusteadus. Kriitika. Lastekirjandus. 1944–1992. *Collegium Litterarum* 7. Toimetanud Piret Kruuspere ja Piret Viires.
- EKirjP = *Eesti Kirjandus paguluses XX sajandil* 2008. Toimetanud Piret Kruuspere. Tallinn: Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Gadamer, Hans-Georg 1997. Mõistmise ringist. *Filosoofilise hermeneutika klassikast*. Tõlkinud Andrus Tool. Toimetanud Leili Punga. Tartu: Ilmamaa, 183–194.
- Hennoste, Tiit 2009a. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 15. loeng: pagulasaastad I. *Vikerkaar* 3: 79–91.
- 2009b. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 16. loeng: pagulasaastad II. Institutsioonid ja kirjanikud. *Vikerkaar* 6: 66–77.
 - 2009c. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 15. loeng: pagulasaastad III: Hilisem kirjandusuurimine Rootsis ja kirjanduslood. *Vikerkaar* 9: 83–94.
 - 2010a. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 18. loeng: pagulasaastad IV: Kirjandusuurimine USA-s. *Vikerkaar* 1–2: 147–157.
 - 2010b. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 15. loeng: pagulasaastad V: poeetika ja modernism. *Vikerkaar* 4–5: 156–168.
- Kalda, Maie 1991. Eesõna. *Eesti kirjanduse ajalugu V köide 2. raamat. Kirjandus Eestis 1950.–1980-ndail aastail*. Toimetanud Maie Kalda. Tallinn: Eesti Raamatu kirjastus, 5–7.
- 1995. Kirjanduslood, monograafiad. *Eesti pagulaskirjandus. Kirjandusteadus. Kriitika. Lastekirjandus. 1944–1992. Collegium Litterarum* 7. Toimetanud Piret Kruuspere ja Piret Viires. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 17–36.
 - 2008. Kirjandusteadus. *Eesti Kirjandus paguluses XX sajandil*. Toimetanud Piret Kruuspere. Tallinn: Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 717–763.

- Kangro, Bernard, Ristikivi, Karl 1985. *Kirjad romaanist*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kangur, Piret; Muru, Karl; Tonts, Ülo 1991. *Väliseesti kirjandus*. Toimetanud Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Lotman, Juri 2006. Semiootilise süsteemi dünaamiline mudel. – *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion, 214–233.
- 2010a. Kahest kommunikatsioonimudelist kultuuri süsteemis. Tõlkinud Tanel Pern. – *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 125–148.
- 2010b. Tekstide tüpoloogia probleemist. Tõlkinud Tanel Pern. *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 99–105.
- Olesk, Sirje 1999. Kahe Eesti kahekõne. *Looming* 5: 738–755.
- Tamm, Marek 2007. *Kuidas kirjutatakse ajalugu*. Intervjuuraamat. Tallinn: Varrak.
- Undusk, Jaan 1999. Eesti kirjanduse ajast, ruumist ja ülesandest XX sajandil. Teese kommentaaridega. *Looming* 2: 249–255.
- Wellek, René; Warren, Austin 2010. Kirjandusteooria. Tallinn: Ilmamaa

Luule maailma nimetamas

Ülle Pärli

Artikkel on pühendatud luule kujundikeele kirjeldamise võimalustele. Jossif Brodski luule näitel on kirjeldatud pärisnimede ja lingvistiliste terminite tähendusloome võimalusi poeetilises tekstis. Nii nagu tavakeeleski saab uni-kaalset objekti silmas pidav pärisnimi oma tähenduse kultuuriliselt kontekstilt, omistab poeetiline ümbrus sellele oma tähendusi, mille tulemuseks on nime metaforiseerumine. Samal moel muudab oma olemust poeetilisse teksti integreeritud terminoloogia (muutub mitmetähenduslikuks, omandab võime väljendada subjektiivset kogemust). Artiklis on tehtud katse näidata, kuidas nimekasutuse eripära peegeldab autori üldisemat maailmatunnetust, poeetika arengutendentse.

Märksõnad: poeetika, troobid, pärisnimi, lingvistilised terminid, J. Brodski luule

Tähendusloome võimalustest luules

Luuleteksti tähendusvälja kirjeldamine on praktiliselt võimatu. Jääb üle analüüsida teksti erinevaid aspekte ja parimal juhul püüda tabada nende kokkumängu. Ilmselt kõige lähemale on jõudnud luuleteksti tähendustloovate mehhanismide kirjeldamisel semiootiline käsitlus, mis oma eelduseks võtab teksti mõistmise funktsionaalse süsteemina.

Teatavasti jaotab Juri Lotman luuleteksti ehituslikud printsiibid struktuurse lingvistika eeskujul paradigmaatiliseks ja süntagmaatiliseks. Esimesed hõlmavad võtteid, mis seonduvad teksti struktuuri kui funktsionaalse terviku ehitusega e teisiti öeldes võtted, mis loovad mittetäielikku ekvivalentsi läbi korduste ja paralleelsuste, seonduvad rütmi ja semantika probleemistikuga (tegelikult siis süntagmaatika semantiseerituse viisid, millest on kirjutanud ka Roman Jakobson), ja teiste hulka jäävad tähenduste kõrvususest tekkivad

uued semantilised võimalused e siis kõige laiemalt mõistetud metafoor ja miks mitte ka narratiiv kui selline. Nimetatud käsitlus annab võimaliku aluse teose erinevate allstruktuuride süstemaatiliseks kirjeldamiseks. Samas peab ka Lotman tunnistama, et teksti mitmetasandilist struktuuri selle sisemiste seoste keerulisuses ei ole võimalik täielikult kirjeldada, leppida tulebki ikka allstruktuuridega. Reaalne analüüs jõuab harva välja sellise sünteesini, mis suudaks integreerida erinevate tasandite andmeid tervikuks. Isomorfismi eeldus võib siin isegi segavaks saada. Veelgi komplitseeritumaks muutub meie ülesanne immanentselt analüüsist väljudes, leidmaks tasakaalu sisemiste ja välimiste tähendusloome võimaluste vahel. Heaks näiteks on siin Michel Riffaterre'i pakutud luulekäsitlus, mis absolutiseerib just tekstist välja viivaid tähendusloome võimalusi (Riffaterre 1978).

Kirjelduse suhtelisuse ja ammendamatusena leppides on siiski paratamatu piiritleda objekti ja valida kontekste. Nii olen oma varasemates J. Brodski luulele pühendatud uurimustes vaadelnud poeedi hilisemasse loomingusse kuuluva üksikteksti interpreteerimisvõimalusi lähtuvalt „kujundite mälust” e nendest tähendusvarjunditest, mida luuletuse keel on omandanud varasemates tekstides. Teksti põhimotiivid, liikudes tekstist teksti, saavad semantiliselt laetud kontekstuaalsete tähendustega, mis hakkavad kaasa kõlama hilisemates kombinatsioonides (Pärli 1998). Tekstid loovad omavahel huvitavaid troobilisi seoseid. Samuti on olnud huvitav jälgida, kuidas metafoorsed seosed tekivad teksti grammatilise ülesehituse ja kujundiloo viiside vahel (Pärli 1996). Süntaksi retoorilised võimalused luuletekstis on jäänud siiani küllaltki marginaalseks teemaks luulekeeles käsitlustes. Nagu ka süntaksi ja luulerütmi olemuslikult troobiline suhe.

Traditsiooniline retoorika keskendub teatavasti figuuride olemuse selgitamisele ja moodustumise võimalustele ja seda reeglina samal tekstitasandil. Teooriate rikkuse juures on vähe käsitlusi, mis seaks eesmärgiks põhjalikult kirjeldada ühe poeedi retoorilist keelekasutust. Reaalse kujundlikkuse analüüs tõstatab hulgaliselt küsimusi, millele ei anna häid vastuseid üksiknäidetel põhinevad õpetused. Üheks selliseks ongi juba ainuüksi küsimus troobi konteksti ulatavusest, mis võimaldab retoorilist figuuri sellisena mõtestada. Tekstikoe analüüs ei luba ka selgelt eristada troopide liike, kuna tihti

on tegemist sünkreetsete kujunditega, kus on, näiteks, kaasatud nii metafoori- kui metonüümialoome võttestikud.

Valentina Polukhinaga kaasautorluses koostatud J. Brodski troopide sõnaraamat (Polukhina; Pärli 1995) tõigi esile mitmeid probleeme, mis kaasnevad poeedi retoorilise keelekasutuse analüüsiga. Peale juba mainitud kontekstiküsimuse (kas piirduda tervikliku süntaktilise ühikuga, kas arvestada ühikuna ka rütmilist liigendust, kas võime kõnelda tekstist kui tervikust, mis metaforiseerib väljendeid, mis ei ole kirjeldatavad traditsiooniliste troopidena), tõuseb ka küsimus, kuidas üldse kirjeldada troobi struktuuri: puhtsemantilisest aspektist lähtuvad katsetused on siinkirjutaja arvates määratud luhtuma, kui võtta arvesse, et troop moodustub tähenduste kokkuviiimisel, suhtel, semantiliste piiride ületamisel e omab ise süntaktilist struktuuri. Grammatilisel kirjeldusel on jällegi see puudus, et ta kõneleb liialt vähe. Meie poolt valitud võimalus kirjeldada troope nende süntaktiliste positsioonide kaudu fraasis oli omal ajal uudne, andes võimaluse vaadelda muuhulgas just süntaktiliste seoste ja semantiliste nihete omavahelisi suhteid, hinnata erinevate süntaktiliste sõltuvuste produktiivsust troopide loomisel. Nimetatud troopide sõnaraamatule pidasime foonina vajalikuks lisada sagedussõnaraamatu, mis andis võimaluse mõtestada troope moodustavaid sõnu poeedi aktiivselt kasutatava sõnavara kontekstis. Sagedussõnaraamatul oli muidki väärtusi: huvitav oli kas või jälgida, kuidas luules leksikaalsel tasandil esile tulevad tähendused saavad tuge vastava tähendusega eesliidete sagedaste korduste läbi: näiteks on vaadeldud luuleraamatus ruumiliselt esile toodud „all” asetsemine (poeedi asend ruumis, valge all peituvad vikerkaarvärvid, tähendus sõna all, öeldav öeldu all, aluse ja öeldise suhe, kus lause subjekt e „alus” on vene keelest otse tõlkides „all lelav” ja öeldis „öeldav” jm), millele sekundeerib sageli korduv ja seeläbi sõna leksikaalset tähendust tuhmistav eesliide „all”, „alla”. Eesliide saab semantiliseks konstandiks, mille suhtes sõnatüvi on pigem muutuja. Korduse võime mitte ainult tähendust luua, vaid semantilist tähendust ka kustutada toimib siin sõna morfoloogilisel ehitusel rajaneva poeetilise võttena.

Üheks tähelepanekuks, mille võimaldas teha Brodski troopide analüüs, oli üldise-üksiku teljel loodud kujundite osatähtsus. Tavali-

selt ei pöörata generalisatsioonile kui retoorilisele võttele eraldi tähelepanu. Samas võib näiteks Brodski luules esile tuua nn kontseptuaalsed troobid, mis tekivadki laiemas poeedi loomingu kontekstis ja mis ei ole täielikult taandatavad strukturalistliku analüüsi käigus rekonstrueeritavatele universaalidele või tuumsõnadele. Siit on tekkinud ka huvi vaadelda nt pärisnimede rolli poeedi loomingus, ühelt poolt ja teisalt – lingvistilisi termineid e keelesüsteemi enese elemente ja nendevahelisi seoseid tähistavaid mõisteid kui Brodski luulekeele ühte lahutamatu osa, kus, Wittgensteini parafraseerides, keel mitte ainult ei näita oma korrastust vaid ka nimetab seda.

Brodski luulekeele näitel püüamegi alljärgnevalt tuua analüüsi alla generalisatsiooni kaudu toimuva tähendusloome võimalused. Silmas on peetud liikumist üldise-üksiku teljel, mis, võrreldes tavakeelega, saab luules üheks poeetilise tähenduse loomise viisiks.¹ Püüame näidata, et luule kontekstis saavad nii üksikut, unikaalset markeerivad pärisnimed kui abstraktsed terminid troobi funktsiooni, loovutades seetõttu paratamatult midagi oma loomusest (vt nt toponüümide olemusest ja funktsioonist keelesüsteemis Vladimir Toporovi töös „Teoreetilise toponomastika valdkonnast” (Toporov 2008). Brodski luule näitel on antud tähendusloome viise hea vaadelda ka seetõttu, et nominatsioon, maailma nimetamine on siin suures ülekaalus maailma toimimise kirjeldamise suhtes. Poeet on meenutanud õppetundi, mille oli talle omal ajal andnud temale lähedane Leningradi poeet Jevgeni Rein:

„Jossif, – aga mina olin tollal kahekümneaastane – luuletuses peab olema nimisõnu rohkem kui omadussõnu, isegi rohkem kui tegusõnu. Luuletus peab olema kirjutatud nii, et kui sellele asetada mingi võlulinik, mis korjab ära omadus- ja tegusõnad, ja siis tõstad selle üles, – ja paber on ikka veel must, sinna on jäänud nimisõnad: laud, tool, hobune, koer, tapeet, küšett...”. See on võib-olla ainus ja peamine õppetund luuletamise alalt, mida ma oma elus olen kuulnud. (Brodski 2008: 241)

¹ Siinne uurimus toetub olulisel määral kahele varem vene keeles avaldatud artiklile (Pärli 1998; 2005), mille tulemusi on käesoleval juhul püütud kokku viia ja koos mõtestada.

Pärisnimede poeetilisest funktsioonist

Keelefilosoofilised pärisnime käsitlused (nt Frege, Wittgenstein, Russell, Kripke) on küll vihjanud võimalusele, et kunstitekstis toimib pärisnimi eripäraselt, aktualiseerides seda, mille suhtes loogika jääb ükskõikseks, kuid samas ei ole pikemalt antud küsimusel peatunud, nagu ei ole põhjalikumalt käsitlust pakutud ka semiootika raames, kuigi pärisnimi kui unikaalset objekti tähistav ja semiootilist ruumi loov, keelevälist referentsi markeeriv entiteet on keele kui märgisüsteemi osisena teoreetikute poolt küllaltki olulist tähelepanu leidnud. Olga Freidenbergi, Ernst Cassireri ja Juri Lotmani nimega seonduv traditsioon viib kunstiteksti kokku just pärisnimelise-müüdilise maailmamõistmisega. Kunstiteose loomist võrreldakse maailma loomisega nimetamise teel. Teose unikaalsus, kordumatus lubab seda võrrelda individuaalset referenti omava pärisnimega. Sarnaselt kirjutab Jaan Undusk „Maagilises ja müstilises keeles” luulest kui end tekstina avaldavast substantist.

„... luule juhib meid alati keelest, tekstist, luulest kuhugi mujale: substantis on tunnetussfääride kontaktpunkt. Kui on olemas materiaalne ja vaimne substantis, siis on olemas midagi, mis jääb nende kahe vahele, mis on inimkeskne, antropotsentriline – see on substantsiaalne keel ehk pärisnimi, mis tekstiks venitatuna osutub luuleks, luuleteoseks. Luulet tehakse pärisnimedega, nii nendega, mis on ajalooliselt ette antud, juba kohapeal, kui nendega, mis on kohapeal järele tehtud. Kõik, mis ei ole pärisnimelisus, ei ole substantsiaalne ja ei kuulu luulesse” (Undusk 1998: 131).

Mina kui lugeja võtan autori intentsioonist kantud, tema maailmatunnetust modelleeriva ainulaadse maailma teatud määral omaks, võorandudes seeläbi iseendast ja ühtaegu enesest midagi teada saades. Just sellist topeldatud pärisnimelisust peab kunstiteksti puhul silmas Lotman, kui ta kirjutab, et kunstitekst „sunnib meid kogema samahästi kui iga ruumi pärisnimede ruumina. Me võngume subjektiivse, meile isiklikult tuttava maailma ja selle antiteesi vahel. Kunstimaailmas on „võõras” alati „oma”, kuid samal ajal on ka „oma” „võõras”. (Lotman 2001:135). Reaalsest autorist distantseerivas poeetilises „minas” saab loodud „tühik”, kuhu asetab end lugeja.

Sellisest kahepoolsest seosest, mis ühtlasi paradoksaalsel moel nõuab autorilt ja lugejalt teatud vastastikust eneseeitust, kirjutab Brodski luuletuses „Pühendus”:

Ты [читатель – Ü.P.] для меня не существуешь; я
в глазах твоих – кириллица, названья ...
Но сходство двух систем небытия
сильнее, чем двух форм существования.
Листай меня поэтому – пока
не грянет текст полуночного гимна.
Ты – все или никто, и языка
Безадресная искренность взаимна. (3,148)²

Sa [lugeja – Ü.P.] ei eksisteeri minu jaoks; mina /olen sinu silmis – kirillitsa, nimetused ... /Kuid kahe olematuse süsteemi sarnasus /on tugevam kui kahel olemise vormil. /Seepärast lehitse mind – kuni /ei kärgata keskoise hümnri tekst. /Sa oled – kõik või eikeegi, ja keele /aadressita siirus on vastastikune.

Tähelepanuväärne on antud teksti riimisüsteem, kus nelikvärsside „я” ja „а” peegelduvad teineteises, nii nagu riimuvad sõnad ise annavad poeedi kui looja eksistentsiaalse situatsiooni Toodud näide juhib tähelepanu luule olemuslikule omadusele: keeles väljenduse leidnu muutub tänu keele üldisele iseloomule isikupäratuks. Sõnad, ükskõik kui individuaalselt „pärisnimeliselt”, kasutatud, ei kaota oma üldnimelist loomust. Selle eripära üle on huvitavalt arutlenud M. Heidegger oma artiklis „Keel”, kus ta muuhulgas ütleb, et luules kutsub sõna asjad ilmale, rebimata neid lahti kaugusest, – asjad ei tule meie ilma. Nii et me ei saa otseselt öelda nende kohta, et nad on „need” asjad „siin”, aga samas on nad meiega suhestunud ja ainulised ja me elame neid läbi. Nimetamine ongi luules lähedust – kaugust kokku viiv hüüdmine (Heidegger 1999: 715). Lotman on neile küsimustele tähelepanu pöörates kirjutanud:

² Siin ja edaspidi on viidatud Brodski luuletekstidele väljaande *Сочинения Иосифа Бродского I-IV*. Санкт-Петербург, 1992–1994 järgi, sulgudes on märgitud köide ja lehekülj. Tsitaatide reaalused tõlked Ü. Pärli.

Kunst on tingliku reaalsuse kõige väljakujunenud ruum. Just see muudab ta „katsepolügooniks” vaimse eksperimendi vallas ja intellektuaalse dünaamika protsessides üldse. Meile pakub selles osas huvi kunsti võime ühendada päris-ja üldnime ruumi. Terved laialdased kunstivaldkonnad, mille juured ulatuvad kõige arhailisematesse kihtidesse, on seotud esimese isikuga ning kujutavad endast *ich-Erzählung*’it – esimese isiku jutustust. Kuid see „mina” osutub samal ajal mõtte „kõik teised minu olukorras” kandjaks. (Lotman 2001: 50)

Eelöeldu lubab mõista ka muid kunstitekstile omaseid paradokse, nagu pärisnimelise loomuse ühendamine metafoorsusega. Eeldab ju retooriline, poeetiline metafoorne mõtlemine opereerimist kategooriatega, taksonoomiaid, omaduse lahutamist asjast jm üldnimedega seonduvaid operatsioone, et realiseeruda ootamatutes analoogiates, mis lõhuvad tavapäraseid klasside piire. Võib-olla võiksime väita, et diskursiivsel tasandil eeldab troobilisus kategoriseerimist, aga teksti kui terviku tasandil, „lõpmatuse lõplikkuses” saab domineerivaks arhailine metafoorsuse printsiip, millest O. Freidenbergi jälgedes kirjutavad Lotman ja Uspenski, kui seostavad pärisnime mütoloogilise mõtlemisega. (Lotman; Uspenski 1992)

Kuidas ka ei oleks, tuleb tunnistada, et kunstitekstis, mis loob oma ajalis-ruumilise universumi, oma taksonoomiad ja aksioloogia, ei saa nimed moodustada süsteemi, mis oleks oma konteksti suhtes sel määral sõltumatu, kui seda on pärisnimed „võõra süsteemina” tavakeeles. Kunstitekst sulandab pärisnimed oma poeetilisse koesse, ta võib need muuta kvaliteeti tähistavaks atribuudiks, troobiks, onomastiliseks allusiooniks, narratiiveks võtteks.

Isegi täites oma põhifunktsiooni ja viidates unikaalsetele keelevälistele entiteetidele, teevad pärisnimed seda teisiti, kui muud tsiitaadilised markerid ja vihjed (nii implitsiitsed kui eksplitsiitsed), mis viitavad millelegi konkreetsele, sidudes antud teksti allusiivselt teiste tekstidega ja kujundades vastuvõtu konteksti. Omandades küll teatud „iseloostustava märgi” omadused, säilitab pärisnimi samas oma indeksiaalsuse – tulemuseks on eriti suurte interpreteerimisvõimlustega märgiline moodustis. Nii näiteks isikunimi, mis on lugejale tuttav, jätab alati võimaluse, et teksti jaoks olulised arvesse võetavad kirjeldused „kirjelduse kimbust” (Searle’i termin) ei ühti nendega,

mida teab lugeja või millised on tema kultuurimälu jaoks relevant-
sed (vt selle kohta ka Eco 2005: 54–55). Või siis autor teadlikult
kitsendab nimega seonduvate kirjelduste ringi teatud konkreetsete
omadusteni. Brodskil on just varasemas loomingus mitmeid selliseid
näited, kus nimesid on kasutatud võrdlustes just selliste üldtuntud
tegevuste või omaduste kaudu. Teatud kindlate kirjelduste, stereo-
tüüpide käivitumine (ka siis, kui autor neid lõhub) on siinkohal võr-
reldav metafooriga, mis, ehitudes jagatud, üldlevinud assotsiatsioo-
nidele, valgustab tähistatavat eredalt, aga ühekülgsest. Näiteks Brods-
ki puhul suunab tema varasemas loomingus pärisnimede valikut
sõltuvus stereotüüpidest kindlasti tugevamini kui hilisemas välja-
kujunenud individuaalse stiiliga loomingus. Oma poeedibiograafiat
konstrueeritaksegi kultuuris juba ees leiduvatele mudelitele toetudes.
Aja jooksul muutub poeedi enese looming selleks ruumiks, mis
kireva nimevaliku enesesse integreerib, „kodustab”.

ночь на меня целит рогами Овна, /словно Амур из лука, словно /
Сталин в XVII съезд из «тулки» (2,36);
[...] ты сидела, руки /скрестив как Боунапарт на Эльбе (2,50);
красавицу в парадном, как Иаков, / подстерегал (2,72).

Õõ sihib mind Jäära sarvedega, /justkui Amor vibust, justkui / Stalin XVII
kongressi „tulkast”;
sa istusid, käed /ristanud, nagu Bonaparte Elbel;
kaunitari peasissekäigus, nagu Jakob, / varitsesin.

Isikunimed annavad lüürilisele tekstile teatud eepilise kõla. Millises
positsioonis iganes: pealkirjas, pühenduses, epigraafis, tekstis
eneses – nad toovad lüürilisse konteksti eepilise 3. isiku, Teise. Siin-
juures ei ole ka olulist erinevust, kas tegemist on autori kaasaeg-
setega või ajalooliste, müüdiliste nimedega, – see on lüürilise poeedi
võimalus jagada oma egotsentrilist üksindust, ehkki võõrad nimed
saavad ühtlasi sõnadeks „poeedi sõnaraamatus” (Pasternaki väljen-
dit kasutades), tema eneseväljenduse vahenditeks, nii nagu maasti-
kud, linnade arhitektuur jm väline loob keele, kõnelemaks sise-
misest.

Pärisnimede nimistu võib anda väärtuslikku informatsiooni
poeedi loomingusse kaasatud ajaloolise, kultuurilise maailma kohta,

nagu ka selle kohta, millised üldnimed on kasutatud situatiivsete pärisnimedena, ja ka vastupidi, millised on need atributiivsed funktsioonid, mida ühed või teised pärisnimed hakkavad tema luulemaailmas kandma. Iga suure autori looming rekonstrueerib pärisnimede abil kultuuritraditsiooni, asetab ringi aktsendid, valgustab minevikupärandist seda, mis jääb tema maailmanägemise fookusesse. Nii tekib originaalne sünkroonne süsteem, kus ajaline mõõde ei mängi enam rolli. Pärisnimelisus seondub omakorda konkreetsete välise maailma objektide (linnade, arhitektuurimälestiste, maalide) lugejapoolsele äratundmisele rajatud kirjeldustega või siis selliste visuaalsete objektide kirjeldustega, mida võib selgelt eristada foonist „наводя глаз на зоркость” (silma teritades) ja mis muutuvad eristamatuks hämaruses, kaovad tühjusesse perspektiivis, muutuvad kvaliteediks, – nagu rohelised puud eristuvate lehtedega muutuvad „roheluseks” ühes Brodski luuletuses.

Heaks näiteks, kuidas üks ja sama nimi vastavalt kontekstile omandab erinevad üldistusastmed ja rikastub tekstist teksti liikudes tähendusnüanssidega, on Brodski loomingus Rooma, mis on juba ka eelnevalt laetud kultuuriliste tähendustega. Ühes oma varasemas luuletuses „Palverändurid”, mis on kirjutatud meie-positsioonilt kui oma põlvkonna vaadete manifestatsioon, deklareerib poeet: „мимо, мимо Мекки и Рима” (mööda, mööda Mekkast ja Roomast). Rooma on siin kammitseva, vaba vaimu ahistava korra ja mõtteviisi sümboliks, millisena poeet seda edaspidigi kasutanud on. Sellisena on Rooma samatähenduslik Impeeriumiga, mille Brodski reeglina suure tähega kirjutab ehk siis pärisnimestab. Roomat võib vaadelda ühtlasi kui Impeeriumi metonüümi, millisena see on samastatav Moskvaga nii impeeriumi keskuse kui impeeriumi enese mõttes (Moskva – Kolmas Rooma). Siin kõneleb kaasa ka O. Spengleri arusaam Roomast kui ühe tsivilisatsiooni lõppfaasist.

Impeerium omakorda viib kõige üldisemalt mõistetud ruumi kontseptini (impeerium on Brodski sõnul just ruumiline, – olles võimetu arenema ajas, on ta suuteline vaid ruumis laienema), – ja ruumilise tautoloogia motiivini. „Pärsia erineb peldikust vaid mõõtmetelt”, kirjutab Brodski näidendis „Marmor”. Nimetatud näidendis tähistab Impeeriumi keskel asetsev vangitorn ruumilise piiratud ideed kui sellist, muuhulgas inimese vangistatust tema aja-

likku ja kehalisse eksistentsi. Rooma linn, nagu see poeedi poolt nähtuna on kirjeldatud hilisemates luuletustes, võib sootuks nime- tamata jääda. Pärinime funktsiooni täidavad nüüd detailsed kirjeldused (visuaalsed pärisnimed), mille abil lugeja linna identifitseerib. Veel ühe uue dimensiooni annab oma tekstide sisse kirjutamine „Rooma eleegiate” kirjanduslikku traditsiooni. Üks ja sama nimi loob seega eri tekstides erineva konkreetsusastmega identifitseeritava objekti.

Ülaltoodu on heaks näiteks selle kohta, et vaadeldes onomastilist sõnavara kui ühte osa autori kujundikeelest, ei saa arvestamata jätta neid konnotatiivseid tähendusi, mille nimed on erinevates tekstides omandanud. Pärinimi, mis reeglina on vaadeldav kui semantilise tähenduse mõttes ebatäiuslik (kustunud semantilise tähendusega), võib teksti maailmas saada osaliseks erinevates tähendustloovates protsessides: nimed loovad omavahel ekvivalentsusi, on kasutatavad kui sünonüümid või antonüümid, märgistavad loomingu raames kujunevaid mikromaailmu ehk siis teostavad oma osutust autori loomingu kui teksti raames ja saavad siit oma tõeväärtuse, mida võime ehk tinglikult nimetada kunstitõe väärtuseks.

Niisiis, pärisnimed on loomulik osa autori kujundikeelest, nendega ringikäimine muutub koos poeetika muutmisega. Kuigi, näiteks, Brodski loomingus leiame tohutul hulgal nimesid ja toponüüme, mis koos moodustavad omapärase onomastilise universumi, tõusevad selgelt esile tekstid, mis on eriti rikkad onomastilistest kujunditest („Protsessioon”, „Kiri pudelis”, „Kaks tundi reservuaaris”, „Hüvasti, mademoiselle Veronika”, „Kiri kindral Z-le”, poem „Gorbunov ja Gortšakov”, „Pühendatud Jaltale”, „Kooli antoloogist...”, „Kakskümmend sonetti Maria Stuartile”, „Leedu divertissement”, „Laguun”, „Värsid talvisest kampaaniast”, „Piazza Mattei”, „5. ekloog (suvine)”, „Rooma eleegiad”, „Vertumnus”, „Kapadookia” jt). Igal loominguetapil on neile sekundeerinud tekstid, kus nimed on marginaalsed või puuduvad üldse. Reeglina on sellised luuletused kontsentreeritud ümber poeetilise „Mina”.

Toponüümid, mis peegeldavad poeedi rännakuid – nii tegelikke kui mälestustes ja kujutlustus – ja annavad võimaluse vahetada panoraamset ja suurt plaani, oleks iseseisva uurimise teemaks. Siin võib piirduda tõdemusega, et toponüümidel on oluline roll sisemise

kogemuse kirjeldamisel, ajast ja loomingust kõnelemisel. Pealkirjades, nagu „Peterburi romaan”, „Strelna eeleogia”, „Leedu divertisment”, „Leedu nokturn”, „Tursaneeme hällilaul”, „Rooma eelegiad”, „Veneetsia stroofid”, kujundavad kohanimed ja kirjanduslike või muusikažanrite nimetused vastastikku teose atmosfääri. On tähelepanuväärne, et Ameerika jääb suurelt jaolt anonüümseks, sel ajal kui Peterburg on ikka „minu Peterburg”. Kodulinna toponüümidel on üldse poeedi loomingus eriline koht. Aastate möödudes, meenutades sünnilinna, poeet pigem väldib linnaruumi märkivaid toponüüme, kasutades eufemistlikke väljendeid. „Oma” erilistest paikadest kõneldes nimetab ta neid üldnimedega, nagu „raamatukogu”, „muuseum”, „galerii”. Kuigi tegelikult sellistes tähistustes pärisnimelisis realiseerub koguni topeelt: kontekst võimaldab ära tunda konkreetse paiga, mille jaoks lugejal on identifitseeriv kohanimi kultuurimälus olemas, poeetilise „nägemise” elemendina märgib üldnimi siin aga midagi, mis ei ole oma olemuselt korratav.

Seoses üldise poeetika muutumisega võib täheldada pärisnimede selget vähenemist Brodski hilisemas loomingus, muutub ka nendega ringikäimine. Elu lõpetatuse tajumine kujundab uue maailmatunnetusliku perspektiivi: ajaline, lõplik eksistents saab tähenduse välistest, „astronoomilisest” (või „geomeetrilisest”) vaatepunktist lähtuvalt. See nägemise „liiasus” (Bahtini mõistes), mis proosatekstis on omane autorile tema loodud teose tegelaste ja aegruumi suhtes, muutub siin kõrvalt/linnulennult vaateks omaenese elule. Poeedi nimigi ei kuulu nüüd enam temale kui reaalsele vananevale mehele, see on muutunud loomingut koondavaks nimeks, eemaldunud argisest surelikust autorist. Isikliku, intiimse ruumi, massi sekka sulanduva poeedi („*incognito ergo sum*”) motiiviga põimuvad kujundid, mis siluvad vastuolusid (osa ja terviku dihhotoomiat, üksiku ja üldise, ajalise ja igavikulise vastandust, (vt sõnamängulist „бесчеловечный”, ajatut mõõdet, mida võib tõlkida kui „ebainimlik” ja kui „ilma inimeseta”). Poeet seisaks nagu kehatuks nimeks muutumise piiril – siit ka „sooja keha” kui „piirivalvuri” (venekeelne „пограничник”) kujund:

Жизнь моя затянулась. Холод похож на холод,
время – на время. Единственная преграда –
теплое тело. Упрямое, как ослица,
стоит оно между ними, поднявши ворот,
как пограничник держась приклада,
грядущему не позволяя слиться
с прошлым.

„4. ekloog, talvine” (3,15)

Mu elu on pikale veninud. Külм sarnaneb külmale, /aeg – ajale. Ainuke takistus – / soe keha. Kangekaelne kui eesel, /seisab ta nende vahel, tõstnud krae, /nagu piirivalvur, hoides püssikabast, /takistades tulevikul kokku sulamast //minevikuga.

Situatsioonis, kus „mälestused on saavutanud võidu tegelikkuse üle”, nimetatakse seda, mille on säilitanud mälu. Ähmastuvad üksikut, individuaalset markeerivate pärisnimede ja üldnimede piirid, nagu tuhmuvad välise maailma teravad piirjooned. Maailma, nagu see on nähtud „hajutatud valguses”, vihasajus („Vihm! Lühinägelikkuse käivitaja!”), lumesajus, õhtuhämaras. Tekstidesse ilmuvad nt isiku- ja kohanimede mitmuse vormid, mis võivad olla kirjutatud üldnimede moel väikese tähega („pariisid, londonid” (3, 14)).

Vt ka nt loendeid „Rooma eeleegiates”:

Лесбия, Юлия, Цинтия, Ливия, Микелина.

[...]

Вы – источник бессмертья: знавшие вас нагими

Сами стали катуллом, статуями, траяном,

августом и другими. (3, 48)

Lesbia, Julia, Cynthia, Micelina. / [...] Te olete surematuse allikas: kes teid on tundnud alasti /said ise catulluseks, kujudeks, traianoseks, / augustuseks ja teisteks.

Päris-ja üldnime omaduste ja funktsioonidega mängivad ka nt sellised väljendid, nagu „stalin või hruštšov” (3,40); „julianuste, octavianuste, liviuste järeltulijate kaugelenägemisega” (3,143), „kohalikke pomonasid, vertumnuseid, veenuseid, cererasid” (3,168), „olgu

„betsi” või „ibragim” (3, 168), „aasiaid, euroopaid” (3, 39), „nagu / kreml, või, parem öelda, new york” (3, 173) jt. Kaasaegne ajastu saab enesele hüüdnime: Fin de Siècle (3, 191), kus võrreldes anonüümseks muutunud inimesega omavad pärisnimesid veel vaid asjad vitriinis –, nii need, mida oleme suutlikud kasutama, kui need, mis jäävad unistuste valdkonda.

Kui vastupidist võtet – üldnimede (nt Tolm) või abstraktsete mõistete (Aeg) suure tähega kirjutamist ja uute pärisnimede loomist võib täheldada Brodski loomingus tervikuna, siis nihe unikaalselt üldisele, tautoloogilisusele, nagu ka paljususele, on iseloomulik just hilisemale loomingule.

Lähtudes pärisnime kui nominatsiooni teostava identifitseeriva nime loomusest, saame teha ka üldisemaid tähelepanekuid 1. ja 3. isiku keerulistest seostest, millele eespool oli pelgalt vihjatud. Ühes oma varasematest teostest, poeemis, „Gorbunov ja Gortšakov”, õigmini selle muust tekstist eristatud osas „Laul kolmandas isikus” on nimi teemaks võetud:

„Когда они умолкнут?” „Никогда”.
 „Наверное, как собственное имя”.
 „Да, собственное имя – концентрат.
 Оно не допускает переносов,
 Замен, преобразований и утрат”. (2,114)

„Millal nad vait jäävad?” „Mitte iial”. / „Arvatavasti, nagu oma nimi”. / „Jah, oma nimi on kontsentraat. Ta ei luba ülekandeid, / asendusi, metamorfoose ega kaotusi”.

Poeemi tegevuspaigaks on hullumaja ja poeem ehitubki lõputu kõnelusena, kusjuures lugejal on raske jälgida, kes kõneleb, kuna see ei ole autori poolt markeeritud. Kui Brodskilt küsiti, kas seal on ikka kaks tegelast või on üks, kes kõneleb iseendaga „kahel häälel”, ütles poeet, et ei tea, ehk ongi üks, ja lisas, olles veidi mõelnud: ei, neid on tegelikult kaks ja tähtis on vahet teha, kes hetkel kõneleb. Teos toob esile isikunime kahetisuse: ühelt poolt ei allu nimi, nagu Brodskit parafraseerides võiks öelda, ei Vertumnusele ega Uraniale, kuid samas on see üks iseendast võõrandumise vahendeid. Huvitavalt tuleb

siin mängu venekeelse termini semantika: poeemi „oma nimi” on ümberpööratud vorm lingvistilisest terminist (*имя собственное*), mis otseses tõlkes eesti keelde oleks samuti „oma nimi”. *Собственное* on vene keeles kasutatav veel kui ‘tõeline’ ja nt ‘tähenduse’ puhul kui ‘otsene’.

Võrreldes näiteks väljendiga: „Вещи в витринах, носящие собственные имена” (3, 192) („Asjad vitriinides, mis kannavad oma nime (pärisnime)”) saab lingvistiline termin „pärisnimi” oma otsese tähenduse kaudu Brodski luulekeeles uue konteksti sõnaühendite näol, mis kõik markeerivad midagi, mis on „oma”, minule kuuluv, kuid minuga mitte ühte langev. See võib olla „oma nurk”, „oma keha”, „oma elu” (vrd Boriss Pasternaki luulekogu pealkirjaga „Minu öde, elu”), aga kõige sagedamini miski, mis asetseb sisemise ja välimise piiril ja on poeetilise Mina suhtes kõrvutine, saadab teda või eemaldub temast, nagu „vari”, „kaja”, „sammud”:

Звук собственных шагов (2, 247),

[...] шуршащих галькой /собственных грузных шагов (2, 434);

Я сижу у окна, обхватив колени, /в обществе собственной грузной тени (2, 276);

[...] с собственным своим небытием (2, 194)

Теперь я не становлюсь / [...] на четвереньки, [...] / имитируя мебель и защищаясь от /собственных максим (3,252)

Ночью мы разговариваем / с собственным эхом (3, 51);

Здесь снится вам не женщина в трико, / а собственный ваш адрес на конверте. (2,302);

omaenese sammude heli;

veerkivina sahisevaid omaenese raskeid samme;

Ma istun akna all, käed ümber põlvede /omaenese raske varju seltskonnas;

omaenese olematusega;

nüüd ma ei lasku [...]käpuli,[...] /imiteerides mööblit ja kaitstes end / omaenese maksimide eest;

öösel me kõneleme omaenese kajaga;

siin näete unes mitte naist trikoos, /vaid omaenese aadressi ümbrikul.

Sageli on kuuluvuse tähendus leidnud rakendamist võrdlustes:

Конец июля прячется в дожди /как собеседник в собственные мысли.
(2, 367)

[...] бюст /как символ независимости мозга /от жизни тела. Собственного и /имперского (3, 108);

juuli lõpp peidab end vihmadesse, /nagu kaasvestleja end oma mõtetesse;

[...] büst /kui aju sõltumatuse sümbol /keha elust. Omaenese ja /impeeriumi

Jällegi näeme teatud järjepidevust: hilisemas loomingus ongi possessiivsus sageli väljendatud läbi kõrvususele viitava „oma,” võrreldes varasema stiiliga, kus on sageli kasutatav possessiivne asesõna „minu”, mis loob metonüümiliselt poeedi Mina: „minu” silm; hing; hää; aju; käsi jt. Tähistab mentaalset, eksistentsiaalset seisundit: „minu” kurbus; hellus; sonimine; kujutus; kirg; olemine; elu; surm; puudumine. Puutub loomingusse ja keelde: kõne; värss; tähed; öeldu/öeldis. Hilisemas luules piirduvad omastavat asesõna „minu” sisaldavad konstruktsioonid poeetilise Mina metonüümilise esitusega: „minu” pilk, võrkkest, nägu, aju, huuled, – mis komplekselt vaadelduna kirjeldavad loomingulist protsessi selle terviklikkuses: pilk maailmale, selle mõtestamine ja tõlkimine keelde, värssideks, mida ütlevad huuled.

Heaks näiteks nimekasutuse teisenemisest Brodski loomingus võib olla Jumala (Бор) nimega seonduv. Eriti just 1960ndate aastate luuletustes kohtab Jumala nime üsna sageli. Ülekaalukalt on siin tegemist kõnekeeles levinud ekspressiivsete fragmentidega, nagu „mu Jumal” (1, 100; 1, 120; 1, 143; 1, 152) või „Jumal teab” (1, 103; 1, 97), „Jumal sinuga” (1, 121), „tänu Jumalale” (1, 160; 1, 220), „Jumala pärast” (1, 56). Näiteid võiks veelgi tuua, lisades konstruktsioonid nimega Issand (*Господу*). Jumala nimi on neis väljendeis kirjutatud alati suure tähega. Dissoneeruvad ülaltoodud näidetega „Suur elegia John Donne’ile” „Iisak ja Aabram”, milliste tõsi-pühalik intonatsioon võib mingil määral mõjutada esmapilgul täiesti formaalsetena tunduvat Jumala nimetamist teistel juhtudel. Aja jooksul kinnistub religioosne temaatika Brodski loomingus, laieneb

vastavate nimede, motiivide, süžeede ring. Teadaolevalt saab aastalõputi kirjutatud jõululuuletustest omapärane loomingut tervikuks siduv niit. Jumala nime öeldakse nüüd üha harvemini välja, kuid ta omandab semantilise täidetuse, tähistades ennekõike poeetist kõrgemal seisvat saatuse tahet:

Бог [...] возьмет заботы (2, 82);
Бог / [...] подстраивает [...] встрече (2, 48);
планы Божества (2, 48);
это – Божий дар (2,72).

Jumal võtab enese hooleks; Jumal [...] korraldab [...] kohtumise; Jumala plaanid; see on – Jumala and.

1980–1990ndate aastate luules me Jumala nime peaaegu ei kohta. See oleks nagu liikunud loomingu sügavusse, mis lubab teksti pealispinnal luua ootamatult familiaarseid metafoore, nagu: „End pilvedesse peites hulgub Jumal, /kuu küünt närides” (3, 83).

Varasemates luuletustes levinud väljendit „mu Jumal” on poeet õige pea lakanud kasutamast, enamgi veel – ta on valmis tunnistama, et ei ole seda kunagi kasutanud:

Изо рта, сказавшего все, кроме „Боже мой”,
вырывается с шумом абракадабра (3, 67)

Suust, mis on öelnud kõike muud peale „mu Jumal”, /paiskub mühinal välja abrakadabra.

Lingvistilised terminid kui luulekujundid

Lingvistilised terminid, mis markeerivad keele kui sellise komponente ja nendevahelisi seosed, saavad poeetilisse teksti viiduna samuti maailma kirjeldavaks e loovaks keeleks, osaliseks keelesündmuses. Kunstilises tekstis, väljaspool seda keskkonda, mis on termini tavapärase toimimise vajalikuks eelduseks (vt Vögtski 1982: 221), kaotab see oma läbipaistvuse, ühetähenduslikkuse, omandab ootamatuid konnotatsioone ja seoseid. Tulemuseks on eripärased troobid,

mis tekivad süsteemide ristumiskohal ja on oma olemuselt isostruktuursed loomingulise teadvuse enese suhtes.

Jossif Brodski on iseloomustanud värsside kirjutamist järgmiselt:

Loomise protsessi juures on huvitav see, et sa kasutad üheaegselt kõiki kolme inimesele omast tunnetusviisi: 1) analüütiline protsess; 2) intuiitse sünteesi protsess; 3) ilmutus. Teisisõnu, sa tegutsed lääne meetodil – analüütilises maneeris, ja idamaiselt – intuiitse protsessi kaudu. Sinu töö kehtab nende kahe ühtesulamist. Iga muu tegevuse puhul sa jääd pidama vaid ühel neist kahest. [...] Nii et sa oled üheaegselt Kristus ja Buddha. Teisisõnu, sa opereerid inimeksistentsi kõigi võimalustega. Protsess seisnebki tihtilugu selles, et neid kahte asja omavahel segada. Sageli on see väga vägi-valdne segu: sa lubad ratsionaalsel võimutseda intuiitse üle, ja juba järgmises väärsireas on kõik vastupidi. (Brodski 2008: 678–679)

Keelesüsteemi kirjeldavad mõisted, nagu: *täht, alfabeet, helilised ja helitud häälikud, sõnaliik, nimisõna, asesõna, tegusõna, alus, öeldis*, grammatilised kategooriad *aeg, aspekt, elus/eluta, kääne, sugu*, kirjavahemärgid *punkt, koma, küsimärk, hüüumärk*, mis eksplitseerivad ja korrastavad meie keeleteadvuses antut, saavad luules osaks autori üldisemast poeetilisest strateegiast. Eelkõige on see asetsemine üheaegselt kirjeldatava maailma sees ja sellest väljaspool. Vaade maailmale, sealhulgas ka keelele ja iseendale kõrvalt. Nagu Brodski on kirjutanud Marina Tsvetajeva luule Mina kohta:

Oskus kõrvale tõmbuda – tegelikkusest, tekstist, iseenesest, mõtteist enese kohta – mis on peaaegu et loomingu esmaseks eelduseks ja teatud määral omane igale literaadile, on Tsvetajeva puhul saavutanud instinkti staadiumi. See, mis alguses oli kirjanduslik võte, on muutunud olemise vormiks. (Brodski 1994: 4, 94–95)

Olemuslikult asendavad terminid kui sellised „siin ja praegu” situatsiooni üldise ja ajatuga. Samas, olles elementideks poeetilise teksti koes, saavad nad mõjutatud retoorilisest ümbrusest ja ehitavad nüüd juba teistsugust üldist tähendust – esteetiliselt üldistust, mis tuleneb teksti tervikstruktuurist ja mis ei saa olla üheselt defineeritav. Seega lülituvad terminid ja Brodski poolt armastatud definitsioonid, analüütilised väited, mis esimesel pilgul lubavad teatud loogilist ja ühe-

mõttelist teadmist, poeetilisele tekstile omasesse keerulisse üldise-ainulise, ajatu ja ajalise mängu. Sageli kasutab poeet keeleterminitena käibivaid väljendeid üldkeelelises tähenduses („sõna”, „täht”) või siis, nagu nt aja-kategooria puhul, grammatiline tähendus sulandub maailma konstitutsiooni kirjeldavatesse universaalidesse. Eriti tähenduslikuks saab luuletsüklile ja luulekogule nime andnud homonüümne *часть речи*, mis eesti keelde võib olla tõlgitud kui „sõnaliik” või „osa kõnest” („kõne osa”). „Alus” ja „öeldis”, mis etümololoogiliselt on vene keeles tagasiviidavad kattuva, saatust ja kõnet siduva tähenduseni, pakuvad samuti huvitavaid sõnamängulisi võimalusi. Seega – subjektiivselt kogetud ümbritsev maailm oma antuses, sh ka juba kultuuri poolt interpreteerituna ja keeleloogiline maailm, mis opereerib „asjadega üldse”, evides seejuures ontoloogilist tähendust, põimuvad objektiivsele üldistavale maailmakirjeldusele pretendeerivate abstrahdeerivate kirjelduskeeltega (geograafia, matemaatika, lingvistika, filosoofia) ning loovad sünteetilist kogemust edastava kõnelemisviisi.

Olulisimateks universaalideks, mis seovad erinevaid keeli, sealhulgas ka lingvistilist, ongi Ruum ja Aeg – maailma ja olemist korrastavad üldised kategooriad ja samal ajal meie „siin ja praegu” asumise konkreetseid koordinaadid. Aega ja ruumi tähistavad kujundid võivad Brodski luules moodustada näiteks järgmisi sünonüümseid komplekse:

Ruum – asi, kivi, keha, staatika, Ida, ornament, Impeerium, ühine nimetaja, puhas geomeetria, mass, tasapinnalise eneseteostuse vorm jt.

Aeg – vesi kui Aja vaim, laine, muusika – vee kaksikvend, värss kui reorganiseeritud aeg, hing, mõte asjast, Aeg – Jumal või tema Vaim jt.

Ajalis-ruumiline mõõtkava korrastab ka lingvistiliste terminite kasutust. Kõige üldisemalt – nimi kui ruum, ruumilist substantsi nomineeriv, verb – aeg, energia. Siinjuures on huvitav märkida, et tunnistades nimisõnade e maailma ja asju nimetavate sõnade kohustuslikku domineerimist luuletekstis, väärtustab Brodski aja kategooriat ruumi ees: „[...] ruum on minu jaoks tööpoolest vähem väärtuslik kui aeg. Mitte küll seetõttu, et ta on vähem, vaid seetõttu, et ta on – asi, sel ajal kui aeg on mõte asjast.” (4, 56). Aeg oma

ideaalsuses saab sakraliseeritud läbi suure algustähe, nagu Jumala nimi. Samal ajal on paratamatu, et ajast tuleb kõnelda ruumilistes kujundites. Lingvistiline metakeel on iseenesest samuti ajatu sünkroonne süsteem. Ajalise mõõtme mitterelevantsus tuleneb siin juba ainuüksi sisemiste seoste kohustuslikust üldkehtivusest. Samas korreleeruvad keelelised mõisted sellisel moel, et nad moodustavad omavahel ruumilis-ajalisi suhteid, nagu *sõna* ja *kõne* (*värsirida*, *tähed*), *alus* – *öeldis*, või kätkevad eneses seda kahetisust (*infinitiiv*, *punkt*), sisaldades fraasi ja sellega seoses kõige üldisema maailmamudeli võimalikkust.

SÕNA on Brodski luules keelt kirjeldavatest mõistetest kõige sadasem ja valdavalt lüürilise subjekti suhtes väline. *Sõna* on asja nimi, ta asendab asja, neelab asja:

предметов нет, и только есть слова (1, 378);

«Вещь, имя получившая, тотчас /становится немедля частью речи». (2, 125);

„И нет непроницаемой покрова, /столь полно поглотившего предмет, /и более щемящего, как слово”. (2, 126).

От великих вещей остаются слова языка [...] (2, 364);

ei ole asju, on ainult sõnad;

„Asi, mis saanud enesele nime, sedamaid /muutub viivitamatult osaks kõnest (sõnaliigiks)”;

„Ei ole läbitungimatumat katet, /mis nii täielikult neelaks asja, /ja ängistavamat, kui sõna”;

Suurtest asjadest jäävad alles keele sõnad [...]

Sõnades endis on midagi asjast. *Sõna* võib „asetada”, *sõnadeni* „ei ulatu käega”, nagu ei ulatu kättesaamatu asjani (*sõna* muudabki asja enese kättesaamatuks). *Sõnade* maailm on passiivselt olemas olev, e – derridalikult öeldes – fikseerivad *sõnad* asjade „puudumise kohalolu”. *Sõnad* moodustavad ruumi, mis eraldab poeeti reaalsusest, teeb võimatuks reaalsuseni jõuda ja muudab tema tundekogemuse abstraktseks, võõrandunuks.

On iseloomulik, et reeglina ei kuulu *sõna* juurde aktiivset verbi-
list predikaati, mis omakorda rõhutab staatilisust. *Sõnade* „klaas-
päril“ maailm on olemuslikult kaootilise hulga maailm:

в правнучке вавилонской, в башне слов (2, 211);
[...] я, /бормочущий комок /слов (2, 295);
[...] превращение крика /в глухое толковище слов (2, 233).

paabeli lapselapselapses, sõnade tornis;
[...]mina, /pomisev sõnade tomp;
[...]karje muundumine /tummaks sõnade tunglemiseks.

Sõna ei ole unikaalne, vaid olemuslikult tautoloogiline, väljendades
omal moel üldisemat tautoloogia temaatikat Brodski luules:

Сколько глаза не колешь
тьмой – расчетом благим
повторимо всегда лишь
слово: словом другим (2, 458)

Kuidas ka ei torgi silmi /pimedusega – heade kavatsustega / korratav on
vaid / sõna: teise sõnaga.

Selline tautoloogiline on *sõna* kui keelesüsteemi ühik, sõnaraamatu
sõna, mis on eraldatud konkreetsest tarvitamisest ja oma üldises
semantilises tähenduses valmis tähistama tervet hulka ühe klassi
objekte. *Sõna* on siis ühtlasi ka midagi *asja* ja *arvu* vahepealset. Sõnade
üleminek arvuks, nime taandamine ühiseks nimetajaks, arvutustehted
(„liitmine”, „lahutamine”, „jagamine”, korrutamine”, „taandamine”) –
need on motiivid, mis just hilisemas luules esile tulevad kui üks viise
kõnelda anonüümsusest, nime unustamisest, nimest ilma jäämisest,
Olematusest, surmast . Kirjeldamaks maailma, mis ei ole loodud „meie
jaoks” ehk siis mõõdetav suureliku inimese mõõtkavas.

Будто кто-то там учится азбуке по складам.
Или нет – астрономии, вглядываясь в начертанья
личных имен там, где нас нету: там,
где сумма зависит от вычитанья. (3, 97)

Nagu õpiks seal keegi silpide kaupa aabitsat lugema. /Või ei – astronoomiat, süüvides isikunimed kirja pilti seal, kus meid ei ole: seal, /kus summa sõltub lahutamisest.

Murdarvu struktuur – lugeja-nimetaja – võib olla üksiku-üldise suhet, aga ka loomingu kui sellise olemust väljendavaks metafooriks.

Õeldu foonil paistavad silma erandid – sakraalne *sõna* („Kristuse sõnad”) ja *sõnad*, mille on „dikteerinud armastus” („Jumal jätab kõik alles; eriti – andestuse ja armastuse sõnad kui omaenese hääle”). Aga siin on sõna juba kas kõneks saanud või on see esialgne Sõna, enne asjade maailma nimetamist inimese poolt.

Kui poeet määratleb end läbi *sõna-nime*, siis läbi kõlava, öeldava sõna. Sellisena säilitab *sõna* indo-euroopa tüve tähenduse, mis ühendab kõnelemise ja kuulamise (vt selle kohta Stepanov 1997: 246). Värsid ongi kõne, mis eneses kätkeb kõnelemise ja kuulamise: „omaenese hääle alla, mis rullub r-i põristades, /asetades kõrva, kui kentauri osa” (2, 414).

Sõna ja asja suhe ei ole siin enam ühepoolne: just poeetiline keelekasutus toob esile asja vastasmõju sõna suhtes: *sõna* „asistub”, omandab luuletekstis teatud eneseküllasuse. Ületades lingvistilise süsteemi piire, saab ta elemendiks esteetilises süsteemis, muutub kordumatuks. Individuaalne sõnakasutus sätestab oma stilistilised aktsendid, poeet võtab *sõna* endale, täidab selle oma intentsiooniga.

KÕNE, kõneldav sõna seondubki „elu” ja „aja”, loominguga, võrreldes sõnadega, mis „oma täishäälikutega on õginud kogu esemelisuse” (2, 127).

[...] жизнь – биенье сердца, /и говор фраз [...] (1, 50);
Жизнь – только разговор перед лицом /молчания. (2, 127);
[...] И только речь моя /напоминает о размерах жизни. (2, 199);
ибо время – область фраз (2, 74);

[...] elu – see on südamelöögid, /ja fraaside kõne [...];
Elu – see on vaid kõnelus vaikimise palge ees;
[...] Ja ainult mu kõne /tuletab meelde elu mõõtmeid;
aeg – see on fraaside sfäär.

Näeme, et *kõne* on siin sarnaselt *sõnale* korduvalt kasutatud nimelise predikaadiga konstruktsioonides, mis loob vastuolu „elu” ja *kõne* dünaamilisusega. Sellised kujundid, nagu „elu mõõtmised”, „fraaside sfäär” väljendavad omakorda aja ja ruumi mõõtkavade ühendamist. *Kõne* on toodud näidetes ka topeldatud – kui poeedi kõne kõnest. Mis jällegi omakorda objektistab seda, mis kulgeb ajas, teeb selle ruumiliselt, nagu linnulennult hoomatavaks. Fraaside eneste konstruktsioon on toodud näidetes samuti kahetise tähendusega. Nagu kirjeldab E. Benveniste nimelist lauset, tuues rohkesti näiteid Hesiodose ja Homeroose tekstidest: see on alati seotud otsese kõnega ja esitab alati üldise iseloomuga väiteid, mis kujutavad enesest sententse:

Nimelise fraasi eesmärgiks on veenmine „üldise tõe” väljaütlemise kaudu; ta eeldab kõnet ja dialoogi; ta ei teata mitte fakti, vaid teatud ajatut ja püsivat suhet, mis toimib kui veenev argument. (Benveniste 2009, 178)

Sündmuse iseloomu kannab öeldu taustal pigem kirja rida, *värsirida*, mis kätkeb eneses ka saatuse tähendust (saatuse liin). *Värsirida* kirjutatakse praegu, antud hetkel, see on kirjutamise protsessi kui sellise kujund. Erinevate egotsentriliste elementide abil (nt isiklikud ja osutavad asesõnad) modelleeritakse kirjutava subjekti kohalolu kirjutatavas:

Эти строки всего лишь /подголосок беды. (2, 96);
 Эти строчки по сути /болтовня старика (2, 460);
 И речь бежит из-под пера
 не о грядущем но о прошлом;
 затем что автор этих строк, [...] на лире пробует бряцать. (2, 159);
 И я, который пишет эти строки,
 в негромком скрипе вечного пера (2, 227);
 я пишу эти строки, стремясь рукой,
 их выводящей почти вслепую,
 на секунду опередить «на кой?», (2, 359);
 Я пишу эти строки, сидя на белом стуле
 под открытым небом, зимой, в одном
 пиджаке, поддав, раздвигая скулы
 фразами на родном. (3, 56);
 Как знать, может как раз сейчас,
 когда я пишу эти строки, сидя
 в кирпичном маленьком городке (3, 93);

Need read on vaid /häda suuvooder;
 Need read on pelgalt /vanamehe lobisemine;
 Ja kõne jookseb sule alt /mitte tulevikust vaid minevikust [kõneldes]/ sest
 nende ridade autor [...] /proovib lüüral tinistada;
 Ja mina, kes kirjutab neid ridu, /igavese sule vaikel kribinal;
 ma kirjutatan neid ridu, püüdes käega, / mis neid pea pimesi paberile veab /
 sekundiks ennetada „mille kuradi jaoks”;
 Ma kirjutatan neid ridu, istudes valgel toolil /väljas, talvel, pintsaku väel /
 joonuna, ajades põsesarnu laiali /emakeelsete fraasidega;
 Kuidas võtta, ehk just praegu, /kui kirjutatan neid ridu, istudes /väikeses
 telliskivist linnas.

Mitmetele siintoodud näidetele on omane visuaalsus, autori pilk enesele, kirjutavale, kõrvalt („samm eemale iseenda minast”), eriti kõnekas on siinjuures Mina-subjektiga ühilduv kolmanda isiku vorm – „kirjutab”. (vt ka V. Polukhina tähelepanekut selle kohta, kuidas Brodski muudab isiklike asesõnade poeetika impersonaalseks (1. isiku 3ndaks) sageli just üldistuse läbi („inimene pruunis”, „inimene mantlis”, „inimene koidest söödud ülikonnas”; „inimene kärgardatud kaabuga” (Polukhina 1996, 398).

Loomingu protsessi markeerivad Brodski luules veel ka *sule*, *tindi*, kujundid. Näiteks *igaveses sules* näeme taas Brodskile omast ajaliku ja ajatu ühendamist: looming kui aja loomine on igavene. Riimides вещь:вещь võib näha mängu kõla ja kirjapildiga, mis samastab/eristab üheaegselt ”asja” ja „igavikku”.

Kirja ja kirjutamise teemat kannavad ka TÄHED – kirja elementaarsed osakesed. Kirjapandud värsirida koosnebki nimelt *tähtedest*, kirjutamine on valge lehe täitmine mustade tähtedega:

Но белизна вообще залог
 того, что под ней хоронится то, что
 превратится впоследствии в почки, в точки,
 в буйство зелени, в буквы строк. (2, 21–22);
 Если что-то чернеет, то только буквы. (3, 11);

[..] кириллица, грешным делом,
 разбредаясь по прописи вкривь ли, вкось ли,
 знает больше, чем та сивилла,

о грядущем. О том, как чернеть на белом,
покуда белое есть, и после. (3, 18).

Kuid vaelevus on juba ise pandiks, /et tema all on hoiul miski, mis /muutub
lõpuks pungadeks, punktideks, /roheluse lopsakuseks, ridade kirjatähtedeks;
kui miski mustendab, siis ainult kirjatähed
kirillitsa, paraku, pudenedes laiali mööda kirjutist risti või rästi, /teab
rohkem, kui see sibüll,/ tuleviku kohta. Selle kohta, kuidas mustendada
valgel, /kuniks valge veel on ja peale sedagi.

Brodski sümboliseerib ka üksikuid tähti. Erinevates tekstides korduvad tähendused on siin inspireeritud valdavalt kirjatähtede väliskujust, aga vahel ka grammatilisest tähendusest, mida antud tähega märgistatud foneem keelesüsteemis omab – nagu mineviku meessoost ainsuse vormi tähistav „л”. Poeedi eneseidentifitseerimine tähe „я” kaudu on juba keerulisem konnotatsioonide kompleks: esmasele semantilisele „mina” tähendusele lisanduvad asetsemine tähestikus selle viimase tähena, tähe graafiline pilt, mis lubab välja lugeda liikumist paremalt vasakule e juudi kirja kulgemise suunda vene tähestikus, üldisemat vastassuunas liikumist. „Brodski alfabeet” tervikuna moodustab huvitava iseseisva kompleksi poeedi kujundikeeles. „Alfabeet” tähtede paiknemiskohana, – kui rida, mida ühendab juhuslik (reeglipärastatud juhuslik) järgnevus, on samuti üheks korduvaks kujundiks.

Täht ei ole aga mitte ainult värsirea element, – tähtede kirjutamine värsireaks on kirjutava Mina enesekaotus, kirjutamise akti Mina ümberkehastumine kirjaks:

Человек превращается в шорох пера по бумаге, в кольца,
петли, клинышки букв и, потому что скользко,
В запятые и точки, [...] (2, 384)

Inimene muutub sule krabinaks paberil, tähtede rõngasteks, /silmusteks, kiiludeks ja, kuna on libe, /siis komadeks ja punktideks, [...]

Kirjavahemärgid, nagu näha ka eeltoodud näitest, kannavad konnotatsioone, mis fraasi kulgemise seovad poeedi kogemusega.

Nendest PUNKT kuulub erinevatesse kirjelduskeeltesse – kui punktuatsiooni märk, geomeetriline abstraktsioon, *punkt* matemaatilises füüsikas, astronoomias ja vääriks eraldi käsitlemist kui Brodski poeetilise süsteemi üks semantiliselt laetumaid elemente.

Erinevate mõistelistate süsteemide kontaminatsiooni võib illustreerida katkendiga luuletusest „Kellomäki”:

[...]всякая точка в пространстве есть точка „a”
и нормальный экспресс, игнорируя „b” и „c”,
выпускает, затормозив, в конце
алфавита пар из запятых ноздрей; (3, 62)

Igasugune punkt ruumis on punkt „a” /ja normaalne ekspress, ignoreerides „b“-d ja „c“-d /laseb, olles pidurdanud, alfabeedi lõpus / välja auru komade sõõrmetest;

Brodski poeetilises süsteemis on *punkti* universaalsus selleski, et temas on piiripealsuse pinges ühendatud ruum ja aeg, materiaalne ja ideaalne, keheline ja kehatu. Kõige sagedamini kannab *punkt* lahusoleku, surma, kaotuse, hajumise-kadumise teemat.

Стоит ли? Вряд ли. Не стоит строчки.
Как две прямых расстанутся в точке,
пересекаясь, простимся. Вряд ли
свидимся вновь, будь то Рай ли Ад ли.
Два этих жизни посмертной вида
лишь продолженье идей Эвклида. (2, 84).

Kas tasub? Vaevalt küll. Ei tasu (pälvi) rida. / Nagu kaks sirget lahknevad punktis, /ristudes, jätame hüvasti. Vaevalt / kohtume veel, olgu siis Paradiis või Põrgu. /Need kaks surmajärgse elu viisi /on vaid Eukleidese ideede jätk.

Eesti keeles on raske edasi anda poeedi mängu partikliga „ли”, mis kord väljendab kõhklust, kord valikut, rääkimata kõlalise peegeldusest sõnades „лишь” ja „Эвклид”.

Kadumise, haihtumise tähendust võib näha ka punktiks kauge-neva pistriku kujundis luuletuses „Pistriku sügiskarje”, nagu ka Urania tõlgenduses kaotuse jumalannana:

[Урания] Муза точки в пространстве! Вещей, различаемых
лишь
в телескоп! Вычитанья
без остатка! Нуля! (2, 329).

[Uraania] Muusa punktile ruumis! /Asjadele, mis eristatavad /vaid / tele-
skoobis! Lahutamise [muusa]
/ilma jäägita! Nulli [muusa]!

Punkt seondub ka Kristusega. Kristus on uue ajaarvamise algus, mille järgi aeg omab algust ja lõppu. Brodski jõuluteemalised luuletused ehituvad reeglina selliselt, et Jeesuslaps on siin kui punkt ajas ja ruumis, mille poole kõik koondub. Eriti levinud on Idamaa tarkade motiiv, kelle teekonda on nimetatud „kiirte teeks tähe poole”.

Eukleidese nimi ei ole ülaltoodud näites samuti juhuslik. Metafüüsilise luule teketki on Brodski sidunud geomeetriaga kui olemisselt sõltumatu ruumi kirjeldusega, mis ometi, kui Kanti uskuda, seab subjektiivsusele aluse kui kõike välist hõlmav ja tervikut loov printsiip.³

Kui Brodskilt on küsitud matemaatiliste võrdluste kohta, nagu „punkt sirge lõpus”, on poet öelnud, et see on nii Eukleides kui Lobatševski ja „mis iganes”:

See ongi eelkõige geomeetria. Kõigist matemaatilistest distsipliinidest, millel mul on tulnud keskkoolis kokku puutuda, meeldis mulle kõige rohkem geomeetria. Ja üldse ruumiline mõtlemine. Mulle meeldib üldse üle kõige maailmas geomeetria. Peab ütlema, et sattudes mingisse ruumi, ma kõigepealt vaatan toa, lae konfiguratsiooni. Miks? Ma ei tea, miks, üldse mitte ei tea, miks. Samal põhjusel, miks mulle meeldib de Chirico oma viguritega. (Brodski 2008: 621)

Poet loob oma tekstides situatsioone, mis annavad talle võimaluse Eukleidesele „kätte maksta”. Nii näiteks luuletuses „Ma olen alati

³ Teaduslike terminite populaarsus Brodski luules annab ühtlasi tunnistust tema huvist barokse luule vastu, eriti on teda inspireerinud inglise metafüüsiline luule. „Intensiivsus, mida võiks nimetada religioosseks, ühendatuna metafoorse küllastatusega, teeb Brodskist tõelise inglise metafüüsikute järeltulija, ja on selge, et ta tunneb nendega sugulust” (Milosz 1998: 244).

väitnud, et saatuse on mäng...”, riimib Brodski „koonuse” Kronosega:

[...] не знал Эвклид, что, сходя на конус, /вещь обретает не ноль, но
Хронос (II, 276)

[...] ei teadnud Eukleides, et tõustes koonusele, /asi omandab mitte nulli,
vaid Kronose

Või teine näide:

Воздвигнутый впопыхах,
obelisk кончается нехотя в облаках,
как удар по Эвклиду, как след кометы. (2, 424)

Kiirustades püstitatud /obelisk lõpeb tahtmatult pilvedes, /nagu hoop
Eukleidese pihta, nagu komeedi jälg.

Aeg võib siinjuures olla mõistetud kui *punktide* geomeetriline asetus, nagu seda võib interpreteerida abstraktne matemaatiline mõtlemine (vt selle kohta Whitrow 2003: 150). Punktidest koosnev sirge kui ruumiline kujund kätkeb eneses lineaarse aja (geomeetriline aja kirjeldamine liinina) ja siit omakorda saatuse tähendust. Vt nt: „Punkt on alati kõige paremini nähtav sirge lõpus” (3, 67). Saatuse teema viib kokku geomeetrilise sirge ja värsirea, geomeetrilise punkti ja punkti kui kirjavahemärgi – „Surm [...] paneb punkti” (3, 104), „Meie elud kui värsiread on jõudnud punktini” (2, 307), „Alfabeet ei luba sul unustada /rännaku sihti – punkti B” (2, 424). Kaduvikku minek võib olla interpreteeritud kui hääle asendumine *kirjavahemärkidega* (vt luuletus „Järgmisesse sajandisse” (4, 24), kus surm on võrdsustatud keele kaotamisega: „siin lõpetangi ma päevad, kaotades /juuksed, hambad, verbid ja sufiksid”.

Eriti just hilisemas loomingus võib täheldada aja kontsentratsiooni oleviku *punktis*. Mis on olemuslikult aja voolus olemine: minevikku suunatud mälu, mälestuste, traditsiooni aeg ja poeedi enese maise eksistentsi tulevik, mis seondub surma paratamatusega, Tühjusega (vt kas või Brodski luules levinud *perspektiiv*, kus inimene „kaob silmist,” või puude „kännu perspektiiv”). Määratlused, mis

kannavad konkreetse aja tunnetust, nagu „enne” ja „pärast”, hägustuvad, aktuaalseks muutub „puhta” aja kulgemise teema, mis summutab nüüd–hetke esmase, aktuaalse impressiooni.

Meie poolt kirjeldatud tunnetust kannab ilmekalt kahepäise Januse kuju ja koondab enesesse Kentaur, mille kirjeldusse on üksiti kaasatud ka grammatilised kategooriad:

Помесь прошлого с будущим, данная в камне, крупным
планом. Развитым торсом и конским крупом.
Либо – простым грамматическим „был” и „буду”
в настоящем продолженном. (III, 165).

Segu minevikust ja tulevikust, kivis antud, suures /plaanis. Arenenud torso ja hobuse laudjaga. Ehk – lihtsa grammatilise „oli” ja „saan olema”-ga /kestvas olevikus.

Minevik kui kogetu ehk olnu ja tulevik kui aimatav-kujutletav, ettearvatav/ettearvamatu, veel mitte olev. ”Kestev olevik” on nende kooskestmise viis, mis antud näites saab tuge süntaksist, kus puudub aega ja isikut kehtestav öeldis.

Poeet võib üldse ühes fraasis kasutada mineviku ja oleviku, oleviku ja tuleviku või kõiki kolme ajavormi. Tähtenduslik on ka infiniitiivi vorm, mis ühelt poolt kätkeb eneses nii lõputuse kui määramatuse semantikat ja teisalt – nimetab verbi, vältides isikut ja aega.

Kokkuvõtteks

Pärisnime ja lingvistilise metakeele vaatlus oli vaid üks võimalikke sisenemisi J. Brodski komplitseeritud luuleloomingusse, mis põimib tervikuks erinevaid inimest ja maailma mõtestavaid süsteeme ja kirjelduskeeli, neid transformeerides, vastastikku pingestades ning see läbi isikupäraseks stiiliks integreerides. Tekstide tähendusväli kujunebki vastastikuses toimes – ühelt poolt subjektiivset kogemust, elamust kujundavad kategooriad ja teisalt – autoripoolne vabadus nende kategooriate eneste suhtes. Ekvivalentsusi loov ja lõhkuv värsirütm omakorda ühendab tervikuks ja annab tähenduse laiali pudenenevale maailmale ja teisalt – liigendab, struktureerib vormit

sõnade „tompu” (словесный ком). Brodski jaoks on automatiseerunud puhta protsessuaalsuse rütmi (Heideggeri *Gestell*) deautomatiseeriv luulerütm ühtlasi viisiks, kuidas vastu seista hullumisele ja ajale enesele.

Kirjandus

- Benveniste, Èmile 2009. = Эмиль Бенвенист. *Общая лингвистика*. Изд. 3-е. Москва: Книжный дом „ЛИБРОКОМ” (Лингвистическое наследие XX века).
- Brodski, Jossif 2002. = *Сочинения Иосифа Бродского. Тт I–IV*. Санкт-Петербург: КПО „Пушкинский фонд”; Изд-во „Третья волна” (Париж–Москва–Нью Йорк).
- 2008 = Бродский. *Книга интервью*. Москва: Захаров.
- Eco, Umberto 2005. *Lector in fabula*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lotman, Juri; Uspenski, Boriss 1992. = Лотман, Ю. М.; Успенский, Б. А. Миф – имя – культура. – Лотман, Ю. М. *Избранные статьи*. Москва: Александра, 58–75.
- 2001 *Kultuur ja plahvatus*. Tlk. P.Lotman. Tallinn: Varrak.
- Milosz, Czesław 1998. = Чеслав Милош. Борьба с удушьем. – Лев Лосев и Петр Ваиль (Сост.) *Иосиф Бродский: Труды и дни*. Москва. Изд-во „Независимая Газета”, 237–255.
- Polukhina, Valentina 1996. = Валентина Полухина. Метаморфозы „Я” в поэзии постмодернизма: двойники в поэтическом мире Бродского. *Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia V: Модернизм и постмодернизм в русской литературе и культуре. Slavica Helsingiensia* 16. Helsinki, 391–407.
- Polukhina, Valentina; Pärli, Ülle 1995 = Валентина Полухина; Юлле Пярли. *Словарь тропов Бродского (На материале сборника „Часть речи”)*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pärli, Ülle 1996 = Юлле Пярли. Синтаксис и смысл. Цикл „Часть речи” И. Бродского. *Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia V: Модернизм и постмодернизм в русской литературе и культуре. Slavica Helsingiensia* 16. Helsinki, 409–418.
- 1998 Afterword to a Fable. *Essays in poetics. The Journal of the British Neoformalist Circle* 23: 252–264.
 - 1998 = Юлле Пярли. Лингвистические термины как тропы в поэзии Бродского. *Sign Systems Studies* 26: 256–273.

- 2005 = Юлле Пярли. К вопросу об имени собственном в поэтическом тексте: на примере поэзии Иосифа Бродского. – *Художественный текст как динамическая система: Материалы международной научной конференции, посвященной 80-летию В. П. Григорьева. 19–22 мая 2005 г.* Москва: «Управление технологиями», 371–385.
- Riffaterre, Michel 1978. *Semiotics of Poetry*. Bloomington; London: Indiana University Press.
- Stepanov, Juri 1997. = Юрий Степанов. *Словарь русской культуры*. Москва: Изд-во «Школа «Языки русской культуры»».
- Toporov, Vladimir 2008. Teoreetilise toponomastika valdkonnast. Tlk. Eva Lepik. – Ülle Pärli; Eva Lepik (Toim.). *Nimetamise strateegiatest eesti kultuuris*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 274–289.
- Undusk, Jaan 1998. Jaan Undusk. *Maagiline müstiline keel*. Tallinn: Virgela. (Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus).
- Võgotski, Lev 1982 = Лев Выготский. *Мышление и речь*. Москва: Изд-во «Педагогика».
- Whitrow, Gerald James 2003 = Жеральд Джеймс Уитроу. *Естественная философия времени*. Изд.2.-е. Москва: Едиториал УРСС.

Jutustajakujudest Karl Ristikivi „Põlevas lipus”

Eva Lepik

Artiklis uuritakse Karl Ristikivi romaani „Põlev lipp” jutustamistasandit ning vaadeldakse seal leiduvaid erinevaid jutustajaisikuid, nende adressaate ning jutustamise strateegiaid.

Romaani lähilugemine näitab, et jutustamine kulgeb neljas erinevas režiimis (neutraalne, refereeriv kroonikastiil, kirjutav autor, jutustaja ning kaks viimatimainitud üheskoos). Tuvastatavatel jutustajaisikutel on tekstis ka selgelt määratletud adressaadid – kirjutaval autoril „õpetatud lugeja” ning jutustajal kuulajad laagritule ümber. Meie-jutustamise laad hõlmab mõlemaid jutustajaid. Jutustajate distants loo suhtes on erinev, – jutustaja esitab lugu tunnistaja vaatepunktist, kirjutaja mõõnab oma toetumist kirjalikele allikatele. Meie-jutustaja ühendab nende vaatepunktid, mille tagajärjel tekib Ristikivi varasemateski romaanides (eriti diloogias "Kõik, mis kunagi oli" ja "Ei juhtunud midagi") esinenud metafüüsiline vaade inimesele ja ajaloole. Tähelepanuväärsel kombel selgub romaani tekstist, et meie-jutustaja adressaadiks on romaani ideaalne lugeja.

Märksõnad: Karl Ristikivi, „Põlev lipp”, narratoloogia, jutustaja, heterodiegeetiline meie-jutustaja

Siinses artiklis võtan vaatluse alla jutustamise tasandil tegutsejad Ristikivi romaanis „Põlev lipp”. Ristikivi loomingut ei ole kuigi palju narratoloogiliselt käsitletud, jutustajakuju(de)le pole eraldi palju tähelepanu pööratudki. Päris tühjale kohale sinne kirjutis siiski ei asetu, vaid püüab astuda dialoogi Toomas Liivi, Toomas Haugi, Jaan Unduski ja Hasso Krulli varasemate märkamistega.

Gérard Genette on viidanud levinud veale, et jutustavat instantsi samastatakse kirjutavaga, jutustajat autoriga ning jutustuse vastuvõtjat lugejaga: segadus, mis võib osutuda legitiimseks ajaloonarra-

tiivi või tõelise autobiograafia korral, kuid mitte fiktsioonilise narratiivi puhul, kus jutustaja roll on iseenesest fiktiivne, isegi kui see maskeerib autorit ennast ning kus oletatav jutustamissituatsioon võib olla väga erinev kirjutamise (või dikteerimise) aktist, mis sellele osutab (Genette 1983: 213–214). Jutustajarolli fiktiivsus võiks olla sobilik teoreetiline lähtepunkt Ristikivi puhul, kelle loomingus, eriti paguluses kirjutatus on märkimisväärne koht ajaloo ja indiviidi suhte mõtestamisel. Liiati on Ristikivi ise möönnud, et on võtnud enda eluloo asemel Euroopa eluloo (Kangro, Ristikivi 2006: 13) ning on kirjutanud peamiselt iseendast – „ühel või teisel viisil minust enesest” (Ristikivi 1996: 52).

Karl Ristikivi ajaloolist romaanisarja avavas „Põlevas lipus” võib kergesti märgata jutustaja kohalolekut. Teksti tähelepanelikumalt uurides võib täheldada, et narratiivsel ehk jutustamise tasandil on kasutusel mitu strateegiat ning välja on joonistatud ka erinevat tüüpi adressaadid. Tüpoloogiliselt võib „Põleva lipu” jutustaja – mis maski ta parajasti ka ei kannaks –, määratleda ekstra- ja heterodiegeetilisena (ehk jutustatava loo maailma mittekuuluva ning tegevuses mitteosalevana) (Herman 2009: 66).

Kirjanik ja lugude jutustaja

Romaani avapeatükk „Sõrmus”¹ algab programmilise sissejuhatusega, kus lisaks teemale pannakse paika ka jutustamise ning vastuvõtu topeeldatud kord. Alguses tuuakse ära legendiline lugu sellest, kuidas kuningas Richard Lõvisüda oma kolme lõviga vapisõrmuse

¹ Võib-olla teadvustas Ristikivi juba siis oma kavandatava teostetsükli paralleel-
sust Wagneri suure ooperitetraloogiaga „Nibelungide sõrmus”, millele ta hiljem on
oma päevikus viidanud: „Katsun kuulata Wagneri „Nibelungide sõrmust” raadios.
Täna on „Reinikuld”, aga seegi tundub pikk ja raske. Oma töös olen ka alles
„Reinikullaga” valmis saanud.” (1. aprillil 1964. Selleks ajaks oli Ristikivil valminud
esimene triloogia ja vaheromaan „Imede saar” ning ta pidas seda järelikult neljan-
dikuks kavandatavast tsüklist. Ristikivi 2008: 572) ning mõni aeg hiljem: „Ja siis ongi
õhtu ja ma kuulan „Jumalate hämaruse” lõppu. Millal jõuan ma ise oma tööga nii
kaugele ja kas ma kunagi jõuan?” (10. 04. 1964, samas: 575)

keiser Friedrich Barbarossale kinkis („Selle² saamisest räägitakse järgmist.” (Ristikivi 1990: 5³)). Siis katkestab pajatuse narratiivne subjekt, kes sekkub minavormis:

Mu õpetatud sõber, kes kogu aja üle mu õla vaatab, mis ma kirjutan, ei suuda pilkavat naeratust tagasi hoida. Kas ma siis ei tunne niigi palju heraldikat, et ma ei oska eraldada lõvi leopardist? Siis on muidugi lootusetu mulle selle lisaks seletama hakata, et Plantageneti perekonna vapiks oli leetpõõsa õis, mida ka kuningas Richard kõige tõenäolisemal kombel oma pitserisõrmusel kandis. [Samas, siin ja edaspidi minu kallutused – E. L.]⁴

See näeb välja, nagu oleks implitsiitne autor („ma kirjutan”) oma tavapärasest virtuaalsest, projitseeritud olekust välja astunud ning otse oma romaani esimesel leheküljel kehastunud koos oma adressaadi, implitsiitse lugeja, „õpetatud sõbraga”, keda teisel nimetatakse koguni „kõiketeadvaks kirjatundjaks”. (1990: 55)

Selline strateegia pole kirjandusloos tundmatu – võib meenutada nt John Fieldingi „Tom Jonesi”, mille peatükid algavad jutustaja pöördumistega lugejate ja kriitikute poole, milles jutustav subjekt selgitab, põhjendab ja õigustab oma kirjutamislaadi ning vaidleb

² „Selle” viitab siin Hohenstaufenite vapile, millel on kolm lõvi nagu ka Richard I vapil. Tõsi, lõvikujutised vappidel ei ole täpselt sarnased. Richard I vapil (mille ta päris oma vanaisalt Anjou Geoffroylt, keda hüüti Plantagenêt'ks) on lõvid *passant guardant*, Hohenstaufenite vapilõvid on *passant*.

³ „Põleva lipu” leheküljenumbri Eesti Raamatu 1990. aasta väljaande järgi.

⁴ „Õpetatud sõber” sõitleb kirjutajat vale asja pärast. Heraldilist lõvi ja leopardi eristatakse kujutatud looma poosi järgi – prantsuse traditsioonis nimetatakse lõviks ainult püstiasendis (*rampant*) kaslast, neljal käpal kõndiv loom on leopard (Slater 2005: 84), ning selle loogika järgi on nii Inglise monarhide kui Staufenite vapil leopardid. „Õpetatud sõbral” on hoopis kahe silma vahele jäänud asjaolu, et Friedrich Barbarossa ja Richard Lõvisüda suundusid ristsõtta erinevatel aegadel ja eri teid pidi ning Barbarossa hukkus enne kohalejõudmist. Siinkirjutajal pole õnnestunud leida ainustki viidet sellele, et nad ka enne risti võtmist oleksid kohtunud. Olen oma varasemates Ristikivi-vaatlustes juba tsiteerinud Ristikivi kirja Bernard Kangrole, kus ta selgitab oma suhtumist ajaloolisesse tõesse oma romaanides: „Mõnikord juhtub, et löön ka käega, kui äkki selgub, et ajaloolised sündmused mu intriigiga ei sobi. Seda halvem faktidele! Siia maani pole mind keegi sellelt kuriteolt tabanud. Aga ma vabandan ennast alati sellega, et ma pole üldse tahtnud kirjutada „ajaloolist” romaani selle sõna tavalises mõttes – ajalugu on ainult ettekäändeks.” (Kangro, Ristikivi 2006: 56)

üsna raevukalt kriitikutega. Ristikivi romaanis moodustavad õpetatud sõbra märkused osa romaani narratiivsest koest, lisaks neile tuuakse aga sisse teist tüüpi jutustaja ning tema adressaadid:

See on, mis ma oma õpetatud sõbrale vastan:

Palju vaeva on näinud kirjatundjad mehed, et tõde terahaaval kokku koguda, aga need on varsti salvedes kopitama läinud. Aga *iseenda ja kuulajate rõõmuks räägib jutustaja* laagritule valgel ja legendi ainsast sinepiivast kasvab peagi suur puu, mis elab tuhat aastat ja rohkem ja mille seemnetest kasvavad uued puud. Või nagu rändaja põlgab sirget tolmust maanteed ja sellele eelistab rohtunud metsarada, nii on minulegi ürikute tolmust armsam legendide sinine udu. Olgu see teadmiseks kõigile, kes on hakanud mu *juttu kuulama* ja kes valmistuvad seda tegema öö või kaks – ma ei tea isegi, kus ja millal ma sellega lõpule jõuan. (1990: 6)

Lisaks sellele, et see löik sätestab suhtumise nn ajaloolisse tõesse selles romaanis, tuuakse siin jutustavaid subjekte selgelt esile tõstes välja romaani eneseteadlikkus romaanina, tekstina, mis ilmutab end kui jutustaja(te) looming, fiktsioon, midagi, mida lugejal/kuulajal tuleb sellisena aktsepteerida ning võtta vastu „autoriaalse konstruktisioonina kirjandusliku traditsiooni ja konventsioonide taustal”, nagu Robert Alter on öelnud (Alter 1978: xi). Alter peab oma eneseteadliku romaani mõistega silmas romaani, mis artikuleerib oma kunstlikkust, demonstreerides teadlikult fiktsionaalset vormi vastandina traditsioonilisele ettekujutusele romaanist kui „reaalse” sisu läbi paistvast konteinerist (samas: x). Romaanikirjanik n-ö kutsub lugeja vaatama, kuidas ta oma romaani teeb (samas: xiii). Karl Ristikivile pole selline lähenemine sugugi võõras. Juba tema „Hingede öö”, eriti seda poolitav „Kiri proua Agnes Rohumaale” on selge näide eneseteadliku romaani võtete kasutamisest.

Kuna ma ei soovi nuritarvitada terminit „implitsiitne autor”, tuleb „Põleva lipu” narratiivsele subjektile ja tema jutustajast teisikule mingid nimed anda. Ristikivi romaanitsüklis leidub romaanikirjanikust tegelane – katalaani pagulane Joaquim Barrera „Lohe hammas-tes”. „Sigtuna väravates” on rändav jutuvestja Fulko, keda hüütakse lugude jutustajaks. Edaspidi viitan niisiis kirjutavale fiktiivsele sub-

jektile (kes kasutab minavormi ja kirjutab oma kirjutamisest) kui kirjanikule ja jutustavale subjektile kui lugude jutustajale.

Mis funktsioone need kaks Ristikivi romaanis täidavad, selle üle mõtlemist võib alustada Jaan Unduski tõdemusest:

Häälalise ja kirjaliku keele põhiline erinevus on see, et hää on olevikulisena ütleja juures, isegi tema sees, kiri aga tuuakse ja viiakse ära. [...] Kõnelemise võtab inimene endaga kaasa, see ei jää temast sammugi maha. [...] Kirjutamine on algusest peale mõeldud selleks, et keelt inimese juurest ära viia, et teda maha jätta või üle anda, et keelt inimesest sõltumata minevikust tulevikku talletada. (Undusk 1998: 65)

Kirjutatu on seega nagu pudelipost⁵, sõnumi saatja võib sõnumi saajat kujutleda, aga tema kujutus ei pruugi tõele vastata. Kirjutatud sõnum ise jääb muutumatuks, muutuda saab vaid tõlgendus (mis jääb väljapoole saatja mõjuulatust)⁶. Kõneleja soovistu üldjuhul näeb oma adressaati ning eeldatavasti kujundab oma sõnumit selle loomise käigus vastavalt kuulaja reaktsioonile.

„Põlevas lipus” on see kõne ja kirja vastandus välja mängitud peaaegu vastupidisel kujul: kirjaniku adressaat, „õpetatud lugeja” on käeulatuses, vaatab üle kirjutaja õla, kritiseerib ja vaidleb. Lugude jutustaja adressaadid, „kuulajad laagritule valgel” aga ei tee ühtki katset jutustajat parandama hakata ega anna endast romaani tekstis üldse otseselt märku. Romaani lugedes võib täheldada, et valdavalt on sõnaõigus lugude jutustaja käes, kes ei tunne muret adressaatide arvamuse pärast, ning minavorm annab tunnistust kirjaniku sekku-

⁵ „Kui ta [„Lohe hammaste” peategelane Pablo Barrera – E.L.] mõtles sellele, kuidas isa kõik need aastad oli kirjutanud nagu pudeliposti jaoks, millest polnud teada, kas ja millal see kuhugi randa jõuab, ei võinud tal vahest olla midagi selle vastu, kelle käed selle pudeli merest kinni püüdsid” (Ristikivi 2005: 207). Pablo Barrera loeb ja tõlgib oma isa, katalaani pagulasest romaanikirjaniku Joaquim Barrera ajalooliste romaanide triloogiat. „Lohe hammastes” on mitmeid löike, mis kõlavad kokku Ristikivi päevaraamatumärkmetega esimese triloogia ja sealhulgas „Põleva lipu” kirjutamise ajast.

⁶ „Mida olen kirjutanud, seda olen kirjutanud”, ütles Pilatus (Jh 19:22) juutide ülemprestritele, kes nõudsid, et maavalitseja korrigeeriks silti, mille ta oli kirjutanud Jeesuse risti külge kinnitamiseks. Ristikivi on arvustusi avaldanud Pilatuse pseudo-nüümi all ning tsiteerib ka sedasama Pilatuse ütlust ülal juba viidatud loomingupsühholoogilises essees „Enesest ja teistest” (Ristikivi 1996: 55).

misest jutustamisse. Tähelepanu väärib, et ei „õpetatud lugeja” ega „kuulajate” poole romaanis otse ei pöörduta, nad on alati vastavalt ainsuse või mitmuse kolmandas isikus.

Meie-vormis jutustamine

Pärast ülaltsiteeritud programmilist sissejuhatust ilmub narratiivsele tasandile mitmuse esimene pööre: „Nõnda siis näeme seda sõrmust, imekombel jõevoogudest pääsenud...” (1990: 6), mis selles kirjakohas ilmselt representeerib intiiimset jutustamissituatsiooni, koosolemist laagritule valgel, loo üheskoos läbielamist⁷.

Meie-vormis jutustamist on Ristikivi kasutanud varemgi. See ilmub juba Tallinna triloogias, näiteks „Õige mehe koja” proloog pealkirjaga „Vana lugu” on heterodiegeetilises meie-vormis jutustatud; nagu „Põlevas lipuski” viitab jutustaja seal kuuldule vormelitega nagu „räägitakse” jt ning kasutab ka kirjutamisolukorrale viitavaid ajamääratlusi nagu „tänapäevani”.

Meie-vormis jutustamisele on narratoloogias viimasel ajal rohkem tähelepanu pöörama hakatud. Kanada kirjandusteadlane Uri Margolin on kirjutanud, et „meie” on saatja (Mina) ning teise ja kolmanda isiku (mitte-Mina) vahepealne positsioon, kusjuures teine ja/või kolmas isik ei tarvitse olla „kaaskõnelejad”, vaid nende roll võib olla piiratud vastuvõtja omaga (Margolin 1996: 117). Heterodiegeetilise jutustuse puhul on jutustav „meie” „funktsioon unikaalse tekstuaalse kõneleja ja mitmete anonüümsete individuaalsete lugejate vahelisest suhtlemisest lootuses, et see leping või pakutav koostöö aja jooksul ning ühtviisi jutustamise ja vastuvõtu käigus viib hoiakute, vaadete ja otsustuste jagamiseni”, ütleb Margolin (samas:

⁷ Et romaani algus on nii stiili kui kompositsiooni plaanis põhjalikult läbi mõeldud, sellest annab tunnistust Ristikivi päevaraamat:

„Lõpetasin täna esimese peatüki „Sõrmus” ja jõudsin sellest isegi 2 lehekülge puhtalt ümber kirjutada. Masinkirjas näeb see tõepoolest tunduvalt parem – aga see on ju ka algus, mida ma nii palju kordi olen ümber töötnud. Tegelikult olengi jättnud kõik kolm algusevarianti alles ja asetanud need üksteise järele. Iseasi, kuidas „asjatundjad” sellele vaatavad – kui nad üldse midagi märkavad. Juba seegi peaks olema ebaharilik, et katsun kirjutada ajaloolist romaani, nagu poleks Walter Scotti kunagi olnud.” (17.06.1960, Ristikivi 2008: 186)

122). Heterodiegeetilist meie-jutustust käsitleb Margolin siiski vaid põgusalt ja tüpoloogia täielikkuse huvides, teisel on ta selgelt välja öelnud: „Narratiiv on kollektiivne narratiiv, kui kollektiivne narratiivne agent on protagonistis rollis” (Margolin 2000: 591).

Brian Richardson, kes on kirjutanud põnevaid käsitusi meie-narratiividest (Richardson 2006 ja 2009), käsitleb neis ainult niisugust meie-jutustamist, kus jutustaja kuulub ise oma loo maailma. Ka Monika Fludernik defineerib meie-narratiivi tekstina, milles mitmuse esimene pööre osutab kahele või enamale protagonistile (Fludernik 2011: 114). Kuid tema käsitleb ka heterodiegeetilist meie-jutustust, kus meie-jutustamine hõlmab tekstivälist adressaati ning apelleerib jutustaja ja vastuvõtja ühistele teadmistele, kogemustele ja hoiakutele. 18. ja 19. sajandi proosas (Fludernik toob näiteid Radcliffe'i, Fieldingi ja Trollope'i tekstidest) tuleb ette jutustajakujusid, kes hõljuvad fiktsionaalse maailma piiridel ning astuvad neist aegajalt üle, lugejat mõne stseeni juurde kaastunnistajaks kutsudes – see toimubki enamasti meie-vormi kasutades –, või nii, et kõikjeteadev jutustaja osutub fiktsionaalse maailma äärealade asukaks nagu Charlotte Brontë „Shirleys” (Fludernik 2011: 120–121).

Kui vaadata meie-vormi kasutamist Ristikivi tekstide jutustamistasandil, on selge, et „Vana loo” meie-vorm on vastuvõtjat kaasa- ja pajatuslik, nagu ka ülaltoodud näide „Põleva lipu” avapeatükist. Kuid Ristikivi hilisemates teostes pakub meie-vormi kasutamine ka keerulisemaid tõlgendusvõimalusi. Meie-vormis jutustamine mängib olulist rolli diloogia „Kõik, mis kunagi oli” ja „Ei juhtunud midagi” erilise metafüüsilise atmosfääri loomisel. Toomas Liiv on kirjutanud: „Ristikivi mälestuslik reaalsus on ambivalentne, kaheline – see sisaldab endas nii seda, mis kunagi tõepoolest oli, kui ka seda, mis seal kunagi samal ajal olla ei saanud” (Liiv 1988: 55); meie-vorm tähendab niisiis, et toimuvat/mittetoimuvat (skaalast ja ajalisest või ruumilisest distantsist sõltuvalt on mõlemad korraga aktuaalsed) jälgitakse üheaegselt nii „reaalses” kui metafüüsilises plaanis.

Neli jutustamisrežiimi

„Põlevas lipus” võib tuvastada neli erinevat jutustamise režiimi. Neid kirjeldades püüan silmas pidada ka Genette'i arutlust jutustaja funktsioonide üle, mis rajaneb Roman Jakobsoni keelefunktsioonidel (Genette 1983: 255–257).

a) Kroonika. Jutustajakuju koos oma suhtumistega on varjul. Seda režiimi kasutatakse ajalooliste faktide edasiandmiseks romaani neis lõikudes, kus ei tegutse fiktiivsed protagonistid. Selle tasandi olemasolu lubab „Põlevat lippu” nimetada ajalooliseks romaaniks. Looga seonduvat jutustajafunktsiooni nimetab Genette narratiivseks funktsiooniks, mida ükski jutustaja ei saa hüljata oma jutustajastatust kaotamata (Genette 1983: 255). Romaani lugedes on ometi hästi tunda, et see tasand on kõige vähem markeeritud ning kirjutajale kõige vähem huvi pakkunud. Ajalugu oli Ristikivile tõesti „ainult ettekäändeks”.

b) Lugude jutustaja. Lugude jutustaja näikse olevat romaani tegevusele ajas ja ruumis lähedal, tihti esitab ta toimunut vahetu tunnistaja vaatepunktist. Seda kinnitab selles režiimis sage deiktiline sõna 'nüüd', mis viitab jutustuses toimuva tegevuse ajale. „Nagu öitsev rohuaeä oli Švaabimaa olnud keisrite valitsemispäevil, nüüd võttis seal umbrohi ikka rohkem võimust” (1990: 15); „Hämmastunult vaatas noor Rupert vanamehele otsa, keda ta alguses oma vaenlaseks oli pidanud ja kes talle nüüd äkki nii ootamatult oma isakätt pakkus” (1990: 25). Ka ruumideiktik „siin” on kasutusel tegevuskoha tähen-duses: „Nüüd oli kõige lisaks ka poliitiline olukord linnas halvenenud. Ka siin olid „Röömsad vennad” lihtrahva abiga võimule pääsenud ja et nad rahu ja lepitust jutlustades paavsti mängu mängisid, õnnestus neil viimaks Guido Novellot ja ta sõjaväge linnast välja saada” (1990: 49). Kui lugude jutustaja kasutab teistelt pärinevat informatsiooni, on põhiliseks vormeliks „räägitakse”, mis ilmub juba romaani esimesel leheküljel („Selle saamisest räägitakse järgmist”). Lugude jutustaja toetub neil juhtudel suulisele pärimusele. Mitmes kohas on viited selle pärimuse erinevatele versioonidele grupeeritud:

Siis, räägivad ühed, olevat paavst Clemens öösel und näinud, mis ta nõrkevat vaimu kinnitanud. Teised jälle ütlevad, et ta olevat öö läbi kirikus altari ees põlvitades palunud ja siis olevat ta koidu eel nägemuses Konradini saatust ette näinud. (1990: 113)

Põhiliselt on see režiim siiski tunnistaja vaatepunkti päralt ning see tunnistaja liigub koos fiktiivsete protagonistidega, või Konradini ja teiste ajalooliste persoonidega fiktiivsetes olukordades. Enesele viitavat asesõna selles jutustamise režiimis ei kasutata, välja arvatud romaani alguses, kus jutustaja sisse juhatatakse. Genette lahutab emotiivse ehk kõnelejat väljendava funktsiooni mitmeks, nimetades ideoloogilise ja afektiivse kõrval ka tunnistajafunktsiooni (Genette 1983: 256). Lugude jutustaja kannab peamiselt tunnistajafunktsiooni.

c) Kirjanik. Kirjanik kasutab minavormi ning mainib kirjutamist, kirjalikke allikaid ja lugejat. VIII peatüki „Laev” alguses seisab:

Paljude legendide hulgas, mis aegade jooksul on kasvanud Konradini nime ümber nagu lillepärj, on ka neid, mis on ilmselt hilisemate päevade luule. Olen püüdnud neid nagu umbrohtu välja noppida ja kõrvale heita, olgugi, et mõned neist, kuigi ilmselt valed, on olnud nii ilusad, et sellest on kahju olnud. Ma ei mõtle siin kõiki neid lugusid Konradi seiklustest Sitsiilias, mis mulle endalegi lapsepõlves, kui ajalooline tõde mingit muret ei valmistanud, palju rõõmu pakkusid. (1990: 74)

Seda võib lugeda nii fiktiivse kirjaniku kui implitsiitse autori autometatekstina. Ristikivi esimene kokkupuude Konrad von Hohenstaufeniga oli juba 1926. aastal (Kangro, Ristikivi 2006: 24), kui ta 13-aastasena Vana-Varbla mõisa pööningult⁸ leitud saksakeelses lastekalendris Konradini pilti nägi (märkmed „Päevaraamatus” 7.10.1958 ja 18.11.1959, (Ristikivi 2008: 92 ja 155–156)). Kirjanik valgustab aga printsiipe, mille järgi ta ajalooallikate ja rikkaliku pärimuse hulgast valib. Kui kirjanik kasutab sõna „nüüd”, viitab see fiktiivsele kirjutamisolukorrale (näide samast, VIII peatükist):

⁸ Võõrandatud mõisahoones tegutses Varbla algkool. See pööning mängis ajaloolises tsükli vormumises üsna märkimisväärset rolli, nii et nt „Nõiduse õpilase” kavandamise ajal kirjutas Ristikivi Kangrole: „Ja Salamancast on raskem jõuda Agnes Bernauerini, kellest ma küll ei tea, kas ta kaasa tuleb. See pööning vanade raamatutega ei tohi liiga domineerima hakata” (Kangro, Ristikivi 2006: 36).

Nüüd oleks mul võimalik oma jutustusele mahlakuse andmiseks laenata ühe paavstimeelse vemmälvärsitegija kirjeldust „Corradino merehaigus”, aga sündsustunne keelab mind seda tegemast. Ja kes ise merehaige on olnud, ei leia selles midagi naeruväärset. (1990: 80)

Kirjanik esineb seega peamiselt metanarratiivse funktsiooni kandjana romaanis, kuid väljendab ka moraalseid/ideoloogilisi seisukohti:

Ja siis järgnesid kõik Rooma suurnikud – krahv San Eustachio, Pietro Romani, Stefano Alberti Normanni, Giovanni Gaffarelli, Arlotti, Sordi... Me ei jõuaks lihtsalt neid kõiki enne Rooma väravate ette jõudmist üles lugeda. (Aga puudus Giovanni Frangipani, kellele keiser Friedrich palju head oli teinud. Ja ma ei saa teisiti, kui et mul siinkohal meelde tuleb üks sõna Kirjast: „Aga Juudas ei olnud nende hulgas...”) (1990: 117)

d) Meie-vormis jutustamine, mis vaheldub väga sujuvalt mina-vormiga, nagu äsjatoodud näites. Sõna „nüüd” võib meie-jutustajal käia nii tegevuse kui jutustamise aja kohta, adressaatideks võivad olla nii lugeja(d) kui kuulajad, viidatakse nii suulistele kui kirjalikele allika-tele ning mainitakse nii kirjutamist kui jutustamist. See kõik lubab järeldada, et meie-vorm hõlmab mõlemaid jutustajaisikuid/režiime, kaasates samal ajal lugude jutustaja adressaate jutustamisolukorda⁹.

Sel tasandil avalduvad (narratiivse kõrval) nii metanarratiivne kui ideoloogiline funktsioon.

Genette toob välja ka kommunikatiivse aspekti, mis tema käsitluses ühendab Jakobsoni mudeli konatiivse ja faatilise funktsiooni. Mil määral jutustajakujud „Põlevas lipus” tegelevad oma adressaatide ehk lugeja/kuulajatega kontakti säilitamise ja dialoogiga, seda on käsitletud eespool. Kirjanik ehk minavormis jutustaja suhtleb oma tõrksal moel ehk kolmandas isikus „õpetatud lugejaga”:

⁹ Meie-vormis jutustamine kulgeb muide sama sündsalt kui minavormis:

„Aga teine kord, kui Benvenuto oli jutustanud oma armuseiklustest – ja ta tegi seda nii avameelselt ja Toskaana palgasõduritelt õpitud sõnadega, et me seda siin edasi ei saa anda –,” (1990: 73).

Ma olen nüüd lugemata kordi oma kõrvad kurdiks teinud nende märkuste vastu, millega mu õpetatud sõber ikka ja jälle on tulnud. Olgu talle vähemalt seekord jälle sõna antud.

„Mis tähtsust võis olla Brenneri kitsasteel sel ajal kui see asus keset Tirooli krahvi riiki ja sellest lõunas hoopiski veel ei alanud Itaalia nagu nüüd. Kui üldse keegi midagi selletaolist ütles – kuigi ajaraamatud sellest vaikivad –, siis pidi see sündima kaugemal lõuna pool. Trento ja Verona vahel, tõenäoliselt Roveretos, kus endisel ajal käis tõeline keelepiir.” (1990: 55)

Kirjanik annab õpetatud sõbrale küll sõna, kuid lükkab tema väited ümber, toetudes pigem „tundmatule jutustajale kui kõiketeadvale kirjatundjale. Ja ma olen juba varemini öelnud, et ma rohkem esimese kui teise sõnu usaldan.” (*Samas*)

Lugude jutustaja on selgelt konatiivsem ning meie-vorm kannab juba loomu poolest konatiivset funktsiooni. Ka meie-vormis jutustamisel on olemas lugejast adressaat: XIII peatükk „Süda”, mille jutustamislaad kerkib ka muudel põhjustel teiste seast esile, algab nõnda:

Vähegi tähelepanelik lugeja on juba mõnda aega oodanud üht tegelast, kes kõige tõenäosuse põhjal peaks ilmuma, et arv täis saaks. Võib-olla on ta hakanud arvama, et me selle lõpuks oleme hoopis unustanud. Selle hoolika lugeja rahustamiseks võime kohe öelda, et me seda pole teinud, vaid sagedasti temalegi oleme mõelnud, kuigi me enamiku lugejaskonnast siiani isegi ta olemasolust oleme teadmatuses hoidnud.

Ometi ei saa öelda, et meil varem oleks puudunud võimalus temast jutustada, teda kas või mõdamattes nimetada. See oleks võinud toimuda juba meie jutustuse esimeses peatükis, kui me külastasime Benevento lahinguvälja selle saatusliku päeva lõpul. Aga jutustuse algusega on nagu teekäigu algusega, siis on nii kiire edasijõudmisega, et kõigele ei jõuagi mõelda. Pealegi ei ole nüüd veel nii hilja kui võiks arvata, aga seda põhjusel, mida me veel ei taha lugejale usaldada. (1990: 126)

See „tähelepanelik lugeja” on kahtlemata „Põleva lipu” ideaalne lugeja, see, kelle jaoks kogu seda rafineeritud mängu mängitakse. Ükski niisugune pole endast seni Ristikivi-retseptisioonis märku andnud ega krüptilist märkust „et arv täis saaks” ära seletanud. Isegi

selle lugeja poole ei pöörduta aga sina-vormis, vaid hoitakse mõõdukalt distantsti, ka selles osas, mida lugejale usaldatakse.

Värvikaim näide jutustamisrežiimide vaheldumisest on märkimisväärne osa VII peatükist „Tuli”, milles kirjeldatakse Konradini kahe teisiktegelase, Rupert von Schwalbenhöh ja Benvenuto Tordini sõbrunemist.

On lõpuks aeg ka neid vanu sõpru üles otsida, *keda me sugugi pole unustanud, kuigi vahepeal võis nii paista.* [...] Ootame veel veidi, võib-olla leiame tema [Rupert von Schwalbenhöh – E. L.] kord üksi laagritule ääres valvamas [...] Sest me ei usu, et temast nii ruttu oleks saanud tavaline palgasõdur, kes ainult oma kõhule ja kõrile mõtleb. (*Ma vaikin meelega muust, et mitte äratada pahameelt heakombelises lugejas, kes neid ridu oma perekonna keskel loeb.*)

Näe, seal ta ongi, aga ta pole üksi, vaid näib olevat endale sõbra leidnud. Me ei imestaks, kui see oleks samaealine saksa noormees [...] Aga ta sõber on tumedajuukseline itaalia noormees ja kuigi see viimane meilegi on tuntud [Benvenuto Tordini – E. L.], on see siiski üllatuseks. *Ei tea kuidas, aga täiesti ilma meie abita on nad üksteisega tuttavaks saanud.* Kuidas võimegi oodata, et meie loo tegelased rahulikult sinna ootama jääksid, kuhu me oleme nad unustanud, ja omapead midagi ette ei võtaks. *Jutustaja ülesanne ei ole ju igal pool juhtida ja kaasa aidata, vaid ainult seda edasi anda, mis kunagi on süündinud.*

Nüüd küsib see, kes kõike teada tahab, kuidas need kaks nii erineva iseloomuga ja kõigepealt erineva emakeelega noormeest üksteisega tutvust sobitasid. *Ütlen ausalt, et ma kaugeltki kõike ei tea.* Võin ainult arvata ja seda võib ka lugeja ise teha. Aga kui te oleksite *kuulnud*, kuidas Pavia noorus laulis, mitte ainult itaalia, vaid ka provansi ja isegi hispaania laule, enamasti küll mitmes keeles segamini, võiksite mõista, et see oli hoopis kergem, kui alguses arvasite. [...] Oleks väga kiusav katsuda nende omavahelist jutuaajamist selles kummalises keeles edasi anda. Aga peame selle mõtte kohe matma, sest nii ammu toimus see jutuaajamine, et tuuled kõik sõnad on laiali kandnud, ja me peaksime neile ikkagi ainult oma sõnad suhu panema. Paremini siis juba oma lugu mitte ülearuste võltsethetega koormata, vaid jätkata jutustamist selles keeles, mis nii mulle kui ka lugejale juba lapsepõlvest saadik omane. (1990: 68–69)

Siin on ainus koht romaanis, kus adressaati kõnetatakse: „Aga kui te oleksite kuulnud...” – mitmus lubab oletada, et tegu on kuulajatega laagritule ääres, kellega lugu üheskoos läbi elatakse. Ainsuslik õpetatud lugeja, „kes kõike teada tahab”, kirjaniku pseudoadressaat, muundub ajutiselt „heakombeliseks lugejaks, kes neid ridu oma perekonna keskel loeb”, mida võib käsitleda jutustamise situatsiooni peegeldamisena (tekstist ei selgu küll, kas heakombeline lugeja loeb oma perekonnale ette, aga see võimalus on olemas), kuid teda mainitakse kolmandas isikus, tegelasena väljaspool kõneakti, mis siis, et tal on kirjanikuga ühine keel „mis nii mulle kui ka lugejale juba lapsepõlvest saadik omane”.

Et jutustamise tasandi „meie” väljendab (lisaks adressaatide kaasamisele) ka mõlema narratiivse subjekti, kirjaniku ja lugude jutustaja koosolemist, kinnitab ka asjaolu, et meie-vormilt mina-vormile siirdutakse mõnikord suisa ühe lause piires.

Kas oli paavst Clemens kuri inimene või ainult nõrk või oli ta lõpuks hoopis parem kui me oskame arvata? Me ei tea seda, sest meil pole õnnestunud teda hiljem leida seal, kus ta kaasaegsete head ja halvad teod on õiglast mõõtmist leidnud. Ainult hertsog Charlesi olen leidnud – puhastustules. Sellepärast ei ole ma nüüd enam kindel isegi selle kirja suuremas kaalus, pealegi kui teame, et meie tunnistaja oli sel ajal ainult kolmeaastane ja õppis oma esimesi sõnu ghibelliinide ees värisevas Firenzes. (1990: 111)

Metafüüsiline „meie”

Lisaks adressaatide kaasamisele ja kahe jutustajarežiimi ühendamisele võib meie-vorm kanda ka metafüüsilist tähendust Toomas Liivi kirjeldatud vaimus. Romaanis on kirjakoht, kus kirjanik ja lugude jutustaja on koos otsekui mingis panoraamset vaadet võimaldavas paigas ja omades sama panoraamset vaadet ka ajale:

Nüüd seisab Konradin kuulsaimal kõigist Rooma seitsmest künkast, paigal, mis on läbi aegade olnud maailma keskpunkt. Ja oma sule nõrkust tundes jätame ta sinna. Kui meil ainult oleks võimalik sellega lõpetada teekonna kirjeldus, mille kergemeelselt endale ülesandeks võtsime, ja öelda: „Siin on

hea olla – ehitagem siia üks maja kõigile keeltele ja rahvastele, kes ometi on ühe Isa lapsed!”

See maja on ehitamata tänapäevani. (1990: 118)

Siin on ühendatud hetk romaani kirjutamise ajast (nii reaalse kui fiktiivse kirjaniku vaatepunktist) ja Konradini Rooma-triumf (lugu- de jutustaja kui sündmuse tunnistaja vaatepunktist). Piibliteksti parafras¹⁰ toob sisse ka sakraalse ajamõõdme. Lõiku raamivad deik- tikud ‘nüüd’ ja ‘tänapäevani’ võimaldavad ka kõigi kolme instantsi adressaatidel (ka minul, praegusel reaalsel lugejal) end sellesse hetke kaasatuna tunda. Ristikivi kirjavahetust lugenule hakkab silma sõna „kergemeelselt”, mida kirjanik on sageli oma loomingu puhul ka- sutanud. Toomas Haug on „Kõik, mis kunagi oli” kohta kirjutanud:

Ristikivi näeb maailma nii inimlikult kui ka jumalikult vaatepunktilt. Mis ühes dimensioonis on ühemõtteline, kindel ja lõplik, see on teises muutuv ja tähtsusetu. Nende dimensioonide põimumisel tekib uus vaimne reaalsus, mis pole selgelt määratletav, kus inimene – või inimese mõte – mängib Ju- malaga, ja võib-olla ka Jumal inimesega. Ristikivi looming sünnib eikellegi maal, inimese ja Jumala vahemail. Ristikivi hilisemas loomingus muutus täiesti domineerivaks filosoofiline plaan ja ajalooliselt konkreetne pool etendas peamiselt kulisside osa. (Haug 1988: 49–50)

Viktor Vinogradov on täheldanud, et pajatuslikus laadis on jutustaja vaheinstantsiks autori ja teoses kirjeldatava maailma vahel, kelle väljendus- ning kujutuslaadist olenevad ka tegelaste kujutamise vormid (Vinogradov 1971: 118), ja see käib ka lugude jutustaja ning meie-jutustaja kohta „Põlevas lipus”. Nagu eespool öeldud, domi- neerib jutustajatekstis pigem metanarratiivne funktsioon, ehkki ei puudu ka moraalsed seisukohavõtud. Rõhutatud ideoloogilisi seis- ukohti väljendavad „Põlevas lipus” protagonistid – Konradin ja tema neli teisikfiguuri (nende kohta vt Lepik 2007: 188–192). Toon ära mõned märgilised tsitaadid.

Rupert von Schwalbenhöh ja Benvenuto Tordini jutuaajamisest VII peatükis „Tuli”:

¹⁰ Jeesuse kirkastamise stseen sünoptilistes evangeeliumides.

„Rüütlikohuse täitmine on iseenda tasu,” ütles Rupert. „Peale selle täidan oma kohust ülekohut kannatanud vanemate vastu.”

„Ka minu vanemad on kannatanud ülekohtu all. Aga ma pole rüütel ja – anna mulle andeks – ma ei usu, et rüütlikdi oleksid midagi rohkem kui inimesed. Ja ma ei leia, et ükski inimene oleks seda väärt, et teine ennast tema eest ohverdaks. Ja nii imelik kui see on, ei soovi ma kogu aeg midagi muud nii palavalt, kui leida keegi, kes siiski seda väärt oleks.” (1990: 71)

Konradini ja Ruperti jutuajamisest XII peatükis „Kroon”:

„Mu hertsog mäletab, et ka mina sel korral kandsin oma asja teie kohtujärje ette, aga et mu õigus seekord teie suure ettevõtte ees pidi taganema. Aga nüüd loodame kõik, et Taevane Kohtumõistja ei ohverda teie õigust mõne veel suurema plaani pärast, mis on nii suur, et ükski inimene seda ei mõista.” (1990: 124–125)

Ruperti ja Hassani kõnelusest peatükis „Kroon”:

„Allah on suur ja ta teed arusaamatud,” ütles Hassan. „Ja tähed ei valeta, kuigi me neist mõnikord valesti aru saame. Ma loodan, et ma sind ei hirmutanud, sest pole midagi suuremat kui õiges võitluses langeda.”

„On siiski,” ütles Rupert. „Ja see on – õiges võitluses võita.”

„Nii ütlete teie, sest et te Prohveti õpetust ei tunne. Võit ei kuulu ühelegi inimesele, vaid ainult

Kõigevägevamale ja me oleme ainult tema sõjariistad, nii nagu mõök sõduri käes. Keegi ei ütle aga hiljem, et võidu au kuulub mõõgale.” (Samas)

Jaan Undusk on Ristikivi jaoks olemuslikku määratlenud nõnda:

Ettemääratus ja määramatus, elu loomulik pidevus ja tema hirmuäratav katkelsus on motiivid, mis läbivad kogu Ristikivi loomingut. [...] Maailma juhuslikkuse mõistmine tagatakse aga usuga jumalikku ettemääratusse, juhuslike sündmuste rida pidevustatakse viitega olemise jumalikule seadusele, mille käiku inimene ette ei aima. Pidevustamis-, mõistmisprotsess nihutatakse inimesest välja, temast eemale, ent osadus sellega tagatakse jumalausu kaudu. (Undusk 1988: 91–92)

Ülaltoodud tsitaadid protagonistide suust näitavad just sedasama osadust pidevustamise ja mõistmisega, võimaluse aktsepteerimist, et Taevane Kohtumõistja võib ka ohverdada nende plaanid ja õiguse

mõne teise, inimesega ühismöödutu õiguse pärast, saatuse aktsepteerimist.

Samast duaalsusest, mille Undusk on nii tabavalt sõnastanud, võib lähtuda ka jutustamisrežiimide kahetisus. Ehkki ideoloogiliselt on kirjanik ja lugude jutustaja ühte meelt, on nende koostegutsemise ehk meie-vormis jutustamise ja kirjaniku lähenemine erinev. Erinevus seisneb jutustavate instantside informeerituses. Eespool oli juba juttu sellest, et lugude jutustaja on sündmuste tunnistaja. Kirjanik toetub kirjalikele allikatele, ütleb päris tihti, et ta „kaugeltki kõike ei tea” (nii ajalooliste faktide kui oma fiktiivsete tegelaste puhul), kuid usub pigem „tundmatut jutustajat” ning on suure osa loo edasiandmist jutustajale delegeerinud. Jutustaja on neljasilmavestluste tunnistajaks:

Kui Rupert von Schwalbenhöh oli oma kuninga ette astunud, avaldas see soovi, et nende kõnelus toimuks nelja silma all. Siis lahkusid hertsog Friedrich ja Donoratico, aga Hassan, Nuri poeg, kes ei oleks kuningat isegi ta lihase emaga kahekesi jätnud, ei lasknud ennast välja ajada, vaid jäi alati valvele oma löögivalmis pistodaga. Aga temal olid sedapuhku ainult silmad, mitte kõrvad, sest ta ei osanud saksa keelt. (1990: 121)

Järgnev pikk ja filosoofilisest aspektist oluline dialoog antakse edasi otsekõnes, vahetu tunnistaja ees toimunud dramaatilise stseenina. Jutustaja võib fokaliseerivate tegelaste kaudu edasi anda erakirjade sisu:

Abt rullis kirja lahti ja ta nägu läks seda lugedes järjest süngemaks. Pärast tavalist viisakat sissejuhatust kirjutas piiskop Eberhard:

„Aga nüüd on mul teatada kurb uudis, mis kõik meie plaanid ähvardab nurja ajada. Hertsog Konrad on äkki tabatud raskest hingehaigusest. Ta on kaotanud kogu elujõu ja elujulguse ja ta on tulnud siia mind paluma ja vanutama, et ma laseksin temal kloostriks astuda ja kõigest oma õigustest loobuda [...]” (1990: 14)

Kui hertsog Friedrich tuli tagasi Konradini juurde, nägi ta, et see oli alustanud kirja oma emale. Nõnda kirjutas ta:

„Mu üle kõige armastatud ema! Kirjutan Teile Roomast, mille nimi on suur, vahest isegi suurem kui see linn, mida ma nüüd oma silmaga olen näinud. Mind on siin suurte auavaldustega vastu võetud ja mulle nähtamatu keisrikroon pähe pandud. Oleksin tänamatu, kui ütleksin, et see mind sugugi rõõmsaks ei tee, ja ma poleks Hohenstaufen, kui ma selle üle uhke ei oleks [...]” (1990: 125–26)

Lugude jutustajale on niisiis teada peaaegu kõik see, mida narratoloogid nimetavad „kõiketeadva jutustaja” pärisosaks: „Nad ei teadnud, keegi ei teadnud, peale ühe nimetu mehe, et sõrmus oli juba teel kesköö poole [...]” (1990: 7)

Meie-jutustaja, kelle vaateväli hõlmab nii kirjaniku kui lugude jutustaja oma, on ainus, kes teeb prospektiivseid vihjeid, – tema esindab kõrgemat, pidevustavat, fabuleerivat teadvust.

Õige harva möönab ka tema oma teadmatust – siis kui tegemist on „südamemõtetega”. See on igati kooskõlas vaba tahte ideega, mis Ristikivi loomingust läbi kumab.

Kuidas oli hertsog Konrad saanud selle ootamatu ja julge mõtte, lasta krahv Rudolf von Habsburgil enda nimel kõnelda? Meie ei tea seda, sest isegi ta onu Ludwig, kes oli olnud tegevuses salaniitide tõmbamisega, ei teadnud seda ja oli sellepärast üpris rahutu. Kas oli see jumalik hää, mis noorele äravalitud vürstile seda kõrva sosistas? Või oli tal mõni teine, hoopis madalam salajane nõuandja, kes märkamatuult ringi liikus ja Švaabimaa suurnike südamemõtted välja uuris? (1990: 33)

Samamoodi „ei tea” meie-jutustaja, kas „oli paavst Clemens kuri inimene või ainult nõrk või oli ta lõpuks hoopis parem kui me oskame arvata” ning asi pole ilmselgelt ainult selles, et Clemens IV pole Dante „Jumalikus komöödias” mainimist leidnud.

Keset lahingustseeni ütleb meie-jutustaja:

Päästa lipp või päästa oma elu – kellel oleks mahti endalt seda küsida. Niisama vähe kui kangelane pimesi edasi tormates endaga aru peab, niisama vähe teeb seda hirmust hullunud põgeneja. Kangelane või pelgur – meil, kes me seda lugu jutustame rahu roheliste okste varjus, pole õigust kellegi üle kohut mõista. (1990: 150)

Ning Frangipani kohta, keda kirjanik (minavormis) Juudaga võrdles, ütleb meie-jutustaja:

Kes võib näha inimese südamesse, kõige vähem äraandja südamesse? Võime korrata ainult seda, mis Frangipani ise on öelnud, kui ta oma käed oli puh-taks pesnud.

„Itaalia rahu on mulle armsam kui kõik heated mu vanematele...” (1990: 161)

Niisiis kulgeb meie-jutustus üleiniimlikul fabuleerimise tasandil, inimlikust planeerimisest kõrgemal, võiks öelda, et sealpool head ja kurja. Metafüüsiline meie-jutustaja möönab ise oma valitsevat ja organiseerivat rolli faabula loomisel (vt eespool toodud tsitaati XIII ptk algusest).

Kui vaadata romaani kompositsiooni ülalkirjeldatud režiimide seisukohast, hakkab silma, et esimeses peatükis introducteeritakse kõik neli laadi, II–V peatükis domineerib (mahuliselt) kroonika, VI–VIII peatükis, romaani keskel tõusevad esile lugude jutustaja ja kirjanik (kuna mitmed olulised tegelased on sisse toodud ning oma-vahel kohtunud, on tekstis palju dialooge, mida jutustaja kommenteerib; kirjanik võtab palju sõna ning korduvalt mainitakse ka lugejat), alates VIII peatükist sageneb meie-vormis jutustamine. Romaani lõpupeatükkides minavormi enam ei ole, viimast korda esi-neb see XII peatükis „Kroon”. Lõpupeatükke alustatakse meie-vormis ehk jutustamise tasand romaanis kulgeb kõrgema vaate-punkti suunas. Viimase peatüki alguse meie on kaasava iseloomuga nagu esimenegi meie-vormis lause romaanis (ühtlasi naastakse romaani käivitunud sõrmuse-teema juurde ning valmistutakse kom-positsiooni sulgema):

Kuigi see lipp, mille rännakut me oma silmaga ja südamega oleme jälginud, nüüd on langenud, ei ole meie jutt veel lõppenud, sest Staufenite sõrmus, millega see lugu algas, on ikka veel Konradini sõrmes. Ja kuigi paljud seda, mis nüüd järgneb, palju pikemalt ja põhjalikumalt on jutustanud, tahame siiski ka meie oma nõrka jõudu mööda sedasama teha. Muidu võib paista, nagu oleksime meiegi koos argade ja äraandlike südametega laiali joosnud ja unustuspimedusse kadunud. (1990: 159)

Eriliselt kerkib romaani kompositsioonilises plaanis esile XIII peatükk „Süda”. Pealkiri on mõistagi sümbolne ning südameasjadega selles peatükis tegeldakse, ja mitte ainult armuasjade vallas, ehkki ka see teema ei puudu. Põhirõhk on siiski südame teed käimisel selles mõttes, millest on kirjutanud Jaan Undusk:

Ehkki inimese saatuse on temaga juba algusest peale kaasas, peab inimene selle saatuse maksimaalselt inimväärikal viisil teostama. Igas hetkes antakse võimalus valida kümnete erinevate käitumisviiside vahel ning ehkki need viivad lõppkokkuvõttes kõik ühele ja samale tulemusele, on inimese kohuseks valida igal hetkel väärikaim tee. Ehkki jumal on inimese saatuse juba algusest peale kinnitanud, peab ka inimene ise oma saatust iga järgneva hetkega kinnitama: ta peab oma ettemääratud vaibumatult, hingetõmbepausideta valima, sest üksnes vaba valik teeb temast inimese. Et saatust ära teenida, ei tohi talle järele anda. Ning nagu nähtub Ristikivi tekstidest, peab ta vaba valiku all silmas eelkõige spontaanset, „kergemeelset” täitumuse teed, isiksuse terviklikku pöördumist millegi poole, mille vajalikkust ei garanteeri arvestus. (Undusk 1988: 92–93)

Just see valik eetilise ja utilitaarse, „isiksuse tervikliku pöördumise” ja kaine arvestuse vahel on üks Ristikivi põhiteemasid. Peatükk „Süda” tõuseb esile ka kasutatud narratiivsete vahendite poolest. Nagu juba öeldud, algab see meie-jutustaja rõhutatud kohalolekuga; lisaks on sellesse peatükki paigutatud kaks paralleelset unenägu. Unenägudel on romaanis tugev struktureeriv roll – romaani alguses näeb Konradin tähendusrikast unenägu põlevast lipust, mille mõjul ta otsustab sõjakäigule minna; romaani lõpus vastab sellele tema antagonist hertsog Charles’i unenägu põlevast ristist. Konradini lipu-unenägu (II peatükis „Lipp”) tuuakse ära tema enda jutustatuna, Charles’i unenägu (eelviimases, XV peatükis „Rist”) tema pihiisa vahendatuna. Südamepeatüki unenäod esitatakse ilma vahendajateta, olevikuvormis¹¹, siin ja praegu nähtavatena.

Nüüd on öö ja Konradin magab. Ta võib rahulikult magada, sest kui ka poleks teisi vahisõdureid, siis valvab Hassan, Nuri poeg, viimse Hohenstaufeni

¹¹ Peale nende unenägude on ainus koht romaanis, kus tegevusaeg esitatakse olevikus, eespool juba tsiteeritud lühike lõik Konradini Rooma-triumfist.

und nii nagu ta isa oli kaitsnud keiser Friedrichi ja kuningas Manfredi unevoodit. [...]

Konradin magab ja selleks lühikeseks ajaks on ta noortelt õlgadelt võetud mehekoozem, mis sinna nii vara pandud. Ta näost on kadunud päevade pinge ja pealesurutud tõsidus, nüüd on see pehme, naeratav poisikesenägu, kelle vaim unenäos jalutab lapse- ja mehepõlve piirimaal.

Sel ööl on Konradin Sitsiilias. Vaeseks kerjuspoisiks rietatult on ta salaja oma kuningriiki tulnud, et keegi teda enneaegu ära ei tunneks. [...]

Nüüd muutub unenägu segasemaks, upub kosutava une põhjatusse kaevu. Konradin von Hohenstaufen magab viimast ööd Roomas, näol õnnelik naeratus nagu lapsel, kes muinasjuttu kuulab.

Ta ukse ees magab Mooramaa noormees kerratõmbunult nagu koer ja ta käed ja jalad tuksatavad nagu koeral, kui see und näeb. Kas ka tema näeb und? Ja millest unistab Mooramaa poiss, kes samal ajal on siiski nii valvas, et kõige väiksem kõbin tema kohe äratav? *Kas usaldab jutustaja, kes korraks tõeliste sündmuste teelt meelekujutuse varjulisele teele eksis, seda teekonda jätkata?*

Hassan on jälle oma lapsepõlve Palermos, kirevas, kihavas linnas, ja talle on tulnud vallatu mõte häbematut tempu mängida ja öelda, et tema ongi Konradin. Uhkes kandetoolis viiakse ta kuninga saali ja pannakse troonile istuma. Nüüd tuuakse ta ette näruses mantlis noormees, kes julgeb väita, et tema on õige kuningas. [...] (1990: 131–133)

Konradini ja Hassani paralleelsed ja teineteist peegeldavad (prints esineb kerjusena ja vaene saratseenipoiss printsina, mõlemad tuntakse ära) unenäod tegelevad just identiteediga, endaga kooskõlas olemisega. Tähelepanu väärib ka jutustajahääl, kes küsib, kas jutustaja usaldab meelekujutuse varjulisel teel jätkata (seda laadi on teoses sihilikult välditud).

Tegelaste, kujundite ja pärisnimede topeldamist „Põlevas lipus” on läbinägelikult kirjeldanud Hasso Krull, kes leiab, et nende sümmetrie, eelheistuste ja paralleelsuste tulemusena „Ristikivi romaaniehitus hakkab paistma otsekui tohutu suur klaasist maja, milles kõik korrused paistavad üksteisest läbi, nii et tipp (katus) tegelikult on nähtav juba põhjast (keldrist) ja vastupidi.” (Krull 1996: 119) Oma narratoloogilise vaatluse lõpuks võin nentida, et „Põlevas lipus” on topeldatud mitte üksnes tegelasi ja motiive, vaid ka jutustajakujusid ja nende adressaate, kogu kirjutamise/jutustamise mehhanismi.

Kõigi Krulli järeldustega ma muidugi ei nõustu, sest ta on (erinevalt Jaan Unduskist) teose ideoloogilise süvastruktuuri oma analüüsist välja jättnud:

Teisik on see peegel, milles kogu tegelase paratamatu saatus julma hoolimatusena juba ette ära näidatakse, peaaegu ilma protesti võimaluseta; ja ei muuda palju, kui tegelase tegelik hukk ka saabub sellest peegelpildist veidi väljapool, kõrval, sest oluline oli just see, et hukk saabub niikuinii. (Samas, 120)

Sellega pole mõtet vaielda, eks ole suremus kõigil aegadel 100% olnud, aga Ristikivi kirjutab siiski sellest, kuidas ta tegelased enne surma elasid. Võib-olla on liiga kategooriline ka Krulli väide, et „Ristikivi püüdeks on just nimelt näidata, et mingit „elavat” ajalugu polegi olemas, pole kunagi olemas olnudki,” kuid tuleb möönda, et narratoloogilise vaatluse käigus leitu kinnitab Krulli järeldust:

Selle arusaama romaanidiskursuseks teisendamisel ei hooli ta isegi lugejast. Võib-olla Ristikivi ei kirjutagi lugejatele. Ta kirjutab – kui laenata sõnu ühelt prantsuse mõtlejalt – kõneldes „surma poole ja tema vastu”, mis antud juhul teeb sama välja kui öelda, et tema adressaadiks on Igavik, Absoluut, Viimnepäev, Jumal ise. [...] Selles mõttes on vahest asjatugi püüda välja selgitada, mida Ristikivi õieti *meile* on tahtnud öelda – kuivõrd me ei tea, mil määral ta tegelikult *meie* poole pöördub. (Samas: 121)

Ega pöördugi. „Lohe hammastest”, mida võib lugeda autometafooetilise kommentaarina ajaloolise tsükli kirjutamisele, võib leida arvukaid kinnitusi sellele hoiakule, nt

Aga oma pessimismile vaatamata oli ta jonnakalt jätkanud kord ettevõetud tööd. Nagu eremiit kõrbes oli ta liivale kirjutanud, isegi naerdes võimaluse üle, et tuul kord ta kirjale kogunenud liiva laiali ajab, nii et see jälle loetavaks saab. Ja et siis juhtumisi tuleb keegi, kes seda kirja loeb. (Ristikivi 2005: 187)¹²

¹² Vt ka Rutt Hinrikuse käsitlust loominguloolistest allusioonidest „Lohe hammastest”. (Hinrikus 1988)

Kokkuvõtteks võib öelda, et „Põleva lipu” narratiivne vorm ja valitud jutustamisstrateegia ehk jutustajafiguuri topeldamine ning selle tulemusel tekkiv kahetine, inimlikku ja jumalikku perspektiivi ühendav vaade inimese teekonnale ajaloos vastab romaani ideoloogilisele süvastruktuurile.

Kirjandus

- Alter, Robert 1978. *Partial magic: the novel as a self-conscious genre*. Berkeley; Los Angeles; New York: University of California Press.
- Fludernik, Monica 2011. The category of ‘Person’ in fiction: You and We narrative- multiplicity and indeterminacy of reference. *Current trends in narratology*. Edited by Greta Olson. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 101–128.
- Genette, Gérard 1983. *Narrative discourse: an essay in method*. Translated by Jane E. Lewin. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Haug, Toomas 1988. Ristikivilik romaanis „Kõik, mis kunagi oli” – Pärt Lias (Toim.). *Karl Ristikivi 75. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi materjalid I*. Tallinn: Eesti NSV Kirjanike Liit, 47–53.
- Herman, David 2009. *Basic elements of narrative*. Chichester; Malden (Mass.): Wiley-Blackwell.
- Hinrikus, Rutt 1988. Karl Ristikivi „Lohe hammaste” problemaatikast. – Pärt Lias (Toim.). *Karl Ristikivi 75. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi materjalid I*. Tallinn: Eesti NSV Kirjanike Liit, 60–68.
- Kangro, Bernard; Ristikivi, Karl 2006. *Kirjad romaanist: 31 kirja aastaist 1966–1977*. Tallinn: Varrak.
- Krull, Hasso 1996. Surm, teisik, peegel. Ristikivi sümmeetriad. – Hasso Krull. *Katkestuse kultuur*. Tallinn: Vagabund, 116–121.
- Lepik, Eva 2007. Karl Ristikivi „Põleva lipu” leitmotiividest. *Acta Semiotica Estica* IV: 175–194.
- Liiv, Toomas. „Reaalsus” K. Ristikivi romaanis „Ei juhtunud midagi” – Pärt Lias (Toim.). *Karl Ristikivi 75. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi materjalid I*. Tallinn: Eesti NSV Kirjanike Liit, 1988, 54–58.
- Margolin, Uri 1996. Telling our story: on ‘we’ literary narrative. *Language and Literature* 1996: 5(2): 115–133.

- Margolin, Uri 2000. Telling in the Plural: From Grammar to Ideology. *Poetics Today* 21 (3): 591–618.
- Richardson, Brian 2006. *Unnatural voices: extreme narration in modern and contemporary fiction*. Columbus: Ohio State University Press, 2006.
- Richardson, Brian 2009. Plural focalization, singular voices: wandering perspectives in „We”-narration. – Peter Hühn, Wolf Schmid and Jörg Schönert (eds.). *Point of view, perspective, and focalization: modeling mediation in narrative*. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 143–157.
- Ristikivi, Karl 1990. *Põlev lipp*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ristikivi, Karl 1996 [1952]. Enesest ja teistest. – Karl Ristikivi. *Viimne vabadus*. Koost. Janika Kronberg. Tartu: Ilmamaa, 51–55.
- Ristikivi, Karl 2005. *Lohe hambad*. Tallinn: Varrak.
- Ristikivi, Karl 2008. *Päevaraamat 1957–1968*. Tallinn: Varrak.
- Slater, Stephen 2005. *Täielik heraldikaraamat: heraldikast läbi aegade ja selle kasutusest tänapäeval*. Tallinn: Sinisukk.
- Undusk, Jaan 1988. Rüütel, humanist ja eksistentsialist. Sisseminek „Hingede öösse” – Pärt Lias (Toim.). *Karl Ristikivi 75. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi materjalid I*. Tallinn: Eesti NSV Kirjanike Liit. 59–104.
- Undusk, Jaan 1998. Keelelise substantsi põhikujundid. – Jaan Undusk. *Maagiline müstiline keel*. Tallinn: Virgela, 54–98.
- Vinogradov 1971 = Виноградов, Виктор Владимирович 1971. Проблема образа автора в художественной литературы. – В. В. Виноградов. *О теории художественной речи*. Москва: Высшая школа, 105–211.

MÄRKAMISI

Tähelepanekuid Bulgakovi romaani „Meister ja Margarita” motiivistruktuuri kohta

Boriss Gasparov

„Venemaa, Peterburg, lumi, lurjused,
departemang ... – seda kõike nägin unes.
Ärkasin jälle kodumaal.”
(Gogol, kiri Žukovskile Roomast, 30. okt 1837)

„Meister ja Margarita” – see on *romaan-müüt*. Selle poolest kutsutakse esile tugevaimad assotsiatsioonid teise samal ajal – 1930. aastail – loodud teosega, Thomas Manni romaaniga „Joosep ja tema vennad”. Asi pole mitte üksnes faktis, et mõlemad romaanid pöörduvad piibli süžeede poole. Sügavalt sarnane on põhimõte, mille järgi ehitatakse üles suhe romaanis jutustatu ja kanoonilise allika vahel. See suhe on ennekõike poleemiline: romaanis ei toimu kõik mitte päris nii, mõnikord aga üldse mitte nii nagu pühakirjas, kusjuures see kõrvalekalle fikseeritakse, see saab jutustaja poleemika aineks piibli- või evangeeliumitekstiga. „Joosepi” mitmetesse kohtadesse on laiali piljatud „kaebused” piiblijutustuse nappuse üle, kohati ka otsesed kinnitused, et *nii* ei saanud tegelikult juhtuda; Bulgakovil hindab Ješua Leevi Matteuse märkmeid (s.t justkui tulevase Matteuse evangeeliumi teksti) tolelesamale „tegelikkusele” üldse mitte vastavateks. Järelikult on romaan ise „tõene” versioon. T. Mann toob ühes artiklis ära romaani ümber kirjutatud masinakirjutajanna sõnad selle kohta, et lõpuks sai ta teada, kuidas see kõik „tegelikult” oli; Bulgakovil kinnitab jutustuse usaldusväärsust Woland – kõigi sündmuste pealtnägija, ning seejärel kaudselt ka Ješua ise.

Selline võte, mis teeb lugejast mütoloogiliste sündmuste vahetu pealtnägija pisimate olmeliste üksikasjadeni, lubades tal nagu Wolandil kanduda ühe hetke vältel Herodes Suure palee rõdule või

Jaakobi telki, annab ambivalentse tulemuse: müüt muutub reaalsuseks, kuid samas muutub ka reaalsus müüdiks. Kaob igasugune ajaline ja modaalne (tegelikkus vs. mittetegelikkus) diskreetsus, üks ja seesama fenomen, olgu selleks ese, inimkarakter, situatsioon või sündmus, eksisteerib üheaegselt eri ajalõigetes ja eri modaalsetes plaanides. Erinevalt traditsioonilisest ajaloolisest romaanist, mis jääb traditsioonilise ajaloolise mõtlemise raamesse, kus eksisteerivad erinevad diskreetsed plaanid, mis parimal juhul ilmutavad omavahelisi sarnasusi („päevakohaste” ajalooliste süžeede kujul), on siin minevik ja olevik, olmeline ja kõrgem reaalsus lihtsalt üks ja seesama, üks substantis, mis voolab ühest olekust teise tuhandeid kanaleid mööda, nii et iga selline üleminek osutub sarnaseks kaleidoskoobi pööramisega, muutes lõputu mitmekesisusega ühtede ja samade elementide asetust, ühendamist, liigendust ja jaotust.

Seda põhimõtet illustreerib muuhulgas hästi Bulgakovi romaani keeleline struktuur. Romaan pole mitte lihtsalt vene keeles kirjutatud – selles pole mitte ainsatki võõrkeelset sõna*, mitte ühtki ladina tähte; isegi Wolandi perekonnanime visiitkaardil kirjeldatakse kui topelt-V-ga algavat, isegi epigraaf Goethelt on antud venekeelses tõlkes. Romaani absoluutne keeleline ühtsus seostub selles kirjeldatud sündmuste rõhutatud keelise kirevusega. Nii kasutatakse Ješua ja Pilatuse stseenis kolme keelt (aramea, kreeka, ladina), pluss võõramurdeline aramea keel Marcus Rotitapja ja Ješua kõneluses; stseeni vältel vahetub keel (ja see on tekstis iga kord ära mainitud) üheksa korda. Woland ise kõneleb vene keelt kord kerge aktsendiga, kord on tema aktsent „kuhugi kadunud”, kord läheb ta üle vigasele vene keelele, kord näitab üles täielikku umbkeelsust. Vrd ka võõramaalase paroodilist (*à la* Woland) keelelist muundumist valuutapoes jpm. Isegi kiri Ješua rinnal – „Röövel ja mässaja” – on kahes keeles: aramea ja kreeka**. See tavatu kirevuse ja absoluutse ühtsuse ühen-

* Võõrkeelseid sõnu siiski leidub, ehkki nad on originaalis vene tähestikus: „au naturel”, „au revoir”, „à la cocotte” jt 5. ptk-s, „Eins, zwei, drei!”, „Avec plaisir!” 12. ptk-s, lisaks „merci” ja sagedased pöördumisvormelid „messire” ja „monsieur”. Siin ja edaspidi joone all tõlkija märkused. Eestikeelsed tsitaadid kirjastuse Perioodika 1995. a väljaandest (Europeia sari nr 32), tlk Maiga Varik ja Jüri Ojamaa.

** Evangeeliumis kolmes keeles: „silt oli kirjutatud heebrea, ladina ja kreeka keeles” – Jh 19: 20.

dus romaani keelises plaanis on otsekui skeem, mis määrab ära eranditult kõigi jutustamise komponentide organiseerimispõhimõtte.

Jutustamise objektide mittediskreetsus ja plastilisus on tihedalt seotud neile antavate hinnangute samasuguse mittediskreetsuse ja plastilisusega. Hea ja kuri, grandioosne ja tühine, kõrge ja madal, paatos ja pilge on teineteisest lahutamatud. Ühed seisundid voolavad üle teisteks, jaotuvad ümber kõige mitmekesisemates ühendustes, nagu ka maailm, millest jutustatakse. Mütoloogiliste väärtuste sünkretism ja polüvalentsus vastavad täielikult müüdi võimele lõpututeks ümberkehastusteks. Hinnangute ühemõttelisus, ühe omaduse eristamine teisest on siin sama kohatu kui reaalsuse liigendamine diskreetseteks, ajalooliselt üksteisele järgnevateks sündmusteks; ja selles mõttes vastandub müüt euroopa renessansijärgse kultuuri humanismile, nagu ka selle epohhi ajaloolisele mõtlemisele. Bulgakovi romaanis antakse see mõtlemisviis algselt, justkui jutustuse sünni juures epigraafina „Faustist”: „No ütle, kes sa oled siis?” – „Ma olen osa jõust, kes kõikjal tõstab pead ja kurja kavatseb, kuid korda saadab head.”

Sellise jutustamislaadi ümberlülituse eredaks näiteks võib olla episood epiloogist kassiga, keda purjus kodanik miilitsasse veab, mis parodeerib Kolgatale tõusu, või Stjopa Lihhodejevi pummeldamisjärgselt paistes nägu, mis sarnaneb ristilöödud Ješua näoga (vt täpsemalt § 3.2). Vastupidine näide – Juuda ja Niza kohtumine All-linnas on misantseeniliselt täpselt korratud Meistri ja Margarita esimeses kohtumises, jne.

Liigne oleks öelda, et selliste paralleelide leidumine ei tähenda hinnangulist ükskõiksust, vaid struktureeritava kunstilise maailma suurt keerukust, kus kõik rakud on arvutute kanalite kaudu üheks organismiks seotud.

Kahe kirjaniku üheaegne sõltumatu pöördumine nii sarnaste põhimõtete poole¹ on paljutähenduslik fakt, mis võib-olla seotud mitmete teiste euroopa kultuuri faktidega alates XIX–XX sajandi vahetusest, mis peegeldavad huvi müüdi vastu traditsioonilise humanistliku ja ajaloolise mõtlemise märgatava kriisi foonil. Käesoleva töö ülesannete hulka muidugi ei kuulu selliste nähtuste analüüs ega isegi mitte loetlemine.² Tahtsime vaid rõhutada Bulgakovi romaanis esi-

nevate vastavate tunnuste mittejuhuslikkust ja põhimõttelist olulisust. Sellega seoses tekib küsimus, millele antav vastus peab määrama edasise analüüsi käigu: millised analüüsitava teksti omadused, millised teksti tähenduse ülesehituse võtted võimaldavad tekstil kehastada mütoloogilist mõtlemist selle ülalkirjeldatud parameetrites?

Põhiliseks võtteks, mis määratleb kogu „Meistri ja Margarita” mõttelise struktuuri ja millel on seega laiemgi üldine tähendus, on meie jaoks jutustuse *leitmotiivilise ülesehituse* põhimõte. Silmas peetakse põhimõtet, mille puhul teatav motiiv, kord esile tulnuna, kordub hiljem, esinedes iga kord uues variandis, uuel kujul ja aina uutes ühendustes teiste motiividega. Sealjuures võib motiivina esineda iga fenomen, iga mõtteline märk (*янтно*) – sündmus, iseloomujoon, maastikuelement, mis tahes ese, lausutud sõna, värv, heli jne; ainus, mis motiivi määratleb, on tema reproduktsioon tekstis, nii et erinevalt traditsioonilisest süžeeilisest jutustamisest, kus eelnevalt on enam või vähem määratud, mida võib pidada diskreetseteks komponentideks („tegelasteks” või „sündmusteks”), puudub siin etteantud „tähestik” – see formeerub siin vahetult struktuuri lahtirullumise käigus ja struktuuri kaudu. Kõige selle tulemusena kaotab iga fakt oma eraldatuse ja ühtsuse, kuna igal hetkel võib nii üks kui teine osutuda illusoorseks: antud fakti erinevad komponendid korduvad teistes seostes, fakt laguneb reaks motiivideks ja samas muutub lahutamatuks teistest motiividest, mis näiliselt olid algselt seotud hoopis teise faktiga.

Romaani struktuuris ilmnevad motiivilised seosed ja nende põhjal tekkivad mõttelised assotsiatsioonid ei pruugi kaugeltki olla võrdväärsed. Mõned seosed on üsna ilmsed, neid kinnitatakse jutustuse eri punktides korduvalt, teised osutuvad nõrgemateks ja problemaatilisteks, kuna ilmuvad üksnes isoleeritud punktides (ega saa mitmekordset kinnitust) või on sootuks sekundaarse iseloomuga, tekkides tuletistena mitte romaani tekstist vahetult, vaid teisestest assotsiatsioonidest, mida tekst äratav. Lõpuks tekib meie vastuvõtus teatav keskne mõtteala ning selle kõrval seda ümbritsevad perifeersed piirkonnad. Viimaseid täidab avatud hulk üha vähem ilmseid, üha problemaatilisemaid assotsiatioone, seoseid, paralleele, mis kulgevad lõpmatusse. Kuid kui igauht neist perifeersetest assotsiatsioonidest eraldi võetuna võib romaanitekstist esiletõstmise õigus-

tatuse vaatepunktist kahtluse alla seada, siis tervikuna moodustavad nad avatud välja, mis annab romaani tähendusele avatuse ja lõpmatuse iseloomu, mis on mütoloogilise struktuuri vältimatu eripära; selle eripära väljendamises seisneb perifeersete assotsiatsioonide tähtis positiivne funktsioon. Pealegi ei eksisteeri kesksete ja perifeersete alade vahel mingeid absoluutselt selgeid piire; võib täheldada motiivide pidevat libisemist olemusliku juurest kaugema perifeeria suunas. Sealjuures on alati olemas võimalus, et meie teadvuses tekkinud, kuid tekstist justkui mitte piisavalt kinnitust saav assotsiatsioon näib sellisena üksnes selle tõttu, et me pole märganud tema kinnitamist mõnes teises romaani punktis. Nt varjatud tsitaadid Majakovski poemist „Vladimir Iljitš Lenin” (stseenis, kus MASSOLITi jõuab teade Berliozsi surmast ning toostis, mille Pilatus lausub Tiberiuse auks) võivad näida juhuslike kokkulangevustena või vähemalt piisavalt kinnitamata assotsiatsioonina – kui me ei avasta samas romaani tekstis teisi olulisi ja juba kaheldamatuid vihjeid Majakovskile (vt § 1).

Õeldust järeldeb ilmselgelt, et selle lõputu plastilisuse avaldumiseks tähendusloomes peab motiiviprotsess olema küllalt rangelt korraldatud, muidu oleks ka motiivide ja nende variantide äratundmine võimatu. See korraldatus saavutatakse sellega, et motiivide killunemise, varieerimise, ühendamise võtted korduvad, erinevad motiivikombinatsioonid ilmutavad sama süntaksit. Seejuures kulgevad äratuntavad motiivilised käigud eri suundades, lõikuvad kõige keerukamal viisil, mingi motiiv võib reprodutseeruda kõige ootamatumas kohas, kõige ootamatutes seostes teiste motiividega. Kõik see mitte üksnes ei anna lõpututele mõttelistele seostele lõplikke ja korraldatud jooni, vaid ka see korraldatus omakorda pingutab nende seoste sõlmi tugevamalt; mütoloogilise süžee korduvus, „standardsus” on võrdsel määral nii süžeetransformatsioonide lõputute võimaluste tingimus kui tagajärg.

Seni oleme kõnelnud motiivstruktuurist ja selle mõtestamisest peamiselt vastuvõtva subjekti (lugeja) vaatepunktist. Kuid võib oletada, et ka sellise struktuuri loomise protsessil on samasugused määravad omadused. Autor ehitab teadlikult mingisuguse keske osa struktuurist, sellesamaga ta justkui käivitab „assotsiatsioonimasina”, mis hakkab tööle, luues seoseid, mis mitte üksnes ei puudu algeses

kavatsuses, vaid mida autor ise pole endale üldse selgelt teadvustanudki. (Algse kavatsuse viljakuse määrabki võib-olla just sellise sekundaarse assotsiatiivse tegevuse produktiivsus.) Analoogselt võtab lugeja vastu indutseeriva masinavärgi *tööpõhimõtte* ja mõned tema peamised parameetrid, misjärel mõttelise induktsiooni protsess kulgeb laviinina ja omandab avatud iseloomu.

On kerge mõista, et kirjeldatud ehitusprintsip on kõrgemal määral omane poeesiale ja veel suuremal määral muusikale. Sügavat sisemist sugulust müüdi ja muusika vahel mõistis Wagner, keda võib õigusega pidada üheks uue kultuuriepohhi *Bahnbrecher*'iks. Pöördumine „muusikaliste” ülesehitusprintsipide poole on kõnealuse epohhi jaoks samasugune korduv motiiv nagu pöördumine mütooloogilise mõtlemise parameetrite poole; nende nähtuste vahel on tihe side.

Eelöeldu määrab ära romaani „Meister ja Margarita” edasise vaatluse. Me ei seadnud endale ülesandeks ei romaani struktuuris leiduvate motiiviseoste ammendavat analüüsi ega nende seoste paigutamist ühtsesse absoluutsesse tervikusse ja tervikkontseptsiooni. Niisuguse ülesande lahendamine oleks võimatu mitte üksnes ühe uurimuse raames, vaid ka põhimõtteliselt, ülkirjeldatud motiivilise organiseerituse eripärade tõttu. Piirdume seetõttu vaid mõningate tähtsamate komplekside ja nende töötluste vaatlustega romaani motiivilises struktuuris.

1. Bezdomnõi

Esimene assotsiatsioon, mis tuleb pähe kohe esmase tutvumise juures Ivan Nikolajevitš Ponõreviga, kes kirjutab luuletusi pseudonüümi Bezdomnõi* all – see on poeet Jefim Aleksejevits Pridvorov, kes kirjutas luuletusi Demjan Bednõi pseudonüümi all. Viimane on kirjutanud hulga usuvastaseid teoseid (Bezdomnõi on romaani alguse hetkeks äsja valmis saanud ülestõusmispühade puhul** tellitud suure poemi Kristusest); üks neist kutsus esile terava (värssides) protesti Sergei Jesseninilt („Jefim Lakejevits Pridvorov”), milles

* Бездомный – vn k kodutu.

** Romaani tekstis ei ole tegelikult juttu sellest, mis puhul poem telliti, mainitakse vaid, et järjekordsesse ajakirjanumbrisse.

Bednõi antireligioosseid luuleteoseid on muuhulgas nimetatud „Demjani kalasupiks”. „Demjani kalasupi” teema kerkib romaanis pinnale, justkui kinnitades siin arendatavat kõrvutust: meenutagem gurmaan Amvrossi ja äbarik Foka („naaber Foka” Krõlovil) jutuajamist Gribojedovi maja malmtara ääres – viimane põikleb kõrvale võimaluse eest süüa õhtuks koha *au naturel*, mille väärtusi Amvrossi ilukõneliselt kirjeldab, ning see leiab aset vahetult enne kirjeldust restoraniõhtust, mille lõpetab Bezdomnõi skandaalne saabumine.

Loomulikult ei ole noor poet Bezdomnõi kaugeltki Demjan Bednõi täpne koopia; enamgi veel, tema edasises biograafias ja iseloomus leiab aset rida muutusi, mis eemalduvad sootuks sellest assotsiatsioonist. Kuid erinevalt reaalsest ajaloolisest jutustamisest pole siinkirjeldatavas struktuuris täielik ja pidev sarnasus mitte üksnes tarbetu, vaid ka lubamatu. Iga seos on üksnes osaline, ajutine, libisev, kannab endas mitte otsest sarnastamist ja võrdsustamist, vaid pelka assotsiatsiooni. Nii haarab sinse juhtumi puhul välgatav sarnasus jutustuse struktuuri erilise mõttelise oreooli, mis seostub „õigeid” ja „vajalikke” luuletusi kirjutava eduka poeedi kujundiga (Meistri kuju negatiivne ettevalmistamine), nende usuvastaste agiteerivate värsside stilistikaga ning kirjanduselulise tüli ja skandaali atmosfääriga (taas Meisteri loo varjatud ettevalmistamine), ja toob kaasa esimese viite Krõloville, mille edasisi seoseid vaadeldakse allpool.

Kuid Bezdomnõiga seostub lisaks Demjan Bednõile veel üks „prototüüpne” assotsiatsioon – Bezõmenski, „proletaarne” poet, üks VAPPi^{**} aktiivseid liikmeid. Peale perekonnanimede kõlalise läheduse ning teatava biograafilise sarnasuse ühendab Bezdomnõid Bezõmenskiga terve rida motiivilisi seoseid. Nii räägitakse romaanis, kuidas Bezdomnõi oli väga mures, kui oli kaotanud oma MAS-SOLITi liikmepileti, „mida ta alati kaasas kandis”. Vrd Bezõmenski 1920. aastail ülituntud luuletusega „Parteipilet”, mille sisu moodus-

* Vihjatakse Ivan Krõlovi valmle „Демьянова уха”, e. k „Demjani kalasupp”, milles Demjan oma naabrit Fokad sunnib oma kalasuppi sööma, talle aina uusi taldrikutäisi tõstes, kuigi naabri kõht on juba lõhkemiseni täis.

** Всесоюзная ассоциация пролетарских писателей – Üleliiduline Proletaarsete Kirjanike Assotsiatsioon.

tab analoogiline motiiv: „...ношу партбилет не в кармане, – / в себе.”*

Edasi – Bezõmenski komöödias „Lask” (1929) on valgekaartlasest polkovnik Aleksei Turbin**, kes on mõistagi varustatud kõigi mõeldavate negatiivsete omadustega:

Демидов. И еще я помню брата...

Черноусый офицер,

Лютой злобою объятый,

Истязал его, ребята,

Как садист, как изувер.

.....

Сорокин. Руками задую своими!

Скажи, кто был тот сукин сын?

Все. Скажи нам имя! – Имя! – Имя!

Демидов. Полковник... Алексей... Турбин...

Все. Полковник! Алексей! Турбин!

Ma mäletan veel venda / Mustavuntsiline ohvitser / hirmsast vihast haaratud, / piinas teda, sõbrad, nagu sadist, nagu koletis. / Sorokin: Omaenda kätega kägistam ära! / Ütle, kes oli see litapoeg? / Kõik: Ütle meile nimi! – Nimi! – Nimi! / Demidov: Polkovnik... Aleksei... Turbin...

Niisiis toimub siin Bulgakovi kangelasega samasugune metamorfoos, mis Kristusega (Meistri kangelasega) Bezdomnõi usuvastases poeemis. Bulgakovi kangelase selline muundamine oli osa sellest tagakiusamisest, mis sai osaks romaani „Valge kaardivägi” autorile enesele; sama võib öelda Meistri ja tema kangelase kohta. Siin tekib oluline paralleel kangelase saatus – autori saatus (Turbini tagakiusamine Bezõmenski poolt ja Bulgakovi saatus, Kristuse tagakiusamine Bezdomnõi poolt ja Meistri saatus). See parallelism annab täiendava mõtte romaani moskvalastest kangelaste suus sageli kõlavale sõnale „valgekaartlane”³.

On veel üks kanal, mille kaudu siseneb romaani assotsiatsioon Bezõmenskiga – see on Bezdomnõi suhtumine poeet Rjuhnnisse

* „... parteipiletit kannan mitte taskus, vaid eneses”.

** Aleksei Turbin on Bulgakovi romaani „Valge kaardivägi” peategelane.

(„Tüüpiline kulakuvõsu psühholoogia poolest (...) ja pealegi kulakuvõsu, kes ennast hoolega proletaarseks maskeerib”, räägib Bezdomnoi tema kohta). See meenutab väga Bezõmenski suhtumist *Majakovskisse*, keda Bezõmenski ja veel mõned VAPPi liikmed paljastasid ortodokselt „proletaarselt” positsioonilt. See poleemika leidis kajastamist Majakovski luuletuses „Läkitus proletaarsetele poeetidele” (mis oli otsene vastus Bezõmenski luuletusele „Ood tagasihoidlikkusele”), milles Majakovski kurdab teatava kibestumusega ebaõiglase suhtumise üle endasse:

Многие пользуются напостовской тряской⁴,
 С тем чтоб себя обозвать получше.
 – Мы, мол, единственные, мы пролетарские... –
 А я, по-вашему, что – валютчик?⁵

Küll on neid, kes „napostide” liikmekaadiga
 reklaami oma valitud isikule teeb.
 „Meie oleme ainsamad, kõige proletaarsemad...”
 Aga mina? Mis mina olen? Valerahasepp? – F. Kotta tõlge

(NB: sõna „валютчик”, nõnda tähendusrikas Bulgakovi romaani jaoks.)

Viimane assotsiatsioon toob meid veel ühe väga tähtsa paralleeli juurde – nimelt luuletajate Rjuhhini ja Majakovski vahel. Seda paralleeli kinnitab eespool vaadeldud Bezõmenski-seose kõrval ka stseen, kus Rjuhhin kõneleb *Puškini ausambaga*, – tegu on Majakovski laialt tuntud luuletuse „Juubel” paroodilise taasesitusega; luuletuse familiaarselt protežeeriv toon kutsus omal ajal esile tormilise reaktsiooni paroodiate, karikatuuride jmt kujul. Märgime, et Majakovski luuletus oli kirjutatud Puškini 125. sünniaastapäevaks (1924. a) – kusjuures teise Puškiniga seotud juubeli, 100. surmaaastapäeva tähistamise vastukajad (1937) ei mängi romaanis, nagu edaspidi näeme, mitte just tähtsusetut rolli. Kõneluses Puškiniga nimetab Rjuhhin D’Anthes’i „valgekaartlaseks”, mis üsna läbipaistvalt viitab järgmistele ridadele Majakovski luuletusest:

⁴ Kahjuks on tõlkes kaduma läinud oluline sõna *валютчик* – valuutaärimees.

Сукин сын Дантес! Великосветский шкода.
 Мы б его спросили: – А ваши *кто* родители?
 Чем вы занимались *до* 17-го года? –
 Только этого Дантеса бы и видели.

Närukael d'Anthes! Suurim mehkeldaja.
 „Kes te isa on?” Me küsiksime. „Ema kes?”
 Teie tegevus Oktoobri-eelsel ajal?
 Kaoks kui tina tuhka see d'Anthes. – *F. Kotta tõlge.*

Majakovski teema osutub tähtsaks järgneva motiivilise arenduse seisukohalt. Selle poeediga seostub ebaseiruse motiiv (Rjuhhin tunnistab endale ise: „Ma ei usu ju mitte kui midagi sellest, mis ma kirjutan!..”). Selles seoses omandab suure tähendusrikkuse fakt, et Pilatuse silmakirjalik toost Tiberiuse auks („Meie terviseks, sinu terviseks, imperaator, roomlaste isa, kõige kallim ja kõige parem inimeste seas!”) suunab meid Majakovski poeemi „Vladimir Iljitš Lenin” juurde, (kus Leninit on nimetatud „kõige inimlikumaks inimeseks”).⁵

Romaanis leidub peen viide sellele, et Meister *on lugenud* Rjuhhini – Majakovski luuletusi. Vrd tema dialoogi Bezdomnõiga kliinikus:

„Teile ei meeldi mu luuletused, jah?” päris Ivan uudishimulikult.
 „Mitte üks raas ei meeldi.”
 „Missuguseid te lugenud olete?”
 „Ma pole neid üldse lugenud!” ütles külaline närviliselt.
 „Kuidas te siis öelda oskate?”
 „Aga mis selles imelikku on?” vastas külaline. „Nagu ma poleks *teisi* lugenud.” (Gasparovi rõhutus – tlk)

Edasi samas stseenis, jutustades oma ebaõnnestumistest Moskva kirjandusilmas, hakkab Meister kõnelema „aina segasemalt, ütle-matajätmistega” ja muuhulgas mainib midagi „viltusest vihmast”. Siin on peidetud tsitaat Majakovskilt:

Я хочу быть понят родной страной,
 А не буду понят – так что ж?

По родной стране пройду стороной,
Как проходит косой дождь.

Ma tahan olla mõistetud kodumaal. / Ja kui ei saagi olema mõistetud – mis siis? / Oma kodumaal möödun kõrvalt / nagu viltune vihm.

See, et Meister teab selle autori loomingut, motiveerib tema loomingu tsiteerimist romaanis Pilatusest.

Ebasiira „neurasteeniapuhangust mürgitatud” poeedi teema meenutab Majakovski saatust ja on seega üheks paljudest kanalitest, mille kaudu tuleb romaani hukkamise ja lunastuse teema (vt § 2–5). Otsest vihjet Majakovski lõpule sisaldab fraas „Kõik on lõppenud, ärgem hakakem enam telegraafide tüli tegema.” – Gribojedovi-stseenis, vrd Majakovski surmaeelsetes visandites: „Я не спешу, и молниями телеграмм / Мне незачем тебя будить и беспокоить”^{6*}

Naaskem Bezdomnõi juurde. Järgmine assotsiatsiooniväli, millesse see tegelaskuju asetub, on *Tšatski*[†]. Tõepoolest, Bezdomnõi ilmub *Gribojedovisse* lõbusa õhtu haripunktis (*в разгар веселья*), („ballile”; märgime möödaminnes, et Bezdomnõi saabub siia pärast suplust Moskva jões, s.o justkui „laevalt ballile”^{***}. See lisab siinsele assotsiatsioonile ka „Jevgeni Onegini”, sealjuures ooperiversioonis, eriti selle viimase vaatuse, kus Onegin need sõnad kuuldavale toob: kõrvutame seda asjaoluga, et Bezdomnõi Wolandi-jaht kulges „Onegini” viimase vaatuse saatel, mida raadios üle kanti). Restorani ilmudes esineb poeet sütitavate kõnedega kui kurjuse paljastaja ning ühiskondliku hüve eestvõitleja. Kuid vähe sellest, et keegi teda kuulda ei võta, tema meelehärmiks kuulutatakse ta koguni hullumeelseks. Väljapääsu juures ootab teda „tõld” (voorimees, kes hüüab: „Teen kiiret sõitu! Olen ennegi närvikliinikusse viinud!”). Lisaks meenutab tema suhtumine Rjuhhinisse vägagi Tšatski suhtumist Moltšalinnisse: Bezdomnõi nimetab Rjuhhinit „andetuks”,

* Ma ei kiirusta ja telegrammivälkudega / mul pole vaja sind äratada ega häirida.

** Aleksandr Gribojedovi näidendi „Häda mõistuse pärast” peategelane.

*** Tsitaat Puškini „Jevgeni Oneginist”, VIII ptk, stroof XIII „Он возвратился и попал, / Как Чацкий, с корабля на бал”, mille lõpp on vene keeles lendlauseks kujunenud (laevalt ballile). (Betti Alveri tõlkes – „Ta pöördus koju, lahkus laevalt / ja oli samal õhtul veel / kui Tšatski ballil ja dineel.”)

paljastab tema „haput nägu” (Rjuhhini ja Moltšalini kohta vt ka § 5). See kõrvutus on loomulikult paroodilises tonaalsuses, eriti eelnenu foonil: vrd Bezdomnõi/Bednõi ateism – Tšatski „vabamõtlemine”; Bezdomnõi korduvalt rõhutatud täielik võhiklikkus – ja „häda mõistuse pärast” teema.

Seda motiiviseost võib üksikasjalikumalt vaadelda kui näidet selle kohta, kuidas tähendus romaani motiivstruktuuris kujuneb. Luges, kuidas kinniseotud Ivani Gribojedovist välja kantakse ning kõrval hõigub voorimees, tunnetame esmamuljena üksnes selle stseeni tavatut koomilisust. Tabades seose Tšatski ja „tõllaga”, hakkame teadvustama, miks see nii naljakas on, s.o eksplitseerime algse koomilise efekti kui komöödia pateetilise finaali ja romaanis kirjeldatud sigadusliku skandaalistseeni ühitamise tagajärje. Kuid kord juba käivitunud, kulgeb assotsiatiivne tegevus (teadlikult või ebateadlikult) edasi, indutseerides stseeni üha uusi tähenduslikke aspekte ja lisades sellele üha uusi seoseid. Nii kandub koomiline efekt tagasiside põhimõttel üle juba „Häda mõistuse pärast” finaali enesele ning mõtestub kui pateetilise teatraalsuse väljajaermine – motiiv, mis astub omakorda vastasmõjusse romaani teiste punktidega, eelkõige teravalt satiirilise, groteskse stseeniga valuuta äravõtmisest (Nikanor Bossoi unenägu), milles tegelased väljenduvad teatraalsete, kõrgelennuliste repliikidega (vt § 5). Siit võime taas naasta „Häda mõistuse pärast” juurde ning fikseerida, et Bulgakovi kirjeldatud „uus” Moskva realiseerib tegelikult osalt Tšatski retsepte („премудрое незнание иноземцев” jne). Selle idee võtmes romaani juurde tagasi tulles võib konstateerida, et selles uues Moskvas on ainus koht „где оскорбленному есть чувству уголок”^{***} hullumaja, ja tõld, mis viib Tšatski „laia ilma”, on nüüd arstitõld, mis viib kliinikusse; see

* „ülitark võõramaalaste mittetundmine” – viide Gribojedovi komöödiale „Häda mõistuse pärast”, III vaatus, 22. etteaste, Tšatski monoloog; Jaan Krossi tõlkes: „Oh kui on võõrad moed meil omist lähemad, / siis seda hiinlastelt, kui vähe nad / võõrmaiseel hoolivad, meil üle võtta maksaks!”

** “Вон из Москвы! сюда я больше не езду. / Бегу, не оглянусь, пойду искать по свету, / Где оскорбленному есть чувству уголок! – / Карету мне, карету!” – Tšatski viimased sõnad näidendi lõpus. J. Krossi tõlkes: “Nüüd Moskvast ära! Siit jääb suhu sapimaik! / Ma põgenen! Ma kaon kui kivi vette! / Ehk laias ilmas veel on solvatule paik! – / Tõld ette! Hei! Tõld ette!”

omakorda ühendab antud stseeni Meistri kuju ja „varjupaiga” teemaga (vrd § 7). „Häda mõistuse pärast” paigutumine romaani struktuuri motiiviliste seoste kaudu viib romaani ja komöödia mitmete punktide mitmekordse vastasmõjuni, mis loob mitmetahulise ja lõplikult lahtiseletamisele allumatu (avatud) mõttelise perspektiivi. Vaatlesime põhjalikumalt üht väikest näidet, et demonstree-rida, kuidas siisugune mehhanism töötab. Tegelik pilt osutub siin esitatust veel palju keerukamaks, kuna isoleerisime meie näites kunstlikult ühe motiivi paljudest teistest, romaani tekstis aga võimendub mõtteline induksioon tänu selle motiivi põimumisele ja lõikumisele kõige erinevamate motiividega.

Vaadeldgem nüüd meie kangelase järjekordset muundumist. Kliinikus saab Ivan Bezdomnõi Ivanuška, muinasjutu- ja sümbol- tegelase näo. Siin astub võhiklikkuse motiiv uutesse seostesse ning esineb kui kangelase „süütus”. Nagu muinasjutu-Ivanuška, lesib Bezdomnõi päevade kaupa apaatselt oma naril palatis nr 117. Kliinik ise oma pidevalt rõhutatavate automatiseerituse-imedega omandab antud motiiviga kõrvutamisel paradoksaalse muinasjutulis-folkloorse konnotatsiooni, mis on kaheldamatult seotud Stravinski nimega, 1920. aastail ülipopulaarsete „Kevadpühitsuse”, „Tulilinnu”, „Petruška”, „Svadebka” jt teoste autoriga. See on omalaadne majake kanajalgadel, mil pole akent ega ust (vrd purunematust klaasist aknaga, millest Bezdomnõi üritab läbi hüpata ning liikuvate seintega uste asemel). Märgime ära varjatud tsitaadi Puškini „Ruslanist”, mille juurde tuleb veel tagasi pöörduda. See uusima, isegi utreeritud tehnilise varustatuse koomiline ühendus ürg-arhailise „neitsiliku” kangelasega annab oma varjundi kogu kaasaegse Moskva teemale: moodsas linnavaates ühinevad arvukate aktuaalsete tundemärkidega muinasjutulis-arhailised jooned.⁷

Veel üks kangelase muutumine – Bezdomnõi osutub lahkuva Meistri *ainsaks õpilaseks*. See asjaolu tõmbab niidi Leevi Matteuse kujuni; see motiiv kerkib pinnale alles romaani lõpus (kus Ivani mitmel korral Õpilaseks nimetatakse), kuid retrospektiivselt laseb see enesega siduda mitu punkti, mis eelnevas jutustuses on laiali pillatud. Nii võib Ivani agressiivsuse konsultandi tagaajamise stseenis ja pärast Gribojedovis, tema palavikulise kiirustamise ja jälitamise edutuse seostada Leevi käitumisega, kes on otsustanud Ješua

tappa ning seeläbi vabastada, kuid ei jõua hukkamise alguseks kohale; Arbati kõverad kõrvaltänavad aga, mida mööda Ivan miilitsa eest varjudes jookseb, kutsuvad esile assotsiatsiooni All-linnaga, tugevdades veelgi paralleeli Moskva – Jeršalaim.

Selles viimases assotsiatsiooniahelas saab ka nimi Ivan uue konnotatsiooni, seostudes apostli ja evangelisti Johannese nimega (paralleelselt Leevi Matteus – Matteus; vrd nimede suhet Матвей – Матфей, Иван – Иоанн).^{8*} Ja tõepoolest, romaani epiloogis on Ivanist saanud *ajaloolane*, professor.^{**} Kõige selle juures säilib läbivalt tema võhiklikkuse motiiv, olgugi et varjatud kujul; vrd autori irooniast tulvil sõnu: „Ivan Nikolajevitš teab kõike, teab ja saab aru. Ta teab, et nooruses langes ta kuritegelike hüpnootiseerijate ohvriks, oli pärast seda ravil ja sai terveks”. Sellest pole raske järeldada, et ajalugu, millega ta tegeleb, on sama vähe tõene kui Leevi Matteuse märkmed. Vrd Ješua sõnadega oma kuulajate kohta: „Need head inimesed (...) pole midagi õppinud ja ajasid kõik segi”.

On huvitav, et vaid kaks neljast evangelistist figureerivad romaani motiivstruktuuris. Et selle piirangu mõtet mõista, osutame kõigepealt sellele, et Pilatuse ja Ješua loo piirid kattuvad täpselt passiooni piiridega, Kristuse kannatusloo piiridega, mida loetakse neljal pühapäeval enne ülestõusmispühi. Lugemine hõlmab evangeeliu-mitekti Kristuse tulemisest Getsemane aeda ja tema kinnivõtmisest Juuda kohalejuhatatud vahimeeste poolt, kuni matmiseni. Niisiis on Meistri romaan *passiooniromaan*.⁹ Meenutagem siinkohal, et Bachil on kaks lõpetatud passiooni – „Matthäus-Passion” ja „Johannes-Passion”, mis vastab just neile evangelistidele, kelle nimed on

* Bulgakovil on jüngri lisanimeks *Матвей*, evangelist Matteuse traditsiooniline nimekuju on vene keeles *Матфей*; Johannes – *Иоанн*.

** Leevi ja Ivanuška vahel võib leida veelgi paralleele. Kliinikus tahab Ivan kirjeldada oma kohtumist Wolandiga: „Palun andke mulle paber ja sulepea.” – „Tooge talle paber ja lühike pliats”, ütleb Stravinski, kelle pidulikku saabumist nähes oli Ivan mõelnud: „Nagu Pontius Pilatus”. Leevi Matteus ütleb Pilatusele: „Käsi mulle anda tükike puhast pärgamenti.” Wolandi suhtumine Leevisse ja Ivani on ühemõtteliselt sarnane. Kui Ivan on kliinikus veidi rahunenud, hakkab ta iseendaga aru pidama: „Mõnda aega tukkunud, päris uus Ivan vanalt öela rõõmuga: „Ja kes ma siis olen, kui asi on nõnda?” – „Loll!” ütles kuskil selgelt bassihääl, mis ei kuulunud kummalegi Ivanile ja oli vägagi sarnane konsultandi bassiga.” Meistri eest paluma tulnud Leevile ütleb Woland: „Sa oled rumal.”

Bulgakovil mängu kaasatud; see viitab jutustusele Pilatusest mitte lihtsalt kui passioonile žanrina, vaid nimelt *Bachi passioonile*. Siin kohtume esimest korda Bachi teemaga, mille kogu tähendus ning mitmesugused seosed leiavad käsitlemist järgmises paragrahvis.

Märgime ära veel üh kõrvutuse, mis demonstreerib ilmekalt mütoloogilise struktuuri elementide polüvalentsuse põhimõtet. Nimelt osutub Bezdomnõi usuvastane oopus, milles Jeesus on välja kukkunud „nagu elav”¹⁰ selsamal põhjusel koomiliselt kõrvutatuks Meistri romaaniga. Ahel Bezdomnõi – Meister – Ješua jätkub ka tagaajamis-stseenis ning Gribojedovi maja skandaalis. Ivani rännakutel Arbati põiktänavaid mööda on tema rinnal paberist ikoonike (vrd tahvliga Ješua rinnal, kui teda hukkamisele viiakse); sedasama teekonda, mille ta sooritab „kaltsudes”, nimetatakse ootamatult ja pateetiliselt „raskeks teekonnaks” (Kolgata-tee motiiv). Sel teel kohtab Ivan vanni võtvat „alasti naiskodanikku”, kes ähvardab teda nuustikuga (vrd käsnaga, mis ulatatakse Ješuale hukkamisstseenis). Miilitsa eest põgenedes kriimustas Ivan põske (vrd marrastusega Ješua suunurgas)¹¹. Lõpuks, Gribojedovis seotakse ta käterättidega kinni (Jేశua kinniseotud käsi mainitakse mitu korda). „Lõhkine tolstovka”, milles Ivan Gribojedovisse jõuab, on võrreldav Ješua „katkise kitooniga”. Selle võrdluse paradoksaalsust suurendatakse, haarates sellesse kaasa Bezdomnõi nime tähenduse (Jేశua kodutust on spetsiaalselt rõhutatud) ning juba mainitud assotsiatsioonid Bossoi ja Bednõiga¹². Vrd selles seoses ka MASSOLITi liikmete fotode mainimist, „need (fotod muidugi) rippusid teisele korrusele viiva trepikoja seinal” (Gribojedovis) – s.o MASSOLITi liikmed (ja Bezdomnõi nende seas) on esitatud „rippuvatena” (ristilöödutena).

2. Berlioz

Esimene asi, mis mõistetaival kombel tähelepanu köidab, on Berliozi „muusikaline” perekonnanimi. See asjaolu on romaanis spetsiaalselt esile toodud: Ivan Bezdomnõi (näidates üles oma tavalist harimatust) räägib, et helilooja on „Miša Berliozi nimekaim”. Teiseks kinnitatakse tänu Stravinski (Ivani teise „eestkostja”) nimele see muusi-

kaline assotsiatsioon kui mittejuhuslik fakt – kui *motiiv* romaani struktuuris.

Milles seisneb selle motiivi mõte? Eelkõige meenub Berliozi populaarseim teos, millega helilooja nimi tavaliselt assotsieerub – „Fantastiline sümfoonia”. Selle programmilise teose kaks viimast osa kujutavad hukkamisele viimist (koos *Dies irae* teema sissetoomisega) ning põrgulikku sapatit, kuhu hing pärast hukkamist satub. Nii seostub Berliozi nimi algusest peale lunastuse, hukkamise ja kohtupäeva temaga, mis hiljem realiseerub Wolandi balli stseenis, kus Berlioze langetatakse lõplik kohtuotsus („igähele mõistetakse tema usu järgi”). Teine ja mitte vähem oluline teema, mis on seejuures just Berliozi isiku kaudu eelmisega seotud – see on saatana balli, nõiasabati teema, iseloomulikus *muusikalises* värvingus. See kutsub omakorda esile edasise assotsiatsiooni: „Öö Lagedal mäel”^{*} (Meistri romaanis on Kolgata nimi tõlgitud *Lagedaks mäeks*), „Walpurgi öö” ning siit edasi Goethe ja Gounod’ „Faust”, s.o teema metafüüsilise, tõsise hüpostaasi kõrval on selle teatraliseeritud, ooperlik esitus (vrd analoogilist passiooni ja kirjanduslik-muusikalise raadiosaate kõrvutust § 1). Võib öelda, et peaaegu kogu romaani tegevusel on muusikaline taust. Seejuures eristuvad kaks muusikafenomeni võtmelisena, nende kohalolu on tunda kogu tegevuse vältel. Need on Bachi passioonid Meistri romaani jaoks ning Gounod’ „Faust” jutustuse Moskva-osa taustaks (kaheldamatu iroonilise, madaldava värvinguga, mida kannab populaarne ooper¹³).

„Fausti” teemal on romaanis üldse üks keskseid kohti, alustades pealkirjast ja epigraafist ning lõpetades looga mustade kasside kurvast sautusest epiloogis (paroodia mustale puudlile – Mefistofelesele). Antud juhul pakub aga erilist huvi selle teema seos Berlioziga. Berlioz on Gribojedovi maja „peremees”, maja, mille peamiseks vaatamisväärsuseks on kahtlemata restoran.¹⁴ „Fausti” teema loob siin veel ühe assotsiatsiooni – *Auerbachi kelder*. Seda seost kinnitatakse Gribojedovi maja hukustseenis: kõuts, kes suunab priimuse bensiinijuga, parodeerib Mefistofelese trikki veinivaadikese (nagu must kõuts ise osutub Mefistofelese paroodiliseks hüpostaasiks). Kuid Auerbach omakorda toob assotsiatsiooniringi uue

* Modest Mussorgski orkestrifantaasia.

isiku – VAPPi peasekretäri ja ajakirja „На литературном посту” toimetaja *Averbahhi*. Paar Berlioz – Averbahh vastab sealjuures hästi paarile Bezdomnoi – Bezōmenski; mõlemad assotsiatsioonid toetavad vastastikku teineteist. Vrd ka nimede muutmist (täpsustamist): Jeesus – Ješua, Jeruusalemm – Jeršalaim jt¹⁵, mis seadustab samasuse *Auerbach* – Averbahh. Kuid ka see pole veel ahela lõpp. Asi on selles, et nimi Auerbach/Averbahh on taas „muusikaline perekonnanimi” – meie ees on jälle Bachi teema. Bachi nime asetamine episoodile „Faustist” annab Bachi teemale romaanis spetsiifilise „Leipzigi” värvingu, s.t Bach esineb kui „püha Tooma kantor”. Siit tuleb uus paaroodiline kõrvutus Korovjevi-Fagotiga, erus *regendiga*; sama paradoksaalne kui seos Berliози/Averbahhiga. Huvi pakub ka liin, mis seob Bachi „Fausti” teemaga – ülipopulaarne Bachi prelüüdi töötlus, mille Gounod tegi *Ave Maria* tekstile. Populaarseks muusikapalaks muudetud palve žanr kehastub romaanis fokstrotina „Halleluuja”, mida esitatakse Gribojedovis: „põrgus” – sõna, mis on otsekui juhuslikult pillatud lärmaka restorani kohta – ja pärast Wolandi ballil.¹⁶

Muusika teema põimub tihedalt maagilise, deemonliku („mefistofelesliku”) algega; see joon ilmneb nii anagrammilises mängus „muusikaliste” nimedega, kui ka palve (seega ühtlasi igasuguse kaanonilise kirjandusteksti) blasfeemilises muusikalises töötlemises. Veel üks maagiline leitmotiiv, mis tihedalt selle kompleksiga liitub, seisneb krüptogrammilises mängus arvusümboolikaga.

Meenutame, et Berlioz elas majas nr 302b. Numbrite summa arvus 302 annab ‘5’, sama tulemuse annab korterinumbr 50 (millest algusest peale kõneldakse kui „halva kuulsusega korterist”), kus rulluvad lahti kõik põhilised sündmused. Viis on maagiline arv, sellisena kasutatakse seda romaani struktuuris: esimeses stseenis tehakse juttu „jumala olemasolu tõestustest, milliseid, nagu me teame, on täpselt viis”; tegevus Moskvast toimub *mais*. Juutide paasapäjade eel – „neljateistkümnendal päeval” (numbrite summamana taas 5) toimub Meistri romaani tegevus; esimese paasapäja öhtul põlevad Jeršalaimi templi kohal küünlad hiiglaslikes viieharulistes lühtrites (ja samal ööl vastu laupäeva – balliöööl Wolandi juures – põlevad

* Kirjanduslikul vahipostil.

tuled kümnes kabinetis „ühes Moskva asutuses”). Muide, Meistri toa number kliinikus on 118, mis annab summaks '10'. Ja lõpuks, Pilatus on viies Juudamaa prokuraator (romaanis esitletakse teda ka kui „tähetarga poega”.¹⁷ Number 302b* krüptogrammilise iseloomu tõttu polegi ebatõenäoline avada selle teine, tähtedest koosnev pool kui J. S. Bachi nime anagramm (vn Бах Иоганн Себастиан)**). Muidugi on kogu sel mängul tähe-, numbri- ja muusikalise maagiaga naljatlev, iroonilis-paradoksaalne iseloom. Tervikuna katab see kompleks romaani terve maagiliste kõrvususte ja signaalide võrguga, mis viivad ühes ajalõikes kaldea maagia, teises aga „Fausti” teema juurde (vrd ka pentagrammi motiiviga Goethe „Faustis”).

On kerge märgata, et kõik need arvumängud viivad ühelt poolt Berlioz juurde (tema maja ja korteri number), teisalt – Meistri ja Ješua juurde. Selles seoses köidab tähelepanu õpetatud loeng, mille Berlioz romaani alguses peab Bezdomnõile. Selles räägitakse muuhulgas kristluse ja idamaiste kultuste paralleelidest seoses sureva ja ülestõusva jumalaga – Osirise, Tammuzi ja teistega. Nagu teada, lõigatakse või rebitakse jumal paljudes idamaiste kultuste variantides tükideks, mis hiljem imelisel kombel ühendatakse – jumal tõuseb surnuist. Just see juhtus peagi Berlioziga – tal lõigati pea otsast¹⁸, ning seejärel, et keha ametlikuks hüvastijätuks MASSOLITis välja panna, ömmeldakse talle pea „kövera nõiela” otsa tagasi. Berlioz sarnastamine sureva/ülestõusva jumalaga kinnitab tema seost Ješua teemaga. Tõsi, ülestõusmist ei toimunud, enamgi veel, pea varastatakse lõpuks ära, mis annab kogu loole groteskse ja skandaalse varjundi (vrd Gogoli „Nina”). Kuid siis – „igauhele mõistetakse tema usu järgi” –, ning sarnastamine rõhutab veelgi enam erinevust. On iseloomulik, et Patriarhi tiikidel saavad tõeks mitte üksnes Wolandi, vaid ka *Berlioz enese* sõnad. Berlioz, elu „oli kujunenud nii, et ta polnud harjunud ebatavaliste nähtustega”, ta eitas Jumala ja saatana olemasolu, kuid, nagu selgub, ümbritses üleloomulik teda juba enne Wolandi ilmumist sõna otseses mõttes igast küljest: tema maja ja korteri numbris, tema perekonnanimes, loengus, mille ta Patriarhi

* Originaalis „302-бис”.

** Bach oli numeroloogist väga teadlik ning kasutas oma nimenumbrit 14 oma teostes korduvalt.

tiikidel pidas. Jumala ja üldse igasuguse üleloomuliku olemasolu ilmutatakse Berliozile mitte üksnes ta surmahetkel, vaid see on (lu-geja jaoks) külvatud üle kogu romaani, kulminatsioonistseenini pea/karikaga Wolandi ballil.

Pöördume nüüd põhjalikumalt selle viimase teema – Berliози mahalõigatud pea – juurde ning jälgime selle motiivilisi seoseid. Muidugi on siin kõigepealt hukkamise motiiv, mis seob antud teema „Fantastilise sümfooniaga” ühest küljest ja Ješuaga teisest, s.t juba analüüsitud assotsiatsioonidering saab kinnitust. Teiseks – karikaks muutuva kolba saatus, see on Svjatoslavi, viimase paganliku Vene vürsti saatus. Paganliku Venemaa teema leiab retrospektiivselt rea kinnitavaid assotsiatsioone, mida on mainitud juba eespool: Stravinski (vrd tema balletti „Kevadpühitus” alapealkirjaga „Pildid paganlikult Venemaalt”, ja rida teisi teoseid), „Ivanuška” Bezdomnoi muinasjutulisus jne. Samas seoses asub ka – esmapilgul paradoksaalse, kuid hiljem tõeks saava – *ennustuse* teema; tõsi, ettekuulutus ei täitu täht-tähelt, vaid metonüümiliselt (Berliози pead ei lõika maha mitte „kommunistlik noor” ise, nagu oli ennustatud, vaid tema juhitud tramm): vrd analoogilist situatsiooni teise paganliku Vene vürsti Olegi surma loos*. Viimaks toob mööda maad veereva mahalõigatud pea motiiv teiste samasuguste muinasjutulis-paganlike assotsiatsioonide ringi „Ruslani ja Ludmilla” (jälle Puškin ja taas topeldatud – poem ja ooper – kujund). „Ruslan ja Ludmilla” omakorda toob kaasa krestomaatilised assotsiatsioonid „õpetatud kõutsi”, näkineiu ja metsavaimuga. Vrd 1920.–1930. aastail populaarse paroodiaga:

* Legendi järgi ennustati vürst Olegile, et ta sureb oma lemmikratsu läbi. Vürst käskis hobuse minema toimetada. Neli aastat hiljem meenus talle ennustus, ta küsis hobuse järele ning sai teada, et loom on ammu surnud. Oleg naeris ennustajate üle ja tahtis hobuse luid näha. Ta astus hobuse kolbale ja küsis: „Kas seda peangi kartma?” Kolbast aga roomas välja mürgine madu ning salvas Olegi surmavalt.

У лукоморья дуб спилили,
 Златую цепь в *торгсин* снесли,
Кота в котлеты изрубили,
Русалку на цепь посадили,
 А лешего сослали в *Соловки*, – *

mis sisaldab üllataval hulgal lõikepunkte romaani tekstiga. Nagu paljudel teistelgi juhtudel, ei osuta romaan niivõrd „kanoonilisele” tekstile, kuivõrd tema „apokrüüfsele”, madaldatud hüpostaasile: ooperile või rahvalikele kupleedele.

3. Moskva

3.1. Paralleel Moskva – Jeršalaim on romaanis üks silmnähtavamaid; mõned selle jooned esinevad motiivstruktuuri pealispinnal. Nendeks on tegevuse aeg ja koht (reede ja öö vastu laupäeva), linna üldine eksterjäär, mis on päeval üle valatud põletava päikese kiirtega, öösel täiskuu valgusega, ning äikesetorm, mis tuleb läänest ja katab linna pimedusega. Meenutagem ka teisi, eespool juba mainitud tegevusruumi detaile: Arbati kitsad kõverad kõrvaltänavad – All-linn, tolstovkad – kitoonid, kaks viieharulist küünlalühtrit Jeršalaimi templi kohal ülestõusmise ööl – kümme tulukest „asutuse” akendes samal ööl. Isegi Annuška päevalilleõli, mis mängis nii saatuslikku rolli Berliozzi puhul, leiab vaste roosiõlis, mille lõhn jälitab ja piinab Pilatust.

Lisaks on Gribojedovi majal terve hulk sarnasusi Herodes Suure paleega: vrd korduvalt mainitud malmtaravõrestikku – palee sammaskäiguga; vrd restorani võlvlaele maalitud kappavad ratsud *assüüria* lakkadega – *süüria* ratsanike aala palee eest mööda kihutamas (NB „nimede täpsustamise” võte); vrd Gribojedovi maja läheduses asuv Puškini ausammas – kuldsed ebajumalakujud palee juures (selle paralleeli kohta vt ka § 5); meenutame ka džässorkestrit esitamas fokstrotti „Halleluuja”.

* Paroodia lõigule Puškini “Tsaar Saltaanist”. Merekäärus tamm maha saeti / Kuldsed kett viidi valuutapoodi / Kõuts hakiti kotlettideks / Näkineid pandi ketti / Aga metsavaim saadeti Solovkis. (Solovki oli üks Nõukogude vangilaagreid).

Stravinski kliinik linnast väljas („kurbuse maja”) tekitab paralleeli Getsemane aiaga. On huvitav, et kanooniline, evangeeliumitekstile vastav Getsemane aia funktsioon on romaanis antud just Moskva osas, Meistri kuju kaudu, seevastu jutustuses Jeršalaimist on Getsemane aed Juuda tapmise koht. Kuid need kaks liini on omavahel jällegi seotud motiivitehnika abil: Juuda ja (teda linna taha meelitava) Niza kohtumine tänaval ning Meistri ja Margarita esimene kohtumine moodustavad täpse paralleeli. Lisaks misanstseenilisele sarnasusele võimendavad paralleeli Meistri sõnad: „Armastus seisis äkitselt meie ees nagu mõrtsukas, kes põiktänavas otsekui maa alt välja kargab, ja tabas meid mõlemaid. Nii tabab välk, nii tabab soome puss!” (ühtaegu on see ka ennustus – Meister ja Margarita surevad koos, et „varjupaika” sattuda). See on näide selle kohta, kuidas lülitub romaani struktuuri kanooniline evangeeliumitekst.

Üldist antiigihõngu täiendavad finantsdirektor Rimski ja gurmaan Amvrossi (Ambrosius – ‘surematu’), kes keeldub minemast restorani „Colosseum”. Viimane detail on oluline selle poolest, et seob Moskva mitte üksnes Jeršalaimi, vaid ka Roomaga¹⁹ ning esimeste kristlaste saatusega Roomas. Muuseas, Ambrosius ja Phocas on Rooma peapiiskoppide nimed (vastavalt IV ja II sajandist), kusjuures Phocas hukkus imperaator Traianuse ajal (vrd Foka hädavarese-ampluaad romaanis). Selle motiiviga seostub ka korduvalt mainitav „Metropol”²⁰.

Ning viimaks, ühes lõpustseenidest (Meistri hüvastijätt Wolandiga) kerkivad mõlemad linnad pimedusest kõrvuti, kroonides sellega kõik eelnevad kõrvutused.

Detailide parallelismi täiendatakse sõnalise parallelismiga: kogu romaani vältel toimub üleminek ühest linnast teise montaaživõttega (siduva fraasi kordamisega)²¹. Mõlemad jutustamise plaanid (lugu Pilatusest ja Ješua ning romaan tervikuna) lõpevad sama fraasiga, mis varem on ette antud (ennustatud) kui romaani viimane fraas.

Erinevate tegevusruumide sarnasust kinnitab eelkõige „sise-mises” ja „välimises” romaanis toimuvate sündmuste sugulus, kumbagi süžee peategelaste – Ješua ja Meistri lugude sarnasus. Kumbki linn ei võta vastu uut prohvetit ning hävitab ta (vrd paganluse ja kristluse-eelse Venemaa motiive, mida on käsitletud ülalpool). Kuid selle parallelismi taustal tõuseb esile ka oluline erinevus. Ješuale

vastandub üks ja seejuures suur isiksus – Pilatus. „Moskva” variandis on see funktsioon otsekui pihustunud, laiali puistatud paljude „väikeste” pilaatuste, tühiste tegelaste vahel – Berliozist ja kriitikutest Latunskist ja Lavrovitšist kuni Stjopa Lihhodejevini (kes püüab Berliози tubade ustel pitsereid nähes palavikuliselt meelde tuletada üht „tarbetut” kõnelust kuni selle täiesti ilma näo ja nimeta tegelase (me näeme ainult tema „tömpe kinganinu” ja „tüsedat istmiku” poolkeldrikorruse aknast), kes silmapilk kaob, kui kuuleb Aloizi Mogarõtši aresteerimisest. Pilatus moondub „pilaatluseks”, sõnake, mille leiutab Lavrovitš Meistri hukutamise kampaania käigus ning mis iseloomustab (nagu Lavrovitš arvab) just Meistrit (nagu Ješua saab Jeršalaimis „ametliku” nimetuse „röövel ja mäsaja”). Tegelikult aga toob Lavrovitš (nagu enne teda Berlioz) ise seda teadmata kuuldavale prohvetikuulutuse iseenda ja oma maailma kohta.

Selline nihe Pilatuse teema tõlgendamisel realiseerub „korteriküsimuse” motiivi kaudu. Nii Jeršalaim kui Moskva on *kodutute* linnad. Kuid kui Ješua (nagu Meistergi) osutub kodutuks otseses mõttes – siis Pilatus tunneb end äärmiselt ebamugavalt Herodes Suure paleesse asustatuna. Ta kaebab, et ei saa palees magada (ning magab tegelikult rõdul), et see „jampslik hoone” ajab teda hulluks. Samal kombel kujutatakse arvutuid moskvalastest tegelasi kõigiti murelikena „korteriküsimuse” pärast.

Kodutus, elu korraldamatus „vihatud linnas” sunnib Pilatust unistama sellest, kuidas sealt kiiremini pääseda, sõita oma residentsi Caesarea Stratonissesse Vahemere ääres. Ka see motiiv osutub *idée fixe*’iks, millest on haaratud Moskva elanikud. Siin on nii Berliози plaan „põgeneda Kislovodskisse”, ja skandaal Gribojedovis nii kirjjanikeküla Perelõgino (s.t Peredelkino) suvilate ümber, kui ka „loomingulised komandeeringud” Jaltasse, mille pärast võitlevad MASSOLITi liikmed²², ning Varietee administratsiooni kadetus Stjopa suhtes, kes justkui lõbutseb Moskva-lähedases kõrtsis (чебыречная). Pilatuse kohanematust ja ängi parodeeritakse, Moskva

* Moskva oblastis asuv männimetsadest ümbritsetud suvilate rajoon, kus asus Maksim Gorki ettepanekul 1934. aastal rajatud kirjanike linnake. Seal on elanud paljud tuntud vene kirjanikud.

kodanike²³ olmeliste sekeldustena ning see kujund ise peenestub ja pudeneb²⁴. Erinevus originaali ja paroodia vahel peegeldub lõpp-lahenduses: Pilatus pälvib andeksandmise, Berliozi saatuseks on aga *olematus*.

Kirjeldatud metamorfoosi sümboolne peegeldus on antud kahe linna kohal paistva kahe päikese kirjelduses. Mõlemal juhul on see kõrvetav, valguse ja kuumusega ülevalav päike. Kuid Moskva kohal on päike alates esimesest stseenist Patriarhi tiikide juures kuni romaani lõpuni *murtud* tuhandeteks tükkideks (peegeldustes majade aknaklaasidel); seda detaili rõhutatakse ka viimases kõrvutuses, kus kaks linna ilmuvad ühekorraga: Moskva on selles võrdluses „linn oma kloostrite präänikutornidega ja klaasidel kildudeks purunenud päikesega”, need „präänikutornid” omakorda moodustavad kontrasti marmorist „hoonemürakaga” – Jeršalaimi templiga –, niisamuti, nagu kahe päikese võrdluses).

3.2. Lisaks kahe linna kõrvutamisele ja vastandamisele on „kildudeks purunenud”, „tuhandetes akendes helklev”, „kildudeks murdunud ja Mihhail Aleksandrovitši jaoks igaveseks loojuva” päikese kujundil kahtlemata veel üks – apokalüptiline tähendusvarjund. Sellist mõtestamist motiivina kinnitab ka „kildudeks pudenev” kuu, mis sellisena ilmub üksainus kord, Berliozi silme ette enne tema hukkumist.

Linn purustatud päikesega on hukkuv linn. Selle hüksümboli iseloom vastab täpselt Berliozi saatusele. Ühtlasi saab kohtuotsus, mille Woland ballil Berliozi peale* välja kuulutab, sümboolse iseloomu ning kandub üle tervele „tükkideks murdunud päikesega” linnale. Ning tõepoolest, „maailma lõpu” teema moodustab olulise aspekti Moskva ja Jeršalaimi vastastikuses mütoloožilises ühitamises. Vaatleme üksikasjalisemalt teisi motiive, milles seda mõttelist liini arendatakse.

Üheks keskpunktiks, milles eshatoloogilis-infernaalsed motiivid põimuvad, on Varieteeteater (märkimisväärne on juba apokalüpsise ja palagani ühendamise idee ise). Varieteeteatri etendusel – musta maagia seansil on tüüpiline karnevalilik mõtteline ambivalentsus. Ühest küljest on see Kristuse imetegude paroodia (veel üks näide

* Berliozi pea tuuakse kandikul Wolandi ette.

evangeeliumiteksti riivamisi sissetoomisest): surnu elluäratamine (episood konferansjeega), vee muutmine veiniks (kuigi *metoniümmiliselt*: narsaanipudelite sildid muutuvad tšervoonetsiteks, millega vaatajad otseteed puhvetisse suunduvad). Teisest küljest on see saatana ball, nõiasabat: riieteta „naiskodanikud” pärast seanssi teatri väljapääsu juures meenutavad daamide tualette Wolandi ballil; jutuajamine Bengalski otsastrebitud peaga vastab Berliozi pea ilmutamisele Wolandi ballile; Semplejarovi paljastamine vastab Maygelli paljastamisele.

Lüliks, mis laseb need kaks plaani ambivalentseks tervikuks ühendada, on Lageda mäe motiiv: see on Ješua hukkamise paik ja samal ajal sabati toimumiskoht („Öö Lagedal mäel”, vt § 2). Varieteeteater samastatakse Lageda mäega: esimesele etendusele järgneval päeval tekib teatri kassa juurde niisugune järjekord, et osutub vajalikuks *jalgsi- ja ratsamiilitsa* patrullide sekkumine (vrd Lageda mäe ümberpiiramisega kahekordse valveahelaga); hiljem, kui teatatakse etenduse ärajäämisest, järjekord laguneb vähehaaval, rahvas läheb laiali nagu hukkamisstseeniski. Hukkamise teema ise esineb selgelt nii etendusel (otsastrebitud pea) kui ka Wolandi ballil: Margarita missiooni rõhutatud piinarikkus, tundide lugemine (nagu Kolgatal) ja lõpuks käsn, millega Margarita põlve hõõrutakse. Vrd teisalt lõbusat laulukest, mida laulab hulluks läinud Hestas hukkamisstseenis, mis on seostatav balli/etenduse teemaga.

Tähenduslike plaanide keerukas põimumine on ootamatul paroodilisel moel esitatud Varieteeteatri direktori Stjopa Lihhodejevi tegelaskujus, tema esimese ilmumise juures: tema tundmatuseeni tursunud nägu – motiiv, mis seostub ristilöödud Ješua ja hukkamisega; piinav peavalu ja võimetus pead liigutada – Pilatusega; tema meenutus kohtumisest „mingi daamiga”, kellele ta on lubanud külla minna, mispeale ehmunud daam rääkis, et ta mees on kodus* – Juudaga.

Varieteest kui keskpunktist voolab kogu see teatraalsuse (palagani) ja samal ajal nõiasabati (mis peab hetkega haihtuma) ning hukkamise ja lunastuse mõtteväli laiali, täites kogu romaaniruumi.

* Daam ütles: „Ei, ei, mind pole siis kodus!” (7. ptk), mis on veel täpsem seos Juuda ja Nizaga.

Nii püüab publik* kõiki seansil näidatud imesid seletada „massihüpnosiga”. Edaspidi (epiloogis) osutub hüpnos üldse kõige Wolandi ja tema kaaskonna Moskvast viibimise ajal toimunu ametlikuks seletuseks. Nii saab Moskvast justkui laiendatud Varieteeteatri lava ning kõik seal toimuv omandab palaganliku varjundi. Tõepoolest, Korovjevi ja Peemoti tempudel on selgelt väljenduv mänguline, palaganlik varjund. „Olmelise” Moskva seos Varieteeteatri etendusega ja hiljem saatana balliga saab kinnitust ka „alasti naiskodaniku” puhul, kellega Bezdomnõi kohtub tagaajamisstseenis (isegi nuustik, millega naine Bezdomnõid ähvardab, vastab eelmainitud käsnale hukkamis- ja ballistseenidest).

Paralleel Moskva – teater (palagan) võimendub ka tänu tegevuse pidevale „muusikalisele kujundusele”. Bezdomnõi Wolandi-jaht kulgeb katkematu muusikalise saatega (sealjuures ooperliku ballimuusikaga) – „poloneesi möire”, pärast aga Gremini aaria („Jevgeni Onegin”). Margarita lend nõiasabatile toimub samuti valsside ja marsside saatel. Vrd ka Berliози matuserongi saatvad „veidi valetavad pasunad”²⁵ ja džäss Gribojedovis. Iseloomulik, et samad muusikapalad (valss, fokstrott „Halleluuja”) kõlavad Wolandi ballil. Tegevuse muusikalise teatralisatsiooni kulminatsiooniks saab sunni- viisilise isetegevuse stseen: vaatamängude komisjoni ametnikud esitavad kooris „Ülev meri on püha Baikal”^{***}, ja nõnda, lauluga sõidavad veoautodel Stravinski kliinikusse, kusjuures linnakodanikud ei leia selles protsessioonis midagi ebaharilikku, pidades seda tavaliseks ekskursiooniks linnast välja.

Üldse osutub Stravinski kliinik terve romaani vältel lahtirulluva skandaalse spektaakli iga vaatuse finaalsiks, mis seob kliinikut Varieteeteatriga. Vrd puhtteaterlikke misanstseene: sõnatud sanitarid seina ääres spaleeris või Stravinski pidulik saabumine kaaskonna saatel („Vanima targima rongkäik” „Kevadpühitsuses” või „Tšernomori marss”). Samal ajal, nagu juba mainitud, ilmnevad siin muinasjutulisuse jooned. Viimaks on kogu sel üleloomuliku, müüdlise maailma ja ballett-palagani ühendusel veel üks, kolmas plaan –

* Tegelikult küll konferansjee, publikule see seletus ei meeldi.

** „Славное море – священный Байкал”, vene rahvalik laul, eesti keeles tuntud pealkirjaga „Võimukas meri on püha Baikal”. „Võimukas” on pealkirja sattunud ilmselt peamiselt sobiva silbiarvu tõttu.

vangla. („Nii et siis istume?” küsib Meister Ivanilt. „Istume,” vastab too; vt üksikasjalikumalt *vangla*-motiivi kohta § 5). Olles nõnda romaani teiseks tähtsamaks punktiks, kus jooksevad kokku üleüldise etenduse, sabati ja hukkamise niidid, annab kliinik omakorda, tagasiside korras toimuvale *hullumaja* kujundi (tüüpiline assotsiatsioon: palagan – hullumaja – põrgu).

Järgmine „lavaruumi” avarumise ring on seotud sündmustega väljaspool Wolandi ja tema kaaskonna vahetut osalust. Neil sündmustel pole mitte üksnes samasugune imeline ja maagiline loomus, vaid neis ilmneb pidevalt täpne vastavus mustade jõudude tegudele. Niisugused on näiteks kangelastega epiloogis toimuvad transmutatsioonid: Stjopa Lihhodejevi imeline kandumine Moskvast Jaltasse vastab tema sugugi mitte vähem imelisele muutumisele Moskva Varieteeteatri direktorist Rostovi „Gastronoomi” direktoriks; analoogiliselt muutub Semplejarov Akustikakomitee esimehest seenevarumispunkti juhatajaks Brjanskis.

Ime Stjopa „surmaga” (ta mõtles: „Ma suren...”) ja järgnenud ülestõusmisega / kandumisega Jaltasse/Eedenisse („ilus linn mägedel”) pole mitte üksnes evangeeliumimotiivi paroodiline reproduktsioon, vaid reprodutseerub omakorda Moskvast jutustava osa „olmelises” plaanis artist Savva Potapovitš Kurolessovi esinemises (Bossoi unenäos): Bossoile tundub, et artist lõpetas oma esinemise sellega, et „sai kurjal kombel otsa”, kuid tõusis kohe üles, kloppides püksipõlvedelt tolmu (s.t tõusis surnuist); vrd ka Lihhodejevi ja Kurolessovi perekonnanimede paralleelsust^{*} ja tahvlit kirjaga „röövel ja mässaja” Ješua rinnal. Kogu see naiivse vaataja (Bossoi, kes pole kunagi varem teatris käinud) silme läbi esitatud stseen modelleerib pidevat „etenduse” ja „elu” segunemist, mis romaanis aset leiab. Lisame veel ühe tõeliselt imepärase, kuid „petise kombel” ülestõusmise, mis on juba täiesti paroodilises võtmes esitatud Peemoti arreteerimise ja korteris nr 50 toimuva tulekahju stseenis.

Edasi, imeline kauplus ebatavaliste, ennenägematute kaupadega, mille loob Korovjev Varieteeteatri etenduse ajal, vastab valuutapoe samasugusele imepärasele hunnitusele (mõlemas kordub motiiv – naised, kes uusi kingi proovides „asjalikult vastu vaipa kõpsutasid”).

^{*} *лиходеи* – õelus, kurjategija; *куролесить* – tembutama, mürgeldama.

Epiloogis saame paroodilise Kolgata-teekonna tunnistajateks: peame silmas steeni musta kõutsiga, kelle käpad mingi kodanik lipsuga kinni sidus ja looma poisikestejõugu saatel miilitsasse tassis. Lugu lõppes õnnelikult, aga kass sai „omal nahal tunda, mida tähendavad eksitus ja laim”.

Vrd ka inimeste salapäraseid kadumisi „kahtlasest korterist” nr 50, millest on juttu romaani alguses. Imed, mida Woland seejärel korteriga „viienda dimensiooni” abil korda saadab, vastavad täiesti imedele, mida keegi kodanik sooritab oma „elamispinnaga” ilma igasuguse viienda mõõtmeta.

Isegi õlle ja narsaani puudumine kioskist „Õlu ja karastusjoogid” vastab Jumala ja saatana puudumisele Berliozi ja Bezdomnõi teadvuses („kuidas see teil niimoodi on: mida sa ka ei tahaks, midagi ei ole”, ütleb Woland neile irooniliselt). See kohe romaani alguses rõhutatud „topeltpuudumine” valmistab ette lõpliku kohtuotsuse – olematuse.

Lõpuks, kõikteadmine ja kõikvõimsus, mida ilmutab „sümpaatne noormees” Nikanor Ivanovitši unenäos, on sama üleloomulikud ja piiratud, nagu ka Wolandi omad. Ta teab samasugusel seletamatul kombel kõike Kanavkini tädist ja tema väikesest eramajast, nagu Woland teab Berliozi onust Kiievis; tungib Sergei Gerardovitš Duntšili perekonnaelu saladustesse nagu Korovjev analoogilistel asjaoludel Arkadi Apollonovitš Semplejarovi omadesse. Nii selgub, et ka Wolandi juuresolekuta on romaanis kujutatud maailm läbi imbunud teatraliseeritud müstikast. See müstiline maailm, hullumeelsuse ja palagani maailm, mis ühtaegu lustib (mitte alati vabal tahtel) ja läheb vastu hukkamisele, on otsekui üha laienev ja kogu romaani täitev nõiasabatistseen, mis keerleb kuke kiremise ootuses, et siis kaduda, minna ära olematusse. Kuid romaani raamides see hetk justkui ei saabukski, igal juhul pole see antud ühemõtteliselt. Siin põrkume taas, nagu ka Ivanuška-Bezdomnõi puhul tegevuse sulgumatuse ideega, „eelõhtu” ideega, mis ei leia lõplikku ja ühemõttelist lahendust²⁶.

4. Tulekahju

4.1. Eelmises paragrahvis joonistatud pilt ei oleks kaugeltki täielik veel ühe teemata, mille analüüsi juurde nüüd siirdume – *Moskva põlemise* teemata. Romaanis toimub hulk tulekahjusid; põlevad peaaegu kõik olulisemad punktid, milles tegevus lahti rullub, – korter nr 50, maja Arbati kõrvaltänavas, Gribojedov (kliinik ei põle, kuid justkui kaob ühes Meistri haigusloo imepärase haihtumisega); s.t maha põleb justkui kogu romaanis kujutatud Moskva. Põleva linna kujund on esitatud stseenis, kus Woland, kes on end sisse seadnud „Moskva ühe ilusama .. hoone katusel”, istub klapptoolil, ning jälgides linna ülalt, näeb tulekahju suitsu (põleb Gribojedov). Paralleel Napoleo-niga on siin ilmselge.

Siin pöördume veel ühe olulise kronoloogilise (või õigemini mütoloogilise) ajalõike poole, mis on seni analüüsis figureerinud üksnes episoodiliselt. See on XIX saj algus, Moskva põlemine ja sellele järgnenud aeg, Gribojedovi Moskva aeg. Sellesse aega viib palju jutustuse niite, mitte vähem kui Jeršalaimi juurde.

Esiteks on see Goethe „Fausti” aeg, mis siseneb romaani alates esimesest sõnast, pealkirjast ja epigraafist peale. Teine motiiv, millel on romaanis samuti väga oluline koht ning mis läbib kogu jutustust, on Puškin (selle analüüsi vt § 5). Gribojedovist oli juttu juba eespool; muuhulgas on iseloomulik reaalse kirjanikemaja – Herzeni maja ümbernimetamine „Gribojedoviks” ning selle ümberasetamine Tveri bulvarile, Puškini ausamba naabrusesse. Lõpuks on oluliseks samasse epohhi puutuvaks motiiviks Gogoli teema (vt § 7). Antud teemad tervikuna moodustavad romaanis vastava ajalise plaani – ligikaudu XIX saj 10.–40. aastad. Osutame veel mõnede sellele ajaplaanile viitavatele pisidetailidele. Siin on Kant oma kuuenda jumalatööstusega, mille eest Bezdomnõi, otsekui „aegade sidet” tugevdades, teeb ettepaneku Kant Solovkisse saata; mehelik MASSOLITI juhatuse liige Nastasja Lukinitšna Nepremenova, kes kirjutab pseudonüümi „Tüürman Žorž” all (George Sand); ning enesega rahul olev kiidukukest kõuts, eruregent Korovjevi lahutamatu kaaslane – paroodia kõuts Murrile ja kapellmeister Kreislerile (NB vrd sellega seoses ka üldist hoffmannlikku värvingut ja seost Meistri kujuga ning veel üht projektsiooni liinil regent–kapellmeister–kantori);

lisaks on siin Krõlov ja „korsaar” – restorani direktor Artšibald Artšibaldovitš.

Niisiis, Korovjevi ja Peemoti tembud, mis viivad „Moskva põlemiseni”, projitseeruvad mütoloogiliselt Napoleoni ajastule. Kuid romaanis on veel üks, varjatud plaan, mille juurde kuulub tulekahju teema. See on taas antiikaeg, kuid mitte niivõrd Jeršalaim kui esimeste imperaatorite aegne *Rooma*.²⁷

Tegevus Jeršalaimis toimub Tiberiuse ajal. Ise ilmub ta romaanis hetkelise nägemusena: haige, kiilaspäine türann („paisega laubal”) linnataguses residentsis – „Caprea aedade tihedas roheluses”. Et sel kujundil on reaalne alltekst jutustamise Moskva-plaanis, on tõenäoline, kui arvestada kogu rohkem või vähem varjatud reaalsele prototüüpidele osutamise süsteemi, mis romaanis toimib ning mida oleme avanud üksnes ositi. Märgime, et sellest vaatenurgast osutub Capri („Caprea”, vn „Капреа”) teema samuti tähenduslikuks. Antud assotsiatsioonijadasse lülitatuna kutsub Capri teema esile Maksim Gorki kuju – vrd tema ja Lenini Capri-kohtumiste laialt tuntud kirjeldusi. Selles seoses on huvitav Mstislav Lavrovitši episoodiline kuju. Esmakordselt mainitakse teda seoses skandaaliga MASSOLITi juhatuses kui kõige luksuslikuma suvila omanikku Perelõginos (üksi kuues toas ja „söögitoas on tammepuust paneelid”), mis annab märku tema kõrgest positsioonist kirjandusmaailmas. Samas on see kirjanik veidi kõrval üldisest kirjanduselust – ta ei ole MASSOLITi juhatuse liige (ei osale koosolekul). Hiljem osutub just Lavrovitš selle artikli autoriks, milles lansseeritakse sõna „pilaatlus”, millel on, nagu me välja selgitasime, tagasiulatav mõju enesemääramise ja kohtuotsusena (§ 3.1). Assotsiatsioon Gorki – Pilatus pidi kahtlemata 1920. aastate lõpus ja 1930. aastail omama suurt kõlajõudu.

Seoses siin vaadeldava „Capri” assotsiatsioonijadaga väärib tähelepanu ka juba mainitud toost, mille Pilatus ütleb Tiberiuse auks, milles sisaldub varjatud vihje Majakovski sõnadele Lenini kohta („kõige kallim ja parim inimeste seas” – „kõige inimlikum inimene”). Lõpuks märgime ära Tiberiuse nime „hüdronüümse” loomuse (Tiberius, vrd Tiber). Kõik need kõrvutused võivad osutada tähenduslikeks selle nimedemängu foonil, mis romaanis pidevalt käib ning vastab täielikult jutustuse üldisele „maagilisele” värvینگule.

Tuleb öelda, et ka mõned ajaloost teadaolevad Tiberiuse isikomadused (vastumeelsus kiituse suhtes, tagasihoidlikkuse ja mõõdukuse jutlustamine, mis küünib ihnsuseni, püüd valitseda Roomast eemaldununa, julmade ajutiste asehaldurite vahendusel, keda ta virtuoosselt terve rea vandenõude abil segab nagu kaardipakki) teevad võimalikuks mängu jutustuse mütoloogiliste plaanidega. Veelgi tugevdab seda mängu ühe Tiberiuse järeltulija – imperaator *Nero* kuju, kes kerkib juba ilmselgelt esile tulekahjuga seonduvas assotsiatsioonijadas. Tulekahju Moskvas saab veel ühe mütoloogilise reproduktsiooni, saades mõtestatud kui Rooma põlemine. Vrd tulekahju vaatlemist kõrgendikult ning otsest põleva Moskva ja Rooma kõrvutamist samas stseenis: Woland ja Azazello vaatavad ülalt alla Moskva põlemisele, kusjuures Azazello ütleb: „Messire, mulle meeldib *Rooma* rohkem” (Gasparovi rõhutus – tlk).

Keiser *Nero* ajastul pole kahtlemata vähem paralleele 1920.–1930. aastate Moskvaga kui Tiberiuse ajastul 1920. aastate algusega Moskvas. Grandioossed projektid, sh väljapääsu avamine merele otse Roomast alates (kanalite rajamine – pane tähele ka „Fausti” II osa); siin on huvitav ka eesmärgi täielik kokkulangemine – „metropoli” muutmine meresadamaks – vrd Belomorkanali ehitust ja sellega seoses taas esilekerkivat Gorki figuuri). Nende projektide teostamine nõudis raha ning kutsus esile kullajahi, mis kujunes peamiselt nende isikute arreteerimisteks ja mõrvadeks, kel kulda oli. Romaani üldise struktuuri seisukohast on tähtis ka sellele ajajärgule üldomane teatraalsus (elu kui grandioosne etendus, sh Rooma põleng kui teatraliseerituse kroon), ja pidustuste skandaalne sündisusetus ning üldine peatselt saabuva „maailmalõpu” tunnetamine ja isegi esimeste kristlaste eriti julm tagakiusamine (vrd veel kord romaanis mainitud „Colosseumiga”²⁸).

Eriti huvitav on antud juhul see, kuivõrd orgaaniliseks osutub romaanis aja mütoloogiline organiseeritus. Me mitte lihtsalt ei kulge vabalt ühest ajalõigust teise,²⁹ – vaid põhijutustuse piires on minevik ja tulevik, tegelikkus ja ennustus segunenud ning üksteisesse sulandunud. Me jälgime *üheaegselt* Meistri lugu (s.t Pilatuse – Ješua – Tiberiuse loo reproduktsiooni) ja tulekahju (s.t seda, mis toimus *pärast* Tiberiust – *Nero* ajal); enamgi veel, „Gribojedovi Moskva” teema kaudu osutume samal ajal olevat ka *tulekahjujärgses* Mosk-

vas – Moskvast, kus Skalozubi sõnutas „tulekahju aitas (...) palju kaasa linna kaunimaks muutumisele”. Vt romaani lõpus Korovjevi pooliroonilist ettekuulutust, et mahapõlenud Gribojedovi kohale ehitatakse uus hoone, „*eelmisest parem*”. Korovjevi fraasi tsitaadilisust kinnitab ka see, et üks tema nimedest – Fagott – kätkeb vihjet Skalozubile (“хрипун, удушенный, фagот” – Tšatski sõnad Skalozubi kohta). Sel moel on tulekahju nii minevik kui tulevik, üle kantud olevikku, mütoloogiline mälestus, mis osutub tegelikkuse nägemise võimaluseks ja samas üksnes sedavõrd täituvaks ettekuulutuseks, kuivõrd eelnenud mütoloogiline kiht määrab ära järgnevate sündmuste nägemise.

Kas romaanis kujutatud „kukelaulu-eelses” maailmas, mis on mõistetud minema olematusse ning eksisteerib juba otsekui unenäos, osutub tulekahju juba teostunud ettekuulutuseks, või on see põrgulik-palaganliku tegevuse teatraliseeritud „kujunduse” detail, mis rõhutab tema prohvetlikku kõla? Müüt ei anna ühetähenduslikku vastust: Rooma põlemist võib vaadata nii huku ennustusena kui huku enesena.

4.2. Tulekahju teemal romaanis on veel üks oluline projektsioon, mis pole seotud jutustuse peamiste kronoloogiliste kihtidega, kuid on tähtis prohvetlik-eshatoloogilise ideekompleksi arendamise seisukohalt. Peame silmas tulekahju Dostojevski „Sortsides”. Dostojevski nime nimetatakse Gribojedovi tulekahjule eelnevas stseenis („Dostojevski on surematu,” ütleb Korovjev), mille kogu tähenduse avame § 7. Iseloomulik on selle tulekahju konnotatsioon Dostojevskil: see on pidu, karneval (kuberneriproua korraldatud skandaalse pidustuse jätk ja kulminatsioon) ja ühtaegu maailmakorra häving, „maailma lõpp”. Kõrvutame ka niisugust detaili nagu tulekahjukohalt Lebjadkini ja tema õe surnukehade leidmine (vrd Maygelli laiba leidmisega põlevast korterist nr 50)³⁰.

Kuid peamine on siin muidugi tulekahju ühendamine sortsides kui süütajate teemaga. Võib öelda, et Bulgakovil see *metafoor* oota-

* Jaan Krossi tõlkes on fagott kaduma läinud: „see pasun, krääkleja ja kehk” („Häda mõistuse pärast”, III vaatuse algus). „Fagott” Gribojedovi tekstis viitab võõga tugevasti kokkutõmmatud figuurile.

matult (ja mitte ilma koomilise varjundita) materialiseerub „tõeliste” sortside – Korovjevi ja kõutsi kujudes, kes Moskva põlema panevad. Kohtume siin taas motiivilise arengukäigu peegelvõttega: kui eespool vaatlesime ettekuulutuse täitumist metafoori või metonüümia kujul – vrd Berliozi saatust – siis siin saab võrdum „sortsidest” teoks sõna-sõnalt.

Teisest küljest valgustab see kõrvutus uuel viisil välja Korovjevi ja Peemoti figuurid: tagasiside põhimõtte kohaselt (projitseerudes tagasi Dostojevski romaanile) ei osutu nad juba mitte ainult ehtsateks, vaid ka „metafoorilisteks” sortsideks – *Dostojevski sortsideks*. Sellist mõtestamist õigustavad ka nimed, millega Korovjev ja kõuts nime-tavad end Gribojedovisse sisenedes (ikka sellesamas tähtsas Gribojedovi süütamise stseenis) – *Panajev* ja *Skabitševski*, s.t kaks 1860.–1870. aastate tegelast, kel oli küllaltki lähedane suhe „sortslusega”. Korovjevi ja Peemoti tegelaskujude (kahtlemata paroodilise varjundiga) selline mõtestamine annab omakorda spetsiifilise värvingu nende võistuvilistamisele Varblasemägedel: seda stseeni võib nüüd interpreteerida paroodilise vihjena krestomaatilisele noorte Herzeni ja Ogarjovi „vande Varblasemägedel”, mida on kirjeldatud raamatus „Minevik ja mõtted”. Meie ees on tüüpiline mütoloogiline mõtte stratifitseerimine: „lahutamatu paarike” on ühtaegu tõlgendatav nii Panajevi – Skabitševskina, kui ka Herzeni – Ogarjovina, kusjuures viimane assotsiatsioon ühendab „sortsluse” idee (ja karnevaliliku tulekahju) 1812. aasta idee ning Moskva põlemisega (vrd „Mineviku ja mõtete” kuulsat algust, kus Moskva põlemine, mille Herzen varases lapseas „üle elas”, saab otsekui tähendusrikkaks proloogiks kõigile järgnevatele sündmustele).

Eelnenud arutlustega seoses osutub vajalikuks ka välja selgitada, kus asub „Gribojedovi maja”. Romaanist saame teada, et see paiknes Tveri bulvaril ja üsna lähedal Puškini ausambale – „ei möödunud kahte minutitki”, kui ausambaga kõelnud Rjuhhiin jõudis Gribojedovi juurde), kuid jääb selgusetuks, kummal pool Puškini väljakut maja asus. Meile näib, et see mahavaikimine pole juhuslik, kuna võib esile tuua kaks punkti, mis paiknevad Puškini ausambast enam-vähem ühekaugusel³¹, kuid vastassuundades. Üks neist on

koht, kus praegu asub „Известия” hoone. Selle asukoha kasuks räägib sinna kerkinud uus suur maja – vrd Korovjevi „ettekuulutust” (§ 4.1). Teine punkt on Jakovlevi (Herzeni isa) maja, mida on kirjeldatud „Minevikus ja mõtetes”. Siin on oluline seos Herzeniga (vrd nimetust „Gribojedovi maja” kui ilmset vihjet tegelikkuses eksistee-rivale kirjanikemajale „Herzeni majale”); kuid teisest küljest, see hoone seisab oma kohal tänapäevani. Näib, et antud juhul on aset leidnud ruumiline kahestumine analoogiliselt paljudele romaanis leiduvatele tegelaste ja sündmuste ajalisele kahestumisele.

Kui jutt on Dostojevski „Sortsides”, meenub kohe selle romaani epigraaf – katkend Luuka evangeeliumist, mida Dostojevski oma teoses interpreteerib kui ettekuulutust tuleviku Venemaa kohta. Selle epigraafi (lugu kurjadest vaimudest, kes lähevad sigadesse) motiiviline seos Bulgakovi romaaniga näib kulgevat läbi *Nikolai Ivanovitši* tegelaskuju – kõrge nõukogude ametniku (kes elab esimesel korrusel Arbati majas), kes muudetakse orikaks ja kelle seljas nõid Nataša sõidab saatana ballile. Selle loo seos tähendamissõnaga sigadesse läinud sortsidega on küllaltki ilmne³². Kuid peamine on, et nimi Nikolai Ivanovitš ise kutsub esile assotsiatsiooni *N. I. Buhhariniga*, ühega 1938. a protsessi „kangelastest”. See seob ühte motiivisõlme nii sortside ja sortsluse motiivi kui ka lunastusemotiivi ja ettekuulutuse motiivi. Tähtis on ka, et Nikolai Ivanovitš on romaanis seotud Ivan Nikolajevitš Bezdomnõiga (peegelpildi printsiip); seda seost kinnitab asjaolu, et epiloogis need tegelased kohtuvad: Bezdomnõi jälgib Nikolai Ivanovitši, kes on (aia) ”võre taga”. Sama tähendamissõna foonil lubab see seos interpreteerida omakorda Ivani kui *hai-ge*, kes on terveks saanud tänu sellele, et kurjad vaimud on temast välja sigadesse läinud – kujund, mis Dostojevskil sümboliseerib Venemaad (vrd sellega seoses Ivani haigust ja tervenemist (mis seisnes peamiselt selles, et ta lõpetas agitatsiooniliste värsside kirjutamise) ning samuti sellele tegelaskujule omast rahvuslik-sümboolset värvingut (Ivanuška motiiv – § 1)³³.

Kuid Bulgakovi romaan ühtaegu nii viitab evangeeliumi kirjakohtadele, kui lükkab selle ümber. Sel juhul, nagu ka paljudel teistel, ei toimu kõik mitte päris nii nagu evangeeliumis. Ja nimelt: orikas –

* Üleliiduline päevaleht.

Nikolai Ivanovitš ei hukku, olles langenud koos sortsidega kuristikku: sortsid lasevad ta tagasi ning epiloogis leiame ta rahulikult oma majas elamas (sellal kui sortsid tööpoolest kaovad pärast Meistriga hüvastijätmist kuristikku); vastavalt osutub ka Ivan Nikolajevitši tervenemine *näiliseks* – mitte juhuslikult pole teda epiloogis nimetatud „haigeks inimeseks”. Müütromaani seab meid jälle alternatiivi ette – kas pidada kõike kirjeldatud ettekuulutuseks või ühtaegu ka täidminekuks. Kuid seoses siinses alapeatükis öelduga selline alternatiivsus mitte üksnes ei osutu romaani mütoloogilise struktuuri tuletatuks, vaid saab ka täiesti konkreetse tähenduse.

Et seda tähendust mõista, pöörame tähelepanu asjaolule, et fraas, mis oli algselt kokkulepitud signaal romaani lõpu kohta („Juudamaa viies prokuraator, ratsanik Pontius Pilatus”) kordub (väikeste variatsioonidega) *kolmel korral*: pärast jutustust Pilatusest (Meistri romaan), pärast põhitegevuse lõppu (viimane peatükk) ning epiloogi lõpus. See annab mitte üksnes jutustusele Pilatusest, vaid ka „välisele” romaanile teatud, romaani sees kehtestatud raamide perspektiivis mütoloogilise parabooli ilme. Epiloogis perspektiiv nihkub, Moskva ja Jeršalaim ei osutu mitte olevikuks ja minevikuks (tegelikkuseks ja tähendamissõnaks), vaid mineviku kaheks plaaniks, kaheks tähendamissõna plaaniks epiloogi suhtes. See, mida me kogu romaani vältel olime pidanud „tänapäeva Moskvaks”, esineb epiloogis kui legend, tähendamissõna, müüt. See sunnib tähelepanelikult uurima seda ajalist plaani, mida me seni oleme vaadelnud kui liigendamata „tänapäeva”. Siin selgub, et see plaan omakorda jaguneb kaheks kihiks, mille vahel „möödus mitu aastat”, nagu epiloogis öeldakse. Esimene neist vastab jutustuse põhitasandile, teine epiloogile, (õigemini epiloogi teisele poolele) kusjuures mõlemas plaanis leidub rida terves romaanis laiali pillatud vihjeid ja assotsiatsioone, millest me saame välja lugeda nende ligikaudsed dateeringud.

Esimene plaan on aeg, mil poet Rjühhin–Majakovski oli 32-aastane, poemi „Vladimir Iljitš Lenin” ning Puškini poole pöördumise kirjutamise (ehk Puškini esimese juubeli) aeg, Gorki looduse rüpes (Capri teema) viibimise aeg, s.t 1924.–1926. aastad. Paljud nepiaja olmele viitavad detailid, VAPPi ja Solovki õilmitsemine, kuid ka Meistri tagakiusamise biograafiline alltekst sobivad hästi sellele dateeringuga.

Teine plaan on Puškini 100. surma-aasta, mille puhul Moskvat külastasid paljud kuulsad välismaalased (André Gide, Lion Feuchtwanger – vt § 6) – s.t 1936.–1938. aastad. See on ka Buhharini protsessi, Gorki surma jpt sündmuste aeg, mille lülitamine romaani annab „Meistri ja Margarita” apokalüptilisele kõlale spetsiifilise värvingu. Bulgakovi romaan on tähendamissõna 1920. aastate maailmast, mida jutustatakse 1937.–1938. aastal. See on jutustus maailmast, mis on hukkunud seda *enesele teadvustamata* (nagu absurdsed mõtted hukust käivad Pilatuse peas ringi hetkel, kui ta oma reetmise toime paneb) ning mis jätkab „normaalset” olmelist elu (epiloogis sugugi mitte vähem normaalset kui kogu jutustuse vältel). Ning seetõttu on see ettekuulutus hukust, mis ühtaegu on nii teoks saanud, kui ka säilitanud oma aktuaalsuse tuleviku suhtes – n-ö maailma lõpp, millel ei tule lõppu.³⁴

5. Valuuta

On *a priori* selge, et „kolmekümne hõbeseekli” teemal peab romaanis olema suur osatähtsus. Ning tõepoolest hõlmavad „kolmkümmend tetradrahmi” jutustuses Pilatusest olulise koha. Olulised pole mitte üksnes selle rahaga seotud üldine tähendus (reetmine raha eest, rahaahnus), vaid ka märksa konkreetsemad detailid, mille vahendusel kulgeb selle idee arendamine motiivstruktuurina romaani tekstis. Näiteks on tähtis pöörata tähelepanu tõigale, et Afranius pakub pärast Juuda tapmist välja versiooni, mille kohaselt Juudas satus Getsemane aeda, et peita sinna saadud raha; pöörame tähelepanu ka raha ümbritsevale saladusele: keegi (isegi mitte salateenistuse ülem) ei tea, kui palju raha Juudas sai; hiljem on seesama raha Kaifa paleesse visatud; huvitav on ka rahale lisatud kiri: „Annan tagasi selle neetud raha”.

Raha („valuuta”) mängib väga tähtsat rolli ka põhilises jutustuse plaanis. On huvitav, et kogu romaani vältel on meil alatasa tegu ühe ja sama rahaühikuga: tšervoonetsite ja kuldkümmelitestega (tetradrahmide analoog). Seda raha peidavad erinevad „kodanikud” igal mõeldaval kombel, raha asukoht ja täpsed summad on ainus, mis

pole teada „sümpaatsele noormehele” Nikanor Ivanovitši unenäos. Lõpuks kinnitab Nikanor Ivanovitš, et raha „sokutati” talle kaela ning sellega seoses tekib samas unenäos) pikk arutelu selle kohta, et sokutada võib last, anonüümkirja, põrgumasinat jne – aga mitte mingil juhul raha, – ilmne irooniline paralleel kolmekümne tetradrahmi looga.

Need kõrvutused annavad erilise mõttelise kaalu „valuuta” teemale ja kogu segadusele, mis seostub valuuta tagaajamisega: see on „neetud raha”. Kuid teisest küljest viib see hinnang meid tagasi selle jutustamise plaani juurde, mis on seotud „mustade jõudude”, saatana ja nõiasabatiga. Neetud, see tähendab seotud saatanaga. Ja tõepoolest, tumedad jõud osalevad väga aktiivselt rahalises äžiotaažis, mis algab Varieteeteatri etendusest, millele lisanduvad edaspidi arvukad romaani vältel korduvad tehingud, (olles seeläbi tähenduslikult esile tõstetud): raha muutumine paberiks, tšervoonetsite muutumine dollariteks jne.

Siin moodustavad ühtse kompleksi samad liinid, mille põimumist võisime pidevalt jälgida Moskva kujutamise juures: kuritöö ja hukkamine – seotus mustade jõududega – saatana võimu all olek – teatraalsus, palagan – s.t need liinid, mille kohtumise kulminatsiooniks on Walpurgi öö, saatana ball. Vaatleme neid liine üksikasjalikumalt.

Valuuta tagaajamine (tuletame meelde, et sellest oli ülalpool juttu seoses Nero-aegse Rooma teemaga³⁵) seob loomulikult kombel „kulla” ja „aarde” teema kuritöö, karistuse, vanglaga. Kõige selgemalt on see muidugi väljendunud Nikanor Ivanovitši unenäos, milles esitatakse paroodiliselt 1930. aastail populaarne „süžee”, kus viimast kui üht kulla, väärisesemete, valuuta omamises kahtlustatavaid „kodanikke” – peamiselt vana intelligentsi esindajaid – massiliselt arreteeriti ja vangis hoiti, „töödeldes” neid igat moodi, kuni nad kas „tunnistasid üles” või said mingil muul viisil „paljastatud”.

Tähelepanuväärne on, et oma unenägu näeb Bossoi Stravinski kliinikus – veel üks vangla variant (vt § 3.2). Vangla teema ja aarde teema astuvad ilmsesse seosesse, sealjuures taas kliiniku pinnal, stseenis, kus Meister salaja läheb oma palatist/kongist naabri omasse, Bezdomnoi juurde ning jutustab talle oma eluloo. Meie ees on paralleel „Krahv Monte-Cristoga” (vanglastseen abti ja

Edmondi vahel). Märgime veel ära, et Meistri lugu algab „varanduse” leidmisega – saja tuhande võitmisega. Ifi kindluse kujundi seostumine kliinikuga vastab hästi mitte üksnes vanglaideele üldiselt, vaid ka sellele legendaarsele, folkloorsele ja teatraalsele oreolile, mis kliinikut ümbritseb.

Dumas’ teema saab üldse romaanis üpris tähenduslikuks, kerki-des esile ka nt tulest läbikumavate tähtede stseenis, kus Meister põletab oma romaani, (vrd märkmete põletamisega abt Faria loos) ning hiljem avastatavas Margarita suguluses kuninganna Margoga. Huvitav on selles reas tekkiv assotsiatiivne seos aare – vangla – tuli (tulekahju) – Pärtliöö. Vrd sellega seoses 1930. aastate käibeväljendit „kuldseid ööd” tavaliselt öösiti korraldatud massiliste kinnivõtmiste kohta, kui arreteeriti kodanikke, kellelt loodeti saada väärisesemeid. Nii on meie ees veel üks „öö” variant (Pärtliöö, „kuldne öö”), mis lülitub edaspidi kulminatiivsesse Walpurgi öö (balli) sünteeskujundisse.

Kogu seda raha pärast toime pandavate „kuritööde” liini (kuhu kuulub ka veri Juuda rahakukrul, Ihnsa rüütli monoloog, mida Kurolessov loeb Bossoi unenäos, Hermannia aaria sealsamas jne), annab hästi edasi vormel „Inimesed hukkuvad metallide pärast” – sõnad Mefisto kuulsast aariast*, mis olid 1930. aastatel levinud teravmeelsuseks „kuldsete ööde” arvel.

Ere teatraalsus saadab kõiki valuutaga seotud lugusid – seanssi Varieteeteatris, Nikanor Ivanovitši unenägu ja isegi Nikanor Ivanovitši ülekuulamise stseeni, ühes viimase teatraalsete, retsitatiivsete hüüatustega („Issand tahab mind nuhelda mu patutegude eest” jmt ja reministsentsiga kuulsast Borissi monoloogist (Puškini ja Mus-sorgski „Boriss Godunov” – taas kirjanduslik-muusikaline montaaž, taas samad nimed): „Ta on seal! Ta on kapi taga! Ja irvitab!” (vrd ooperis: „Что это там, в углу? /---/ Чур, чур, дитя!”³⁶). Samas on see koht aga tsitaat Gogoli „Hullumeelse märkmetest”, vrd „Näe, seal esimese rõdu loozis tõstab naine lornjeti. Te mõtlete, et ta vahib seda ordeniga paksmagu? Oh ei, ta vahib hoopiski kuradit, kes seisab paksu selja taga. Näe, nüüd puges kurat ordeni sisse peitu ja tõmbab

* Venekeelne „Люди гибнут за металл” on efektne tõlkefraas Mefistofeelse kupleedest Gounod’ „Fausti” 1. vaatuse 5. pildist.

sealt naist sõrmega”.^{*} NB selles tsitaadis hullumeelsuse teema ühitamist teatri lavakujundusega.

Analoogiliselt, pateetilis-deklamatsioonilises stiilis on välja peetud „konferansjee” kõne unenäostseenis: „Need silmad ei valeta”; „Minge nüüd koju, ja olgu teile karistuseks see põrgu, mille teie abikaasa teile korraldab” jne. Ning ka lugu Juuda rahaga lõpeb *etendusega*, teatraalse efektiga, mida Pilatus varjamatult naudib.

Pöördume lõpuks veel ühe „neetud raha” hüpostaasi – selle üleloomuliku, „saatanliku” loomuse poole. Seda võib täheldada esiteks unenäostseenis, kus, nagu juba märgitud, esinevad müstilis-apokalyptilised motiivid: „hää! taevast” (valjuhääldi), mis ütleb „Andke valuuta ära”, seintel punaselt lahvatavad kirjad nendesamade saatuslike sõnadega, näitleja Savva Kurolessovi hukkamise ja ülestõusmise ime jne. Ning ka „numbrid”, mida esitab „konferansjee”, on ühtaegu nii hookuspookused kui imed; lõppeks – imelise unenäo tegevuspaik, kus kõik toimub, võimendab veel enam müstilist värvingut. Meie ees on *tempel*, kuid tempel, kus peetakse teenistust saatana-lekullale, saatana pühamu. Kuldse ebajumala kummardamise motiivi kinnitatakse ikka sellesama Mefisto aaria kaudu, millel on võtmeline tähendus valuuta-teema läbiviimisel^{**}:

На земле весь род людской,
Чтит один кумир священный,
Он царит во всей вселенной:
Тот кумир – телец златой³⁷.

Maa peal kogu inimsugu / Peab aus sees ühte püha kumiiri / Kes valitseb
kogu ilmaruumis / See ebajumal on – kuldasikas.

^{*} „Вон видите, из ложи первого яруса она наводит лорнет. Вы думаете, она глядит на этого толстяка со звездою? Совсем нет, она глядит на чорта, что у него стоит за спиною. Вон он спрятался к нему за звезду. Вон он кивает оттуда к ней пальцем!”. Eestikeelne tõlge: L. Vellerand, käsikiri Draamateatri kirjandus-
toas; tõlkija tänab Ene Paaverit võimaluse eest käsikirja kasutada.

^{**} Tõlkija tänab Liina Viru ja Meelis Hansingut võimaluse eest tutvuda Gounod’ „Fausti” eestikeelsete lavatõlgetega, mis pärinevad Peeter Grünfeldtilt ja Kulno Süvalepalt. Kumbki tõlge pole paraku kuigi täpne ega poeetiliselt õnnestunud.

Kõik rahaga toimepandavad trikid ja muundamised suubuvad ro-
maanis samuti sellesse motiivi. On olemuslik, et kõigi nende rahaga
tehtavate tempude autoriks on Korovjev. See asjaolu selgitab Ko-
rovjevi nime tähendust – „kuldvasikas”, kes valitseb saatanlikus
templis-palaganis³⁸.

Kuldse ebajumala motiivi väljajoonistumises on suur tähtsus ka
silmitutel kuldsetel iidolitel, mis ümbritsevad Herodes Suure paleed
(korduvalt mainitav detail). Huvitav paralleel tekib nende iidolite ja
„metallmehe” kuju vahel Tveri bulvaril – Puškini ausambaga. Puš-
kini enese saatus lülitub samasse assotsiatiivsesse ritta Ješua ja
Meistri saatusega: hukkumine ja surematus („See valgekaartlane ju
tulistas ja tulistas tema pihta, lasi puusaluu puruks ja surematus oligi
kindlustatud...”). Kuid see mälestussammas Moskvas, Gribojedovi
lähedal, on muutunud „iidoliks”. Puškin osutub vahendiks, mille
abil hangib valuutat „sümpaatne noormees”: kuulunud ära „Ihnsa
rüütli”, andis südametunnistusega Ivan Kanavkin kohe ära oma
kulla; naiste osakonnas avaldab samasugust toimet jutustus Liisa
kurvast saatusest (esitatakse tema duett Hermanniga). Puškin osu-
tub sel moel samasuguseks rahahankimise vahendiks, nagu oli Ješua
Juuda jaoks. Selles Puškini-teema tõlgenduses on kahtlemata kaasa
rääkinud olukord Puškini juubeli ajal (1937).

Puškini teema seos „iidoli” („kumiiri”) ideega teostub samuti
„Vaskratsaniku” lülitumisega assotsiatsioonijadasse. Huvitav on, et
Puškini ausamba assotsiatiivne seos Vaskratsanikuga kerkib oota-
matult esile juba eespool vaadeldud Majakovski luuletuses „Юби-
лейное” („Juubelipäevane”): poet kõneleb Puškini elustunud
kujuga. Kuid kui Majakovski pöördub mälestussamba poole fami-
liarselt heasoovlikus toonis, siis Rjuhhin räägib kujuga tagedalt,
neurasteeniahoos – täpses vastavuses „vaese hullu” Jevgeni käitumi-
sega Puškini poeemis. Vrd samuti veel ühe Rjuhhini „ampluaaga”
romaanis – Moltšalin („väike inimene”). Need assotsiatsioonid an-
navad tagasiside printsiibi kohaselt veel ühe aspekti Majakovski
teemale romaanis, liites sellele „vaese hullu” motiivi.

Iseloomulik on ka nimetus, mis romaanis on Puškini mälestus-
sambale antud – „metallmees” (ning sellega motiiviliselt seotud
kuldset ebajumalakujud); vrd Puškini teoste pealkirjadega „Vaskrat-
sanik”, „Kivist külaline”.

Puškini-teema juubeliaspekti jaoks on olulised ka lendlaused, mida igal sammul pillub majavalitseja: „Enne oma unenägu ei olnud Nikanor Ivanovitš üldse tuttav luuletaja Puškini teostega, kuigi teda ennast tundis ta väga hästi ja tõi üsna mitu korda päevas kuuldavale umbkaudu järgmise sisuga lauseid: „Kas üüri peab Puškin maksma või? Pirni on trepikojas muidugi Puškin välja keeranud? Naftat hakkab teile muidugi Puškin ostma?”” (vrd ka veel ilmekamat: „Las Puškin annab neile valuuta ära”). Need asjaolud aktualiseerivad meie jaoks Puškini juubeli atmosfääri (selle peegelduse keskkonnas, kuhu kuulub majavalitseja lõputu juubellik Puškini nime korrutamine).

Kõik selles paragrahvis vaadeldud liinid ühinevad põrgulikus karnevalis, mis käib taas otsekui ooperi-Mefistofelese sõnade saatel: „Saatan juhib seal balli”. Siin on nii teatraalsus kui kuritöö teema, kõikvõimalikud imed ja muundumised ning lõpuks öö ja öise sabati motiiv. Nägime juba, et saatana balli kujund laieneb kogu romaanis kujutatud maailmale; kulla ja „kuldse öö” teema tugevdab seda samastumist veelgi ning lisab sellele mitmekülsust. „Raske bassi” laulu (Mefistofelese aaria) saatel astub kogu see maailm hukkamispaiga poole (vrd „Fantastiline sümfoonia”), nagu romaani alguses käis Ivan Bezdomnõi oma rasket teed – teed Kolgatale. Teame ka, et see tee lõpeb tõesti Kolgata – Lageda mäe – Walpurgi ööga, kus Woland langetab oma lõpliku kohtuotsuse.

6. Woland

Niisiis on romaanis kolm peamist ajalist löiget, mis on antud juba romaani alguses Wolandi sõnades selle kohta, et ta on viibinud nii hommikusöögil Kanti juures kui Jeršalaimis. Järelikult peab just Wolandi kohalolek olema selleks määravaks faktoriks, mis need ajalõiked üksteisega seob.

Wolandi koht keskmises neist plaanidest on üsna selge ja on määratletud „Fausti”-assotsiatsioonidega; selle küsimuse juurde veel naaseme, kuid esmajärjekorras püüame kindlaks teha, kas Wolandi viibimisest Jeršalaimis leidub mingeid jälgi.

Otseseid viiteid sellele romaanis ei ole, peale Wolandi enese kinnituse. Kuid ütleb ju Woland, et ta oli Jeršalaimis „inkognito”; s.t, et ta polnud lihtsalt nähtamatu (nagu võiks eeldada), vaid just nimelt oli kohal, kuid mitte oma tavalisel, vaid travesteeritud kujul. Tähehdab, Meistri romaanist tuleb otsida mitte otseseid, vaid varjatud, maskeeritud jälgi sellest isikust.

Veel üks tähtis asjaolu seisneb selles, et ka Moskvasse saabus Woland musta maagia professori kujul, konsultandi ja artistina, s.t samuti inkognito, seega samuti mitte oma tegelikul kujul. Järelikult pole mingit tõenäolist võimalust kohata Jeršalaimis kedagi, kes sarnaneks Moskva Wolandiga; saatan on vahetanud ühe maski teise vastu, seejuures võivad saatana maskeraadivahendiks olla mitte üksnes rõivad, vaid ka näojooned, hääl jne.³⁹

Kui arvestades eelöelduga tähelepanelikult vaadelda jutustust Pilatusest, võime avastada, et seoses vaadeldava teemaga äratub kaheldamatult huvi *Afraniuse* tegelaskuju – salateenistuse ülem. Uurime kõigepealt selle tegelase välist ilmet. Ei näojoonte, pilgu ega hääle poolest meenuta Afranius Wolandit. Kuid otsese sarnasuse puudumise kõrval leiduvad mõned peenelt maskeeritud isomorfsed jooned. Silmad on teistsugused, kuid ühine on võime ootamatult ja teravalt muuta pilku. Hääl on teine, kuid mõlemal juhul vägagi iseloomulik, marginaalse tämbriga ning seetõttu korduvalt ära mainitud: Afraniusel kõrge, Wolandil madal ja raske.⁴⁰ Afranius vahetab samamoodi hetke vältel kostüümi nagu Wolandki. Seejuures välgab ümberriietumise käigus (nagu ka Wolandil) korraks tema päris-kostüüm: hõlst (klaamis) ja rapiir (mööök) küljel. Ning Afranius vahetab samuti hetkega keelt ja ka tema rahvast pole võimalik kindlaks teha. Niisiis esitab Bulgakov kujundi *relatiivsed* konstandid nende materiaalse vormistuse täieliku erinevuse juures.

Huvitavad on Afraniuse paleesse saabumise ja sealt lahkumise kirjeldused. Need kaks momenti on antud suure üksikasjalikkusega ja sihiliku parallelismiga, s.t köidavad lugeja tähelepanu kui motiivid. Afranius tõuseb (laskub) treppi mööda, mida pole rõdult näha, nii et tema tulek ja minek näivad maa alt ilmumise ja sinna naasmisena: „Kahe marmorlõvi vahelt hakkas kõigepealt paistma pea, mida kattis kapuuts, siis tuli nähtavale läbimärg mees kehale liibunud mantlis”; „(...) kostis tema sammude kõmin marmorplaatidel lövide

vahel. Seejärel kadusid ta jalad, keha ja lõpuks ka kapuuts. Alles nüüd märkas prokuraator, et päike oli juba loojunud ja kätte oli jõudnud videvik⁴¹. See motiiv sisaldab juba selget vihjet Afraniuse seosele allilmaga (vrd Wolandi ja tema kaaskonna kuristikkunarismist romaani lõpus).

Üldse sisaldab rida misanistseene Meistri romaanis tähelepanuväärset parallelismi mõningate momentidega, mis on seotud Wolandi ja tema kaaskonna Moskvast viibimisega. Vaatleme sellest seisukohast kaht stseeni.

Esimene neist on hukkamisstseen Lagedal mäel. Afranius on siinsamas. Ta istub künka tipul „kolmejalgsel järil”. Siin on ka Leevi Matteus, kes varjab end peidupaigas (maalõhes). Stseen on paralleelne teisega, milles Woland vaatab Moskvast „ühe kõige kaunima hoone katuselt”. See hoone, muide, on kahtlemata Paškovi maja, (Rumjantsevi muuseumi raamatukogu hoone), mis asub väikesel künkal. Niisiis, Woland asub kõrgendikul (otseses mõttes, künkal); ta istub klapptoolil; kahe pragunenud kiviplaadi vahele on pistetud tema mõök (Afranius urgitseb vitsakesega liivas); ja lõpuks ilmub „ümmargusest tornist” (s.t oma varjupaigast) Leevi Matteus.

Teine, veelgi olulisem, on Juuda tapmise stseen. Siin äratavad tähelepanu kõigepealt Afraniuse abilised. Tal on neid neli – kolm meest ja naine. Üks abilistest juhatab Ješua matmist, teised kaks (ja naine) osalevad Juuda tapmises. Esimest me vahetult ei näegi ning saame temast teada (Afraniuse sõnadest) ainult seda, et ta nimi on „Tolmai” (vrd „tõlgi”-ampluaad Korovjevilt – „толмач”). Kreeklanna Niza on kõrvutatav Hellaga, kelle nimi viitab legendile Phrixosest ja Hellest (viide kinnitab Hella „uppunu”-ampluaad).

Kahe mõrtsuka välimusest saame teada vaid, et üks neist oli „jäsakas” (vrd kõutsi ja Azazello korduvalt mainitud väikest kasvu, mis säilib kõigis metamorfoosides). Misanistseeniliselt leidub Juuda tapmisel rida paralleele Varenuhha läbipeksmisega: mõlemal juhul toimub tegevus varjulises paigas, aiasügavuses, ohvri ette ilmuvad kaks isikut, kes annavad järgemööda oma hoobid ja saavad saagi – „aarde”, mis oli kaasas tapmise/peksmise ohvril. Sealjuures ilmneb mitme detaili kõrvutusel paroodiline ja koomiline iseloom: Getse-

* Vn k толмач – tõlk.

mane aed – Varieteeteatri välikäimla; Juuda reetmise eest saadud raha – portfell paberitega, mida Varenuhha viib „teatud asutusse”. Kuid lisaks paroodilisele funktsioonile näitab antud paralleel, kes olid Juuda tapjad. Mis puutub Afraniuse enda osa Juuda tapmises, siis lisaks ilmutatud kõikteadmisele ja „hämmastavale innukusele kohusetäitmisel” leidub ka iseloomulik detail pitsatitega: Afranius tõmbab rahulikult lahti templi *pitseri*, millega on suletud Juuda kukkur, sest temal on olemas kõik *pitsatid* (vrd episoodi Berliozi kinnipitseeritud korteriga).

Naastes veel kord tapmise stseeni juurde, pöörame tähelepanu sellele, et üks mõrtsukatest ilmutas tavatut täpsust, püüdes kukkuva Juuda oma noa otsa ja tabades täpselt südamesse (Afranius räägib Pilatusele, et Juudas tapeti „väga vilunult”). Vrd kõnelust Wolandi ballil Azazello ebatavalise täpsuse kohta ja selle kohta, et ta saab ek-simatult pihta „ükskõik kummale südamekojale või vatsakesele”. Jutt tekib seoses parun Maygelli tapmisega, kelle Azazello maha laskis, ilmutades samasugust vilumust nagu Juuda tapmise puhul; vastavalt kostüümile oli muutunud vaid mõrvarelv. Sellega seoses tekib ka paralleel Maygell – Juudas, ja mitte üksnes sarnase ampluaa tõttu – pealekaebaja (ja sealjuures tegev välismaalastega – vrd Juuda ja alles hiljuti Jeršalaimi tulnud Ješua suhteid), vaid ka motiivilise parallelismi kaudu, mis lubab samastada need kaks kujundit kui kaks mütolooilise jutustamise korrelaati.

Tööpoolest, Maygelli ja Juuda tapmise stseenidel on rida ühiseid detaile: tapetu pidulikus paraadkostüümis, poos, milles tapetu lamab (Maygelli laip leitakse lebamas, „lõug püsti” – Juudas lebab, nägu ülespoole ja käed laiali). Huvitav on ka see, et Maygelli nimetatakse paruniks, seega kõrvutatakse teda nimetsi Juudaga Kariotist (s.o „von Kyriath”). Ja lõpuks, enne tapmist teatab Woland Maygellile, et *liiguvad kuuldused*, et viimast kui nuhki ja keelekandjat ootab hale lõpp „hiljemalt kuu aja pärast”; täpselt analoogilisel moel ärgitab Pilatus Juuda tapmisele sõnadega, et ta „sai teada”, et Juudas tapetakse.

Kuid kõige väljendusrikkam detail on see, et kui Margaritale tuuakse karikas Maygelli verega, osutub see *veiniks*: „...veri on ammu mulda läinud, ja seal, kus teda valati, kasvavad juba viina-marjakobarad” – viide Getsemane aiale.⁴² Selles motiivis toimub

kahe tegelaskujundi täielik sulandumine ning aja kadumine mütooloogilisest jutustusest. Ühtlasi selgub ka, et vereloik, mis voolab välja kõutsist tema näilise koomilise hukkumise/ülestõusmise stseenis ja kohal, kus hiljem ilmub välja Maygelli laip – on tegelikult Maygelli ja *Juuda* veri.

Niisiis võimaldas läbiviidud analüüs välja selgitada Wolandi ja tema kaaskonna rolli jutustuse Jeršalaimi plaanis. Jäänud on veel mõned täpsustamist vajavad detailid, mis on seotud selle kujundi projektsioonidega teistesse kronoloogilistesse lõikudesse.

Rääkides Woland-Mefistofelesest oleme juba korduvalt nimetanud tema „ooperlikku” värvingut selles rollis: pidevalt rõhutatav bassi-hää, vihje bassipartiide esitamisele (Gremi „Jevgeni Oneginis”, Schuberti romanss), lisaks viidatakse Mefistofelese aariale ka otse-sõnu seoses valuuta teemaga, leidub ka otseviiteid Gounod’ ooperile: „...te pole isegi ooperit „Faust” kuulnud?” küsib Meister Bezdomnõilt, kuulanud viimase lugu kohtumisest Patriarhi tiikidel.⁴³

Märgime veel, et Schuberti romanss „Varjupaik”, mida Woland laulab telefonis, ei juhata meid mitte üksnes Mefisto, vaid ka Deemoni juurde – taas ooperi, seekord Rubinšteini ooperi „Deemon” juurde. Peame silmas ooperi proloogi dekoratsioone kuulsas lavastuses, milles nimiosa laulis Šaljapin – kaljukõrgendik, mille tipus Deemon-Šaljapin toob kuuldavale oma sissejuhatava monoloogi „Neetud maailm” („Проклятый мир”). See kõrvutus on oluline, kuna personifitseerib Wolandi-Mefistofelese kui ooperikuju nimelt Šaljapini kehastuses (NB Bulgakovi tegelase kõrget kasvu ja impo-santset ooperlikku välimust). Ning tõepoolest, romaanis leiduvad viited praktiliselt kõigile ooperipartiidele, mis krestomaatilisel Šaljapini nimega seostuvad: Mefistofeles (Gounod „Faust” ja Boito „Mefistofeles”), Deemon, Gremi, Boriss Godunov.

Selline on Wolandi kuju kirjanduslik-ooperlike projektsioonide ring, mille südamikuks on ooperi-Mefistofeles. Jäänud on vaadelda veel üht selle kuju hüpostaasi, mis on seotud jutustuse kolmanda – Moskva plaaniga. Asi on selles, et enamikul Moskva tegelastest – Berlioz, Bezdomnõi, Rjuhhiin, Meister ise (vt § 7) – on ühe projekt-

* „Aufenthalt”, tekst: Ludwig Rellstab (1799–1860). Laul kuulub Schuberti postuumsesse tsükklisse „Schwanengesang”; D. 957 no. 5 (1828)

sioonina olemas prototüüpne vaste. Seetõttu on loomulik küsida, kas selline on olemas ka Wolandil.

Selles plaanis tasub veel kord naasta selle väliskuju juurde, millega Woland esineb oma Moskvast viibimise ajal. See on kuulus välismaalane („professor”), kes on saabunud Nõukogude pealinna peamiselt uudishimust. Teda peljatakse, pidevalt oodatakse temalt mingeid ootamatusi (vrd nt Rimski reaktsiooni), kahtlustatakse isegi spioneerimises, kuid samas soovitakse kirklikult kuulda tema suust kiitust uue Moskva ja moskvalaste aadressil (stseen Bengalskiga Varieteeteatri etendusel). Kõik need detailid meenutavad üsna elavalt „kuulsate välismaalaste” visiite Moskvasse – alates Herbert Wellsist kuni Feuchtwangeri ja André Gide’ini. Märgime ära, et episood tühja pintsakuga, kes kirjutab dokumentidele resolutsioone, on vihje Wellsile („Nähtamatu mees”); ning ka ajamasina idee kõlab kaasa Bulgakovi romaani iseloomuga, aga ka tema eespool mainitud näidenditega. Osutame ka, et Feuchtwangeri romaan „Vale-Nero” (1936) tekitas just sel ajal Nõukogude Liidus elavat vastukaja ning tõlgiti kiiresti vene keelde (1937).

Viimane kõrvutus on lisaks tema paroodilisele mõttele huvitav ka veel ühe viitena Moskva plaani kahestumisele 1920. („Tiberiuse ajajärk” – Wellsi visiit) ja aastatel 1936–1938 („Nero ajajärk” – Gide’i ja Feuchtwangeri visiidid).

7. Meister

7.1. Kõige selgemal kombel on Meister ja tema saatust seotud tema romaani kangelase Ješuuga. Sellele viitavad nii oma korteri kaotanud Meistri kodutus, üldine tagakiusamine, mis lõpeb pealekaebamise ja arreteerimisega, Mogarõtsi äraandlikkus, vangla ja hukkamise teema, mis on seotud Stravinski kliinikus viibimisega, ja Öpilase motiiv.

Meistri saatust – see on hukka ja seejärel „ülesäratamine”-ülestõusmine rahusse. Huvitaval kombel ei räägita romaanis otsesõnu Ješu ülestõusmisest, tema lugu piirdub (passiooni traditsioonilisi raame järgides) matmisega. Kuid ülestõusmise teema kordub romaanis järjekindlalt, alguses paroodiliselt (Lihhodejevi, Kurolessovi, kõutsi „ülestõusmine”) ja lõpuks – Meistri saatuses. Meie ees on veel üks näide evangeeliumijutustuse kaudsest lülitamisest romaanis.

Huvitav on ka ülestõusmise tõlgendamine *unest* ärkamisena. Nii osutub minevik, maailm, milles Meister elas, esitatuks *unenäona*; ja nagu unenägu, see ka kaob: „läheb maasse”, jättes järele suitsu ja udu (Varblasemägede stseeni lõpp). See motiiv esineb ka andeks saanud (ja samuti unest ärganud) Pilatuse sõnades epiloogis ristilöömise kohta: „seda ei olnud ju ometi! Vannutan sind, ütle, ei olnud ju?” – „Aga muidugi ei olnud,” vastab kaaslane talle kähiseval häälel, „see ainult näis sulle nii.” (Tõsi, Pilatuse kaaslane „moonutatud nägu” ja „kähisev hää” tunnistavad vastupidist, – kuid selline on müüdi loogika.) Vrd ka hommikul ärkamise motiivi seost sabati lõpuga („kukelaul”).⁴⁴ Selles suhtes osutuvad Nikanor Ivanovitši uni ja ärkamine Meistri une ja ärkamise paroodiaks. Epiloogis selgub, et Bossoi unenäo kangelastega pole midagi juhtunud „ega saanudki juhtuda, sest tegelikult polnud neid kunagi olnud. (...) Kõike seda oli Nikanor Ivanovitš näinud unes”⁴⁵. Siin on mõttestruktuuri „kõrged” võtmemomendid taas šifreeritud paroodilis-koomilistes situatsioonides, nagu oleme seda juba mitmel korral täheldanud.

Vaatleme nüüd Meistri kuju teisi projektsioone. Esiteks tekib seoses paljude romaanitegelaste prototüüpidega küsimus, kas prototüüp on olemas ka peategelasel.

Meistri kuju omab Bulgakovil eelkõige esile selgelt autobiograafilisi assotsiatsioone. Tagakiusamine, mis Bulgakovile 1920. aastate teisel poolel osaks sai, meenutab vägagi asjaolusid, millest jutustab Meister. See oli täielik eraldamine kirjanduselt, elatusvahendite puudumine ja pidev „halvima” ootamine (kuivõrd artiklitel-pealekaebustel, mida nende aastate trükiajakirjanduses tuli rahena, polnud üksnes kirjanduslik, vaid ka poliitiline iseloom).⁴⁶ Selle mitu aastat kestnud kampaania kulminatsiooniks sai Bulgakovi tuntud kiri nõukogude valitsusele (sisuliselt – Stalinile) 1930. aastal. Tähelepanuväärsed on selle kirja lõpusõnad: „minul, kuus näidendit kirjutanud dramaturgil, keda tuntakse nii Nõukogude Liidus kui piiri taga, – seisab praegu silme ees *kerjusepõli, tänav ja hukkumine*”. Tähelepanu köidab peaaegu sõnasõnaline kokkulangevus sellega, kuidas Meister oma olukorda hindab, selge tunnistus selle kohta, et Meistri saatus assotsieerus Bulgakovil teadlikult tema enese saatusega. On iseloomulik, et kiri ise saab selles seoses mitte üksnes biograafiliseks, vaid ka *kirjanduslikuks* faktiks – ettevalmistuseks ro-

maanile (kuivõrd Meistri kuju ilmub alles romaani hilisemates redaktsioonides; selle olulise kirjaga seotud momendi juurde tuleme veel tagasi).

Autobiograafiliste assotsiatsioonide plaanis on oluline ka see, et peamiseks Bulgakovi-vastase kampaania põhjuseks olid tema romaan „Valge kaardivägi” ja näidend „Turbinite päevad”, ning eelkõige nende teoste peategelane – valgekaartlane Aleksei Turbin. Nii siis saab nähtavaks mitte ainult sarnasus Bulgakovi ja Meistri olukorra vahel, vaid ka parallelism Bulgakovi romaani kangelase ja Meistri romaani kangelase ning nende kirjandusliku saatuse vahel, mis omakorda pole mitte üksnes nende autorite saatuste põhjus, vaid ka paralleel.

Meistri kuju autobiograafilise projektsiooni jaoks võib oluliseks osutada ka fakt, et Margarita kuju kätkeb vihjet *Trooja Helenale*: vrd „kirjeldamatult kauni” naise mütologiseeritud kuju, mille ta võtab romaani finaalis, vrd ka tema seost kuninganna Margoga (Dumas’ järgi), kes esineb Dumas’ romaanis katoliiklaste ja hugenottide konflikti romantilise põhjusena. Seos Trooja Helena motiiviga annab omakorda Margarita kujule autobiograafilise projektsiooni (Jelena Sergejevna – Bulgakovi naine ja Margarita kaheldamatu prototüüp).

Kuid autobiograafilise jooned ei tarvitse olla ainsad Meistri tege-laskuju prototüüpsed projektsioonid: seda kuju võib seostada ka *Mandelštami* isiksuse ja saatusega. Mandelštami saatust 1930. aastate keskel – arest ja väljasaatmine Tšerdõni (Põhja-Uraal), mille tagajärjeks oli enesetapukatseni viinud ajutine psüühikahäire (Mandelštam viskus Tšerdõnis haiglaaknast välja)⁴⁷. Selle kõrvutuse seisukohast võib tähenduslikuks osutada ka Margarita unenägu (romaan teise osa alguses), milles ta näeb Meistrit troostitus paigas ja haledas seisukorras, aga ka Meistri hullumeelsuse motiiv („Jaa,” ütles Wolland pärast pausi, „teda on põhjalikult töödelnud”). Huvitav on ka tema vestlus Ivaniga kliinikus võimalusest *rõdult alla hüpata* ja põgeneda: „Ei,” vastas külaline kõhklemata, „ma ei saa siit jalga lasta – mitte sellepärast, et rõdu on liiga kõrgel, vaid sellepärast, et mul pole kuhugi minna”. Ning lõpuks, M täht Meistri mütsil saab kõike neid faktoreid arvesse võttes ambivalentse tähenduse, esinedes kui nime anagramm (vrd teiste anagrammidega romaanis – § 2); sealjuures

on tegu topeltanagrammiga: ühest küljest „Mihhail” (Bulgakov), teisest – võimalik ka, et „Mandelštam”.

7.2. Nagu eespool näidatud, eristub Jeršalaimi-Rooma ja Moskva vahel veel üks ja mitte vähemtähtis ajalõige – XIX saj algus. Selles lõikes on Meistril ja Ješual rida olulisi seoseid ja projektsioone. Kuid suhteliselt vähesel määral käib see, nii kummaline, kui see ka ei tundu, Fausti kuju kohta. Meistri ja Fausti vahel õnnestub kogu romaani vältel avastada õige napilt seoseid, kui muidugi välja arvata ühine teema – kontakt Mefistofelese-Wolandiga. Niisiis, Fausti kuju proloogist – vana tark mees, alkeemik (seostub „aarde” motiiviga) ilmub meie ette paroodiliselt, assotsiatsiooni kaudu abt Fariaga. Oma õpetajat mitte mõistva õpilase teema – Leevi ja Ivani teema – meenutab Fausti ja Wagneri suhteid.

Seos Faustiga kerkib selgemalt esile alles viimases peatükis – esiteks kiire kappamise motiivis ja viimaks lõpustseenis, kus Woland veenab Meistrit vastu võtma varjupaika, viidates otsesõnu „Faustile” („Kas te tõesti ei tahaks Fausti kombel retordi juures valvata lootuses, et teil õnnestub luua uus homunkulus?”).

Vastavalt pole ka Margarital midagi ühist „Fausti” kangelannaga – ei iseloomu ega saatuse poolest. Tema erinevust on isegi rõhutatud episoodis Friedaga, kellele ta palve toob andeksandmise ja kelle saatust meenutab „Fausti” Margarethe saatust. Lõpuks selgub ballil, et Margarita on kuninganna Margo kauge järeltulija ning sel viisil lülitub tema nimi lõplikult ümber teisele tähendustasandile.

Niisiis on „Fausti” teemal romaanis pidevad ja vahetud seosed Mefistofelese ja Walpurgi öö teemaga (seejuures, nagu nägime, on need pigem seosed ooperiga „Faust”), kuid mitte peategelaste karakteritega.

Agas kui suur osa sellest, mida romaanis otsesõnu kinnitatakse, osutub hiljem „vale-ekspositsiooniks”, tuleb arvestada ka vastupidi-sega, mistõttu see, mida otse ja ilmselt ümber lükatakse ja eitatakse, siseneb varjatult, assotsiatsiooni- ja projektsioonijadade kaudu romaani struktuuri ning seejuures eriti oluliste, võtmetähendusega momentide kaudu. Nägime eespool selle põhimõtte toimimist kanoonilise evangeeliumiteksti suhtes, mida avalikult ja vahetult igal sammul ümber lükatakse, kuid mis motiivitehnika vahendusel varjatud kujul pidevalt

romaanis kohal on (vrd nt ülestõusmise teemat jpm). Analoogiline on romaanis ka Goethe „Fausti” saatuse: romaani pealkiri ja epigraaf tekitavad tugeva ootuse reministsentside suhtes selle teosega ja eelkõige peategelaste suhtes (Margarita nimi pealkirjas, Fausti sõnad epigraafis). See ootus ei täitu, romaani kangelased ei sarnane sugugi poeemi kangelastega; enamgi veel, pidevalt tuuakse romaani struktuuri „Fausti” ooperivariant, n-ö apokrüüf. Kuid nimelt nende petetud ootuste foonil selgub romaani finaalis kaudselt, et „kanoonilise” Goethe „Fausti” teema pole mitte üksnes varjatult jutustuses kohal olnud, vaid osutub kogu romaani tähenduse mõistmiseks võtmeliselt tähtsaks.

Et seda viimast väidet selgitada, vaatleme enne veel üht olulist Meistri projektsiooni Gribojedovi–Fausti epohhil – peame silmas *Puškinit*. Selle paralleelile viitasime juba eespool (§ 5). Märgime, et Meistri ja Puškini sarnasust kinnitab ka nende eluiga – 38 aastat (möödamannes märgime veel, et Puškini vanus hukkamise hetkel oli eriti „aktuaalne” seoses sajanda surma-aastapäeva pompöösse tähistamisega 1937. aastal).

Selle paralleeliga seoses saab mõistetavaks ka see suur roll, mida mängivad romaanis Puškini teosed: otse või kaude on jutustusse kaasatud „Jevgeni Onegin”, „Padaemand”, „Ihnus rüütel”, „Ruslan ja Ludmilla”, „Boriss Godunov”, „Vaskratsanik”, „Muinasjutt kuld-kikkast”, „Laul Olegist”. Meistri saatuse, nagu see on määratud Wolandi jutuaajamise Leevi Matteusega, formuleeritakse varjatud tsitaadina Puškinilt: „Ta pole valgust^{*} ära teeninud, ta on ära teeninud rahu” (vrd: „На свете счастья нет, но есть покой и воля”^{***}).⁴⁸

Niisiis, romaani kolmele peamisele ajalisele projektsioonile vastavad kolm peamist tegelast: Ješua – Puškin – Meister (viimase kuju autobiograafilise projektsiooniga). See paralleel, nagu näib, võib selgitada üht olulist momenti romaani mõttelises struktuuris – „valguse” keelamist Meistrile ning tema saatuse lõplikku sidet Wolandi valitsusalaga. Meenutagem kahestumist, mille teeb romaanis läbi Puškini kuju: ühest küljest on ta seoses Ješuaiga, teisest küljest on ta

^{*} Originaalis „свет”.

^{**} Rida Puškini luuletusest, „Пора, мой друг, пора! Покоя сердце просит”, e. k „Õnn – see on virvapilt, mis jahtimist ei tasu; / kuid mida leida võib, on vabadus ja asu”, Tlk. P.-E. Rummo.

iidol, „metallmees”, juubelipidustuste objekt. See motiiv võib selgitada ka Meistri (ja iga kunstniku) saatuse mõtet Bulgakovi romaani kontseptsioonis. Võime nüüd naasta „varjupaiga” teema juurde.

Meistri „varjupaik” selle romaanis *otseselt esitatud kujul* on rõhutatult ja sihilikult idülliline; see on küllastatud sentimentaalselt õnnelike finaaside kirjanduslike atribuutidega: siin on veneetsia aken ja viinapuuväätidesse mähkunud seinad ja ojake ning liivane tee-rada, ning viimaks küünlad ja vana ustav teener. Selline rõhutatud literatuursus võib juba iseenesest kahtlusi tekitada, ja kahtlused süvenevad, kui arvestada seda, mida me juba teame paljude romaanis otsesõnaliselt kinnitatud asjade kohta. Tõepoolest, analüüsinud motiivilisi seoseid, mis varjupaigal romaanis on, avastame selle teema kaudselt ilmutatud mõtte.

Kõigepealt, varjupaik asub *Wolandi sfääris*. Asi pole mitte üksnes Wolandi ja Leevi Matteuse kõneluse sisus – seal kõlanud otsus võiks pärast ka valeks osutuda. Kuid varjupaiga kirjelduses eneses esineb detail, mis ühemõtteliselt osutab Wolandi kohalviibimisele: Woland räägib Meistrile, et seal võib ta kuulata *Schuberti* muusikat. Kõrvutame seda sellega, et eespool me juba kuulsime katkendit Schuberti romansist („Varjupaik”) telefoni teel, „bassi”, s.t Wolandi enese esituses.

Varjupaiga kui Wolandi sfääri kohta saame kinnitust ka teistes antud teema motiivilistes seostes. Tähelepanu äratav varjupaiga topograafiline sarnasus maastikuga Margarita unenäost (vt § 7.1): oja ning selle taga üksik maja, maja juurde viib rada („mättad” unenäos, liiv varjupaigas). See kõrvutus mitte üksnes ei anna varjupaigale vastavat värvingut (vrd Margarita unenäomaastiku troostitust ja lootusetust), vaid kannab ka üle mõned määratlused, mis metafoorilishinnangulistest (nagu nad justkui ilmuvad unes) muutuvad otses-teks varjupaiga suhtes („ümberringi kõik elutu...”, „*põrgulik* paik elava inimese jaoks”, „...lämbudes elutus õhus...”, „...palkidest onn, kas köök või saun või tont teab mis” („*что его знает что*”); nagu juba korduvalt nähtud, see, mis alguses tundus vaid käibemetafoorina, osutub hiljem prohvetluseks.

Varjupaigaga kõrvutatakse ka kliiniku ümbrust (kliinik asub jõekaldal, männisalu lähedal), mis veel kord kinnitab asumisele saatmise/vangla motiivi. Kuid tähtsaim varjupaiga topograafiliste pro-

jektsioonide seas on Getsemane aed⁴⁹, Juuda tapmise paik: jällegi jõgi (mida saab ületada kividele astudes) ja selle taga üksik hoone kõrgendikul. See paralleel toob meid tagasi motiivi juurde armulauast Juuda verega (vt § 6), mis ballil kinnitas lepingut saatanaga ning mille lõpptulemuseks on varjupaik (vrd ka viinapuu motiivi armulauaga seoses ning varjupaiga kirjelduses⁵⁰).

Kõigi nende seoste tõttu esineb varjupaik kui saatanaga sõlmitud lepingu tulemus. Just siin, varjupaiga kaudses iseloomustuses, ilmub peategelase kuju ning romaani kui terviku faustiaanlik mõte. See teema ühineb orgaaniliselt Puškini kahestunud kujundiga ning Korovjevi seostatusega kapellmeistri (Kreisləri) ja püha Tooma kantori motiiviga. Kunstniku jaoks (Bulgakovi kontseptsioonis) osutub seoste ambivalentsus loomuomaseks – mitte üksnes Ješuaga, vaid ka Wolandiga. See ilmneb muuseas ka selles, et Meistri välimus kliinikus ja Margarita unenäos (habe ajamata, juuksed sassis, pilk ärev) – see on kurjast vaimust vaevatu välimus (vrd Dostojevski „Kurjade vaimude” teemaga romaanis). Siin ilmneb Meistri oluline erinevus Ješuast ja samal kombel ka Pilatusest (kes finaalis pälvib andestuse ja astub mööda kuuvalgusest rada koos Ješuaga kuu poole). Ješua (nagu ka Pilatus) ei ole loovisik, ta on täielikult pööranud „reaalse elu poole”, vahetutele kontaktidele ümbritsevate inimestega, tema ja teda ümbritseva maailma vahel on otsesed seosed, mitte kunstilise (või teadusliku) loomingu barjäär. Ješua mitte üksnes ei kirjuta ise, vaid ka suhtub järsult eitavalt oma õpilase Leevi kirjapandusse (vrd ka Pilatuse suhtumist tema ja Ješua vestlust üleskirjutavasse sekretärisse). Selles on ta otseselt vastandlik Bulgakovi Meistrile, loojale, kes põgeneb elu eest, enamgi veel, kes muudab omaenda elu „kirjanduseks”, loomingu materjaliks – veel üks näide sellest, kuidas näiliselt täielik ja ilmne sarnasus osutub lõppude lõpuks üksnes vahendiks, mis aitab rõhutada erinevust. Romaani finaalis selgub, et mitte Pilatus, kes polnud reetmist toime pannud ja oli end patukahetsusega piinanud, vaid just Meister, kelle saatus, nagu alguses näis, oli täiesti paralleelne tema kangelase looga, on Ješua tegelik antagonist sügavamas tähenduses.

Getsemane aed osutub punktiks, kus Kristuse ja Meistri teed lahku lähevad. Esimene, saanud nõrkusest üle, lahkub sellest „varjupaigast”, et kohata oma saatust. Teine jääb siia kui oma viimsesse

varjupaika („mul pole kuhugi minna,” ütleb Meister kliinikus). Just sellepärast on Getsemane aed romaanis seotud Juuda teemaga ning Juuda veri kinnitab Meistri ja saatana lepingu⁵¹, jättes Meistri igavesse varjupaika.

Süü ja vastutuse tunne mingite oma elu kriitiliste hetkede pärast vaevas Bulgakovit pidevalt, oli tema loomingu oluliseks impulsiks ja leidis väljenduse terves reas tema teostes, varajastest jutustustest ja „Valgest kaardiväest” kuni „Teatriromaanini”. See autobiograafiline motiiv viib paljude niitide kaudu Pilatuseni – hirm, „jöuetu raev”, poodu motiiv, juudi teema, kihutav ratsavägi, ja lõpuks piinavad unenäod ja lootus lõplikule andestusele, oodatud rõõmsale unele, milles piinav minevik osutub läbikriipsutatuks ja kus kõik on andeks antud ja unustatud. Kuid kirjaniku loomeprotsessis osutus see motiiv (ilmselt just sellesama loomingu tõttu) väljatõrjutuks ja depersonifitseerituks. Juba „Teatriromaanis” esineb see üksnes loomingulise impulsina (vrd analoogilise episoodi palju valulisema tõlgendusega visandis „Тайному другу” („Salasõbrale”).⁵² Bulgakovi viimases teoses võttis veri lumel enesesse Pilatuse veripunase palistusega valge rüü – süü motiiv osutus tõrjutuks kujundisse, mis ei omanud selget autobiograafilist projektsiooni.

Paralleelselt pidevalt väljatõrjutud ja loominguliselt sublimeeritud isikliku süü motiiviga kujuneb Bulgakovi loomingus teine motiiv, mis samuti ulatub teosest teosesse, kuid erinevalt eelmisest pidevalt võimendub ning omandab üha äratuntavamad autobiograafilised jooned. Selleks motiiviks on oma loomingulise potentsiaali realiseerimise ja töövõimaluse saamise nimel ühiskonna, võimuga kompromissile mineva, moraalse valiku probleemist eemalduva, end kunstlikult välistest probleemidest isoleeriva loomingulise isiksuse (kunstniku, teadlase) vastutus ja süü – selle süü, kes Fausti kombel astub tehingusse saatanaga, et saada vastu võimalus end loominguliselt realiseerida (ja sellega seotud surematust). Esimesed lähenemised sellele faustlikule teemale ilmnevad varajaste jutustuste kangellate kujudes – professor Persikovis („Saatuslikud munad”) ja Filipp Filippovitšis („Koera süda”), kelle loominguline tegevus on rõhutatult isoleeritud neid ümbritsevast maailmast ning on tegelikult peamiseks vahendiks, mille abil nad ehitavad barjääri enda ja põlatud, nende jaoks justkui märkamatuks jääva reaalsuse vahele ning mis

lõpuks viib katastroofiliste tagajärgedeni. See motiiv ühineb autorile isiklikult tunduvalt lähedasema kunstniku-teemaga Bulgakovi töös teostega Puškini ja Moliere'i kohta: kunstniku ja võimu suhete keerukus, kompromissid, kunstniku nõrkus esinevad täiel määral Moliere'i kujus. Mis puutub Puškinisse, siis pidas Bulgakov, nagu nägime, just seda tema isiksuse aspekti silmas, paludes Stalinilt olla tema „esimeseks lugejaks”; Puškini juubel selle ametliku laadi ja „surematuse” motiiviga pidi seda liini kirjaniku teadvuses veelgi enam aktiveerima.

Nagu teada, olid romaani esimesed variandid (1929–1933) üles ehitatud ilma Meistrita. Keskmes oli Wolandi jutustus Pilatusest ja Ješuast („Wolandi evangeelium”). S.t romaani peamiseks moraalseks probleemiks pidi saama Pilatuse probleem, ja selles mõttes töötas romaan saada otseseks jätkuks motiiviahelale, mis läbis Bulgakovi 1920. aastate loomingut. Meistri kuju ilmumise osutus see probleem isiklike assotsiatsioonide ringist väljasurutuks ning on selles funktsioonis asendatud kirjaniku jaoks 1930. aastail palju olulisema Fausti-teemaga. Loomingusse lahustuv isikliku süü tunne mingite konkreetsete tegude pärast asendus palju üldisema süütundega kunstniku pärast, kes on sõlminud lepingu saatana;⁵³ see nihe kirjaniku teadvuses ilmneb romaanis selgesti asjaolus, et just nimelt Meister laseb Pilatusel minna, kuulutab ta vabaks, aga ise jääb „igavesse varjupaika”. Inimese, kes laskis vaikides oma silme all mõrva toime panna, tõrjub välja kunstnik, kes vaatab teda ümbritsevat vaikides „kaunist kaugusest” (veel üks, gogollik variant Fausti-teemast, Bulgakovi jaoks väga tähendusrikas), Pilatus loovutab koha Meistrile. Viimase süü on vähemtajutav, vähem konkreetne, see ei piina, ei vaeva pidevalt unenägudega, kuid see süü on üldine ja pöördumatu – igavene.⁵⁴

7.3. Lõpetuseks vaatleme veel üht eelkõige Meistri kujuga seotud assotsiatsioonijada, mis on tähtis romaani jaoks tervikuna ning mis lisab jutustamisele veel ühe olulise aspekti. Peame silmas *Gogoli* teemat. See hõlmab esiteks mitmeid folkloorseid motiive: näkkide ringmäng („Maiöö”), luual lendamine („Jõuluöö”), imeline pääse-

* Vene keeles lendsõnaks saanud väljend Gogoli „Surnud hingede” I osa, 11. ptk – “из прекрасного далека”, Н. Сепамая tõlkes “ülrikaunist kaugest asupaigast”.

mine tumedate jõudude käest tänu kuke kiremisele („Vii”). Edasi – skandaal Berliozi varastatud peaga („Nina”), nurgast vahtiv kurat („Hullumeelse märkmed”), päikesevalgusega ülevalatud linnapanoraam („Rooma”). Märgime veel, et kunsti ja kunstniku rolli tõlgendus romaanis elustab mälus Gogoli „Portree”.

Kuid peamine selles assotsiatsioonireas on *põletatud romaani* motiiv, mis viitab „Surnud hingedele”, ja enamgi veel – mitte üksnes Gogoli loomingule, vaid ka tema isiksusele ja saatusele. Märgime, et „Surnud hingi” (aga ka „Revidenti”) mainib Korovjev juba korduvalt meenutatud stseenis restorani ees enne Gribojedovi mahapõletamist – ühes reas teiste, romaani seisukohast väga tähtsate teoste ja nime-dega, nagu „Faust”, „Jevgeni Onegin”, „Don Quijote” ja Dostojevski.⁵⁵ Sellel kõrvutusel näib olevat põhimõtteline tähtsus Bulgakovi romaani kompositsiooni ja kirjandusliku saatuse hindamise jaoks.

See lubab vastata romaani mõistmise seisukohast tähtsaimale küsimusele: kas romaan „Meister ja Margarita” on lõpetatud teos? Süžeealine areng on kahtlemata lõpuni viidud, millest eelkõige annab tunnistust asjaolu, et romaani lõppu tähistab varem kokkulepitud lõpufraas. Ning ka epiloog, milles meie eest käivad läbi kõik romaani tegelased, näib tüüpilise lõpuprotsessioonina-apoteoosina (vrd Thomas Manni analoogilise romaani lõpetusega). Teisest küljest on teada, et Bulgakov jätkas tööd romaaniga kuni surmani. Mõningad teise osa stilistilised vead ja süžeelised ebakõlad⁵⁶ otsekui osutaksid lõpliku puhtandi puudumisele.

Kuid peamine on see, et motiivilise struktuuri seisukohast on romaani teine osa märksa vaesem kui esimene. Märkimisväärsed osad on praktiliselt ilma motiiviliste seosteta teiste punktidega tekstis, nt praktiliselt kogu Margarita lend enne balli. Mõnedel liinidel puudub nende pealiskaudse *silmnähtavuse* juures motiiviline väljatöötatus, liinide mitmekülgne põimumine teistega, mis on muidu omane romaanile tervikuna. Selline on Pilatuse koeraga seotud motiiv. Romaani esimeses osas ei leia me mitte ühtki vähegi tähelepanuväärset motiivi, mis ei lülituks mitmesuguste seoste kaudu üldisse motiivstruktuuri. Võib üsna täpselt näidata piiri, millest alates romaani motiivstruktuur muutub märgatavalt hõredamaks: 1. osa lõpp, ja nimelt 17. ptk „Rahutu päev”, kus Korovjevi ja kõutsi tembud on

peamiselt üles ehitatud madaldavatele episoodidele, mida ei kinnitata läbivate motiiviliste kulgemistega (vrd Margarita lennu ja mitmete ballistseenide analoogilise ülesehitusega jm). Edaspidi naaseb esimese 16 peatüki motiiviline küllastatus täiel määral alles epi loogis.⁵⁷ Iseloomulik on selles plaanis ka Margarita kuju suhteline „vaesus”, samuti mõnede peamiselt teise osaga seotud teemade oma.

Sel moel võimaldab motiivilise struktuuri uurimine suure veendumusega kõnelda romaani lõpetamatusest, kusjuures just romaani teise, „positiivse” osa lõpetamatusest. Paralleel „Surnud hingedega” on küllalt selge, korduv põletatud käsikirja motiiv tugevdab seda paralleeli otse romaani tekstis. Enamgi veel, Meistri romaani, mis on justkui valmis ja kannab välist lõpusignaali – ikka sedasama varem kokkulepitud lõpufraasi – kuulutab Woland lõpetamatuks just positiivses osas, s.t et see ei hõlma Pilatusele andestamist, lunastust ja leppimist. Sellega annulleeritakse fraas jutustuse tervikut lõpetava signaalina.

Sellega seoses tekib küsimus, kas „Meistri ja Margarita” lõpetamatus on puhtalt „biograafiline” fakt, mis seostub kirjaniku enneaegse surmaga või siiski *kirjanduslik fakt*, teatava (mitte tingimata teadvustatud) kavatsuse tulemus? Sellele küsimusele üheselt vastata ei tundu võimalik – nagu ka „Surnud hingede” suhtes. Märgime vaid, et avatus, struktuuri sulgumatus sobib kahtlemata hästi müüt-romaani žanriga. Müüdi piiride määratlematus, tema valmidus projitseeruda üha uutesse ja aina kaugematesse ning järjest ebaselgematesse sfääridesse, tema prohvetlik intonatsioon ilmnevad võib-olla reljeefsemalt ühenduses teatava lõpetamatuse muljega ning viimane osutub seega kunstilise terviku vältimatuks konstitutiivseks omaduseks. Selles mõttes on huvitav lisaks „Surnud hingede” lõpetamatusele meenutada „äranuditud”, otsekui kiirkõnes kuuldavale toodud hüvastijätu kangelasega ka „Fausti” teises osas ja „Jevgeni Oneginis”, s.t üha neissamades Bulgakovi romaani võtmetekstides.

Niisiis, Bulgakovi romaani lõpetamatus, tugevdades seost „Surnud hingedega”, tõmbab ühendava joone „Surnud hingede” autori ja Meistri, aga ka Bulgakovi enese vahele. Kui orgaaniliselt Bulgakov end ses rollis tundis, sellest annab tunnistust fraas kirjast nõukogude valitsusele: „Hukkunud on mitte üksnes mu vanemad teosed, vaid ka praegused ja kõik tulevased. Ning ma ise viskasin omaenda

kätega ahju Saatanast jutustava romaani mustandi, komöödia mustandi ja teise romaani „Teater” alguse.” Selles fraasis on mõndagi märkimisväärsset: nii apokalüptiline intonatsioon kui „mineviku, oleviku ja tuleviku” kõrvutamine, kuid eriti see, et Bulgakovi romaani saatus eelneb siin Meistri romaani saatusele.⁵⁸ Autori enese elu saab müüdi üheks piiriks ning sulab kokku nii tema kirjutatava teksti, kui ka selle mütoloogiliste ja reministseerivate projektsioonidega⁵⁹.

Muuhulgas, Bulgakovi kasutatud väljendit „romaan Saatanast” võib lisaks *esimese redaktsiooni olemusele viitamisele tõlgendada ka veel ühe viitena* „Surnud hingede” – teosele, millele paroodiliselt faustlik intonatsioon pole sugugi võõras: vrd salalepingu teemat, hingedejahti ja uute maade koloniseerimise teemat (nende asustamist võltshingedega). Märgame, et need Gogoli teose jooned aktualiseeruvad ja astuvad kõrvutusse Bulgakovi romaaniga, mis muudab tõenäoliseks viimase (võib-olla alateadliku) orientatsiooni neile joontele.

Võrdluse seisukohast „Surnud hingedega” on huvitav ka, et Margarita unenäol on selged gogolliku peisaži jooned (vrd „Surnud hingede” ptk XI):

Margarita nägi unes tundmatut paika – see oli troostitu ja rusuv varakevadise pilves taeva all. Hääletu künnivareste parv lendamas üle selle halli, räbalais ja tõttava taeva. Mingi igerik sild, selle all sogane kevadine jõgi. Kurvad ja armetud poolraagus puud. Üksik haab ja kaugemal puude vahel minigte peenarde taga palkidest onn..

Vrd Gogolil:

Venemaa! Venemaa! Näen sind, oma imeilusast, ülikaunist kaugest asupai-gast näen sind: vaene, laialipaisatud ja ebasõbralik on sinus kõik (...) Avar, tühi ja tasane on sinus kõik; punktidenä, tärnidenä kerkivad legendike kes-kelt silmatorkamatult su madalad linnad; miski ei ahvatle ega võlu silma.

Lõpuks, „Meistri ja Margarita” ambivalentne finaali, kus pärast Ivan Nikolajevitši koomilist „kohtumist” Nikolai Ivanovitšiga tekib kuu-valguseviirg, mida mööda lähevad – kuhu? – Meister ja Margarita, on selgelt võrreldav „Surnud hingede” esimese osa lõpuga – tähen-

damissõnaga Kifa Mokijevitšist ja Moki Kifovitšist ja seejärel – sama kahemõtteliselt prohvetliku pildiga teest, mida mööda töld viib ära Tšitsikovi.

Kõigist neist vastavustest ilmneb veel üks „Meistri ja Margarita” kui „Surnud hingede” projektsiooni „modaalsus”, mis kaasab seega romaani struktuuri ka surnud hingede teema ning prohvetiennustuse Venemaa tuleviku kohta ja isegi „kauni kauge asupaiga”, millest näib, et kogu see maailm oli vaid kunstniku unenägu. Selline prohvetiennustuse ja selle täidamineku lõpetamatus vastab hästi ka Meisteri põleva romaani (ja selle prototüübi) ning ka romaani „Meister ja Margarita” omadustele, mille analüüsile oli pühendatud käesolev uurimus.

Vene keelest tõlkinud Eva Lepik*

¹ Analooigilist leitmotiivilist tehnikat viidetega muuhulgas ka pühakirjale (ehkki otsese pöördumiseta vastavate süžeede poole) kasutatakse ka reas teistes samal ajastul või veidi varem kirjutatud märkimisväärtes teostes nagu nt Faulkneri „Hälin ja raev”, Joyce’i „Ulysses” ja „Finnegan’s Wake” jt.

² Vt muuhulgas niisuguste XX saj kirjanduses asetleidnud protsesside analüüsi rmt-s E. M. Мелетинский, Поэтика мифа, М. 1976 (III osa, „Мифологизм” в литературе XX века).

³ Sellest, kui oluline oli Bulgakovi jaoks Aleksei Turbini tegelaskuju ja milliseid autobiograafilisi seoseid kandis see kuju ja tema kirjanduslik saatus, annab tunnistust terve rida varasemaid teoseid, mida läbib motiivina intelligendist tegelaskuju (kõige sagedamini arst), kellest saab veriste piinamis- ja mõrvastseenide tunnistaja ning kellel tuleb taluda parandamatut süütunnet, mis teda unenägudes piinab, ning kujundi mõnedes variantides viib isiksuse täieliku hävimise ja hullumeelsuseni. Lisaks „Valgele kaardiväele” ning „Teatriromaani” vastavatele episoodidele võib siin nimetada jutustusi „Punane kroon”, „Ööl vastu kolmandat kuupäeva”, „Ma tapsin” ning mustandit jutustusele „Тайному другу”. Selle motiivi arengut ning autobiograafilisi seoseid on üksikasjalikult käsitletud M. O. Tšudakova teoses „Архив М. А. Булгакова. Материалы для творческой биографии писателя”. Гос. библиотека СССР им. Ленина. Записки отдела рукописей, вып. 37, М., 1976.

⁴ VAPPI ajakiri „На литературном посту” (vrd ka § 2).

* Tõlkija tänab Siiri Rebast, Tanel Perni, Silvi Saluperet ja Ülle Pärliit, kes käsikirja lugesid ja parandada aitasid.

⁵ Veel üht vihjet sellele poeemile sisaldab segadusestseen Gribojedovis, kui saabub teade Berliozi surmast, mis reprodutseerib üsna ligilähedaselt analoogilise stseeni poeemis (Nõukogude kongress saab teate Lenini surma kohta).

⁶ M. O. Tšudakova on Bulgakovi luuletusekavandis „Funérailles” (dateeritud 28.12.1930) avastanud paralleeli nendesamade Majakovski värssidega. Vrd Bulgakovil:

Почему ты явился непрошенный,
Почему ты <не кончал> не кричал,
Почему твоя лодка брошена
Раньше времени на причал?

(Miks sa ilmusid kutsumata / Miks sa <ei lõpetanud> ei karjunud / Miks on su paat heidetud / enne aega ankrupaika (varjupaika)).

Majakovskil: „Любвная лодка разбилась о быт” (Armastuse paat purunes olmes) (M. O. Tšudakova, *op. cit.* lk 94–95). Meenutagem veel, et järgmise, 1931. aasta kevadel alustas Bulgakov tööd järjekordse romaanivariandiga, milles *esmakordselt ilmub Rjuhhini tegelaskuju*. Võib oletada, et Majakovski hukkmüne (1930. aasta kevadel) ja mõtisklused tema saatuse üle ühes mõtetega omaenda surmast andsid Bulgakovile impulsi hävitatud romaaniga uuesti tööd alustada, kuid võimalik ka, et jätsid pitseri tööle teostega kunstniku saatusest (Molière, Puškin), mis omakorda seostus Meistri tegelaskuju arenguga.

⁷ Irooniliselt utreeritud teaduslik-tehnilise progressi ning agressiivse ja kõikjale küündiva pimedast stihiast kokkupõrge on tagasi viidav Bulgakovi varajaste teosteni – „Saatuslikud munad” ja „Koera süda”. Kuid kui seal oli sel kõrvutusel peamiselt groteskne iseloom, siis romaanis kannab ürgsete arhetüüpide esiletungimine läbi ultramoodsa tegevusruumi lisaks koomilise efekti loomisele mütolooilise aja organiseerimise funktsiooni.

⁸ Märgame ka, et üks D. Bednõi usuvastastest teostest kandis pealkirja „Demjani evangeelium”. Varasemates variantides oli romaani 2. ptk (Ješua ja Pilatuse lugu) pealkiri „Wolandi evangeelium” ja „Saatana evangeelium”.

⁹ Veel üks paroodiline aspekt, milles esineb passioonimotiiv, ilmub kirjanduslik-muusikalisel „Jevgeni Onegini” ülekandes, mille saatel Bezdomnõi Wolandit jälitab: alguses „karjus kume mehehäääl raadiost vihasele värsse”, seejärel „igast aknast ja uksest, igast kangialusest, katuselt ja põõningult, keldrist ja hoovist tungis kähiseva mõirgana tänavale polonees ooperist „Jevgeni Onegin””. Ooperiülekannet, mille iga vaatuse eel loeti vastav katkend „kanoonilisest” luuletekstist, oli toona äärmiselt populaarne žanr ning meenutas (paroodiliselt) passiooni žanri.

¹⁰ Iseloomulik on selle ambivalentne seletus romaanis: „On raske öelda, millega Ivan Nikolajevitš alt läks, kas oli see liiga võimas kujutlusjõud või see, et asi, millest ta kavatses kirjutada, oli talle täiesti võõras”.

¹¹ Määritud, vereg kaetud jmt näo motiiv on Bulgakovi loomingus väga püsiv ning seostub järjekindlalt süütu ohvri teemaga. Vrd jutustuses „Punane kroon” poodud tööline, kelle põsk on tahmaga määrdunud, „Valges kaardiväes” tapetavat juuti, kelle näol „voolasid verenired” ning selle kujundi peaaegu täpset reproduktsiooni visandis jutustusele „Тайному другу”. Selle motiivi kontekstis annab mainitud märk Bezdomnõil viimasele ohvri oreoli.

¹² Selles seoses leidub veel üks, juba ilmselgelt paroodiline paralleel Ješua saatusega: majavolinik Bossoi, kes Korovjevi pealekaebuse tõttu võetakse kinni otse kaetud laua tagant, söömaaja ootusel (nagu Ješua Juuda majast).

¹³ Vrd analoogilise efektiga, mida annab „Aidast” pärineva aaria kasutamine jutustuses „Koera süda”.

¹⁴ Berlioz kui maja „peremehe” teema leiab ootamatu, kuid täpse vaste Kiievist tulnud tädimehe tegelaskujus, selles toimuva mõttetuse elavas kehastuses („Kiievis tädimees”). Nagu Berlioz „päris” Gribojedovi tädile kuulunud maja, nõnda püüab tema *tädimees* pärida Berlioz enese korteri, kusjuures mõlemal juhul lõpeb lugu krahhi – tulekahjuga.

¹⁵ Wolandi ballile ilmub ka Johann Strauss – Stravinski „teisik” vastavalt samale nimele muutmise tehnikale, mida romaanis kasutatakse.

¹⁶ Analoogilist kõrvutust kohtame „Teatriromaanis”, dirigent Romanuse sõnades selle kohta, et ametiühingukomitee esimees pole suuteline eristama Bachi fuugit fokstrotist „Halleluuja”.

¹⁷ V. Ljovšin identifitseerib oma mälestustes Bulgakovist maja nr 302b kui maja Bolšaja Sadovajal nr 10, kus kirjanik elas aastail 1921–1923 korterites numbritega 50 ja 34. Selle maja ja nende korterite tunnuseid on mälestuste autori sõnusti lisaks romaanile leida ka jutustuses „№ 13. Дом Эльпит – Рабкоммуна”; selle jutustuse lõpus põleb maja maha, millele vastas V. Ljovšini tunnustuse kohaselt reaalne tulekahju majas nr 10, mis polnud küll nii katastroofiliste tagajärgedega. V. Ljovšin on leidnud ka huvitavaid paralleele nr 302 ja „Diaboliadi” toa nr 302 vahel, mis on salapärane „Pretensioonide büroo”, mida keegi kunagi näinud pole, ja episoodiga „Teatriromaanist”, kus Rudolfi teeb Maksudovile ettepaneku viia tema käsikirja sisse üksainus parandus – tõmmata lk 302 maha sõna saatan (vrd ka nr 13 jutustuses) ning nende paralleelide põhjal jõuab järeldusele selle numbri krüptograafilise tähenduse kohta (B. Лёвшин, „Садовая 302-бис”, *Teatr*. 1971, № 11, стр. 116–117).

¹⁸ „Tükeldatud keha” motiiv võimendub surnukambristseenis, kus öeldakse, et see, mis veel hiljuti oli Berlioz, lebas „kolmel tsinkplekiga kaetud laual”; riidekuhja mainimine lisab täiendava seose ristilöömise stseeni ning seega ka Ješuga.

¹⁹ M. O. Tšudakova osutab seosele Moskva kirjelduse ning Rooma käsitluse vahel Gogoli samanimelises teoses, millega Bulgakov kavatses alustada oma „Surnud hingede” instseneeringut (vt Tšudakova, *op. cit.*, 128–129). Vrd ka Tšudakova märgitud Kiievi „mütologiseerimist” selle nimetamise kaudu Linnaks (Rooma – *Urbs*) „Valges kaardiväes”. Sellele võib lisada, et mõnedes „Valge kaardiväe” stseenides ilmneb ka Jeršalaimi mütoloogiline plaan. Vrd juudi tapmise stseeni, mille lõpus kõlab kanonaad (paralleel äikesetormiga ristilöömise stseenis): „Ja sel hetkel, kui maaslamaja hinge heitis, plahvatas Linna lähedal Slobodka kohal jäätanud laotuses äkitselt täht Marss, purskas tuld ja kõmatas kõrvulukustavalt. Tähe järel kõmatas kõuemürinal, pikalt ja raskelt, mustav kauguva Dnepri taga, kaugus, mis viis Moskva poole. Ja kohe prahvatas teine täht, kuid madalamal, üsna lumme mattunud katuste kohal. Ja otsekohe hakkas sinine haidamakke diviis sillal liikuma ning pages Linna, Linnast läbi ja igaveseks minema” (vrd süüria aala lahkumist

hukkamispaigast, kui äike algab). Meenutagem ka Vladimiri mäe motiivi ja „risti malmist Vladimiril” esimeses romaanis ja visandis jutustusele „Тайному другу”. Kõik see annab tunnistust just nende kolme kihi – Jeršalaim – Rooma – moodne linn (Kiiev või Moskva) – tähtsusest ja läbivast iseloomust Bulgakovi loomingus.

²⁰ Kalambuurne suhestamine restoran „Colosseum” / Colosseum ja hotell „Metropol” / metropol saab kinnitust ka järgmises näites: kui Lihhodejev telegraafirib Jaltast, „dešifreerivad” saajad tema asukohaks baari „Jalta”.

²¹ Vrd analoogilise võtte ulatuslikku kasutamist Griffithi filmis „Intolerance” (1916), millel on nii problemaatika kui ülesehituslike võtete poolest mitmeid põnevaid paralleele Bulgakovi romaaniga; meenutame, et Griffithi epopöas on montaaži abil keerukalt põimitud neli süžeeiliini – Babülioni hukk, Kristuse kannatused, Pärtliöö ja lugu autori kaasajast, – mida ühendab „sallimatus” teema (filmi näidati 1920. aastatel Nõukogude Liidus ilma ühe süžeeiliinita – Kristuse kannatusloota). Sugulust selle filmiga näib kinnitavat ka kuninganna Margo teema toomine romaanis (Margarita osutub tema järeltulijaks), see aga tähendab ka Pärtliöö teemat (üht Griffithi epopöa süžeeiliinidest).

²² Vrd nimetute tegelaste jutuaajamist, kes on sisse toodud justkui ainsa eesmärgiga illustreerida väljendit „Gribojedovis”: „Ma sõdisin eile kaks tundi Gribojedovis.” – „Ja kuidas läks?” – „Sain kuuks ajaks Jaltasse.” – „Tubli poiss!” ning mis tegelikult viib meid üleüldise linnast põgenemise atmosfääri.

²³ Muuseas paistab, et pidev sõna „kodanik/naiskodanik” kasutamine romaanis on veel üks irooniline viide Roomale ja roomlastele.

²⁴ Vrd Gribojedovis toimuva lõbutsemise kirjeldust pika kirjeldusega restoranis lustijatest: „tantsisid (...) kirjanik Johann Kroonlinnast ja keegi Vitja Kuftik Rostovist (...) tantsisid MASSOLITi luulesektiooni silmapaistvamad esindajad, see tähendab Pavianov, Bogohulski, Sladki, Špitškin ja Adelfina Buzdjak, tantsisid lühikese soengu ja vateeritud õlgadega noormehed, kelle amet oli teadmata”, misjärel tuuakse sisemonoloogi vahendusel (otsekui kõigi nimel) ära Pilatuse sõnad: „Oh jumalad, oh suured jumalad, mürki, andke mulle mürki!...”

²⁵ M. Bulgakovi matused toimusid kirjaniku tahte kohaselt ilma muusikata (vt M. O. Tšudakova, *op. cit.*, lk 142; romaani motiivide ja kirjaniku biograafia vastavustest; vt veel ka § 7.1.)

²⁶ Tõele au andes tuleb siiski märkida, et romaani viimastes peatükkides kordub visalt kadumise motiiv – just pärast stseeni Berliozi peaga ja Wolandi kohtuotsust. Kõigepealt kaovad jäljetult Meistri haiguslugu ja sissekanne majaraamatust, hiljem kaob terve linn pärast Meistri hüvastijätku: linn oli „jätnud endast järele ainult udupilve”, hiljem küll valgustub korraaks veel välja, kuid juba müüdilise fenomenina, Jeršalaimi kõrval, et seejärel lõplikult pimedusse kaduda. Kuid see kadumismotiiv (nagu ka Ivani muutumise motiiv) kaotatakse epiloogis – müütromaan ei anna lõplikku lahendust, nagu ka prohvetlikud ennustused, mis täituvad üksnes figuraal-metonüümiliselt.

²⁷ Kõik need kolm põhilist romaanis esindatud ajastut on antud juba esimeses stseenis, Wolandi sõnades, kui ta teatab, et oli isiklikult kohal nii Herodes Suure palees ja hommikusöögil Kanti juures, viibides ise kaasaegses Moskvast.

²⁸ Huvi pakub veel üks antud teema mütoloogiline kiht – samuti apokalüptilise varjundiga – mis asub mõttelise struktuuri perifeerias: *Trooja põlemine*. Sellele viitab helilooja Berlioz'i eesnimi (Hector) ning pimedad kullast iidolid, mis seostuvad Puškiniga (vt § 5), ning mis viitavad Homerossele ja Helenale (vt § 7.1). Griffithi filmis kannab analoogilise neljanda, n-ö vanima allkihi funktsiooni Babülioni hukkumine.

²⁹ Bulgakovi püsivast huvist selliste ajaliste üleminekute vastu annavad lisaks tema mõlema romaani mütoloogilistele kihistustele tunnistust ka näidendid „Öndsus” ja „Ivan Vassiljevits”.

³⁰ Seos „Sortsidega” kerkis veel ilmsemalt esile romaani varasemates redakt-sioonides. Nii toob esimese redaktsiooni pajatuslik algus (stiliseeritud jutustajalt, kes rõhutab oma kirjanduslikku vilumatust), nagu selle on rekonstrueerinud M. O. Tšudakova (vt *op. cit.*, lk 61–64) välja suure, (võib-olla isegi liiga selge) kokkulangevuse „Sortside” algusega: „Vannun oma au nimel (...) läbibistab [mind, kui vaid haaran] sule, et [kirjeldada koletuid] sündmusi [mind teeb rahutuks vaid] see, et olemata [kirjanik] ei oska ma [...neid sündmusi] kuigi [võrd ... edasi anda...] Jumal nendega [muuhulgas sõnaliste peen]sustega ... efemeerse[kirjanikuau ma taga ei aja, aga] mind vaevab...” Vrd „Sortsides”: „Enne kui asuda kirjeldama meie seniajani väga tavalises linnas hiljuti toimunud ja nii iseäralikke sündmusi, olen ma oma oskamatusse tõttu sunnitud peale hakkama natuke kaugemalt”.

³¹ Silmas peetakse mõistagi ausamba eelmist asukohta.

³² M. A. Orlovi raamatus „История сношений человека с дьяволом” (СПб., 1904), mida Bulgakov romaani kirjutades rohkesti kasutas, mainitakse muuhulgas sorti nimega *Peemot* (Беремот), kes aeti välja seestunud iguumenist (selle kohta vt M. O. Tšudakova, *op. cit.*, lk 76). See episood võib olla täiendavaks viiteks, mis kinnitab „Sortside” epigraafi kaasamist Bulgakovi romaani motiivstruktuuri. Selle epigraafi kogu tähtsust Bulgakovi loominguga jaoks tõendab ka järgmine episood „Valgest kaardiväest” – Vassilissa unenägu: „Ja sellel kenal silmapilgul silkasid aeda mingid ümmargused roosad pörsad ja tuhnisid oma kärssadega jalamaid kõik peenrad üles. Muld muudkui tuiskas. Vassilissa kahmas maast roika ja tahtis pörsaid minema udida, kuid kohe selgus, et pörsad on kohutavad – neil olid teravad kihvad. Nad ründasid Vassilissat üles karates ja kargasid maast arssina kõrgusele, sest neil olid vedrud sees. Vassilissa väaksatas unes. Must uksepiit varjas pörsad, nad vajusid maa alla ja Vassilissa ette kerkis unesügavikust tema must röske magamistuba...”

³³ Teine antud kujundite kõrvutus seondub assotsiatsiooniga *Kifa Mokievitši ja Moki Kifovitši*ga Gogoli „Surnud hingede” finaalist (Gogoli tähenduse kohta romaanis vt § 7.3). Nende kahe Gogoli tegelase ampluaa sobib hästi iseloomustama (Buhharini tüüpi) esimese põlvkonna revolutsionääride-intelligentide ja tolle uue põlvkonna suhet, kes 1920. aastate lõpust alates hakkas kõrvale tõrjuma, hiljem aga ka hävitama oma „vanemaid”. Vrd sellega seoses ka võimalust lülitada seostevõrku Stepan Trofimovitš Verhovenski ja tema poja vastastikuseid suhteid.

³⁴ Sellega seoses kerkib esile ka motiiv keelatud linnast, mis hukkus, kadus (Bulgakovil „maa alla”) ja säilitas samas täielikult oma kuju, minnes teispoolsusse.

See on muuhulgas *Kiteži linna* motiiv, mida romaanis kinnitab finantsdirektor Rimski kuu (Rimski-Korsakov).

³⁵ Valuuta teema seos Roomaga saab muuhulgas kinnitust selle nimetu tegelase kujus Bossoi unenäost, kes annab valuuta ära sellepärast, et ei või jätta järelevalveta oma hanesid – „sõjakas ja tundliku loomuga linnusort”. Need haned, kelle tõttu „konferansjee” valuuta kätte saab, on ilmselt irooniline vihje hanedele, kes „päästsid Rooma” ja samal ajal veel üks vihje Krölovile. Seda paralleeli kinnitab asjaolu, et samas stseenis on teinigi vihje Krölovile: otsus, mille „konferansjee” langetab paljastatud Duntšilile („Minge nüüd koju, ja olgu teile karistuseks see põrgu, mille teie abikaasa teile korraldab.”), mis reprodutseerib valmi kolmenaisepidajast süžee.

³⁶ Vrd veel üht näidet „Boriss Godunovi” teema pinnalekerkimisest (kahetises muusikalis-kirjanduslikus lahenduses) ühes romaani varajastest versioonidest, milles Ivanuška Wolandit jälitades satub ootamatult Vassili Blažennõi katedraali juurde: „И сидел Иванушка, погромыхивая веригами, а из храма выходил царь. (...) Студные дела твои, царь, – сурово сказал Иванушка, – ну, а дай денежку мне, царь Иванушка, (...) помолюсь уж за тебя”. – Ja istus Ivanuška ahelatega kolistades, aga templist astus välja tsaar (...) Kehvad on su lood, tsaar, ütles Ivanuška karmilt – noh, aga anna mulle rahakest, tsaar Ivanuška, (...) palvetan sinu eest”. (Vrd samas „ajamasina” ideed ja Ivan Groznõi aega kandumist – motiiv, mida kirjanik on kasutanud näidendis „Ivan Vassiljevits”).

³⁷ Aaria tähendusrikkus terve romaani jaoks saab kinnitust asjaolust, et Wolandit esitletakse kaude, kuid järjepidevalt ooperibassina: alguses tagaajamisstseenis, milles Ivani, nagu autor selgelt mõista annab, kihutavad tagant tumedad jõud ning mida saadab bassi laul („Ja kogu tema raskel teekonnal jälitas teda orkester, mille saatel vägev bassihääla laulis oma armastusest Tatjana vastu); pärast, kui püütakse helistada korterisse nr 50, kostab telefonitorust bassihääla, mis laulab „Varjupaika” (selle motiivi kohta vt ka § 6 ja 7.2). On huvitav, et näidend „Zoika korter”, milles on põhjalikult käsitletud raha teemat ja igasuguseid rahaga tehtavaid imesid, mis meenutavad Korovjevi hookuspookusi, algab grammofoniplaadilt kostva aariaga „На земле весь род людской”.

³⁸ Märgime möödamindes, et Korovjevi teine nimi – Fagott – on ilmselgelt seotud nii tema käriseva hääletämbri kui ka tema narri-ampluaaga („фагот-пересмешник” – fagott-irvhammas, pilkaja), s.t, et ka siin on tegu „kõneleva nimega” (vrd ka selles nimes kätkeva viitega „Hädale mõistuse pärast” – § 4). Korovjevi regentluse tähendusest on juba juttu olnud (§ 2).

³⁹ See inimese väliskuju võrdsustamine riietusega tuleb välja ka Azazello sõnadest selle kohta, et ta „on näinud mitte üksnes paljaid naisi, vaid ka naisi, kellel on nahk üleni maha nülitud”.

⁴⁰ Huvitaval kombel on ka Ješual kõrge hääla nagu Afraniusel. Mis puutub Meistrisse, siis tema häält ei saa me kaua aega kuulda: kogu romaani vältel kõneleb ta „sosinal”, „tuhmilt”, „vaevukuuldavalt”. Ning alles viimases stseenis lausub ta andestusesõnad Pilatusele täiel häälel – ja siin saame teada, et „mäed paisutasid Meistri hääle *kõuemürinaks*”, s.t, et tal on madal hääla. Sel moel iseloomustatakse mõlemaid vastavaid paare romaani kahel ajatasandil sama hääletämbri, mis on

madal Meistri ja Wolandi puhul ning kõrge Ješua ja Afraniuse puhul – selline on Saatana omalaadne mimikri.

⁴¹ Seoses viimase fraasiga vrd ka õhtu ootamatut saabumist Wolandi jutustuse ajal esimeses stseenis Patriarhi tiikidel: „Luuletaja libistas käega üle näo nagu inimene, kes on just ärganud, ja nägi, et Patriarhi tiikidele oli jõudnud õhtu”.

⁴² Peale selle kujutab see stseen endast ei midagi muud kui armulauda Juuda verega. Selle motiivi tähenduse kohta vt § 7.

⁴³ Vrd ka rõhutatud ooperi-Mefisto jooni kirjastaja Rudolphi portrees ning mitmeid teisi Gounod’ „Fausti” reministsentse stseenis, kus Rudolphi ilmub Maksudovi ette „Teatriromaanis”, millele on osutanud M. O. Tšudakova (*op. cit.*, lk 84)

⁴⁴ Motiiv unenäost, milles mängitakse läbi erinevaid – tegelikkuses toimunud või toimumata jäänud – minevikusündmuste variante, on üks olulisemaid Bulgakovi loomingus; seda võib täheldada juba mainitud varajastes jutustustes, „Valges kaardiväes”, näidendis „Pögenemine”, „Teatriromaanis”. Seda motiivi on üksik-asjalikult analüüsinud M. O. Tšudakova (*op. cit.*).

⁴⁵ Vrd ka Wolandi (tegelikult Korovjevi! 24. ptk – tlk) pooliroonilise nõuandega, et kui majaperemees peaks Mogarõtši kadumise üle imestama, öelda talle, et ta on Aloizit lihtsalt *unes näinud*.

⁴⁶ Meistri kuju autobiograafilisus on eriti rõhutatud S. Jermolinski mälestustes („О Михаиле Булгакове”, *Театр*, 1966, № 9), kus rida biograafilisi detaile on selgelt stiliseeritud nende kirjanduslike vastete järgi (Bulgakovi elu poolkeldrikorruksel, mida ta üüris hoonestajalt, – lk 82, jne), kirjaniku viimaste elupäevade kirjelduses leidub aga koguni reministsentse Ješua kujuga („Ta lebas alasti, üksnes niudevööga kaetuna. Tema keha oli kuiv. – lk 97). Need detailid näitavad, kuidas tajusid romaani kirjanikule lähedased inimesed.

⁴⁷ Selle esimese väljasaatmise asjaolusid on hiljem üksikasjaliselt kirjeldatud N. J. Mandelštami mälestustes. Näib, et need asjaolud pidid olema Bulgakovile teada. Vt ka S. Jermolinski mainitud (*op. cit.*) Bulgakovi varase (alates 1920. aastate algusest) tutvuse fakt Mandelštamiga.

⁴⁸ Bulgakovi enese biograafias leidub rida iseloomulikke detaile, mis osutavad sellele, et ehitades oma elulugu teadlikult üles (vähemalt osaliselt) kui kirjanduslikku fakti, orienteerus ta seejuures korduvalt Puškinile. Juba mainitud kirjas palub ta Stalini poole pöördudes olla tal oma „esimene lugeja” – mis on ilmne viide Puškini ja Nikolai I suhetele. 1936. a (üldise Puškini surma-aastapäevaks valmistumise laineharjal ja peatselt pärast oma Puškini-näidendi valmimist) asub Bulgakov tegelema ajalooa: valmistab ette materjale „NSV Liidu ajaloo kursuse” tarvis. Need paralleelid Puškini teemaga kinnitavad taas autobiograafilist liini romaanis.

⁴⁹ Sel kombel vastab romaanis peategelaste kolmetisele ajalisele projektsoonile (koos kohustuslike prototüüpsete vastavustega kaasajas ja kirjanduslike seostega 19. sajandis) ka korrelatsioon Getsemane aed – varjupaik – Margarita unenägu (võimalikus prototüüpses seoses Mandelštami väljasaatmisega) ja kliinik.

⁵⁰ Pahaendeline sümbolika, millega on romaanis seotud viinapuu (ning mis paneb ühemõttelise pitseri varjupaiga kirjeldusele) ilmub mitte üksnes Getsemane aia teemaga, vaid saab kinnitust ka hukkamisstseenis laulukeses viinamarjast, mida

laulab ristil Hestas. Märgime siinjuures, et analoogilise muinasloolise mõtte saab roomaanis ka taimeõli motiiv (vrd õlipressiga Getsemanes). Oliiviõli – roosiõli (mis piinab Pilatust) – päevalilleõli kinnitub juhtmotiiviliseks ahelaks ning koomiline fraas „Annuška ostis juba päevalilleõli, ostis ja jõudis selle ka maha pillata” ei ole üksnes peagi täituv ennustus Patriarhi tiikidel, vaid saab ka laiema apokalüptilise tähenduse (vt fraasi „veri on ammu mulda läinud” analoogilist ehitust armulauastseenis, mis küll eestikeelses tõlkes ei ilmne, kuna seal pole Annuška päevalilleõli-ostust räägitud täisminevikus – tlk). Kõrvutades õli ja viinapuu – vere – hukkamise motiive, võib märgata, et esimese ilmumine eelneb alati saatuslikele sündmustele roomaanis – Pilatuse reetmisele, Juuda tapmisele. Vastavalt esineb ka Berliozi hukkumine selles seoses kui Meistri ja Saatana lepingut ettevalmistav akt, mida kinnitab Juuda/Maygelli veri. Selle tõlgenduse valguses saab tähenduse ka Berliozi kõrvutamine Ristija Johannesega (äralõigatud pea motiiv – vrd § 2), mis on esimesel pilgul puhtparoodiline: funktsionaalselt on Berlioz apokrüüfses roomaanis Juuda eelkäija.

⁵¹ Analüüsitud motiiv annab roomanile tervikuna veel ühe mütolooilise staatuse: tegu on apokrüüfiga, mis kutsub muuhulgas esile assotsiatsiooni kaniitide sektist pärineva teosega – *Juuda evangeeliumiga* (vrd „Saatana evangeeliumi” motiiviga roomaanis – § 1). Sellega seoses ei saa jätta tähelepanu pööramata Bulgakovi ja Thomas Manni kunstikontseptsioonide paralleelsusele, mis annab tunnistust selle probleemipüstituse sügavast seaduspärasusest tolle ajalt (1930.–1940. aastad).

⁵² Vt selle episoodi kohta publikatsiooni: М. Булгаков, „Мне приснился сон...”. Неделя, 1974, № 43.

⁵³ Nähtavasti oli selle liini kujunemisel tähtsaks momendiks Bulgakovi kiri valitsusele ja sellele järgnenud telefonivestlus Staliniga (1930. aasta kevadel), milles kirjanik tegi lõpliku valiku. Selle telefonikõne asjaolude kohta vt: С. Ляндрес, „Материалы к творческой биографии М. Булгакова”, *Вопросы литературы*, 1966, № 9, стр. 139.

⁵⁴ J. Millior on oma uurimuses „Размышления над романом М. Булгакова „Мастер и Маргарита”, Л., 1975 (käsikiri – ilmus 1975. a. – tlk) esile tõstnud viimase Ivani kolmest unenäost, (mis lõpetab romaani ehk on kompositsiooniliselt eristatud), milles Ivanile ilmub „kirjeldamatult kaunis naine”, kes viib Meistri mööda kuukiirtest teed ära, otsekui viidates sellele, et lõpuks lahkuvad Meister ja Margarita oma varjupaigast ning lähevad „valguse” poole – sama kuukiirtest rada mööda, mida mööda käis andestuse saanud Pilatus koos Ješuaga. See seisukoht kinnitab veel kord romaani tähenduse ambivalentset määratlematust, mis ei anna lõplikke ega üheseid lahendusi, vaid üksnes metafoorilisi vihjeid ja ennustusi (vrd ka kurjade vaimude langemisega kuristikku romaani lõpus, mida võib samas tõlgendada „kurjast vaimust vaevatu” vabanemisena). Veel üks võimalik romaani lõpu tõlgendamise variant – selle maailma kadumine, millest lahkumine oli Meistri peamine süü, tähistab tema vabanemist sellest süüst: süüd mitte lihtsalt pole, vaid pole kunagi olnudki, kuna pole olnud ka seda viirastuslikku maailma, kus süü tekkis. Selles plaanis toimib linna muutumine „suitsuks ja uduks” Meistri selja taga samasuguse süüd tühistava une üldisema sümbolina, Pilatuse (ja tema eelkäijate Bulgakovi loomingus) andekssaa-

mine, nagu ka Meistri süü on isikliku süü üldisem, metafüüsiline kehasust. Üldse tuleb nentida, et Meistri lõplik saatust kui romaani üks „mõistatuslikke“ kohti on kõitnud tervet rida uurijaid (vt nt M. O. Tšudakova, *op. cit.*, lk 135–136; I. Виноградов, „Завещание Мастера“, Вопросы литературы, 1968, № 6). Rõhutame, et selle süžeeleini lõpp on ambivalentne ja mitmetähenduslik samal määral, nagu teistegi epiloogis äratoodud saatustel: niisugune on jutustuse põhimõtteline iseloom. Seetõttu näitab iga ühetähenduslik vastus vältimatult ainult antud teema üht külge, üht lõiget.

⁵⁵ Märgime möödamminnes, et romaani mõistmise seisukohast pole mitte vähem tähtis, millised nimed ja teosed osutuvad tema motiivstruktuuri jaoks *ebaoluliseks*. Läbiviidud motiivianalüüs lubab seda määratleda täiesti selgelt. Muuhulgas, kui rääkida vene kirjanduse reministsentsidest, hakkab silma, et kogu selle määratult olulise rolli juures, mida romaanis mängivad viited Puškinile, Gogolile, Dostojevskile (samuti vähemal määral Krõloville ja Gribojedovile), ei ilmu motiivstruktuuris praktiliselt üldse Lermontov (ainult Lermontovi tundmaõppimise ring akustikakomisjonis – tlk), Turgenev, Tolstoi (välja arvatud kuulus tsitaat „Kõik oli segi Oblonskite majas“ – tlk), Tšehhov: isegi Moskva põlemise teema ei seostu üldse Tolstoi tegelastega, isegi Mefistofeles-Deemon ei viita Lermontovile. Selline valik iseloomustab kahtlemata teatud määral Bulgakovi kunstilist maailma.

⁵⁶ Täendusrikkamaid viimaste hulgas: Azazello korraldab Margarita surma tema kodus Arbatil, Meistri surma kliinikus, 118. palatis, s.t sellega on justkui annuleeritud kõik sündmused, mis on seotud Margarita saamisega nõiaks ja osalemisega saatana ballil, pärast surma varjupaika minek aga osutub puhthingeliseks sündmuseks, füüsilise keha osaluseta, kuid epiloogis figureerib kirjake, mille Margarita on jätnud oma mehele ning on juttu Meistri salapärasest kadumisest. Selles mõttes jääb ka Nataša saatust „õhku rippuma“.

⁵⁷ Juba pärast selle töö lõpetamist saime võimaluse tutvuda Bulgakovi biograafia materjalidega M. Tšudakova publikatsioonis (M. O. Чудакова, „Творческая история романа М. Булгакова „Мастер и Маргарита““, Вопросы литературы, 1976, № 1), mis annavad muuhulgas tunnistust sellest, et romaani viimase redaktsiooni täiendamine märkimisväärse hulga vahelekirjutustega katkes 1940. aasta alguses 19. peatükis (Berliozi matuste stseen). Niisiis kattuvad biograafilised andmed peaaegu täpselt oletusega, mis on esitatud teksti motiivilise struktuuri analüüsi põhjal.

⁵⁸ Meenutame, et selles romaani esimeses, hävitatud redaktsioonis Meistri tegelaskuju veel ei olnud, see ilmus alles 1932. a.

⁵⁹ Käsikirja põletamise teema selle autobiograafilistes seostes ja samal ajal mütooloogilises projektsioonis aktualiseerus Bulgakovi jaoks ilmselt juba 1921. a, kui kirjanik põletas mõnede oma varajaste näidendite käsikirjad. Seda episoodi kirjeldas ta mõni aeg hiljem (1923. aastal) „Märkmetes mansettidel“ järgmiselt: „Hakkasin käsikirja puruks rebima. Kuid peatusin. Sest mõistsin äkki erakordse imelise selgusega, et õigus oli neil, kes ütlesid: kirjapandu ei hävine! Võib puruks rebida, ära põletada... Varjata inimeste eest. Kuid iseenda eest – mitte ilmaski!“ (Vt selle episoodi kohta: M. O. Чудакова, „К творческой биографии М.Булгакова, 1916“

1923 (по материалам архива писателя)”, *Вопросы литературы*, 1973, №7, 240–241. Siit võib juba tõmmata niidi Meistrini, kes põletab romaani ja samas kuulsa aforismini „käsikirjad ei põle”.)

Kõnede kujundav jõud: luues rahvust¹

Andreas Ventsel

Eesti ajaloolised kõned. Koostanud Maarja Keskspaik. Tallinn: Sky-market, 2013. 264 lk.

Kui lähtuda Aristotelese inimese määratlusest *zoon politikon*'ina (ζῷον πολιτικόν), on antiigist alates poliitikat mõistetud inimest alles tõeliseks inimeseks vormiva tegevusena. Tegemist pole pelga etümoloogilise kokkusattumusega, et Ateenas nimetati kodanikke, kes poliitikast ei huvitunud ja ühiskondlikult mitteaktiivsed olid, sõnaga „idiotes”. Samas on aga *zoon politikon*'i definitsiooni juures jäänud enamasti varjule filosoofi lisakriteerium poliitilise looma määratlemisel. Aristotelese järgi on inimesed poliitilised loomad just seetõttu, et neil on kõne. Viimane võimaldab neil jagada õigust ja ebaõiglust, sel ajal kui loomadel (Aristotelese järgi) on olemas üksnes hää valgu või mõnutunde väljendamiseks. Seega võib öelda, et juba antiigist alates kerkib otsustavalt pinnale poliitika ja retoorika olemuslik seotus.

Aasta alguses ilmus kirjastuselt Skymarket mahukas teos „Eesti ajaloolised kõned”, mille on koostanud Maarja Keskspaik. Raamat koondab ligi viitkümmend Eesti avalikkusele mõeldud teksti, alates riigimeeste kõnedest, ajalehejuhtkirjadest, kuni erinevate memorandumiteni. Ajaliselt hõlmavad need ligi 200 viimast aastat Eesti ajaloos, ja saab julgelt tõdeda, et tegemist on tekstide valikuga, mida

¹ Kirjutise valmimist toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria Tippkeskus), Eesti Teadusfondi teadusgrant ETF 8804 „Võimuhete ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid”, Eesti Teadusfondi teadusgrant ETF 7988 „Nimetamise võim ühiskonnas ja kultuuris” ja IUT2-44 „Enesekirjeldusmehhanismide semiootiline modelleerimine: teooria ja rakendused”.

võib pidada märgilisteks mitte ainult oma ajastu kontekstis, vaid mille mõju Eesti ajaloo ja eestluse kujunemisele on ilmne. Nii võime siin kohata vanima eestikeelse ajalehe „Tarto maa rahva Näddali-Lehe” avanumbri juhtkirja, mis juhatas sisse püsiva omakeelse identiteedi mõtestamisprotsessi kirjasõnas. Või 1917. aasta Maanõukogu vastu võetud teksti „Otsus kõrgemast võimust Eestis” ja 1940. aasta Riigivolikogu deklaratsiooni „Eesti kuulutamisest Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks”. Samuti võime lugeda ehk kuulsaimate eesti soost kõnemeeste nagu Carl Robert Jakobsoni, Konstantin Pätsi, Heinz Valgu, Lennart Meri, aga ka Johannes Kåbini ning Nikolai Karotamme kõnesid.

Kogumiku teeb ainulaadseks just selle ajalooline haare. Nagu koostaja ise eessõnas kirjutab, oli tema valikuprintsiibiks kaasata raamatusse tekstid, mis „raamistaksid Eesti ajaloo, annaksid edasi erinevate ajastute vaimu ning kõnetaksid lugejat ka käesolevas hetkes [...] ning teha seeläbi isiklikke järeldusi mineviku kohta” (7). Seetõttu erineb käesolev kogumik teistest samalaadsetest. Varem on eesti keeles ilmunud erinevaid presidentide kõnede kogumikke: Toomas Hendrik Ilvese „Suurem Eesti. Valik presidendikõnesid ja -kirjutisi 2006–2011” (Varrak, 2012), kaks Konstantin Pätsi kõnede ja kirjutiste valimikku „Eesti mõtteloo” sarjast (kirjastuses Ilmamaa). Samas sarjas ja kirjastuses on üllitatud ka Lennart Meri kaks kõnede ja artiklite kogumikku, „Presidendi kõned” (1996) ja „Riigimured” (2002). Eesti Keele Sihtasutuse abil ilmus Arnold Rüütli „Valik presidendi ametiaja alguses peetud kõnedest” (2003). Eespool nimetatud „Eesti mõtteloo” sarjas on ilmunud teisigi oluliste Eesti ühiskonnaelu tegelaste kirjutisi. „Eesti ajaloolised kõned” aga võimaldab võrdlevalt vaadelda eri ajalooetappidel oluliseks peetud teemade arengut, kaardistades niimoodi ühtlasi neid ideoloogilisi matrikseid, retoorilisi strateegiaid ning kõneleja ja kuulaja omavahelise suhestumise dialektikaid, mis konkreetset kommunikatsiooniruumi iseloomustasid.

Erinevad identiteedi- ja retoorikateooriad on kestvalt huvi tundnud teineteise valdkonna arengute ja suundumuste suhtes. Peamiselt on see seotud ühise probleemipüstitusega: kuidas teksti ja tähendusloome käigus luuakse ja kujundatakse sotsiaalseid identiteete. Ontoloogilisel tasandil küsitakse siin keelekasutuse ja identifika-

siooni omavahelise läbipõimituse kohta: kas retoorika on keele pelk kaunistus ning keel üksnes instrument, millega püütakse vahendada juba olemasolevaid identiteete või on identifikatsioon ja selle tõttu inimese sotsiaalne identiteet ise oma olemuselt retooriline ja interaktsiooniline. Esimesel juhul ei tuletu retoorilised reeglid ja struktuur automaatselt loomulikust keelest endast, vaid mõtestavad seda otsustavalt ümber (keeleseoste süsteemis toimuvad nihked, fakultatiivsete struktuuride järk kerkib ning nad muutuvad põhistruktuurideks jms). „Retooriline struktuur kandub sõnalisse teksti väljastpoolt ning moodustab teksti täiendava korrastustasandi” (Lotman 2006: 205). Kultuurilist identiteeti vaadeldakse niisuguse lähenemise korral essentsialistlikule käsitlusele omaselt kui kollektiivset või tõelist *self*’i, mis on peidus paljude teiste pealiskaudsemate ja kunstlikumate külgepoogitud *self*’ide sees. See on omane inimestele, kel on ühine ajalugu, esivanemad ning retoorika võimaldab pelgalt vahendada, kinnitada ning tagada *oneness*’i ehk kultuurilist kuuluvust, mis paikneb pealiskaudsete erinevuste all.

Teisel juhul aga lähtutakse Althusseri ideoloogilise „väljahõikamise” kontseptsioonist ning indiviidid ja grupid kõnetatakse *ideoloogilisteks subjektideks*, mistõttu retoorilisus muutub ühiskondlikkuse konstrueerimisega samatasandiliseks (Althusser 1977; Charland 1987; Hall 1995, Laclau). Kriitilise teooria esindaja Stuart Hall (1995: 105) märgib: „Ei eksisteeri ühtki kogemust väljaspool representatsiooni ja ideoloogia kategooriaid” ning nende kategooriate konstrueerimine on (verbaalse) diskursuse peamine funktsioon. Just seetõttu, et identiteedid on konstrueeritud diskursuse sees ja mitte väljas, on vaja mõista, et nad on *loodud* spetsiifilistes institutsionaalsetes ja ajaloolistes oludes, kindlate strateegiate poolt, spetsiifiliste diskursiivsete formatsioonide ja praktikate piires. Identiteedid tekkivad spetsiifilises võimumodaalsuste mängus, seega on nad pigem seotud erinevuste ja väljajätmiste markeerimise kui identsuse ja loomuliku ühtsusega. See ei ole kuidagi seotud identiteediga selle traditsioonilises tähenduses, mis osutab kõikehõlmavale samasusele ja sujuvusele ning igasuguse sisemise diferentsiooni puudumisele.

Sama võime tunnistada „rahvuse” kategooriast rääkides. Michael C. McGee järgi tuleb „rahvust” (*the nation*) või „rahvast” pidada ennekõike avaliku diskursuse konstruksiooniks, mis legitimeerib

kollektiivsed fantaasiad. Need kollektiivses mälus olevad fantaasiad, ähmased iidset igatsused (*old longings*) transformeeritakse poliitilisteks müütideks, mis aktualiseerivad auditooriumi ootused tegutsemiseks (McGee 1975: 239). Just poliitilise dimensiooni sissetoomine, mis seostub ennekõik uusaja mõttes riiklike institutsioonide loomise soovidega, on mõnede autorite järgi kriteeriumiks, mille täitmisel etnosest saab rahvus (Elwert 1991).

Oluline on seejuures tähele panna, et verbaliseerimise käigus toimub fantaasiate konkretiseerumine, mistõttu teistsugusel viisil kõnesse panek muudaks ka nende fantaasiate olemust: neid ei saa lahutada, nagu ei saa sisu ja vormi lahutada, ilma et muutuks tähendus. Rõhutagem siinkohal, et poliitiline retoorika on eelkõige nõuandev ja seega suunatud tulevikku. Tulevikku suunatus aga omakorda määrab valikuprintsiibi, mille alusel minevikust midagi esile tuua, rõhutada. Kõnede veenvusest, konteksti ja kuulaja ootushorisoni tabamisest sõltub, kas adressaat nõustub adressandiga. Õnnestumise korral, tsiteerides Majakovskit (1980: 50), „[s]õna lahingusse suunab inimrammu”, mobiliseerides sel viisil gruppe ja rahvusi, mis ühtlasi tingib ühiskondliku käitumise ja inimese enesekirjelduste (töökuse, vastuhaku, otsusekindluse, mehisuse, kannatlikkuse kategooriate jne) ümberkujundamise. Seega on poliitilise retoorika eesmärgiks *kindlate omaduste kasvatamine* ja psühholoogiliste ressursside mobiliseerimine ühiskonnas (Hazagerov 2002: 27).

Käesolevas kogumikus esindab enamik kõnesid niisuguseid eesti rahvast kujundavaid/konstrueerivaid verbaliseerimise akte – alates Carl Robert Jakobsoni üleskutsest eestlaste „kuldajastust” eeskuju võtta ning Vene keisri toetusel astuda vastu baltisaksa määratsevale ülekohtule ning lõpetades Edgar Savisaare, Siim Kallase, Mikk Titma ja Tiit Made IME (isemajandava Eesti) ideega nõukogude aja lõpust.

Kui tahame teha mingit üldistust, mis on need tsentrumid, mis on läbi aegade olnud lahutamatud eesti rahvuse avalikes enesekirjeldustes, siis peamiste *locus communis*’tena võime siinkirjutaja arvates kõnedes eristada kahte suuremat teemat. Esiteks, suur osa tekstidest tegeleb eesti rahva valgustamisega, kultuuri ja hariduse tähtsustamisega laiemas mõttes. Vaimsus toob kaasa eestlaste eneseteadvuse tõusu ning aitaks ületada muidu väike rahvale omase enesesse kappeldumise ja alaväärsustunde. Kuulsaks on saanud Jakob Hurda I

üldlalupeo kõnes püstitatud üleskutse väiksele rahvale vaimult suureks saada (27–32). Sama teema on läbiv aga ka juba nimetatud Jakobsoni kõnes, kuid ka tema vastase Johann Voldemar Jannseni pöördumises eesti rahva poole Perno Postimehe avanumbris (25–26), samuti Noor-Eesti liikumise manifestis (65–76) või siis näiteks Oskar Looritsa eksiilis kirjutatud kirjatöös (176–177).

Teine kese seostub orgaaniliselt eeltoodud valgustamise teemaga ja seda võib nimetada tinglikult „mureks rahva ühtsuse pärast”. Rahvuse ühtsustunne, mille nimetused varieeruvad „maarahvast” rahvustervikuni, töölisklassini ja lõpuks sotsiaalteadlaste *kahe Eesti* kontseptsioonini.

Täpsemal lugemisel ei ole raske märgata, et nimetatud peamotiivid ei kannu üksnes erinevaid nimesid, vaid ilmnevad eri aegade kõnedes teatud tähendusnihega, mõnikord kriitilise pilgu läbi, teisel lausa sisuliste vastanditena. Kultuurisemiootik Boriss Uspenski sõnul ilmneb minevik alati olevikust vahendatult – nii individuaalsetes või kollektiivsetes mäluilminguis, mis kodeeritakse vastavalt kultuuris levivatele (enese)kirjeldusmudelitele, kui ka objektiivsete faktide kaudu, mida seletatakse retrospektiivselt kui minevikusündmuste tulemit (Uspenski 2013: 42). See on oleviku ja mineviku omavahe-line mäng – milles minevik kangastub oleviku aktuaalsete sündmuste perspektiivist, mis ühtlasi määrab ajaloo protsessi suuna (ajaloo kulu) (Uspenski 2012: 41). Sarnaseid kõneleja olevikuperspektiivist *locus communis*’te ümberhindamisi näeme eredalt ka eesti kultuuri seisukohast oluliste kõnede puhul. Nii suhtub Noor-Eesti Jakobsoni kultiveeritud kuldaega pigem kui mineviku jäänukisse, mida pole mõtet taga igatseda, vaid see hala tuleb ületada eesti kultuuri (tollase) kaasaja kultuurimaailma integreerimisega (70, 74). Samamoodi, aga veelgi selgemalt, ilmnevad ümbertõlgendused eestlaste rahvusliku ühistunde mõtestamisel. See transformeerub läbi erinevate ajaloo keerdkäikude Jannseni kõnedest Pätsu-ajastu ideoloogiliseks nurgakiviks (133–137) kuni Hjalmar Mäe saksasõbraliku rahvusterviku käsitluseni (150) ja lõpetades sõjajärgse üleilmse klassivõitluse raamistikus ilmneva „töötava rahva” mõistega Nikolai Karotamme kõnes (166). Siinkohal võiks meenutada uut Eesti keskaja käsitlust pakkuva „Eesti ajaloo” II köite ilmunisega lahvatanud debatti (muistsete) eestlaste identiteediühtsusest, nende (varjatud)

eesmärkidest jne. Kuivõrd peame erinevaid ajalooallikaid, olgu need kroonikad, kõned vms, allutama tekstikriitilisele analüüsile, saamaks midagi teada tekstis esitatud autentsuse kohta või on need pigem allikad, mis ütlevad peamiselt kõneleja enda kultuuriliste koodide kohta.

Arvustuse formaat nõuab kirjutajalt teadupärast kriitilist meelt. Siin tuleb sulle raskust tunnistada. Käesoleva kirjatüki mahulised piirangud ei võimalda teha kõnede kriitilist süvaanalüüsi, mis eeldaks nende kultuurilist kontekstualiseerimist, kõneleja positsiooni esitamist laiemas kommunikatsiooniruumis jne. Seetõttu võiks siinkirjutaja nurin piirduda märkusega kogumikus esitatud autorite ja kõnede valiku kohta. Raske on öelda, kas valitud kõned on just need, mis markeerivad kõige olulisemaid pöördeid Eesti ajaloos. Selle hindamiseks puudub vajalik absoluutskaala ja, viidates veelkord eeltoodud Uspenski mõttele ajaloo semiootilise algupära kohta, on see ka võimatu. Samas tundub, et erinevaid ajalooepohhe oleks samavõrd iseloomustama sobinud ka teised retoorikud. Näiteks nõukogude perioodi võimuesindajate retoorikanäidetena oleks võinud tuua, lisaks Johannes Käbinile ja Nikolai Karotammele, Johannes Vares-Barbaruse või Johannes Semperi avalikud kõned. Tuletagem meelde, et mõlemad viimatinimetatud olid tuntud luuletajad ja esseistid ning flirtisid noorpõlves futurismi suurkuju Filippo Tomasso Marinetti ideedega kunsti ja poliitika ühtsusest. Toon siinkohal Vares-Barbaruse retoorika stiilinäitena kõne 15. juulil, peale triumfaalset „valimisvõitu” (92,8% häältest Eesti Töötava Rahva Liidu kandidaatidele): „Lugupeetud kaasvõitlejad ja seltsimehed! Mitmesugused Hiina müürid on *meie* vahelt langenud. Langenud on müür meie ja Nõukogude rahvaste vahel. Teisena varises töötava rahva hõiskamise saatel ja ilma Jeeriku pasunate puhumiseta too Hiina müür rahva ja valitseja vahel. [...] Ükski jõud ei saa meid takistada üksteisele kätt ulatamast *ühiseks* võitluseks vabaduse eest. Taganemist ei ole. Liisk on heidetud!” (Vares-Barbarus 1940)

Kokkuvõtteks on heameel nentida, et käesolev kogumik pakub suurepärase materjali kõigile, kes huvituvad eestluse kujunemisprotsessidest. Pealegi, tuleb tunnistada, on kohalike ühiskonnategelaste kõnede retoorika analüüs senini suurema akadeemilise tähelepanu alt välja jäänud. Siinkirjutaja on tegelenud peamiselt nõukogude

perioodi analüüsimisega, keskendudes poliitikute kõnede pragmaatilistele aspektidele (Ventsel 2007) ning „rahva” konstrueerimisele (Ventsel 2006). Jaan Undusk on käsitlenud retoorikat Eesti lähiajaloo ajalookirjutiste materjalil. Marek Tamm on uurinud eestlaste vabadusvõitluse retoorilisi aspekte (2007). Teisalt võime raamatus esitatud tekstidele läheneda ka teistsuguste kontseptualiseeringute kaudu. Arvestades ligi kaheksa aastast ajalooperioodi, mida kõned hõlmavad, võiks see olla tänuväärne materjal näiteks keeleteadlastele, keda huvitab avaliku keelekasutuse muutumine. Loodetavasti kujuneb raamat heaks abimaterjaliks neid tühimikke täitma.

Kirjandus

- Althusser, Louis 1977. Ideology interpellates individuals as subjects. – *Lenin and philosophy and other essays*. London: New Left Books.
- Charland, Mary 1987. Constitutive rhetoric: The case of the People Quebecois. *Quarterly Journal of Speech* 72: 133–150.
- Hall, Stuart 1995. Signification, representation, ideology: Althusser and the post-structuralist debates. *Critical Studies in Mass Communication* 2: 94–112.
- Elwert, Georg 1991. Natsionalism ja etnilisus. *Akadeemia* 11: 2358–2382.
- Hazagerov, Georgi = Хазагеров Георгий 2002. *Политическая риторика*. Москва: Никколо-Медина.
- Majakovski, Vladimir 1980. Sergei Jesseninile. – *Luuletusi ja poeeme*. Tallinn: Eesti Raamat, 46–50.
- McGee, Michael C 1975. In search of the „people”: A Rhetorical alternative. *Quarterly Journal of Speech* 61: 235–249.
- Laclau, Ernesto 2001. Rhetoric of Politics. – Tom Cohen, Barbara Cohen, Miller J. Hillis, Andrzej Warminski (eds.). *Material Events. Paul de Man and the Afterlife of Theory*. Minnesota University Press, 229–251.
- Lotman, Juri 2006. Retoorika. – *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion, 186–211.

- Undusk, Jaan 2003. Retooriline suund Eesti nõukogude ajaloo kirjutuses. – Krikmann, Arvo; Olesk, Sirje (toim.), *Võim ja kultuur*. Tartu: Ilmamaa, 41–69.
- Tamm, Marek 2007. Eestlaste suur vabadusvõitlus: järjepidevus ja kordumine Eesti ajaloomälus. *Riigikogu Toimetised* 16: 9–19. Kättesaadav: <http://www.riigikogu.ee/rito/index.php?id=10453&op=archive2>
- Uspenski, Boris 2013. Ajalugu ja semiootika. – *Vene kultuuri jõujooni: valik artikleid*. Tlk Peet Lepik. Tartu: Ilmamaa, 27–90.
- Vares-Barbarus, Johannes 1940 = Rahva Hääl 15.07.1940. Valimiste kõne.
- Ventsel, Andreas 2006. „See vereside on nüüd uuesti kinnitatud, värskendatud ja laiendatud”: „Rahva” konstrueerimine Teise maailmasõja järgses nõukogude poliitilises retoorikas. *Akadeemia* 7: 1427–1450.
- Ventsel, Andreas 2007. The construction of the „we” – category: Political rhetoric in Soviet Estonia from June 1940 to July 1941. *Sign System Studies* 35.1/2: 249–267.

KROONIKA

Semiootika suvekool Käärikul: 40 aastat „Kultuurisemiootika teesidest”

18.–23. augustini 2013 toimus Käärikul teine n-ö Lotmani-järgne semiootika suvekool, mis oli pühendatud *Kultuurisemiootika teeside* ilmumise neljakümnendale aastapäevale ning koolkonna välja arendatud autokommunikatsiooni mõistele. Rääkides Tartu–Moskva koolkondlikust ühtsusest, tuleb alati silmas pidada teatud tinglikust. Lugesdes Ivanovi intervjuud, selgub, et kaugeltki mitte kõik *Teeside* autorid ei jaganud üksmeelt uue distsiplinaarse lähenemise aluste ühtsuse suhtes. Nii polnud Pjatigorski nõus Lotmani (kes oli teesides esitatud kontseptuaalse raamistiku peamine initsiaator) rõhutatud kultuuri duaalsuse küsimustes. Uspenski olevat kritiseerinud Ivanovi ja Toporovi kirjutatu teatavat kokkusobimatust *Teeside* üldise vaimuga¹.

Kuid *Teesidest* pärit sõnavara on keskse tähtsusega kogu järgnevale koolkonna arengule – tuletagem meelde kasvõi Tartu–Moskva koolkonnale iseloomulikke mõisteid: sekundaarne modelleeriv süsteem, tekst, kultuur–mittekultuur, kultuur–antikultuur jne –, autokommunikatsiooni mõistet arendas peamiselt Lotman ja sedagi vaid paaris artiklis. Küll aga kattuvad osaliselt või haakuvad tal sellega mitmed teised olulised kultuurisemiootikasse kuuluvad terminid nagu enesekirjeldus, kultuurimälu ja selle funktsioonid jne.

Teadupärast toimub autokommunikatiivses kommunikatsioonis informatsioonivahetus mina–mina vahel, kusjuures selle käigus toimub informatsiooni kvalitatiivne transformatsioon, mis viib mina ümberkujunemiseni². See tähendab, et autokommunikatsiooni üks peamisi funktsioone on uue informatsiooni loomine ja vana ümbermõtestamine. Suvekooli ettekandeid iseloomustas nimelt niisugune Tartu–Moskva koolkonna pärandit ja semiootika distsipliini üldisemalt autokommunikatiivselt ümbermõtestav õhkkond. Kui soovida teha teatud üldistus kuuldu osas, siis võib selle tinglikult

¹ Velmezova, Ekaterina; Kull, Kalevi 2011. Interview with Vyacheslav V. Ivanov about semiotics, the language of the brain and history of ideas. – *Sign Systems Studies* 39 (2/4), 290–313, 300.

² Samas, 129

jagada kolmeks. Esiteks, kultuurisemiootika metakeele mõistete ajalooline tagasisaade ja genealoogia. Selles teemaplokis keskenduti ennekõike autokommunikatsiooni (kuid mitte ainult) mõiste kujunemisele ja paralleelidele teiste sarnaste mõistetega naaberdistsipliinidest. Aktualiseeriti kontseptuaalsed kongeniaalsused ja erinevused kommunikatsiooniteooria ja lingvistikaga (Peter Grzybeki, **Remo Gramigna**, **Peeter Toropi** ettekanded). **Marek Tamm** küsis polemiseerivalt, miks on kultuurisemiootika ja eriti Lotmani tööd jäänud marginaalseks kultuuri mälu-uuringutes (*culture memory studies*), sest Lotmanit võib tema arvates julgelt pidada üheks kultuurimälu kontseptsiooni esimesteks arendajateks. Samuti eksplitseeriti C. S. Peirce ja C. Morris *self-communication*'i käsitluste erinevust Lotmani autokommunikatsiooni mõistest (**Peter Grzybek**). Sellega haakuvalt oli oluliseks diskussiooni kohaks Tartu–Moskva koolkonna liikmete metakeelelise terminikasutuse voolavus. Ühes oma viimases intervjuus Kalevi Kulliga (1992) tunnistas Juri Lotman, et on selgelt teadlik oma kasutatava metakeele teatavast ambivalenttusest, kuna annab varasemale mõistele uue idee valguses nihkes tähenduse. Samas rõhutab ta: „[...] kui kõike defineerida ühetähenduslikult, siis on võimatu öelda midagi uut [...] Selleks, et öelda uut on vajalik määramatuse ruum. Kuid see on ohtlik ruum...”³.

Teiseks oluliseks teemaplokiks võiks pidada Tartu–Moskva koolkonna ideede edasiarendusi semiootika distsipliini sees. Mitmetes ettekannetes integreeriti kultuurisemiootika, biosemiootika (**Kalevi Kull**, **Anton Markoš**), zoosemiootika (**Timo Maran**) ja öösemiootika (**Riin Magnus**) traditsioonidest pärit mõisteid. Samas osutati ettekannetes ka nendele kultuurisemiootika ideedele, mis koolkonna rajajatel oli tekstides pigem implitsiitselt olemas. Nii käsitles **Elżbieta Magdalena Wasik** semiootilist *self*³i Lotmani kultuuri mitmekeelsuse raamistikus. **Tiit Remm** vaatlus ettekandes semioosi ruumilisi aspekte sotsio-kultuuriliste mudelite loomisel. **Carlos Andres Perez Hernandez** aga püüdis kultuurisemiootika lähenemist kasutades eristada taju kultuurist tingitud semioosi mõjutavaid tegureid.

Kolmas ettekannete teemadering keerles interdistsiplinaarsete

³ http://www.ut.ee/SOSE/sss/volumes/volume_40_preprint.html

sildade loomise võimaluste ümber. **Anti Randviir** analüüsis kultuurisemiootikat süsteemiteooria kontekstis ja osutas tingimustele, milles autokommunikatsioonile orienteeritud kultuuritüüp võib kapselduda autoritaarsesse ja hermeetilisse inforinglusse. **Tyler Adkins** aga osutas kultuurisemiootika ja ajaloolise antropoloogia traditsiooni vastastikku täiendavale interdistsiplinaarsusele. Semiootilise lähenemise vajalikkust poliitikateadustes, täpsemalt rahvusvaheliste suhete uuringutes, rõhutas **Oleg Barabanov**. Poliitika-uuringutega haakus ka **Ott Puumeisteri** ettekanne biopoliitikast ja biovõimust. Üks paneelletekandjatest **Barend van Heusden** aga esindas hetkel semiootika maailmas „kuuma” suunda: kognitiivset semiootikat. Eespool nimetatud autorid ei katnud kaugeltki kogu esinejate nimekirja ja mul jääb ainult vabandust paluda nende ees, keda pole mainitud.

Kokkuvõtteks võib öelda, et selleaastast suvekooli, iseloomustas lisaks esinejatele tublisti rohkem kui tosinast riigist, noorte semiootikute, olgu siis bakalaureuse-, magistri- või doktoriõppest, rohkearvuline osalemine ja aktiivne osavõtt diskussioonidest. See meenutas paljuskii legendaarset Tartu–Moskva koolkonna liikmetele omast suhtumist üksteisesse, mis ei seadnud akadeemilistes vaidlustes esikohale mitte autoriteeti või institutsionaalset positsiooni, vaid seisukoha argumenteeritavust.

Andreas Ventsel

Nägu ja naba, pesa ja võsa.

XIV semiootika sügiskool Moostes

2.–3. novembrini 2013 toimus järjekordne semiootika sügiskool „Nägu ja naba”, millele pakkus hubast pesa Mooste Kunsti- ja Sotsiaalpraktika keskus. Sel aastal keskenduti identiteedi ja enesekirjelduse ammendamatu temaatikale. Esimest korda kaasas sügiskool rahvusvahelisi välistudengeid. Et korraldusmeeskond ei soovinud samas loobuda eesti keeles semiootikast rääkimise võludest, sai ürituse programm kakskeelne. Loengud ja töötod toimusid nii eesti kui inglise keeles.

Kui kõik olid kohale jõudnud, end pisut kohvi, tee ja küpsistega turgutanud ning maja ja seda asustavate kassidega tuttavaks saanud, algas esimene päev ingliskeelsete ettekannete plokiga.

Kristin Orav kõneles isiklikust kogemusest kultuuridevahelise kommunikatsiooniga, sidudes sellega arutluse kunstist kui ettekavatsetud läbikukkumisest ja jõudes koos Adornoga paradoksaalse tõdemuseni, et kunstis, mis ideaalis seab endale saavutamatud eesmärgid, on läbikukkumine õnnestumine ja õnnestumine läbikukkumine. Ajaloolasena semiootika juurde jõudnud **Taras Boyko** rääkis minevikukirjelduse rollist (rahvusliku) identiteedi loomisel, täpsemalt Nõukogude Liidu lagunemise järel vabanenud rahvaste rahvuslike ajalugude, kannatuste ja kangelaste konstrueerimisest, mida esitati muidugi pigem rekonstrueerimisena, alati olemas olnud tõe taasleidmise ja väljapuhastamisena nõukogude ajaloodiskursuse „valgete laikude” alt. Lausanne'i ülikoolist külla tulnud **Ekaterina Velmezova** uuris, kas Tartu–Moskva koolkond on üldse klassikalises mõttes koolkond ja jõudis järeldusele, et kriteeriumitele, mida koolkonnaks peetavatest nähtustest ideeajaloo distsipliini raames üldiselt eeldatakse, see ei vasta. Liikmetega tehtud intervjuude käigus ilmnes, et teoreetilised seosed on ühtsustunde juures teisejärgulised ja esmajoones tajutakse/tajuti siduvana filosoofilisi või isiklikke ühendavaid tegureid. Sellest hoolimata ei saa eitada, et tegu on koolkonnaga, ja see teebki ta ideeajaloolase jaoks nii huvitavaks. **Kalevi Kull** kirjeldas, mis võib Tartu–Moskva koolkonna juures biosemiootikut. Ideeajaloolise ekskursiooni käigus juhiti kuulajad Samuel Coleridge'i orgaanilise vormi mõiste ja Wolfgang von Goethe morfoloogia juurest Vladimir Proppi, Richard Oweni, Jakob von Uexküllini jt ideede kaudu Tartu–Moskva koolkonna lähenemiseni, mis võimaldab „mõista elu ennast”.

Seekord ei lastud sügiskoollastel üksnes ettekannete kuulamisega piirduda: pärast lõunat asuti töötubades ühiselt viljelema rakenduslikku semiootikat. Eestikeelses töötoas harutati **Kadri Tüüri** ja **Riin Magnuse** eestvedamisel ning tatise ninaga kassi hindava pilgu all rahvuslikke mustreid ja motiive tänapäeva tootedisainis leivapaken-dist ja kingikottidest Muhu pärandit kasutava ja eksotiseeriva Rootsi disaineri kollektsioonini. Kihelkondlike käsitöömustrite jõudmist 21. sajandi tööstustoodangusse käsitleti kui kultuuri jaoks vajalikku

autokommunikatsiooni – kultuur ammutab arenemiseks vajalikke impulsse mitte ainult teistest kultuuridest, vaid ka iseenda ajakihtidest. Eelmise ajastu märkide tänapäeva rekontekstualiseerimisel tasub, nagu ikka, silmas pidada kultuurimälu.

Ingliseelses töötoas käsitleti samal ajal **Tanel Randeri** juhtimisel geopoliitilise konteksti mõju subjektiivsusele, sh identiteedile, jõudes järeldusele, et Ida-Euroopa kui geopoliitiline reaalsus ei eksisteeri positiivselt, vaid eituses ja kriitikas, kuid Ida-Euroopa geopoliitilisest identiteedist rääkimises võib näha vastupanu globaliseeruvale maailmale ja selle piirituse-illusioonile.

Pärast ühist peamurdmist saabus ahvatlev võimalus murda kontsi ja koibi – päeva üheks ekstsentrilisemaks hetkeks kujunes võsaretk **Erkki Luugiga**. Hämarduva Mooste vahel leidis mõistuse-taguseid metallkonstruktsioone, vertikaalujumisebasseini (eelmises elus tuntud korstnana) ja hulganisti pakitsevat perifeersust. Kui viimasedki uitajad, luud-kondid õnneks siiski terved, olid MoKS-i kaitsvate seinte vahele tagasi jõudnud, algas paneeldiskussioon, mida ohjas **Silver Rattasepp**. Kõnelus, mis tõukus ühelt poolt pessimismist globaliseeruva, näiliselt piirideta maailma suhtes ja teiselt poolt optimismist paljude pisikeste maailmade suhtes, puudutas ligitõmbava, kuid vähese tähenduspotentsiaaliga lihtsuse ja süvenemist nõudva, kuid seletusjõulise keerulisuse dialektikat, lokaalset rahvusvahelisust ja rahvusvahelist lokaalsust Moostes endas ja lõppes tõdemusega, et „võssa kaduda on okei” ja sedagi võib käsitleda vastupanuna.

Õhtut võisid soovijad veeta psühheedeelsevõitu eesti animafilme vaadates, semiootilistes mängudes osaledes või niisama juttu ajades. Sopiline maja pakkus võimalust nii suuremate gruppideni kogunemiseks kui mõnekaupa eraldumiseks. Keldrikorruse raamatunäituse keskel tegelesid kohaletulnud semioargoo inimlikustamisega, vastates kõiki painavale küsimusele: kuidas seletada semiootikute lemmiksõnu (paradigma, diskursus, ideoloogia, semiosfäär jne) oma vanaemale? Enne, kui järgmine kord vanaema juurde moosi sööma minna, tasub pilk peale heita ekspertkomisjoni esiletõstetud vastustele, mis on üleval sügiskooli kodulehel*.

Kui teine päev oli tasapisi sügisest udust ja hommikupudrust välja koorunud, said sõna üliõpilased. **Rasmus Rebane** pidas ette-

kande identiteedi kujundamisest ja autokommunikatsioonist, **Liina Sieberk** valgustas juubeliaasta puhul Raimond Valgre omamüüdi kujunemist, **Rauno Saidla** lahkas identiteedi küsimust muusikasemiootikas, **Egon Erkmann** jutustas oma nime lugu ja **Piret Karro** rääkis Tartu stampidentiteedist (Müto-Tartust), millele võiksid jät-kusuutlikumat alternatiivi pakkuda Mitte-Tartu võsad ja luhad.

Päeva lõpetas välistudengite ja teistegi soovijate jaoks kohaliku kunstniku **John Grzinichi** ingliskeelne õpituba „Sound and significance”; ülakorrusel toimus samal ajal eestikeelsete ettekannete plokk. Oma sõnul parasemiootilist vaimu esindav **Valdur Mikita** kirjeldas suulise pärimuse 150 aasta pikkust ajateleskooppi, mis praegu, kui Eestis on alles maagilise eluringiga, kogu elu ühes kohas elanud inimesi, võimaldab veel vaadata läbi hämmastavalt tihedalt murdunud aja. Internetiseerumine ning paikse eluviisi üleminek nomaadseks loovad unikaalse hetke eesti kultuuri teoreetiliseks mõtestamiseks. **Märt Läänemetsa** ettekanne käsitles budistlikku lähenemist identiteedile või õigupoolest esmapilgul justkui identiteedi vastandit, isetuse ehk mitte-mina ehk *anātmā/anattā* mõistet. Selgus, et tegelikult ei pruugi *mina* kontseptsiooni tühistamine – teadmine, et sel, mida oleme harjunud endaks pidama, on põhitunnuseks, et seda pole olemas – tähendada igasuguse identiteedi mahakandmist, küll aga asetab see identiteedi uutele alustele. Ülima tõe tasandil minatuse omaksvõtnu võib igapäevase tegevuse tasandil *minana* toimimist jätkata. **Jüri Lippingu** ettekande keskmeks oli identiteet kui haav, katkestus, tsesuur inimteadvuses, mille teine pool on liigestest lahti lagunenenud aeg – aeg, mis enam ei riimu, ei pöörle majesteetlikes tsüklites ümber oma telje, vaid avaneb lõputu sirgjoonena, mis suundub paratamatult, lunastamatult ja tagasi-pöördumatult olematusse. Looduse ringkäigust väljaheidetud inimese identiteet ongi liigestest lahti – mõtlemine tekib eraldumisest, filosoofia müüdi lagunemisest. Teine võimalus lagunevast müüdist väljuda, lõhestumist taluda, haavaga elada on aga tragöödia, mis suudab „teisendada negatiivsuse olemiseks” ja loob nii võimaluse paradoksaalseks filosoofiliseks rõõmuks. Ent „kui antiikaja kangelast iseloomustab leppimine oma saatusega, siis meie aja kangelase hoiakuks peaks olema leppimatus (oma etteantud saatusetusega, saatuse puudumisega – *dysmoron*).” **Peeter Torop** lähtus Pauluse esimesest

kirjast korintlastele, kus Paulus teeb eristuse „keelterääkimise” ja „prohvetliku kõnelemise” vahel. Semiootikutele pakub see huvitavat paralleeli enesekirjelduse–autokommunikatsiooni ja kommunikatsiooni eristusega. Konstrueerimaks ennast kogukonnas ja kogukonda endas on vaja mitte (ainult) tavalist keelt, vaid pidevat enesekirjelduse keele otsimist.⁴

Kokkuvõttes tekitasid sõbralik toimumiskoht kiikede ja lõpematult voolava teega, sõbralikud inimesed ja sõbralikud kassid loodetavasti meeldiva õhkkonna kaassemiootikute ja nende mõtete tundmaõppimiseks. Näib ka, et huvi suhelda on nii välistudengite kui kohalike üliõpilaste poolt olemas, nii et selleks võiks olla rohkem platvorme, olgu nendeks näiteks sügiskoolid või teemaseminarid.

Suur tänu lahketele võõrustajatele, toitlustajatele ja kohvikeetjatele, kõigile ettekandjatele ja töötubade juhtidele, osalejatele ja toetajatele (Eesti Semiootika Selts, Tartu ülikooli semiootikaosakond, Tartu Kultuurkapital, Tartu Mill)!

Mirjam Parve

Tagasivaade konverentsile „Semiootika Eestis, Eesti semiootikas”

Eesti Semiootika Seltsi 15. sünnipäeva tähistav konverents toimus Philosophicumi hoones 6. detsembril 2013. Nagu **Anti Randviir** oma avaettekandes välja tõi, võib Seltsi sünnikuupäeva üle vaielda, sest ametlik registrikinnitus on aastast 1999. Seltsi praegune juhatus otsustas siiski olulisena ära märkida initsiatiivgrupi kogunemise ning loomise mõtte sünni aastat (1998). Konverentsi alguses tutvustas siinkirjutaja Seltsi tegevusi 15 aasta jooksul, mitmesuguseid põnevaid seminare, töötubasid ja aruteluõhtuid. Reastades nendel üritustel kõnelenud inimesi, võib tõdeda, et tänapäeval on paljud nendest Eesti kultuuriuurimise ning humanitaarteaduste olulisimad tegijad. Samamoodi on näiteks sügiskoolides osalenud ka paljud märgilised kultuuripraktikud, filmirežissöörid, lavastajad, tantsijad

⁴ Osa ettekannetest on helifaili, teksti või slaidide kujul kättesaadavad ka sügiskooli kodulehel: sygissemiootika2013.blogspot.com.

jt. Tihedat koostööd on tehtud erinevate distsipliinide esindajatega füüsikutest-filosoofidest religiooniteadlasteni. Siinkohal ongi paslik Seltsil avaldada südamlikku tänu ja suurt lugupidamist kõigile neile, kes on aastate jooksul mitmekülgeid üritusi korraldada aidanud, ning neile, kes oma suurepäraseid mõtteid jagades on semiootikat Eestis levitanud ning arendanud.

Randviiru ettekannet saatsid meeleolukad pildid 1990ndate aastate lõpust semiootikailmas, sh esimestest kohtumistest Imatral. **Kalevi Kull** lisas omalt poolt statistilist teavet Tartu Ülikoolis õppivate semiootika tudengite arvudest ning kaitstud töödest ja pälvitud doktorikraadidest alates 1998. aastast. **Laura Kiiraja** keskendus Aleksei Turovski 2011. aastal avaldatud teosele „Loomult loom“, tuues välja armastatud loomadest rääkija arutluste seoseid bio- ja zoosemiootiliste käsitlustega. **Eduard Parhomenko** omakorda kõneles pikalt ja põhjalikult kahe olulise mõtleja Martin Heideggeri ning Jakob von Uexkülli omailma käsitluste kokkupuutepunktidest ja lahknevustest ning *Umwelt*'i võimalikest muudest eestikeelsetest tõlkevastetest. Samast etümoloogilisest ja ajaloolis-filosoofilisest perspektiivist oli haaratud ka **Meelis Friedenthali** ettekanne, mis tugines sõnade tähenduse ning asjade-sõnade vahekorra temaatikale Tartu Ülikoolis kaitstud dispuutides 16. sajandist. See ettekanne avas ühe uue ja märkimisväärse tahu semiootilise mõtte arenguloost Eestimaal ning semiootikud ootavad huviga selleteemalisi publikatsioone.

Esimeste kõnelejate tagasivaatavatele ning ajaloosoppides puurivatele ettekannetele järgnes erinevaid kultuurivaldkondi analüüsiv osa. **Rein Veidemann** pühendas oma ettekande Juri Lotmani mälestusele, viidates ka erinevatele Peet Lepiku uurimustele ning eesti kultuuris oluliste kirjalike tekstide analüüsile. **Indrek Ibrus** tutvustas põhjalikult viimase aja edenemisi eesti audiovisuaalsete tekstide digitaliseerimisel ning selle korpuse erinevaid analüüsivõimalusi semiootiliste meetoditega, viidates sealhulgas uuele suunale digitaal-humanitaariale ning Eesti filmi mahukale üha täienevale andmebaasile EFIS. **Kaire Maimets-Volt** esitas muusikasemiootilise analüüsi kõigile tuntud laulust „Koit“, tuues välja selle meloodia eripärasid, muusikainstrumentide tihti teadvustamata mõju kuulajale ning teatud pillidega kaasnevaid konnotatsioone. Ettekannet ilmetasid muusikateadlase hästi valitud kõrvutavad näited eri ajas-

tutest ning žanritest, filmimuusikast valimisreklaamide taustamuusikani.

Konverentsi kolmanda ploki moodustasid ettekanded, mis ühel või teisel moel käsitlesid semiootika rakendamist. **Helen Tamme-mäe**, kes on üha populaarsemaks muutuva kultuurilehe „Müürileht” peatoimetaja, utsitas inimesi enam tegelema omaalgatusliku meediaga, uskuma rohkem enda võimesse midagi korda saata ning tegutsema rohkem üheskoos, mitte kartma konkurentsi. „Müürilehe” toimetuskolleegiumis ja artiklikirjutajate hulgas on rohkelt semiootikaharidusega inimesi. **Tiit Kuuskmäe** tutvustas oma plaane luua semiootilisi turuanalüüse tegev ettevõtte, mis võiks valdavalt lahendada kaubamärgivaidlusi.

Katre Pärn lõpetas igati mõtteid ärgitava päeva ettekandega, mis rõhutas semiootika ja üldse teaduse rakenduslikku olemust, ilma et seda peaks sinna eraldi juurde pookima. Näiteks rõhutas ta, et süva- ja rakendusteaduse pidevas pingeväljas ei ole vajalik ja rakenduslik või fundamentaalne ja ebapraktiline ilmtingimata sünonüümsed ning teaduspoliitikat kujundatakse ka vaatega, et innovatiivse ühiskonna jaoks on vajalikud süvauuringutest välja kasvavad teadmised. Lisaks tõi ta välja, et rakenduslikkuse ülerõhutamine nüüdisaegses postmodernselt eklektilises kultuuriruumis, kus igast diskursusest võib võtta „mida vaja”, võib viia teadmiste profaneerumiseni. Seega, vajaliku teaduse tegemise probleem ei seisne selles, kas teadmised, mida me loome, on vahetu praktilise väärtusega või mitte, vaid selles, kas nad on triviaalsed või sügavad. Kindlasti on need huvitavad mõtted ka praegust kõrgharidusmaastikku silmas pidades, kus praktika ja ettevõtlus on pidevalt korratavad mantrad, kuid tihti selgub, et tudengid ja õppejõud ei mõista neid valdkondi kaugeltki sarnaselt, võimalikest töödandjatest rääkimata. Eesti Semiootika Selts püüab jätkuvalt hoolitseda semiootiliste süvateadmiste leviku eest.

Sünnipäevakonverentsi lõpetas ühine vabas vormis arutelu kringli ja kohviga. Selts tänab Katre Pärna imemaitstva kohvilaua katmisel käte jahuseks tegemise eest.

Katre Väli

Eesti Semiootika Seltsi juhatuse esimees (2012–2014)

Kreeka Semiootikaühtingu 10. aastakonverents
„Changing worlds & Signs of the times”
4.–6. oktoober, Volos, Kreeka

Eelmisel aastal, 4.–6. oktoobrini toimus Kreekas, Volosel Kreeka Semiootikaühingu järjekordne, juba kümnes aastakonverents nimetusega „Changing worlds & Signs of the times”. Tegemist oli rahvusvaheliselt esindusliku ja rahvarikka ettevõtmisega, kus osalejaid kaugelt üle saja ja kohal semiootikud pea igalt mandrilt. Peaesinejatena astusid üles Jean-Marie Klinkenberg, Farouk Y. Seif, Göran Sonesson, Alexandros Ph. Lagopoulos ja Massimo Leone.

Konverentsi ettekannetest keskendus suur osa uute tähistamispraktikate ja uute meediumitega kaasnevate probleemide uurimisele. Mitmetes ettekannetes käsitleti digitaliseerumise ja multimodaalsusega kaasnevat infotulvas navigeerimise probleemistikku ning pakuti võimalusi, kuidas võiks semiootika olla üheks lahenduspakkuvaks perspektiiviks nende uurimisel ja ka lahendamisel. Samuti oli üheks n-ö kuumaks teemaks, ja seda eriti kreeklaste endi seas, majandussurutis ja sellega kaasnenud poliitiline kriis Kreekas. Mitmetes ettekannetes püüti vaagida selle kriisi sotsiaalseid tagamaid ja tagajärgi. Teema olulisusest ning aktuaalsusest andsid märku ka Volosel, mis on Tartust väiksem linn, toimunud paremäärmuslaste ja neile radikaalselt oponeeriva Anti-Fa liikumise marsid (millest ka siinkirjutajal oli võimalik pealtvaatajana osa saada). Aga samuti poliitilise grafiti laialdane levik, loosungitega ehitud ülikoolifuajee jne, mis kõik viitas kirglikule poliitilisele õhustikule.

Kolmepäevasel üritusel valitses kreekalikult külalislahke meeleolu, mida vürtsitasid korraldajate organiseeritud õhtuprogrammid: kontsert, fotonäitus, õhtusöök jne. Eesti semiootikutest esinesid ettekannetega Mari-Liis Madisson, Kristin Vaik ja Andreas Ventsel.

Andreas Ventsel

Kaitstud tööd 2013

Doktoritöö, 25. september 2013

Anu Sarv. Õppejõu eneserefleksioon ja professionaalne identiteet.
Juhendajad: Ülle Pärli, knd, semiootika dotsent, Tartu Ülikool; Mari Karm, PhD, kõrgkoolididaktika dotsent, Tartu Ülikool.
Oponentid: Jaan Valsiner, PhD, Niels Bohr Professor of Cultural Psychology, Aalborg University (Denmark); Tiina Kirss, PhD, kultuuriteooria professor, Tartu Ülikool.

Magistritööd

Anto Alasepp. Keha ja kogemuse vastasmõjud Thure von Uexkülli biopsühhosotsiaalses organismikäsitluses.
Juhendaja: Riin Magnus, MA, TÜ.
Oponent: Lauri Linask, MA, TÜ.

Ott Puumeister. Mitte-identifikatsiooniline poliitika ja poliitiline subjekt.
Juhendaja: Andreas Ventsel, PhD, TÜ.
Oponent: Silver Rattasepp, MA, TÜ.

Marili Pärtel. „Luuleroumi” kuulamine kui tajukogemus.
Juhendajad: Ülle Pärli, PhD, TÜ; Katre Väli, MA, TÜ.
Oponent: Silvi Salupere, MA, TÜ.

Maarja Yano. Suzuki näitlejatreeningu meetodi keha- ja ruumikäsitlus jaapani traditsioonilise kultuuri ja kaasaegse ühiskonna kujunemise kontekstis.
Juhendaja: Kati Lindström, PhD, TÜ.
Oponent: Katre Väli, MA, TÜ.

Eva Väljaots. Subjekti tajukogemus ja tähendusloome keskkonnas Eesti kohapärimuse põhjal.
Juhendaja: Kati Lindström, PhD, TÜ.
Oponent: Kadri Tüür, MA, TÜ.

Ana Koncul. Towards a Semiotization of Radical Alterity: Endeavor of Transhumanism in Becoming Posthumanism.
Juhendajad: Andreas Ventsel, PhD, TÜ; Silver Rattasepp, MA, TÜ.
Oponent: Tyler Bennett, MA, TÜ.

Derek Clayton Jenkins. Personal Names as Pre-Linguistic Signs.

Juhendaja: Timo Maran, PhD, TÜ.

Oponent: Lauri Linask, MA, TÜ.

Mark Richard Lemon. Towards a Typology of Typographic Signification.

Juhendaja: Katre Väli, MA, TÜ; Gleb Netchvolodov, MA, TÜ.

Oponent: Katre Pärn, MA, TÜ.

Matthew Campanella. Establishing Places: between Social Constructionism and Phenomenology.

Juhendaja: Tiit Remm, MA, TÜ.

Oponent: Kadri Tüür, MA, TÜ.

Montana Jean Salvoni. The Myth of Mythology: a Semiotic Reading of "The Marriage of Cadmus and Harmony".

Juhendaja: Peeter Torop, Prof, TÜ.

Oponent: Ene-Reet Soovik, MA, TÜ.

Muzayin Arifin Nazaruddin. Natural Hazard and Semiotic Changes on the Slope of Mt. Merapi, Indonesia.

Juhendaja: Riin Magnus, MA, TÜ.

Oponent: Timo Maran, PhD, TÜ.

Oleg Sobchuk. The Role of the Structure of Accentuation in Memorizing of Narrative Texts.

Juhendaja: Peeter Torop, Prof, TÜ; Marina Grišakova, PhD, TÜ.

Oponent: Mihhail Lotman, PhD, TÜ.

ABSTRACTS

TIIT REMM. From unitary naming to practice: of the concept and object of *integration* in studying the socio-cultural world

One of the most important characteristics of the socio-cultural world considered as an object of analysis is its integration. If a model of the socio-cultural world does not represent simply a set of phenomena but an essential structure which is both the foundation and the result of the world's operational process, then a question poses itself, namely: what exactly is the basis of this structure (or, what constitutes the coherence of the world) and what determines its unity and its units. This article considers the types of integration and the processes significant in rendering researchable the object world and in conceptualizing it; it will take as its starting points 1) the integrative mechanisms in semiotic units described by Juri Lotman and 2) the types of unity put forth by Pitirim Sorokin. I will complement them with Talcott Parsons's view on the community as the integrative core of the social system and with Pierre Bourdieu's notion of *habitus* and its role in unifying and rendering coherent the socio-cultural world.

Keywords: *integration, socio-cultural world, social theory, Lotman, Sorokin, Parsons, Bourdieu*

**ANTI RANDVIIR. Managing communicative situations:
An Estonian example**

How to explain the existence of totalitarian communities in the light of quite recently condemned hegemonic ideologies (Nazism, communism, Stalinism, religious radicalism)? How, in the globalising world, there emerge informational islands where people live in isolated semiotic realities? How is it possible to manipulate with masses on the basis of denounced reasoning and policies? Why can people be subject to typologically the same regimes that destroyed their physical and semiotic past? These are quests the article approaches, trying to see logic in the management of semiotic realities through communicative situations, specifically in the aspect how different types of objects in the latter are constructed. Metaneeds used at the construction of semiotic

realities indicate the value-based structure of macrosignifieds as elementary units in culture cores. The use of macrosignifieds and skilful manipulation with metaneeds make it possible to create novel semiotic species into closed sociocultural systems that are based on unilateral semiotisation of the surroundings and that function by autocommunicative feedback loops. Examples for reasoning come for one of the most elaborated experiments in the creation of New Man and closed semiotic realities from the territory of the previous Soviet Union and the contemporary Putinised Russia.

Keywords: *sociosemiotics, communicative situation, totalitarianism, meta-needs, society formation, semiotic islandization, one-sided communication, naming and referential realities, Soviet Man, Bronze Night, identity discourse, reality economy, social, cultural and physical objects*

ANDREAS VENTSEL. Rhetorical transformation in Estonian political discourse during World War II

The article considers the transformations of political rhetoric in Estonian public discourse from the eve of World War II to the retreat of German troops from Estonia in August 1944. Thus, the period under analysis contains the 1940 coup d'état in June, Estonia's "accession" or "acceptance" to the Soviet Union, and the German occupation of Estonia.

The article will analyze how the Estonians' political and cultural public identity was construed by different governments in power. The analysis will concentrate on the texts which employed the signs important for previous regimes to the introduction and consolidation of new (Soviet and National Socialist) ideological discourses. Using the methods of semiotics and discourse theory, the article will shed light on the metaphorical and metonymical principles of text and meaning construction in the context of power relations. The material of analysis consists of the speeches of the political elite from the 1938, 1939 and 1940 issues of *Päevaleht*; 1940–1941 issues of *Rahva Hääl*, and the 1941–1944 issues of *Eesti Sõna*, and finally, of articles that have been

coordinated by the state (published in 1934–1940) in order represent the identity of the Estonian.

Keywords: *rhetoric, metonymy/metaphor, theory of hegemony, semiotics of culture*

ANU SARV. The professional identity of the lecturer in the field of influence of the university's institutional ideology

Professional formation is influenced by an ensemble of factors of which one of the most important is the working environment. Since at the core of professional self-definition stands the understanding of the self as an executor of a role, then also the perception of the expectations of the work environment attributed to the role and their accordance with self-perception influence greatly the formation of professional identity. To take under consideration the formation of the professional identity of the lecturer, it is important to take account of the common meanings and values shared in the university, especially from the point of view of the lecturer's work. The university with its ideology (norms and values that guide the university's practices) forms the attitude towards the work of the lecturer; this in turn affects how the lecturer perceives his or her role and thus what influences the formation of the lecturer's self-definition. Different studies on the academic *habitus* show that the ways in which individuals understand their role and identity in the academic world are affected by the local context, including the discursive ideology expressed by the local university (Harris 2005; Clegg 2008; Entwistle 2009).

The present article examines, on the example of the University of Tartu, how the lecturers perceive the expectations set on their roles and in what measure they accord with the formal expectations and norms of the university; in addition, which is the ideology of the University of Tartu based on these norms and expectations. In order to achieve this, I analyzed the perceived expectations of the lecturers on their role and the documents and regulations in force in the University of Tartu that deal with the lecturers' work, the demands and expectations set for it. These documents and regulations thus reflect also the ideology of the

university as an institution regarding the work of the lecturer. As the result of the analysis it could be said there exists a remarkable discrepancy between how the lecturers perceive the expectations and how the formal expectations are regulated by the university.

Keywords: *professional identity, role expectations, discursive ideology*

TANEL PERN. Freedom and ideals: the social modelling function of literature in Johannes Semper's novel "Kivi kivi peale"

This paper focuses on the different aspects of modelling the society in Johannes Semper's novel, "Kivi kivi peale" ("Stone upon stone"). The literary text is discussed here from the aspect of its social modelling function. Social modelling can be seen from two different perspectives: on one hand, the literary text borrows models from the society, idealizes situations and reworks them for its individual purposes. On the other hand, literature functions as a source of models for the society – both its individual members and the society as a whole. Just as the reception of the literary text can change in different situations, so does its status as a model.

Semper's novel presents the social reality of 1930s Estonia through the point of view of an architect. As a consequence, houses or homes are the most important type of models in the novel. On one hand, these permit presenting a certain "cross-section" of the society. On the other hand, they express a certain idea of creative freedom and by enabling the reader to "live through" this concept of freedom through the main characters, they express an understanding of the individual's freedom of choice and their relationship to the society in general.

Keywords: *ideology, social modelling, model, Johannes Semper*

KRISTIN VAIK. Generalizing observations springing from the Estonian literary histories published in exile

The article considers the rather numerous community of Estonian exiles that came into being during 1939–1944 and that existed throughout the whole Soviet period; the article concentrates on the community's literature based on the literary histories published in exile. One of the main presuppositions of the article is that literary histories are multi-leveled metatexts that reflect the cultural situation and the time they were written and published in. The article focuses specifically on the periods represented in the literary histories, the periodizations used in them and on the persons mentioned or not mentioned. The contents of the literary histories are viewed in two larger units which are distinguished by the audience of these histories – detectable on the basis of the choice of language: the corpus is divided into texts in Estonian and in foreign languages. The observations made on the basis of the analysis of the histories strive to bring out and conceptualize the variations and the distinct similarities of the histories published in exile, following their specific cultural situations and drawing on the cultural semiotics theory of Juri Lotman.

Keywords: *literary histories, Estonian literature, Estonians in exile, autocommunication, the invariant of Estonian literary history, Estonian writers*

ÜLLE PÄRLI. Poetry naming the world

The article is dedicated to the possibilities of describing the tropic language of poetry. Using the example of Joseph Brodsky, the article describes the signification potential of proper names and linguistic terms in the poetic text. In natural language the proper name signifying a unique object gains its sense from cultural context; the poetic context attributes to the proper name its own specific significations, an operation which results in the metaphorization of the name. In the same manner the terminology integrated in the text changes its nature (it becomes ambiguous and acquires a capacity to express subjective

experience). The article strives to demonstrate how the use of proper names reflects the more general world view and the developmental path of the author's poetics.

Keywords: *poetics, tropes, proper name, linguistic terms, the poetry of Joseph Brodsky*

EVA LEPIK. Narrator figures in *The Burning Flag* by Karl Ristikivi

The article examines the level of narration in Karl Ristikivi's novel *The Burning Flag* ("Põlev lipp") and the various narrators inhabiting this level together with their addressees and narrative strategies. The close reading of the novel reveals that the narration functions in four different regimes (neutral, documentary chronicle, the writer, the narrator – and the latter two combined). The narrators that can be detected also have as their counterparts clearly defined addressees – the writer has the "learned reader" and the narrator has the listeners around the campfire. The mode of we-narrative entails both of the narrators. The distance of the narrators in respect of the story is different – the narrator presents the story from the viewpoint of the witness whereas the writer admits his reliance on written sources. The we-narrator combines these two perspectives and this results in a metaphysical viewpoint on the human being and history also present in Ristikivi's earlier novels (especially in the dilogy *All that ever was* and *Nothing happened*). It is rather remarkable that the novel reveals as the addressee of the we-narrator the ideal reader of the novel.

Keywords: *Karl Ristikivi, The Burning Flag, narratology, narrator, heterodiegetic we-narrating*